

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Diàlegs d'art entre l'educació no formal i la formal
El cas del Laboratori de les Arts de la Fundació
"La Caixa"

Assumpta Cirera Bergadà

Aquesta tesi doctoral està subjecta a la llicència **Reconeixement- NoComercial – SenseObraDerivada 4.0. Espanya de Creative Commons.**

Esta tesis doctoral está sujeta a la licencia **Reconocimiento - NoComercial – SinObraDerivada 4.0. España de Creative Commons.**

This doctoral thesis is licensed under the **Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0. Spain License.**

TESI DOCTORAL

Diàlegs d'art entre l'educació no formal i la formal
**El cas del Laboratori de les Arts
de la Fundació "la Caixa"**

Assumpta Cirera Bergadà — *Tuti*

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

2019

Diàlegs d'art entre l'educació no formal i la formal

El cas del Laboratori de les Arts de la Fundació "la Caixa"

Programa de doctorat en Didàctica de les Ciències,
les Llengües, les Arts i les Humanitats

Facultat d'Educació

Doctoranda: Assumpta Cirera Bergadà —*Tuti*

Directora: Dra. Silvia Buset Burillo

Tutor: Dr. Joan Santacana Mestre

*Dedicada a Isabel Abad i a totes les persones que van fer possible l'existència del
Laboratori de les Arts.*

*També la dedico a Alfonso Cobas i a Mar Recarens, perquè són els meus tresors;
a la meua mare Teresa i al meu pare Joan, per tot i més;
a la família i als amics, per ser-hi,*

i a totes les ànimes que es dediquen a millorar el món a través de l'art.

Agraïments

Després de tres anys de dedicació a temps complet en el treball d'aquesta recerca, vull donar les gràcies a totes les persones que, d'una manera o una altra, hi són presents, i que l'han enriquit amb la seva col·laboració, amb l'aportació de dades o compartint la seva experiència.

En primer lloc, i d'una manera molt especial, vull expressar el meu agraïment a la Dra. Silvia Buset, directora de la tesi, perquè ha sabut ser-hi sempre amb dedicació, intel·ligència, reflexió, paciència, apassionament i amor. Ha estat un gran privilegi poder gaudir del seu acompanyament. Al seu costat he après molt. Tinc el ple convenciment que aquesta tesi no seria el que és sense la seva implicació i bon guiatge. Agraïco profundament haver trobat una excel·lent MESTRA d'universitat i de vida. La seva petjada continuarà present en el meu camí. Moltes gràcies!

Al Dr. Joan Santacana, tutor de la tesi, que amb amabilitat m'ha escoltat i m'ha facilitat tots els tràmits necessaris per avançar en la recerca.

A Isabel Abad, per la il·lusió mostrada en la realització d'aquesta tesi, per la seva ajuda, les seves aportacions i la bona predisposició. També, per tots els tràmits fets per aconseguir la documentació de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa" i, sobretot, per la gran font d'informació personal que ha suposat. Moltes gràcies, Isa, per totes les hores dedicades, per facilitar el procés d'investigació, oferir nombroses dades, evocar records passats i haver enfortit la nostra bella amistat.

A totes les persones que van fer possible l'existència del programa del Laboratori de les Arts, a les que són presents en la investigació i a totes les que no hi consten, però que en van formar part. Moltes gràcies als professionals que hi han col·laborat amb l'evocació de records i l'aportació de les seves reflexions: Isabel Abad, Marina Artiga, Toni Cirera, Gràcia del Ruste, Clara Garí, Mònica Herrera, Antonio José López, Iraidà Lluçà, Elena Massons, Isabel Martínez, Montserrat Sampietro, Glòria Valls i Montse Vives.

A tots els docents que van escollir el programa del Laboratori de les Arts per fer-hi activitats amb els seus alumnes, per formar-se i per col·laborar-hi. Moltes gràcies al professorat que ha participat en la investigació rememorant temps passats, reflexionant i donant el seu punt de vista: Sylvia del Amo, Anna Estany, Dimas Fàbregas, Vicens Mascarell, Montserrat Morales i Eva Ventura.

A Anna Baldirà, que ha revisat el text amb una gran implicació i eficiència, malgrat haver-li lliurat molts dels documents sense haver-los pogut tancar del tot i veient-se obligada a fer-hi noves lectures. Moltes gràcies per les bones aportacions i per tots els suggeriments que milloren la recerca. Em cal dir que és una excel·lent correctora. Les possibles errades ortogràfiques o estilístiques que el lector hi pugui trobar són exclusivament responsabilitat de la doctoranda.

A Oriol Portell i els Serveis Lingüístics de la UVIC (Universitat de Vic – Universitat Central de Catalunya), pel seu ajut i la bona predisposició.

A Jordi Lafon, pel tractament de les imatges i el seu bon acompanyament, criteri i guiatge en els aspectes de maquetació, disseny i impressió de la tesi.

A Jordi Salvans i Control Z Comunicació, per la seva professionalitat, flexibilitat i bona escolta, i per tenir cura de la maquetació i el disseny amb vista a la presentació de la publicació. També a Gràfiques Diac per portar a terme la impressió.

A Alfonso Cobas, per les traduccions del francès al català, les nombroses lectures i revisions del document, les seves contribucions, la seva escolta sempre atenta i tots els bons consells que m'ha donat.

A Teresa Cirera, per la lectura d'alguns dels documents, amb les aportacions corresponents.

A Ramon Benito i el Servei de Biblioteca de la UVIC, per haver-me aconsellat sobre la manera d'elaborar les citacions bibliogràfiques.

A Anna Ripoll, per la substanciosa traducció del resum a l'anglès.

A Montserrat Rierola, per haver-me obert les portes a la investigació i perquè és una excel·lent professora i amiga. A totes les persones de la UVIC amb les quals he coincidit, gràcies per tot el que m'han ensenyat.

A Mar Recarens, per ser-hi present sempre, i aquesta vegada d'una manera més subtil.

Finalment, vull agrair a la VIDA el procés de creixement, els aprenentatges i el gaudi que he obtingut caminant al costat de Labita.

A TOTES, MOLTES GRÀCIES!

«El arte es una forma de entender la vida, tanto desde el pensamiento más profundo e inherente del ser humano como desde el detalle más cotidiano y rutinario»

(Bursset, 2017, p. 16).

Resum

La recerca se centra en l'estudi dels vincles existents entre l'educació no formal i la formal a través de la descripció i l'anàlisi de les activitats d'educació visual i plàstica que es van portar a terme, des de l'any 1987 fins al 2006, al Laboratori de les Arts (LdLA) de la Fundació "la Caixa". Aquest programa va tenir la seu al Centre Cultural Palau Macaya, fins que l'any 2002 es va traslladar al nou Centre Cultural i Social CaixaForum de Barcelona. Durant dinou anys, el programa va conservar el nom original, i el 2006, coincidint amb un canvi en els criteris de gestió de l'entitat, va perdre la denominació de LdLA, l'equip es va disgregar i el projecte va quedar integrat dins les activitats educatives dels diferents centres CaixaForum del territori espanyol.

L'objectiu principal de la investigació consisteix a descriure i analitzar el programa que, dins l'àmbit de les arts visuals i plàstiques i des de Barcelona, el LdLA va oferir a les escoles, per determinar el seu abast en l'educació no formal i la formal. L'anàlisi es concreta en la classificació de documentació relativa a la pedagogia i la gestió del programa; la identificació d'activitats adreçades a contextos escolars, i la definició dels trets que van caracteritzar el LdLA. Utilitzem una metodologia qualitativa, fonamentada en estratègies, tècniques i instruments de recollida de dades, per revisar i analitzar la informació, com ara diferents tipus de documents i el testimoni aportat de la seva experiència per persones de l'equip del LdLA, educadors, col·laboradors i docents.

El LdLA va contribuir a introduir noves maneres d'afrontar la interpretació de les obres d'art entre el professorat i els grups d'escolars que hi van participar. Va ser un programa d'educació artística no formal considerat pioner a l'Estat espanyol, ja que va aconseguir generar nombroses activitats utilitzant procediments habituals en l'art contemporani, com ara l'experimentació, la participació activa, el desenvolupament de l'esperit crític i l'ús de múltiples recursos. A través d'activitats fonamentades en propostes creatives, s'implementava un plantejament transversal dels coneixements.

No ha estat objectiu d'aquesta investigació fer un estudi sistematitzat que permeti mesurar la dimensió de la influència que va tenir el programa del LdLA en la introducció de canvis en les situacions d'ensenyament-aprenentatge a les escoles. No obstant això, tenim evidències de la implementació de diverses propostes seves en centres escolars. Sense poder aportar xifres exactes sobre el tema, els documents d'estadística consultats ens indiquen que diversos centenars de docents i milers d'escolars es van impregnar de la metodologia que s'aplicava al LdLA.

Paraules clau: Laboratori de les Arts, educació artística, educació visual i plàstica, educació formal i educació no formal

Abstract

The research focuses on the study of the existent links between non-formal and formal education through the description and analysis of the visual arts educational activities that were carried out, from 1987 to 2006, at the Arts Laboratory (in Catalan "Laboratori de les Arts", hereafter "LdLA") of "la Caixa" Foundation. This programme had its headquarters at the Palau Macaya Cultural Centre until 2002, when it moved to the new Barcelona CaixaForum Cultural and Social Centre. During nineteen years, the programme retained its original name, and in 2006, coinciding with a change in the management criteria of the entity, the name LdLA was lost, the team disbanded and the project was integrated into various existing educational activities at the CaixaForum centres around Spain.

The main objective of the research is to describe and analyse the programme that, from Barcelona, LdLA offered to schools within the field of visual arts in order to determine its impact on non-formal and formal education. The analysis is based on the classification of the documentation related to programme's pedagogy and management; the identification of activities designed for its use in a school context; and the definition of the main features that characterised the LdLA. A qualitative methodology is used, founded on strategies, techniques and data collection tools to review and analyse information with various types of documentation and direct experience testimonials from members of the LdLA team, educators, collaborators and teachers.

LdLA contributed to the introduction of new ways of approaching the interpretation of artworks among the teachers and student groups who participated in the programme. It was considered a pioneer non-formal art education programme in Spain, since it succeeded in generating numerous activities through the application of usual procedures in contemporary art, such as experimentation, active participation, development of critical thinking and multiple resources. Through activities based on creative proposal a cross-curricular approach was implemented.

It is not the aim of the present research to undertake a systematic study that would allow measuring the scope of the influence that the LdLA programme had in introducing changes in teaching-learning contexts in schools. Nevertheless, there is evidence of the implementation of several of their proposals in schools centres. Even though it does not provide exact figures on the subject, the statistical documents consulted indicate that several hundred teachers and thousands of students were imbued with the methodology that LdLA applied.

Key words: Arts Laboratory, art education, visual education, formal and non-formal education

Índex

Norma, estil i terminologia aplicats al text	14
Introducció	16
CAPÍTOL 1	
Estructura de la recerca	22
1.1. La justificació, l'interès i la motivació de la recerca	23
1.1.1. Vivències al LdIA	23
1.1.2. Aplicació professional dels aprenentatges obtinguts al LdIA	24
1.2. El disseny de l'estudi	27
1.2.1. Delimitació del tema	27
1.2.2. Objectius	28
1.2.3. Preguntes de la investigació	29
CAPÍTOL 2	
Marc metodològic	32
2.1. L'enfocament de la investigació	33
2.1.1. Formulació de l'objecte d'estudi	34
2.1.2. Limitacions de la recerca	35
2.2. La descripció de les estratègies i els instruments de recollida de dades	37
2.2.1. Identificació, ordenació, revisió i anàlisi de documents	38
2.2.2. Discussió de grup amb l'aportació de punts de vista	39
2.2.3. Entrevistes presencials	41
2.2.4. Qüestionaris amb preguntes concretes	43
CAPÍTOL 3	
Marc teòric. Interaccions entre l'educació formal i la no formal	48
3.1. La concepció pedagògica de l'educació formal i la no formal	49
3.1.1. Recorregut per la terminologia emprada	49
3.1.2. Interrelacions i intromissions	51
3.2. El tractament de l'educació visual i plàstica dins i fora de l'escola	53
3.2.1. Consideracions sobre l'educació artística a les escoles	55
3.2.2. Propostes actuals d'art i educació més enllà de l'entorn físic de l'escola	57

CAPÍTOL 4

Descripció i anàlisi de l'objecte d'estudi: el programa del Laboratori de les Arts	64
4.1. Els orígens, la gestació i el naixement	65
4.1.1. Contextualització d'experiències d'educació artística no formal	65
4.1.2. Influència dels espais educatius de centres culturals francesos	68
4.1.3. Innovació educativa en els orígens del programa	71
4.1.4. Primeres propostes d'educació artística al Centre Cultural de la Fundació "la Caixa"	73
4.2. Un programa pioner d'educació artística no formal	77
4.2.1. Laboratori de les Arts, un nom per a un programa	78
4.2.2. Espai dedicat a l'educació artística	80
4.2.3. Acció educativa que integra els aprenentatges	86
4.2.4. Activitats educatives vinculades a les programacions d'exposicions	88
4.2.5. Àmbits d'obertura del programa	90
4.3. Una manera compartida d'entendre l'educació artística	95
4.3.1. Equip multidisciplinari	95
4.3.2. Estructura de l'equip permanent	98
4.3.3. Formació dels educadors	100
4.3.4. Col·laboradors externs	103
4.3.5. Intercanvi amb els docents	106
4.3.6. Vincles amb grups d'escolars	108
4.4. Els recursos utilitzats per transmetre els continguts	110
4.4.1. Diàleg, experimentació, innovació i joc	110
4.4.2. Mediació entre les obres, els docents i els escolars	114
4.4.3. Disseny de nous recursos	117
4.4.4. Reflexió i revisió permanents	120
4.4.5. Eines de difusió de les activitats	123

CAPÍTOL 5

De l'escola al Laboratori de les Arts	126
5.1. Les activitats d'educació visual i plàstica entorn de la programació d'exposicions d'art per a grups d'escolars	127
5.1.1. Descripció de les «Visites comentades» i les «Visites comentades + tallers»	128
5.1.2. Exemple de «Visita comentada + taller»: activitat «Lucio Fontana»	131
5.1.3. Descripció de les «Visites-taller» o «Visites dinamitzades»	134
5.1.4. Exemple de «Visita-taller» o «Visita dinamitzada»: activitat «Sophie Calle»	136
5.1.5. Descripció de les «Visites lliures»	140
5.1.6. Descripció de «L'art per aprendre. Visita + dossier» o «Visita dinamitzada + dossier educatiu»	140
5.1.7. Relació d'activitats educatives vinculades a les exposicions	141
5.2. Les activitats d'educació visual i plàstica per a grups d'escolars no associades a les exposicions	157
5.2.1. Descripció d'«Articles i artefactes» i «Figura»	158
5.2.2. Descripció de «Diàlegs amb l'artista» o «Diàlegs»	160
5.2.3. Exemple de «Diàlegs»: activitat «Imatges en circulació»	163
5.2.4. Descripció de «Tallers de fotografia»	165
5.2.5. Descripció de «Tallers d'art contemporani»	167
5.2.6. Descripció de «Visites a l'edifici de CaixaForum»	173
5.2.7. Relació d'altres activitats educatives no vinculades a les exposicions	174

CAPÍTOL 6

Formació dels docents al Laboratori de les Arts	184
6.1. La comunicació permanent amb el professorat	185
6.1.1. Recursos informatius adreçats als docents	185
6.1.2. Construcció de vincles entre l'equip del LdIA i els docents	190
6.1.3. Connexions dels docents amb el LdIA	193
6.1.4. Difusió del programa en els mitjans de comunicació	198
6.2. Les activitats per a professors	209
6.2.1. Cursos, seminaris i jornades al LdIA	210
6.2.2. Exemple de jornades: «Més enllà de l'educació artística»	218
6.2.3. Tertúlies d'art i sessions de treball	221
6.2.4. Publicacions didàctiques	223
6.2.5. Exemple de dossier educatiu: «Retrats del que és estrany»	229
6.2.6. Participació de l'equip del LdIA en cursos, jornades i seminaris externs	231

CAPÍTOL 7

Recursos del Laboratori de les Arts entren dins les aules	238
7.1. Les propostes desenvolupades des de l'escola	239
7.1.1. Maleta pedagògica «Visca el color!»	239
7.1.2. Dossiers amb informació, documentació i recursos	243
7.1.3. Programa l'art per aprendre «mira!»	246
7.1.4. Adaptacions i variacions de les estratègies de pensament visual (VTS)	253
7.2. Els projectes en col·laboració entre el LdIA i els centres escolars	256
7.2.1. Projecte «Districte 3»	257
7.2.2. Taller de fotografia «Mirades creuades»	263
7.2.3. Integració dels recursos de l'educació artística no formal en la formal	266

Resultats, discussió i conclusions	274
Referències bibliogràfiques	284
Índex de figures	296
Fris cronològic	302

Annexos	314
Annex 1. Discussió de grup	315
Annex 2. Entrevistes presencials	327
Annex 3. Entrevistes amb qüestionari adreçades a l'equip del LdIA	351
Annex 4. Entrevistes amb qüestionari adreçades a docents	372
Annex 5. Estadística d'usuaris del LdIA	379
Annex 6. Tasques dels educadors de «la Caixa» a les escoles»	392
Annex 7. Carta informativa adreçada als docents	396
Annex 8. Primera enquesta per a docents al LdIA	398
Annex 9. Projecte de «Visita comentada + taller»	401
Annex 10. Memòria de «Visita comentada + taller»	406

Norma, estil i terminologia aplicats al text

Per facilitar una lectura adequada del document que presentem, considerem convenient explicar les decisions que hem pres a l'hora de redactar el text.

Hem adoptat la *Guia per elaborar citacions bibliogràfiques en format APA*, 2a ed., basada en la sisena edició del *Publication Manual of the American Psychological Association*, compilada i adaptada per Ramon Benito (2016), de la Biblioteca de la Universitat de Vic – Universitat Central de Catalunya.

Destaquem que, per a la presentació de l'estudi, hem seguit les orientacions de la *Guia d'estil de les tesis doctorals*, facilitada per la Facultat d'Educació de la Universitat de Barcelona (2018). Pel fet que es tracta d'una recerca emmarcada dins l'àmbit de l'educació artística, hem tingut cura de lliurar el document amb un disseny pensat per adequar-se a l'objecte d'estudi. En aquest sentit, hem pres diferents decisions, conjuntament amb l'artista visual Jordi Lafon i el dissenyador gràfic Jordi Salvans, per aconseguir la forma més adient a la presentació de l'estudi. Entre altres aspectes que el lector hi pot observar, es mostra el text a doble columna per facilitar-ne la lectura. A través d'una selecció d'imatges que van formar part del LdLA, hem volgut ajudar a contextualitzar adequadament aspectes referenciats en el treball, i aconseguir recrear l'atmosfera visual present durant els anys en què es va desenvolupar el programa. Més enllà de l'aplicació de criteris estètics, presentem el document amb la voluntat d'integrar adequadament la forma amb els continguts.

Volem deixar constància que el programa del Laboratori de les Arts, que trobarem al llarg de la recerca abreujat amb les sigles LdLA, es va portar a terme amb un predomini de persones del gènere femení i algunes del gènere masculí. Per no excloure cap categoria, per facilitar la lectura del text i per no caure en reiteracions, hem decidit utilitzar el masculí amb valor genèric i no fer explícit el gènere amb formes dobles senceres o abreujades (repetició de noms i adjectius en tots dos gèneres gramaticals). Sempre que ens ha estat possible, hem utilitzat noms genèrics, col·lectius o abstractes, i quan hem fet referència explícita a les dones hem utilitzat el gènere femení. Tenint en compte que el doble valor del gènere masculí, específic (referent als homes) i genèric (referent als homes i les dones), ha propiciat conseqüències discriminatòries per a les dones al llarg de la història, hem volgut clarificar les nostres intencions a l'hora de fer ús del llenguatge (Marçal, Kelso i Nogués, 2011).

Pel que fa al terreny normatiu i estilístic de la llengua catalana, hem seguit el criteri establert per la filòloga Anna Baldirà. Volem expressar que, per a les citacions literals o textuais, seguint el consell de l'esmentada revisora, hem considerat convenient indicar la referència d'on s'ha extret el text entre parèntesis després del punt final de la citació literal, ja que així aquesta queda del tot respectada i limitada, i no admet confusió.

Introducció

Diàlegs d'art entre l'educació no formal i la formal: El cas del Laboratori de les Arts de la Fundació "la Caixa" és una investigació que descriu la interacció que es va produir, de l'any 1987 al 2006, entre les nombroses activitats generades per un programa d'educació artística no formal i els docents i els grups d'escolars de totes les etapes educatives que hi van participar. Hem elaborat la recerca basant-nos en la premissa que el vincle que es va generar des d'un programa d'educació no formal va reforçar, complementar i aportar innovacions significatives a l'educació formal. En aquest treball, hem pres com a cas d'estudi el Laboratori de les Arts (LdLA). Hem investigat, descrit i analitzat el programa i les diverses tipologies d'activitats d'educació visual i plàstica que va adreçar a les institucions escolars, per extreure'n els trets que l'identificaven i, així, poder determinar la significació que va tenir en els àmbits de l'educació no formal i la formal.

Seguint l'estructura plantejada a l'índex, hem començat el document explicitant algunes de les consideracions normatives, estilístiques i terminològiques que hem aplicat al text, per passar a centrar el tema d'estudi i poder-lo presentar en aquesta introducció. Tot seguit, descrivim el propòsit dels diferents capítols que configuren la investigació.

El capítol 1, «Estructura de la recerca», defineix el procés adoptat per bastir la recerca. Inicialment, al primer apartat justifiquem quin ha estat l'interès i també la motivació que ens ha portat a la realització de l'estudi. Exposem la trajectòria professional de la doctoranda per posar de manifest que la seva experiència com a membre de l'equip del LdLA, des de l'any 1987 fins al 1991, va ser determinant en la seva orientació futura, sempre vinculada a diverses experiències d'educació artística formal i no formal. Al segon apartat expliquem de quina manera hem dissenyat l'estudi, assenyalant les delimitacions, marcant-nos uns objectius a seguir i fent-nos unes preguntes que es podran respondre al llarg de la recerca. Expliquem el procés seguit per desestimar el projecte de tesi plantejat inicialment i delimitar adequadament el tema d'estudi d'aquesta recerca, que, tal com

hem esmentat a l'inici de la introducció, se centra en la descripció i l'anàlisi de les activitats d'arts visuals i plàstiques que des del LdLA es portaven a terme a la ciutat de Barcelona com a oferta per a grups d'escolars i docents. Hem definit la investigació a partir de la redacció d'un objectiu general, que es concreta en tres d'específics centrats en el marc epistemològic i pedagògic de la recerca. El capítol acaba amb la formulació de vuit qüestions, directament relacionades amb els tres objectius específics, que busquen resposta a partir de totes les dades obtingudes.

Dediquem el capítol 2, «Marc metodològic», al desenvolupament del procediment adoptat per portar a terme aquesta investigació educativa. Tenint en compte les seves característiques, al primer apartat argumentem el seu enfocament dins el paradigma de la investigació qualitativa, des d'una perspectiva descriptiva i sense la intenció prèvia de considerar una hipòtesi inicial. Per la implicació personal en el cas d'estudi, ens situem en una perspectiva fenomenològica. Fem la formulació de l'objecte d'estudi proposant-nos justificar la validesa pedagògica en les arts del programa del LdLA. Així mateix, exposem el nostre punt de vista amb relació als factors implícits en el problema d'investigació exposat. Descrivim les limitacions trobades per portar a terme la recerca, i apuntem els diferents aspectes que les han determinat, entre els quals es troba el temps necessari per organitzar i categoritzar la nombrosa documentació lliurada per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa". També apuntem la dificultat que hem tingut per aconseguir trobar algunes dades. Dins el mateix apartat, hem considerat pertinent fer explícites les restriccions que hem anat detectant als capítols 3, 4, 5, 6 i 7. Dediquem el darrer apartat del capítol a descriure els diversos instruments de recollida de dades utilitzats a partir d'algunes estratègies d'investigació, com ara la cerca i la tria de publicacions vinculades a l'objecte d'estudi, la convocatòria d'una sessió de discussió de grup amb persones que van formar part de l'equip del LdLA, la realització d'entrevistes a membres de l'equip i a alguns docents, i l'elaboració de dos qüestionaris, un d'ells adreçat a diverses per-

sones de l'equip del LdIA, i l'altre, dirigit a alguns dels docents que es van implicar en el programa.

Al capítol 3, «Marc teòric. Interaccions entre l'educació formal i la no formal», desenvolupem un entorn de referència amb autors i continguts per considerar algunes de les interrelacions que es donen entre l'educació formal i la no formal. Seguint l'objectiu general de la investigació, hem estimat convenient dedicar el primer apartat a fer un recorregut per la terminologia i a assenyalar les interaccions que hi pot haver entre ambdós àmbits educatius. Per fer-ho, ens hem basat en les aportacions del pedagog Jaume Trilla i, també, en les que va fer aquest mateix professor, juntament amb el pedagog Josep M. Puig, a la revista *Papers* de l'Àrea Educativa de la Fundació "la Caixa". A l'exposició de la concepció pedagògica, destaquem altres autors de referència, com ara Jorge Camors, Antonio J. Colom, M.^a del Mar Herrera, Escolástica Macías, M.ª Inmaculada Pastor i Joaquim Prats. Hem dedicat el segon apartat a fer un recorregut per referents d'actualitat que ressalten l'enriquidora col·laboració entre institucions d'educació artística i les escoles. S'aporten estudis de diversos autors i, també, exemples concrets d'experiències d'actualitat que integren l'educació artística no formal en la formal. D'aquesta manera, hem volgut deixar constància d'una tendència que el LdIA va començar a implementar a l'Estat espanyol fa trenta-dos anys i que, probablement, va deixar empremta en moltes de les referències exposades, de proximitat territorial. Pel que fa a l'establiment de vincles entre contextos d'art formals i no formals a Catalunya, i també al territori espanyol, aportem informació de diversos autors, entre els quals trobem María Acaso i Clara Megías, Pep Alsina i Andrea Giráldez, Eulàlia Bosch, Silvia Burset, Roser Calaf i Olaia Fontal, Luis Camnitzer, Gemma Carbó, Fernando Hernández, Ricard Huerta, Roser Joanola i Anna Fàbregas, Margarida Llevadot, Albert Macaya, Carolina Martín, Núria Obiols, Ramon Parramon, José Manuel Touriñán, Lluís Vallvé i Judit Vidiella. També hem volgut fer referència a alguns dels autors de l'àmbit de l'educació artística que han deixat petjada internacionalment. En aquest sentit, esmentem aporta-

cions de Rudolf Arnheim, Arthur D. Efland, Elliot W. Eisner, Célestin Freinet, Hans-Georg Gadamer, Howard Gardner, Viktor Lowenfeld, Loris Malaguzzi, Alain Kerlan, Herbert Read i Lev Vigotski. En aquest capítol citem la investigació *Trans-Art-Laboratori. Interaccions entre pràctica artística i àmbit educatiu, 2009-2011*, les publicacions *Mecanismes de porositat: interseccions entre Art, educació i territori* i *Més enllà del binomi cultura i educació: aproximacions des de l'àmbit local*, i la recent recerca *Estudi de l'oferta educativa no formal en l'àmbit artístic a Catalunya*. Finalment, ressaltem dues experiències artístiques en les quals ha col·laborat la doctoranda i que sobresurten per l'estret vincle que mantenen entre l'educació no formal i la formal.

Presentem el programa del LdIA al capítol 4, «Descripció i anàlisi de l'objecte d'estudi: el programa del Laboratori de les Arts», i ho fem exposant, indagant i considerant els trets que el van definir i caracteritzar. Hi inclouem diversos antecedents i referents d'experiències i de persones vinculades al LdIA. Es tracta del capítol més extens, ja que a quatre apartats diferents hem volgut fer una panoràmica exhaustiva de l'objecte d'estudi, per poder emmarcar globalment el programa del LdIA. El recorregut per la descoberta del LdIA s'introdueix a través d'un marc de referència que inclou algunes actuacions anteriors que considerem que el van propiciar. Contextualitzem diverses experiències d'educació no formal a Barcelona, com ara la consolidació del GAIP (Grup d'Art i Pedagogia), que va començar a desenvolupar accions educatives al Museu d'Art de Catalunya, l'organització de les Primeres Jornades Estatals de Departaments d'Educació i Acció Cultural, l'exposició «L'escola va al museu», els DEAC (Departaments d'Educació i Acció Cultural) o l'experiència de l'Escola Taller L'Arc. A continuació, aportem informació sobre alguns dels models francesos que van influir més en la creació del LdIA, com ara l'Atelier des Enfants del Centre Georges Pompidou de París i el Servei Educatiu del CAPC-Musée d'Art Contemporain de Bordeus. Destaquem la notable aportació pedagògica del programa «"la Caixa" a les escoles» de l'Obra Infantil de la Caixa de Pensions, i deixem constància

de les primeres propostes d'educació artística que es van fer al Centre Cultural de la Fundació "la Caixa" al Palau Macaya. Al segon apartat definim el que va ser el LdIA, considerant-lo un programa en un constant procés de construcció i, també, tenint en compte la importància de disposar d'un espai dissenyat exclusivament per fer-hi activitats d'educació artística. Després, desenvolupem el tipus d'acció educativa que s'hi portava a terme, i que complementava i enriquia l'educació dels grups d'escolars que hi participaven. Ho fem separant les activitats educatives en funció de la seva vinculació o no a la programació del Servei d'Exposicions del Centre Cultural Palau Macaya i de CaixaForum Barcelona, per posar en relleu de quina manera des d'un programa d'educació no formal s'incidia en l'educació formal. Al tercer apartat aportem informació sobre el funcionament d'un equip multidisciplinari, i expliquem com s'establien les relacions entre l'equip permanent, els educadors, els col·laboradors, els docents i els escolars. Per acabar el capítol, al quart apartat ens ha semblat convenient analitzar els diferents recursos que es van fer servir per transmetre adequadament els continguts. Entre molts d'altres, destaquem l'experimentació, el diàleg, l'escolta, la reflexió, el joc i l'ús de recursos i objectes molt diversos. El programa volia plantejar experiències per incidir en el marc de l'educació formal transversalment, i aconseguir així que els recursos del LdIA s'incorporessin a les aules. Exposem el cas de l'aportació d'una maleta pedagògica que, des del LdIA, entrava a les escoles, així com la creació d'un contenidor portàtil ple d'objectes, el «carro», que permetia desenvolupar interessants propostes amb els grups d'escolars dins les sales d'exposicions. Mitjançant un procés de reflexió i revisió, es van introduir noves propostes que es difonien als centres escolars a través de diferents mitjans.

Amb els capítols 5, 6 i 7, hem volgut establir una classificació que ens fos útil per posar de manifest les diferents maneres en què el LdIA va establir vincles, com a institució d'educació artística no formal, amb les escoles o institucions de l'educació formal. Després d'haver consultat diversos documents i partint d'una acurada reflexió, vam decidir transmetre

la manera com el LdIA ho va aconseguir a partir de la definició de tres categories atribuïdes a cadascun dels capítols esmentats: les activitats que impliquen el trasllat dels grups d'escolars al LdIA («5. De l'escola al Laboratori de les Arts»), les propostes adreçades als docents («6. Formació dels docents al Laboratori de les Arts») i les eines que el LdIA oferia per desenvolupar dins les aules («7. Recursos del Laboratori de les Arts entren dins les aules»). Aquesta classificació inclou activitats que, per les seves característiques, poden correspondre a qualsevol dels tres capítols. En aquest sentit, hem analitzat les parts anàlogues de cada proposta dins les diferents categories que li podrien correspondre. Així, una mateixa proposta es pot desenvolupar en capítols diferents, tot i que a cadascun d'ells s'aporten aspectes diversos. Per unificar l'estructura d'aquests capítols, els hem dividit en dos apartats, cadascun dels quals inclou diversos subapartats.

Dediquem, doncs, el capítol 5, «De l'escola al Laboratori de les Arts», a desenvolupar la tipologia d'activitats que comportaven el desplaçament dels grups d'escolars al LdIA. Per començar, esmentem les propostes educatives directament relacionades amb la programació d'exposicions del Centre Cultural Palau Macaya, la Sala Catalunya i els centres CaixaForum de Barcelona. Descrivim les diferents categories i les analitzem aportant-ne alguns exemples: «Visites comentades», «Visites comentades + tallers», «Visites-taller» o «Visites dinamitzades», «Visites lliures» i «L'art per aprendre. Visita + dossier» o «Visita dinamitzada + dossier educatiu». A continuació exposem uns quadres d'elaboració pròpia que presenten les activitats educatives associades a les exposicions per cursos escolars, amb les dates, el nombre d'escolars participants i els aspectes destacables de cada una. El segon apartat del capítol tracta sobre les activitats educatives per a grups d'escolars que es feien independentment de la programació d'exposicions. En el desplegament d'aquestes propostes, descrivim i analitzem les tipologies següents: «Articles i artefactes», «Diàlegs amb l'artista» o «Diàlegs», «Tallers de fotografia», «Tallers d'art contemporani» i «Visites a l'edifici CaixaForum».

De la mateixa manera que al primer apartat, expossem una relació de les activitats no vinculades a les exposicions dins uns quadres d'elaboració pròpia. Tal com s'ha explicat abans, aquests quadres aporten les dates, el nombre d'escolars participants i els aspectes més rellevants de cadascuna de les activitats.

Al capítol 6, «Formació dels docents al Laboratori de les Arts», hem volgut explicar i analitzar de quina manera els docents van rebre els aprenentatges del LdLA. El primer apartat fa referència als diferents mitjans que, des del programa, s'utilitzaven per comunicar-se amb el professorat, mentre que el segon apartat es dedica a definir i analitzar les diferents tipologies d'activitats que es van arribar a fer per poder incidir en la formació del col·lectiu. Dins aquest recorregut, descrivim i analitzem els recursos informatius utilitzats, com ara trucades telefòniques, cartes, la revista *Papers* i, sobretot, els diferents programes de difusió i les presentacions per a docents, amb informació específica per a les activitats de cada curs escolar. Considerem que van ser destacables els vincles que, des de l'equip del LdLA, es van establir amb el professorat que assistia a les activitats, i detallem algunes dades que així ho corroboren. També van ser significatives les connexions que molts dels docents van crear amb el LdLA, i per això aportem les impressions d'alguns d'ells. Probablement, la difusió del programa en diferents mitjans de comunicació va servir també per donar a conèixer les propostes que es feien al LdLA, i va animar diversos professors a participar-hi. Deixem constància de les actuacions del LdLA a partir del buidatge de diversos articles apareguts en mitjans de comunicació, amb l'elaboració d'uns quadres que presenten diverses dades de cada mitjà i un breu resum del contingut de l'article. A continuació, expossem les diferents formacions adreçades als professors que des del LdLA es van oferir per fomentar la millora de l'educació artística. Ho fem descrivint, analitzant i aportant exemples de cursos, seminaris, jornades i publicacions didàctiques, i mostrant la difusió que l'equip va fer de l'experiència amb la seva participació en cursos, jornades i seminaris externs a la institució.

El capítol 7, «Recursos del Laboratori de les Arts entren dins les aules», posa en evidència els materials que el LdLA va generar perquè entressin dins les aules dels centres escolars i perquè, a partir d'uns recursos elaborats, els docents i els escolars els poguessin utilitzar conjuntament a l'escola. Dins d'aquesta categoria, hem distingit les propostes pensades per ser portades autònomament a l'escola de les que preveien la col·laboració entre el LdLA i els centres escolars. Al primer apartat tractem sobre les activitats que arribaven als centres escolars, de manera que els grups d'alumnes no s'havien de desplaçar. Destaquem la maleta pedagògica «Visca el color!» que, a través d'un bagul metàl·lic, una guia d'ús i diferents recursos, propiciava un tractament autònom del color des de diferents punts de vista. Ressaltem la funció de diversos dossiers educatius que contenien informació i propostes per poder fer-les a l'aula, abans o després de la visita a les exposicions, i que també incloïen la possibilitat de portar a terme activitats a l'escola sense visitar l'exposició de partida. Aportem informació sobre la introducció i el desenvolupament del programa «mira!» a les escoles, una proposta derivada del Visual Thinking Curriculum i que, a través de l'art, pretenia introduir canvis significatius en l'educació formal. També hem considerat adient dedicar una secció a deixar constància d'algunes adaptacions de la proposta en àmbits formals i no formals. Al segon apartat presentem i analitzem projectes de participació més complexa entre el LdLA i les institucions escolars que suposaven la construcció d'equips formats per persones del LdLA, professors i alumnes adolescents, com ara el projecte «Districte 3» i el taller de fotografia «Mirades creuades». Algunes parts d'aquestes activitats es feien al LdLA, i d'altres es portaven a terme dins dels mateixos centres escolars. Ens ha semblat convenient acabar aquest últim capítol amb un subapartat adreçat a la integració de recursos entre l'educació artística no formal i la formal, i ho hem fet a partir de l'exposició dels punts de vista d'algunes de les persones que van formar part de l'equip del LdLA.

L'estudi que presentem acaba amb l'apartat «Resultats, discussió i conclusions», un recull que descriu,

recopila, aporta, analitza i interpreta la informació global procedent dels diferents capítols. Expossem els resultats a través de la informació obtinguda de la part empírica de la investigació; desenvolupem la discussió amb la revisió de les aportacions fetes en el marc teòric, i establim les conclusions donant resposta a l'objectiu principal, als objectius específics que se'n deriven i, per descomptat, proporcionant resultats a les preguntes de recerca que ens proposem contestar. Acabem exposant els límits de l'estudi i proposant línies futures d'investigació.

A les «Referències bibliogràfiques» especificuem totes les fonts documentals i bibliogràfiques que han aparegut dins el cos de la tesi. Hi trobarem publicacions i documents diversos, així com un nombre significatiu de materials editats per l'Obra Social "la Caixa" o Fundació "la Caixa", que sovint ens hem vist obligats a identificar amb l'afegit d'una lletra per marcar-ne l'ordre i distingir-los, ja que molts coincideixen amb la mateixa referència d'autor corporatiu i any de publicació. D'aquesta manera oferim una identificació unívoca de cada referència dins el text.

A l'«Índex de figures», hi trobem la relació de les imatges que apareixen als capítols «4. Descripció i anàlisi de l'objecte d'estudi: el programa del Laboratori de les Arts», «5. De l'escola al Laboratori de les Arts», «6. Formació dels docents al Laboratori de les Arts» i «7. Recursos del Laboratori de les Arts entren dins les aules», dedicats tots al LdLA.

Per ajudar a situar ràpidament el lector pel que fa als esdeveniments principals ocorreguts des de l'any 1987 fins al 2006 al LdLA, hem considerat convenient dissenyar un «Fris cronològic» que hem anat construint al llarg del procés de la investigació. El presentem al final de la publicació i conté les accions més destacables de cada curs escolar, mostrades amb diferents colors i que fan referència als espais, a l'equip, als dissenyadors de les activitats i a les propostes per a docents, grups d'escolars i altres públics.

Finalment, hem inclòs dins la publicació deu «Anexos» amb informació addicional. En aquest apar-

tat trobarem la transcripció sencera de la discussió de grup feta amb tres membres de l'equip del LdLA, així com cinc entrevistes presencials fetes a persones que van participar en el programa. A continuació, incloïem un qüestionari amb les respostes de nou persones que van formar part de l'equip del LdLA, i un segon qüestionari amb les respostes de quatre docents que van participar en les activitats del programa. També aportem els documents següents: dades d'estadística de grups d'escolars participants en activitats del LdLA, llistat de les tasques que havien d'assolir els educadors que feien les activitats, un exemple de carta informativa per al professorat, la primera enquesta que el LdLA va adreçar als docents, un dels primers projectes de «Visita comentada + taller» i un exemple de memòria de «Visita comentada + taller».

Al llarg de les pàgines que venen a continuació, ens agradaria demostrar que el LdLA va ser un programa exemplar d'educació no formal que va saber establir un bon diàleg amb l'educació formal, aportant nombrosos recursos, dels quals deixem constància. Mitjançant aquesta investigació acadèmica, tenim la intenció de treure a la llum un model que considerem que pot servir de referència per als investigadors i els ensenyants que vulguin propiciar una acció transformadora de la societat a través de l'educació artística.

Capítol 1

Estructura de la recerca

1.1. La justificació, l'interès i la motivació de la recerca

La justificació de la recerca se centra en destacar la innovació que va suposar, a finals dels anys vuitanta i noranta del segle XX i a principis del segle XXI, la implementació a l'Estat espanyol d'un programa experimental de qualitat que volia incidir en la millora de l'educació en les arts i a través de les arts. Principalment, hem centrat la investigació en l'estudi de les actuacions d'educació visual i plàstica que des del Laboratori de les Arts (LdIA) es van adreçar als centres escolars. Per la manca d'estudis acadèmics sobre el LdIA, considerem que pot ser d'interès l'aportació d'aquesta recerca, tant en àmbits d'educació no formal com d'educació formal, perquè quedi constància de l'abast que va tenir el programa i pugui esdevenir una font documental per professionals del món de l'educació.

La decisió de posar en relleu els vincles entre l'educació artística no formal i la formal a partir de l'exploració i la descripció del programa del Laboratori de les Arts (LdIA), que es va desenvolupar a la Fundació "la Caixa" des de l'any 1987 fins al 2006, parteix de diferents motius. Tractant-se d'un tema que considerem d'interès comú en l'àmbit de l'educació i no només l'artística, el desenvolupem i el justifiquem àmpliament al llarg de les pàgines d'aquest document, per això en aquest apartat, ens ha semblat convenient aportar informació sobre les motivacions personals que ens han conduït a elaborar aquesta investigació i en aquest sentit destaquem dos aspectes principals. El primer és la implicació que la doctoranda va tenir amb el programa del LdIA, formant part de l'equip de l'any 1987 al 1991 i estant involucrada en diferents projectes que, des de l'àmbit de l'educació visual i plàstica, incidien en la formació de les persones a través de les arts. Cal dir també que, *a posteriori* i fins a l'any 2006, la doctoranda va seguir amb interès el desenvolupament de les activitats del programa. El segon aspecte fa referència a la trajectòria professional de la doctoranda, vinculada permanentment

a àmbits d'educació artística no formals i formals. Aquest aspecte ha estat determinant en la decisió de voler deixar constància de la relació que considerem que hi va haver entre el programa i les escoles.

Tenint en compte les motivacions esmentades, l'elecció del tema ens va portar a considerar directament els lligams que s'havien establert entre un programa d'educació no formal i les institucions d'educació formal, per aconseguir vincles estrets que propiciaven el desenvolupament conjunt de noves maneres d'entendre els processos d'aprenentatge, des d'un punt de vista integrador. D'aquesta manera va sorgir el fil conductor que ens acompanyarà durant tota la recerca, i que hem volgut que fos el protagonista ja des del títol escollit per a la tesi: *Diàlegs d'art entre l'educació no formal i la formal. El cas del Laboratori de les Arts de la Fundació "la Caixa"*.

Tal com hem esmentat, en la consideració de l'aspecte que justifica l'interès de la investigació i tenint en compte que al capítol 2 («2.1. L'enfocament de la investigació») s'exposa la formulació de l'objecte d'estudi i les limitacions de la recerca, remarcuem que desenvolupem el programa del LdIA al llarg de la tesi, i reservarem les pàgines que venen a continuació per explicar les dues motivacions de caire més personal que hem esmentat, i que ajudaran a emmarcar adequadament el procés que ens ha portat a fer una immersió en el tema escollit. A continuació, donem pas a la narració de l'experiència personal al LdIA.

1.1.1. Vivències al LdIA

Com a testimoni vivencial del procés de formació del LdIA, l'any 1985 la doctoranda Assumpta Ciera va entrar a treballar en el programa educatiu «"la Caixa" a les escoles» com a educadora de l'ex-

posició itinerant *Egipte. La terra, els homes i els déus* per diferents poblacions de Catalunya. Més tard, va participar en l'elaboració del projecte expositiu *Olympia. Esport i educació al món grec* (1986-1987), va ser educadora d'aquesta exposició a Barcelona, va dissenyar la guia del professorat d'*Egipte. La terra, els homes i els déus* (Obra Social de la Caixa de Pensions, 1987a), i va passar a formar part de l'equip permanent del LdlA el mateix any 1987. El LdlA es començava a crear llavors sota la direcció d'Isabel Martínez, cap de l'Àrea Educativa, amb un equip de col·laboradors que ella mateixa havia format. Glòria Valls, mestra i psicopedagoga, va ser la persona escollida per responsabilitzar-se del programa del LdlA.

Després d'haver cursat els estudis d'Història de l'Art a la Universitat Autònoma de Barcelona (1983-1987) en l'especialitat d'art contemporani, i seguint una formació centrada en l'elecció de diferents assignatures de disciplines humanístiques (filosofia, història, psicologia i antropologia), escollides durant la llicenciatura en Filosofia i Lletres, Divisió Geografia i Història, Secció Art, l'arribada professional al LdlA va suposar per a la doctoranda entrar de ple en una nova i fascinant manera de concebre els aprenentatges a través de l'art. Les primeres tasques les va fer col·laborant en diversos projectes, com ara el curs «Exercicis de teatre»¹ i l'acte de presentació del llibre *10 anys de teatre*.² En el nou programa del LdlA, Cirera va assumir les funcions de suport a la coordinació de Glòria Valls, en un període en què es va considerar la necessitat d'informar adequadament els docents sobre els projectes que es portaven a terme. Calia trencar els tòpics més arrelats i explicar molt bé que, a través d'activitats educatives basades, entre altres components, en l'experimentació, la participació i el joc, es podien desenvolupar propostes per fomentar l'esperit crític dels infants, els joves i els docents que hi participaven. La implicació en el projecte, juntament amb el desplegament d'estratègies de difusió per part de l'equip, va ser definitiva per animar el professorat a participar en el programa amb

els grups d'escolars. Resumidament, l'actuació de la doctoranda al LdlA es va concretar en el suport a la coordinació, la participació en els dissenys i els continguts dels projectes, la col·laboració en la realització de les activitats, el tracte amb els equips que treballaven a «la Caixa» a les escoles» i al Centre Cultural Palau Macaya, el contacte permanent amb els docents, i el desenvolupament i la difusió del programa.

Mitjançant l'experiència viscuda directament, podem afirmar amb certesa que el programa del LdlA aconseguia transmetre els aprenentatges significativament. Tal com podem constatar en els diferents capítols de la investigació, considerem que, als anys vuitanta i noranta del segle XX, la metodologia experimental que l'equip portava a terme era diferent en relació amb altres serveis educatius de centres i museus d'art de l'Estat espanyol, i va deixar una forta empremta. La descoberta de la possible aplicació d'una educació artística basada en l'experimentació, la interdisciplinarietat i el foment de la creativitat ha estat determinant en la trajectòria professional de la doctoranda, com a docent, i també com a educadora de museus i d'espais artístics. Tot seguit deixem constància de les aportacions de la doctoranda en diferents àmbits formals i no formals, a partir dels aprenentatges aconseguits al LdlA.

1.1.2. Aplicació professional dels aprenentatges obtinguts al LdlA

Després de l'experiència viscuda al LdlA del 1987 al 1991, l'equip que el liderava va demanar a la doctoranda que s'encarregués de l'assessorament pedagògic de la proposta per a grups d'escolars «Viatge al món medieval» (gener-març del 1992), organitzada conjuntament entre la Fundació "la Caixa" i la Comissió del Centenari del Museu Episcopal de Vic. El

projecte es va desenvolupar al Centre Cultural de la Fundació "la Caixa" de Vic, dirigit per la cap del centre, Àngela Segura, a partir d'una proposta dels germans Carme i Gerard Torrents. L'evolució que vam seguir, prenent com a referència el projecte original dels germans Torrents, ens va portar a dissenyar una àmplia acció educativa per a grups d'escolars. El projecte va consistir a proposar un viatge a través del temps a partir d'una experiència creativa que implicava els docents i s'estructurava en tres blocs: visita al museu, preparació a l'escola i realització d'un taller de pintura al Centre Cultural de la Fundació "la Caixa". L'activitat, que incloïa diferents materials didàctics, s'adreçava a grups d'escolars de 13 a 18 anys (Fundació "la Caixa", 1991c).

De l'any 1992 al 1994, Cirera va assumir la gestió i la coordinació de les activitats d'H. Associació per a les Arts Contemporànies a Vic,³ i entre les diferents tasques festes a l'entitat, dirigida inicialment per Juli Pérez (professor de l'Escola d'Art de Vic) i posteriorment per Ton Granero (director d'Eumogràfic), va portar la coordinació tècnica de la QUAM (Quinzena d'Art de Montesquiu), adreçada a la formació de joves artistes, amb tallers i exposicions. També l'any 1993 va col·laborar, a petició de la directora del Cercle Cultural de la Fundació "la Caixa" de Granollers, Pruden Panadés, en l'assessorament i la realització del projecte educatiu «Impulsos i expressions», vinculat a l'exposició *Pintura espanyola dels anys vuitanta de la Col·lecció Fundació "la Caixa"*, un projecte elaborat conjuntament amb els professors d'educació artística Marta Castelar i Vicens Mascarell,⁴ per a grups d'escolars d'EGB, BUP, FP i COU.⁵ Es va fer una presentació d'aquesta activitat als docents, plantejada com una experiència vivencial per ajudar

a estimular la sensibilitat a través d'exercicis que fomentaven l'observació, l'experimentació i la reflexió.

A partir de l'any 1994 i fins al 2001, la doctoranda va exercir de professora a l'Escola Vedruna de Tona impartint diferents assignatures, inicialment en educació primària i posteriorment participant en el pla pilot per a la implementació de l'ESO a l'escola i com a docent d'educació secundària. El projecte es va desenvolupar amb molt d'èxit, a partir de la constitució d'un equip de treball format per professors il·lusionats i implicats. L'experiència personal en la incorporació a l'escola de diverses assignatures comunes i crèdits variables de Ciències Socials i d'Educació Visual i Plàstica va ser molt fructífera. Per a l'exercici de la docència en assignatures artístiques, l'any 1996, la doctoranda va obtenir un Postgrau en Expressió Plàstica. D'altra banda, des de la Direcció de l'escola, Pep Simó li va encarregar de participar en la creació d'una aula destinada a fer-hi assignatures d'expressió artística.

L'any 2001, Cirera va abandonar la tasca docent per implicar-se en altres projectes. Durant el curs 2001-2002, i per encàrrec de l'empresa Materials Educatius,⁶ va viatjar per diferents poblacions de Catalunya i d'Espanya per presentar a la comunitat educativa les maletes pedagògiques i les motxilles de la Fundació "la Caixa". Aquesta tasca va possibilitar un contacte molt intens amb docents interessats a aportar nous recursos en l'àmbit educatiu formal. Després d'aquesta experiència, des de l'any 2002 i fins al 2011, Cirera, sota el lideratge de Carme Comas (cap de l'Àrea de Difusió i Acció Cultural) i la direcció de Miquel Tresserras i Josep Mª Riba, va ser responsable del Servei Educatiu del Museu Episcopal de Vic (MEV).⁷ Com a funcions d'aquest càrrec, va elaborar el projecte marc, així com diverses pro-

³ H. Associació per a les Arts Contemporànies (2019) es va crear l'any 1991. Ha organitzat, juntament amb altres entitats patrocinadores, la QUAM (Quinzena d'Art de Montesquiu). Des de l'any 2009, gestiona ACVic Centre d'Arts Contemporànies.

⁴ Vicens Mascarell és un dels docents que havia participat en les activitats del LdlA amb grups d'escolars i que ha aportat la seva experiència a través de les respostes del qüestionari elaborat per obtenir el testimoni vivencial de diferents docents (vegeu l'annex 4 VM).

⁵ La Llei General d'Educació del 1970 establia l'ensenyament obligatori fins als 14 anys amb l'EGB, (Educació General Bàsica); després es podia accedir al BUP (Batxillerat Unificat Polivalent) o a la llavors creada FP (Formació Professional). Abans d'accedir a la universitat, calia fer el COU (Curs d'Orientació Universitària).

⁶ Materials Educatius és una empresa que es dedica al disseny i la producció de materials per a activitats educatives que es desenvolupen en escoles, museus, tallers de lleure o a través d'Internet: <<http://materialeduc.net/>>

⁷ MEV Museu Episcopal de Vic (2019). Aprenere: <<https://www.museuepiscopalvic.com/ca/menu/aprendre>>

¹ «Exercicis de teatre» va ser un curs adreçat als mestres que es va fer durant el curs escolar 1987-1988 al LdlA.

² La publicació *10 anys de teatre "la Caixa" a les escoles* va ser escrita per la pedagoga Maria Pla, amb la col·laboració de la periodista Sue Aran. L'acte de presentació del llibre es va fer al Centre Cultural Palau Macaya de la Fundació Caixa de Pensions al juny del 1988.

postes educatives, el disseny de materials i recursos didàctics, i la programació de diferents cursos per a mestres. El 2009, Maite Palomo (gestora d'ACVic Centre d'Arts Contemporànies)⁸ va encarregar a la doctoranda un projecte educatiu amb motiu de l'exposició *Art i joc*, vinculada a una jornada organitzada per M. Carme Bernal, Maite Pujol i Montserrat Rierola, professores de l'Àrea d'Educació Infantil de la Facultat d'Educació de la Universitat de Vic (ACVic, H. Associació per a les Arts Contemporànies i Eumo Editorial, 2009). La proposta, «Juguem amb art i joc», interrelacionava l'espai exterior amb l'interior amb dues activitats: «Juguem?» per a infants de 6 a 10 anys, i «Jo jugo, tu jugues, ell juga», per a totes les edats. Aquesta proposta va permetre que al Centre d'ACVic es comencessin a generar activitats educatives adreçades a les escoles i a públics familiars. Amb aquest objectiu, es va demanar l'assessorament de Cirera, que, del 2010 al 2017, va acompanyar les educadores en la realització de diversos projectes i va propiciar diferents línies d'actuació educativa al centre.

A partir de l'any 2010, l'oportunitat d'exercir de professora de l'assignatura Expressió Plàstica i la seva didàctica a Barcelona, juntament amb Montserrat Rierola, dins del Pla Especial d'Estudis de Mestre d'Educació Infantil, organitzat per la Universitat de Vic i l'associació de mestres Rosa Sensat, sota el lideratge de Maite Pujol i David Altimir, va apropar Cirera a la docència universitària. Des del 2011 i fins a l'actualitat, exerceix de professora en el Grau de Mestre de la UVIC–Universitat Central de Catalunya,⁹ impartint diverses assignatures de l'àrea d'expressió artística. La docència en aquesta entitat la va portar a cursar l'ensenyament oficial de Màster Universitari d'Educació Interdisciplinària de les Arts a la Facultat d'Educació de la Universitat de Barcelona, on va obtenir el títol l'any 2015 amb el treball final de màster *La influència de l'espai en els aprenentatges: Estudi de les aules d'Educació Visual i Plàstica en el Grau de Mestre d'Educació Infantil de les facultats d'Educació de la província de Barcelona* (Cirera, 2015), tutorit-

zat per la doctora Silvia Buset. Els aprenentatges obtinguts en el màster van fer possible la remodelació de l'aula d'Educació Visual i Plàstica B003 de la UVIC, i també la realització d'aquesta investigació. Posteriorment, també va participar en l'estudi *Despertem mirades al voltant de l'espai escolar* (Generalitat de Catalunya, 2017), impulsat pel Departament d'Educació de la Generalitat de Catalunya.

Des dels seus inicis, en el curs 2011-2012 i fins avui, Cirera és una de les assessores del projecte Art i Escola (2019), impulsat per ACVic Centre d'Arts Contemporànies i el Centre de Recursos Pedagògics d'Osona, que es porta a terme en escoles i instituts. Al capítol 3 de la recerca («3.2.2. Propostes actuals d'art i educació més enllà de l'entorn físic de l'escola») s'analitza a fons aquest projecte, que compta amb la col·laboració de diverses institucions i persones.

Ens ha semblat significatiu per a la investigació poder dedicar aquest apartat a exposar breument de quina manera els aprenentatges que la doctoranda va fer al LdIA van donar fruit en molts altres projectes d'educació artística no formal i formal. Dins la trajectòria professional de Cirera, les experiències viscudes sempre han buscat tenir molt present la importància d'establir ponts entre els territoris o àmbits formals i no formals, per poder-se alimentar mútuament. Així doncs, podem considerar que la manera d'entendre l'educació generada al LdIA ha estat transmesa en les diferents vivències professionals de la doctoranda, que sempre ha tingut ben present la necessitat d'establir estrets vincles entre les institucions culturals i artístiques i les institucions escolars, per avançar en la implementació d'una educació artística de qualitat.

1.2. El disseny de l'estudi

L'objecte d'investigació centrat al LdIA es va començar a plantejar l'any 2015, després de considerar diverses possibilitats de recerca i valorar objectivament l'interès que podria tenir l'estudi que ara presentem. Abans de decidir de començar el tema de la recerca, es va establir un contacte telefònic amb dues de les persones implicades directament, Isabel Abad i Glòria Valls, amb el propòsit d'avaluar conjuntament l'interès de portar a terme aquesta recerca. Totes dues, per separat, van valorar molt positivament la proposta, ja que el LdIA no havia estat investigat anteriorment des d'un punt de vista científic, i es disposava de suficient documentació, informació i testimonis vivencials per poder-ho fer. També les dues persones consultades es van oferir per facilitar tota mena de documentació i aportar el seu testimoni.

L'acurada i extensa revisió inicial de la documentació obtinguda ens va portar a focalitzar adequadament la investigació i a limitar el tema d'estudi de la manera següent:

- Ens volíem centrar en les actuacions educatives portades a terme pel LdIA dins de l'àmbit de les arts visuals i plàstiques. Cal considerar que el LdIA portava dues programacions d'activitats educatives, paral·leles a les principals línies artístiques i basades en les arts visuals i plàstiques i en la música. Més tard, també es va obrir una línia de poesia i una altra de filosofia.
- Vam decidir investigar exclusivament l'activitat educativa portada pel LdIA a la ciutat de Barcelona. Avancem que l'acció desenvolupada pel LdIA en l'àmbit de les arts visuals i plàstiques va incloure la seva actuació en diferents poblacions del territori espanyol.
- Vam delimitar l'estudi a les propostes que, des del LdIA, es van fer adreçades a escoles i per a grups d'escolars i per a professors, ja que el camp d'acció de les activitats del LdIA incloïa propostes d'arts visuals i plàstiques per a tots els públics: familiars, gent gran,

grups d'adults i col·lectius amb necessitats concretes.

- Les diferents decisions ens van portar a considerar que les actuacions per a grups d'escolars i docents d'Educació Visual i Plàstica que es feien des del LdIA incidien en l'educació, ja que establien estrets vincles entre l'educació no formal i la formal.

Per tots els aspectes esmentats, cal considerar la possibilitat d'obrir noves recerques sobre el LdIA que puguin aportar dades de les actuacions en els àmbits de la música, la poesia i la filosofia, així com de l'acció educativa portada a terme per tot el territori espanyol i amb els diferents públics en els quals va incidir. Seguidament, desenvoluparem les consideracions que vam tenir en compte per a la concreció de l'àmbit d'estudi, i exposarem els objectius que ens plantejem assolir i, també, la formulació de les preguntes inicials a les quals volem donar resposta al llarg de la investigació.

1.2.1. Delimitació del tema

Al començament del curs 2016-2017, la doctoranda va formalitzar la matrícula en el programa de doctorat *Didàctica de les ciències, les llengües, les arts i les humanitats*, dins la línia d'investigació *Didàctica del patrimoni, les arts i el turisme cultural*. Durant aquest curs, vam elaborar un primer pla de recerca: *La influència del Laboratori de les Arts de la Fundació "la Caixa" en altres contextos d'educació artística*, que vam presentar al juny del 2017. Poc després d'haver-lo presentat, i en la mesura en què vam fer una immersió en la documentació que ens havia cedit l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa", ens va semblar més adequat canviar l'enfocament de la recerca. Així, vam desestimar la primera opció, més centrada a demostrar l'impacte del programa *a posteriori*, i ens vam centrar en l'estudi de les accions que des del LdIA s'havien adreçat a l'educació reglada. Des d'aquesta nova perspectiva, vam presentar un segon pla de recerca al

⁸ ACVic (2019). Centre d'Arts Contemporànies: < <https://www.acvic.org/ca/que-es> >

⁹ UVIC Universitat de Vic- Universitat Central de Catalunya (2019): < <https://www.uvic.cat/> >

novembre del 2017, *Diàlegs d'art entre l'educació no formal i la formal. El cas del Laboratori de les Arts de la Fundació "la Caixa"*, en el qual explicitàvem els fonaments d'aquesta investigació.

Tal com hem exposat a la introducció general d'aquest apartat («1.2. El disseny de l'estudi»), vam decidir centrar la investigació en les diferents activitats d'arts visuals i plàstiques que des del LdIA s'oferien a les escoles, i vam desestimar les altres línies d'actuació del programa, per poder delimitar adequadament el tema d'estudi. Malgrat que l'enfocament del programa era molt interdisciplinari, es partia d'una estructura en blocs paral·lela a les principals línies d'actuació del Centre Cultural Palau Macaya, centrades en la difusió de les arts visuals i plàstiques, d'una banda, i de la música, de l'altra. Puntualment, al LdIA s'havia ofert també alguna formació vinculada al teatre, i a partir de l'any 1999 es va obrir una línia de poesia. Ja a la nova seu CaixaForum, el LdIA proposava unes activitats educatives basades en les arts plàstiques, la música i la literatura. A partir del curs 2003-2004, també es va oferir una nova línia dedicada a les humanitats. L'equip del LdIA era el responsable de dissenyar i portar a terme totes les trajectòries d'activitats educatives que s'oferien a cada bloc. Tenint en compte que l'àrea d'interès de la doctoranda se centra en les arts visuals i plàstiques, vam decidir des de molt aviat que, per fer aquesta investigació, ens basàriem únicament en les actuacions que des del programa s'havien portat a terme dins d'aquest àmbit. Cal tenir present, però, que la metodologia experimental del LdIA s'aplicava a les diferents línies d'actuació, i que totes es nodrien i creixien amb les aportacions de molts professionals.

A causa del gran nombre d'activitats que es van dissenyar al LdIA per dur a terme a tot el territori de l'Estat espanyol, vam decidir delimitar la recerca a les propostes que es van fer a la ciutat de Barcelona, inicialment vinculades al Centre Cultural Palau Macaya (1987-2002) i, posteriorment, a CaixaForum Barcelona (2002-2006). Al capítol 4 («Descripció i anàlisi de l'objecte d'estudi: el programa del Laboratori de les Arts»), hem esmentat algunes de les

actuacions que es van fer fora de Barcelona per deixar constància de l'abast del programa, però no hem descrit ni analitzat les activitats que es van dissenyar pel territori. Cal dir que, tenint en compte les especificitats de disseny concretes per a cada activitat, totes les propostes seguien l'enfocament experimental i creatiu que es desenvolupa al llarg de la investigació per a les propostes que es van fer a Barcelona.

Per la gran quantitat d'activitats que es van arribar a oferir des del LdIA adreçades a tots els públics, també hem apuntat més amunt que vam decidir delimitar la recerca a les diferents accions per a escoles i docents, i vam desestimar la descripció i l'anàlisi de les activitats que des del programa s'adreçaven a altres públics. Aquest enfocament ens ha portat a considerar la vinculació que clarament podíem establir entre l'educació no formal i la formal per la modalitat d'actuació educativa que es va portar a terme al LdIA. Tot seguit explicitem els objectius implícits en la investigació.

1.2.2. Objectius

Definim el treball de recerca que ens hem proposat a partir de la formulació d'un únic objectiu general que emmarca la investigació, i que consisteix a:

- Descriure i analitzar el programa que, dins l'àmbit de les arts visuals i plàstiques, el Laboratori de les Arts va oferir a les escoles, per determinar el seu abast en l'educació no formal i la formal.

Aquest objectiu general es concreta en els tres objectius específics següents, relacionats amb el marc epistemològic i pedagògic:

1. Cercar, seleccionar, classificar i analitzar la informació i la documentació relativa al posicionament pedagògic i a la gestió del LdIA.
2. Identificar i analitzar els projectes, les activitats i els recursos vinculats a l'educació visual i plàstica adreçats a contextos escolars.

3. Extreure els trets identitaris del programa del LdIA.

El primer objectiu, que consisteix a cercar, seleccionar, classificar i analitzar la informació i la documentació relativa al posicionament pedagògic i a la gestió del LdIA, constitueix el punt de partida per estructurar correctament totes les dades aportades a la investigació, i també és necessari per poder determinar els altres objectius proposats. El procés de recopilació de tots els materials es converteix en un objectiu essencial i irrenunciable de la tesi.

El segon objectiu pretén identificar i analitzar els projectes, les activitats i els recursos vinculats a l'educació visual i plàstica adreçats a contextos escolars, a partir de considerar les diferents tipologies de propostes dirigides a grups d'escolars i a docents. Així, hem volgut estudiar de quina manera el LdIA va incidir en l'aportació de nous recursos a l'educació artística. Aquest és un objectiu fonamental, que ens permet deixar constància de la tasca portada a terme pel programa.

El tercer objectiu, que consisteix a extreure els trets identitaris del programa del LdIA, ens possibilita delimitar les premisses concretes que van identificar el programa i, a partir d'aquí, mostrar les contribucions principals que es van fer en els àmbits de l'educació artística no formal i la formal. La resposta a aquest últim objectiu és primordial per a la recerca que plantejarem.

A continuació, exposem les preguntes de la investigació que ens hem fet, i que relacionem directament amb els objectius esmentats.

1.2.3. Preguntes de la investigació

Hem estructurat la recerca a partir de la concreció de vuit preguntes, relacionades amb els tres objectius específics, i que ens han permès cercar respostes per establir un marc de referència concret. Exposem a continuació les qüestions que ens proposem contestar en aquesta investigació:

- Amb relació al primer objectiu (cercar, seleccionar, classificar i analitzar la informació i la documentació relativa al posicionament pedagògic i a la gestió del LdIA), hem considerat aquestes quatre preguntes:

1. Quin entorn va propiciar la gestació i la creació del LdIA?
2. En quins referents ens podem basar, per establir vincles entre l'educació artística no formal i la formal, que es corresponguin amb l'acció desenvolupada al LdIA?
3. Quins atributs definien l'equip de professionals del LdIA?
4. Quins motius van determinar la fi del programa del LdIA?

- En referència al segon objectiu (identificar i analitzar els projectes, les activitats i els recursos vinculats a l'educació visual i plàstica adreçats a contextos escolars), hem definit les dues preguntes següents:

5. Quina va ser la interacció entre el LdIA i les escoles?
6. Va ser el LdIA un programa pioner d'educació artística a l'Estat espanyol?

- Pel que fa al tercer objectiu (extreure els trets identitaris del programa del LdIA), hem establert les dues últimes qüestions:

7. Quina influència va exercir la metodologia aplicada al LdIA en les persones que hi van establir contacte?

8. En quins projectes actuals podem considerar que continua vigent la pedagogia del LdlA?

Al llarg de la tesi, donem informació sobre els diversos aspectes assenyalats a les vuit preguntes d'investigació, recopilant i processant totes les dades obtingudes. A les conclusions, aportem la concreció de les respostes a les preguntes formulades, procurant ser rigorosos i tenint en compte la contrastació dels resultats obtinguts.

Tot seguit, donem pas al capítol corresponent al marc metodològic, en el qual determinem l'enfocament que hem seguit per a la investigació i, també, aportem la informació corresponent als diferents instruments de recollida de dades que hem utilitzat per assolir els objectius proposats i donar resposta a la investigació.

Capítol 2

Marc metodològic

2.1. L'enfocament de la investigació

Emmarquem la recerca en una metodologia qualitativa, dins d'un paradigma interpretatiu, des d'una perspectiva descriptiva i idiogràfica, i ho fem sense considerar una hipòtesi de partida establerta. Basem la recerca en un estudi de cas concret, i fent ús del mètode inductiu, per comprendre en profunditat la realitat del programa d'educació artística adreçat a les escoles que es va portar a terme al Laboratori de les Arts (LdIA) de la Fundació "la Caixa", entre els anys 1987 i 2006. Per tant, es tracta d'un estudi de cas intrínsec, ja que no se selecciona el model per generalitzar dades, sinó per descriure l'objecte d'estudi d'una manera rica i densa (Stake, 2010).

Amb aquesta investigació, fonamentada en les tècniques i els instruments de recollida de dades centrats en la revisió i l'anàlisi dels diversos documents, recursos i materials que es van generar des del programa, i en el testimoni aportat per l'experiència d'algunes de les persones que van formar part de l'equip del LdIA o que van participar en el programa exercint el rol de docents que acompanyaven els grups d'escolars, volem deixar constància de la interrelació present entre l'educació no formal i la formal per configurar un projecte que va esdevenir molt avançat per a l'època. Considerem que, mitjançant la implementació del programa, es va aconseguir que noves propostes, basades en el foment de l'educació a través de l'art,¹ penetressin en els contextos escolars i, també, en determinats àmbits no formals.

Centrar el tema d'estudi en un programa d'acció concret com el LdIA ens ha permès fer una investigació monogràfica, recopilant documentació i informació exhaustiva sobre el subjecte de la recerca (Eco, 2013). Ens aproximem al tema des d'un vessant holístic i inductiu per interpretar la realitat del projecte a través d'un enfocament global, i per construir les interpretacions a partir d'una informació que ens

possibilita comprendre la singularitat del projecte (Latorre, Del Rincón i Arnal, 2005).

Per complementar l'enfocament metodològic expressat en els paràgrafs anteriors, i a causa de la implicació personal de la doctoranda, que forma part del cas d'estudi com a membre de l'equip del LdIA, tal com hem esmentat al capítol 1 («1.1.1. Vivències al LdIA»), abordem també la investigació situant-nos en una perspectiva fenomenològica, que inclou una part de relat d'experiència vital:

El fenomenólogo quiere entender los fenómenos sociales desde la propia perspectiva del actor. Examina el modo en que se experimenta el mundo. La realidad que importa es lo que las personas perciben como importante [...] el fenomenólogo lucha por lo que Max Weber (1968) denomina *verstehen*, esto es, comprensión en un nivel personal de los motivos y creencias que están detrás de las acciones de la gente. (Taylor i Bogdan, 2000, p. 16)

Considerant, doncs, també algunes de les aportacions que fem des d'una òptica fenomenològica, ens posicionem en la idea d'investigar l'experiència educativa seguint el punt de vista que aporten els professors José Contreras, Nuria Pérez de Lara i altres autors. És a dir, tal com ells mateixos expressen, ho fem des d'un pensar pedagògic situat en el cor:

Queremos plantear una forma de investigación que haga posible hablar de lo que no se suele hablar, expresar lo que no se suele decir, hacer visible lo sutil pero sustancial de lo que sostiene la relación educativa, de lo que nos permite encontrar nuestro lugar en los espacios y relaciones educativas, de lo que permite reconocer el del otro o la otra; pero también, abrirnos a lo que nos cuestiona, explorar lo que no es fácilmente explorable cuando falla el mecanismo básico de la investi-

¹ L'educació a través de l'art implica considerar l'art com un vehicle d'aprenentatge d'altres disciplines o matèries. També és un mitjà per aconseguir uns resultats educatius més generals (Bamford, 2009).

gación más convencional. (Contreras i Pérez de Lara, 2013, p. 17)

Tenint en compte les consideracions exposades, que ens acompanyaran al llarg del capítol i de la recerca, presentem la formulació de l'assumpte detectat.

2.1.1. Formulació de l'objecte d'estudi

Tal i com hem presentat en el capítol 1 («1.1. La justificació, l'interès i la motivació de la recerca») aquesta investigació planteja el problema següent:

- Malgrat la innovació que va representar i la repercussió que va tenir, als anys vuitanta i noranta del segle XX i durant els primers anys del segle XXI, el programa implementat pel LdIA a Catalunya i, per extensió, a l'Estat espanyol, no hi ha evidències del seu estudi i, en conseqüència, tampoc no ha obtingut el reconeixement i la valoració merescuts. La documentació que hem trobat és dispersa i, per això, en aquesta investigació ens proposem identificar-la, recollir-la i sistematitzar-la per justificar la seva validesa pedagògica en l'educació de i a través de les arts, vigent també en l'actualitat.

A continuació, ens proposem exposar el nostre propi punt de vista amb relació als factors que hem detectat i que, probablement, van intervenir en el problema d'estudi exposat. Ho fem sense considerar-los veritats absolutes i tenint en compte que, possiblement, hi van intervenir molts altres condicionants:

- Estimem que, per les poques publicacions divulgatives que es van arribar a generar i per la manca d'investigacions acadèmiques sobre el LdIA, moltes de les propostes que s'hi van portar a terme s'han oblidat amb el pas del temps. En el decurs d'aquesta investigació, volem ordenar i sistematitzar les accions i les intervencions de la gestió cultural i pedagògica del LdIA, per tal de demostrar la seva empremta. Trobem que encara no s'ha investigat de quina manera les seves propostes

van contribuir a avançar en la implementació de l'educació artística, des d'un punt de vista experimental, innovador i contemporani, creant estrets vincles entre l'educació no formal i la formal.

- Considerem que el fet que un programa d'educació artística s'originés, es desenvolupés i, finalment, es diluís dins d'una poderosa entitat cultural, pertanyent a una financera de renom, presenta alguns avantatges i també determinats inconvenients. La voluntat dels directius de la Fundació "la Caixa", durant els anys vuitanta i noranta dels segle XX, d'invertir en recursos humans i econòmics per incidir socialment en la millora de l'educació, fomentant la creació d'equips i impulsant projectes innovadors, va propiciar el desenvolupament de propostes experimentals, arriscades i de qualitat. Considerem, però, que aquestes no haurien estat possibles sense les aportacions d'un equip de persones que, amb una formació de base humanista, volia incidir veritablement en la manera d'entendre l'educació artística. Probablement, des d'una mirada externa es podia generar una certa confusió entre el poderós paraigua econòmic que oferia la institució i la tasca real que es feia des de l'equip en el terreny de la intervenció pedagògica. Sovint es considerava que els mitjans econòmics generaven per ells mateixos bones actuacions, i no es reconeixia suficientment la tasca de transformació educativa duta a terme per l'equip. Evidentment, valorem la importància que van tenir els recursos econòmics de l'entitat per aconseguir projectes de qualitat, però també entenem que van ser determinants les directrius establertes per les persones que lideraven les propostes. El suport econòmic per si sol no hauria generat el programa del LdIA, ni tampoc no s'hauria aconseguit amb el lideratge d'uns individus amb altres intencions. Estem convençuts que la bona tasca exercida per les persones és el que va fer possible l'existència d'un programa de qualitat com el que es va desenvolupar al LdIA.
- Trobem que les transformacions socials i econòmiques que van arribar amb el segle XXI van generar també modificacions en les directrius i l'enfocament de la financera "la Caixa", canvis que van repercutir en la manera d'entendre l'en-

titat cultural. La implementació de grans centres culturals per tot el territori espanyol, els centres CaixaForum, va propiciar altres polítiques d'intervenció social, amb noves necessitats de gestió i en detriment de les que s'havien implementat des del LdIA durant els anys vuitanta i noranta del segle XX i primers anys del segle XXI.

- Hem detectat molt poques referències al LdIA en els articles i les publicacions basats en l'educació artística no formal que hem pogut revisar. Deixem constància, al llarg de la recerca, de les que hem trobat. Algunes remetent de manera puntual a les activitats d'educació artística que es fan actualment als centres CaixaForum, però no tenen en compte la tasca prèvia desenvolupada pel programa del LdIA. Tanmateix, és difícil fer cerques a la xarxa d'Internet i obtenir informació sobre el programa del LdIA. Les seves actuacions no hi consten, probablement per la voluntat de la mateixa entitat que quedessin incloses dins de la marca CaixaForum.

La identificació del problema d'estudi, juntament amb els factors exposats, va ser determinant en la decisió per portar a terme aquesta recerca. És ben sabut que la memòria de les persones s'esvaeix amb el pas del temps, i que la transmissió oral presenta certes limitacions a l'hora de preservar adequadament els fets viscuts. Hem volgut deixar constància escrita d'una actuació que considerem lloable dins del panorama de l'educació artística a l'Estat espanyol, amb la intenció d'aportar elements que ajudin a entendre i complementar els esdeveniments del passat des d'una visió que sigui útil en el present. Seguint l'enfocament de la investigació, exposem a continuació les restriccions presents en la investigació.

2.1.2. Limitacions de la recerca

Donant continuïtat a alguns dels aspectes ja esmentats al capítol 1 («1.2. El disseny de l'estudi»), per poder investigar adequadament l'objecte d'estudi, inicialment vam establir un contacte personal amb

dues de les persones de l'equip de base del LdIA que el van viure des del naixement fins al final: Isabel Abad i Glòria Valls. Ambdues es van il·lusionar amb el projecte, considerant que era fonamental dur a terme una investigació d'àmbit acadèmic sobre el programa del LdIA, i es van oferir per aportar tota la informació necessària a través de la seva experiència. Cal dir que la seva bona predisposició va afavorir el plantejament de la recerca. També van fer molt bones contribucions dues persones que van formar part de l'equip durant molts anys: Elena Massons i Montserrat Sampietro. Considerem que la participació d'aquests testimonis directes ha estat fonamental per a la investigació.

Gràcies a les accions i els tràmits d'Isabel Abad, vam poder disposar d'una molt bona documentació interna del LdIA que no havia estat organitzada prèviament i que ens va cedir l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa". Entre d'altres, destaquem, per exemple, memòries, projectes, fotografies, arxius, estadístiques de participació i, també, una considerable mostra de materials externs, com ara publicacions, programes de difusió, articles de diari i altres elements. Tota la documentació esmentada ens va permetre fer aquesta investigació. Cal considerar, però, que no existia una classificació organitzada dels documents lliurats en format físic i digital, i per això, durant tot el procés de la recerca, hem hagut de fer una intensa i entretinguda tasca d'ordenació d'una enorme quantitat de materials diversos. Aquests consistien en diverses caixes i arxivadors plens de dades que necessitaven ser revisades, triades i categoritzades. També vam rebre nombrosos documents digitals per sistematitzar adequadament. L'estudi ha generat la necessitat de dedicar molt de temps a arxivar i estructurar tot el material cedit. Un cop ho vam aconseguir, vam tenir clar el punt de partida. Així mateix, vam poder detectar les mancances documentals que hi havia entre tots els materials lliurats, com ara la inexistència d'una relació de totes les persones que havien participat i col·laborat en les activitats del programa, i que vam haver de construir a partir de la informació que ens va aportar la component de l'equip del LdIA Isabel Abad.

Estimem que el guiatge d'Isabel Abad ha estat fonamental per estructurar la informació adequadament, per activar els records i la memòria i, també, per tenir en compte l'alt nombre de persones que, d'una manera o una altra, van formar part del programa del LdIA. Després de comunicacions personals freqüents amb ella, el seu testimoni ha estat vital per a la realització de la recerca. El contacte continuat amb aquesta membre de l'equip ens ha permès anar omplint molts dels buits que se'ns presentaven. Malgrat tot, per la multitud de projectes que es van arribar a portar a terme, així com per la manca de documentació fidedigna puntual, no hem aconseguit omplir totes i cadascuna de les llacunes que hem trobat, com ara algunes dades corresponents al nombre d'escolars participants, que facilitem a les relacions de les activitats del capítol 5 («De l'escola al Laboratori de les Arts»). Hem optat per indicar que no hem disposat de les dades quan no les hem pogut obtenir, o bé quan no les hem sabut trobar, per la gran quantitat d'informació diversa i dispersa amb què hem arribat a treballar.

Independentment del volum de documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa", hem comptat amb l'aportació i la participació de diverses persones que hi han contribuït incorporant el seu punt de vista a través dels records i dels aprenentatges adquirits. També hem disposat d'alguns documents d'àmbit personal i del relat de la pròpia experiència viscuda, per complementar algunes de les informacions. Hem de considerar que l'objectiu de la nostra tesi no consisteix a deixar constància de totes i cadascuna de les actuacions que es van arribar a fer al LdIA. Esperem que en recerques posteriors es puguin anar completant aspectes que no hem trobat i que podran ajudar a arrodonir la informació que aportem. Insistim que cal tenir present en tot moment que no hi havia una ordenació prèvia de tot el material utilitzat.

En diferents ocasions i al llarg de la recerca, hem prioritzat les actuacions que es van fer quan el LdIA estava ubicat al Centre Cultural Palau Macaya (del 1987 al 2002). Ho hem fet amb la intenció de posar

en relleu l'actuació innovadora que va representar el programa del LdIA en el panorama de l'educació artística a l'Estat espanyol durant els anys vuitanta i noranta. Desenvolupem llargament la tipologia de les accions pioneres de què fem esment als capítols 4, 5, 6 i 7 d'aquesta investigació. Partim de la premissa de considerar que, a partir de final dels anys noranta i primers anys del segle XXI, alguns dels museus, centres d'art i escoles de l'Estat espanyol ja van començar a incidir en l'educació artística des d'un vessant més estimulant, participatiu i integrador dels aprenentatges. També hem donat preferència a algunes de les vivències directes que va tenir la doctoranda amb el LdIA, ja que ens permetien mostrar-les des del relat de la pròpia experiència testimonial.

Fent referència a les limitacions, abans d'entrar plenament en l'estudi del LdIA, hem volgut enfocar el tema escollit per articular la recerca, dedicant el capítol 3 («Marc teòric. Interaccions entre l'educació formal i la no formal») a situar adequadament el nostre punt de partida. Conscients de la importància de les necessàries interrelacions entre ambdós terrenys, hem volgut aportar una panoràmica general, amb referents d'actualitat, molts d'ells espanyols, que estarien connectats d'una manera o una altra amb el punt de vista que es va tenir des del LdIA. Probablement, hem deixat de banda alguns autors i publicacions basats en les relacions de col·laboració entre l'educació no formal i la formal en l'educació visual i plàstica. No hem volgut estendre'ns àmpliament en el tractament d'aquests àmbits perquè hem considerat que, tot i ser el nostre fil conductor, no és l'objecte d'estudi d'aquesta investigació. Hem tingut cura de fer unes aportacions vigents i d'actualitat, i que ajudin a entendre la línia que es va seguir al LdIA, però sense desviar-nos del tema que ens pertoca.

En relació a les limitacions presents al capítol 4 («Descripció i anàlisi de l'objecte d'estudi: el programa del Laboratori de les Arts»), ens basem en els referents directes, que eren molt clars, però també hem volgut expressar el nostre punt de vista amb relació a les influències que, sense ser del tot evidents,

considerem que hi eren presents. Ens ha estat fàcil trobar documentació del disseny de l'espai del LdIA al Palau Macaya, però hem trobat poques referències relatives al plantejament de l'espai del LdIA a CaixaForum Barcelona. L'alt nombre de participants ha fet difícil que hi poguessin constar tots. Les converses mantingudes amb Isabel Abad van conduir a la decisió d'incloure aquestes persones en diferents apartats, tenint en compte la tipologia de la tasca que hi va fer cadascuna d'elles. Cal tenir present que alguns dels professionals hi van aportar molt, col·laborant en diverses activitats, mentre que d'altres van tenir una participació més discreta. A la investigació, donem més protagonisme a algunes de les persones perquè hem prioritzat la tasca destacada que van tenir en el programa i, igualment, la coneixença i la proximitat amb la doctoranda.

Exposem conjuntament les limitacions dels capítols 5 («De l'escola al Laboratori de les Arts»), 6 («Formació dels docents al Laboratori de les Arts») i 7 («Recursos del Laboratori de les Arts entren dins

les aules»), ja que d'aquesta manera podem destacar unes restriccions similars. Tenint en compte el fil conductor de la investigació, ens ha semblat adequat tractar cada capítol amb uns continguts que ens possibiliten deixar constància de les interrelacions entre l'educació no formal i la formal. La classificació de cada capítol ens ha permès incloure-hi activitats que encaixaven perfectament, però també n'hem trobat d'altres que traspassaven els límits de les jerarquies establertes. En aquests casos, hem optat per fer un tractament específic de cada part als capítols corresponents. Per aquest motiu, algunes de les activitats es poden trobar referenciades en diferents capítols. Per explicar cadascuna de les propostes, ens ha calgut cercar en diversos documents, i així les hem pogut agrupar adequadament. Hem tingut algunes dificultats per aconseguir totes les dades relatives a cada proposta, i hem hagut de recórrer a un gran nombre de documents per mostrar les que hi consten. Avancem en el marc metodològic i a l'apartat següent mostrem les eines de recollida de dades que hem emprat.

2.2. La descripció de les estratègies i els instruments de recollida de dades

Durant el procés d'investigació, hem utilitzat diferents instruments de recollida de dades, que desenvoluparem al llarg de l'apartat i que parteixen de les estratègies d'investigació següents:

- Identificació, revisió i anàlisi de documents publicats o inèdits vinculats al LdIA: dossiers educatius, material informatiu i de difusió de les activitats, projectes, memòries, estadístiques, estudis de públic, fotografies, vídeos, cartes, documents de reflexió, retalls de premsa, llibres, revistes, articles i altres publicacions. També hem fet una selecció de les tipologies concretes de les activitats adreçades a grups d'escolars i a docents, per mostrar, exemplificar i analitzar la mirada pedagògica en educació artística del LdIA. Així mateix, hem

triat referents per exposar les interrelacions entre l'educació formal i la no formal, vinculant-les a les actuacions del LdIA i desenvolupades al capítol 3 («Marc teòric. Interaccions entre l'educació formal i la no formal»). Deixem constància de totes les publicacions utilitzades a les diverses referències bibliogràfiques.

- Organització d'una sessió de discussió de grup (*focus group*), conversa planificada al començament de la recerca per obtenir informació sobre persones de l'equip del LdIA i explorar les seves opinions.
- Realització de cinc entrevistes presencials semiestructurades de caire interpersonal amb preguntes obertes a persones vinculades al programa del LdIA: directius, col·laboradors i docents.

- Elaboració de dos qüestionaris amb preguntes pensades per aconseguir respostes escrites de persones implicades directament en el projecte del LdIA: responsables, coordinadors, docents, educadors i tècnics.

L'aportació de l'experiència pròpia i dels coneixements del projecte és present a la recerca. L'anàlisi acurada de la informació obtinguda ens ha permès organitzar adequadament la investigació i contrastar els materials a través de l'ús de múltiples estratègies per mostrar les dades obtingudes (Latorre, Del Rincón i Arnal, 2005). En aquest sentit, val a dir que les preguntes d'investigació relacionades amb cada objectiu específic esdevenen unitats d'anàlisi. Cadascuna d'aquestes unitats són un nucli concret d'investigació que es desenvolupa al llarg dels capítols a través de la interpretació de les dades recollides a partir dels instruments anteriorment descrits. Tot seguit, fem una descripció més detallada dels diferents instruments de recollida que hem utilitzat, i a partir dels quals hem fet el buidatge de les dades obtingudes en els diferents apartats de la recerca.

2.2.1. Identificació, ordenació, revisió i anàlisi de documents

La identificació, l'ordenació, la revisió i l'anàlisi de diversos documents, utilitzant principalment fonts primàries, van constituir el punt de partida de la investigació a la primera fase del doctorat, durant el curs 2016-2017. Inicialment, vam fer una cerca a partir de materials que la doctoranda havia anat recopilant, gràcies a la seva pròpia experiència laboral al LdIA (1987-1991), i també *a posteriori*: projectes, memòries, reflexions, estadístiques, publicacions, revistes, retalls de premsa i programes de difusió. La documentació personal va permetre començar a centrar l'objecte d'estudi en les primeres fases, així com determinar el pla de recerca que calia seguir. També molt aviat vam poder comptar amb una significativa aportació de publicacions i materials de fonts primà-

ries, facilitats per Isabel Abad, a través d'una selecció que aquesta col·laboradora havia fet juntament amb Montserrat Sampietro. A partir de l'estudi de tots els documents, i tal com hem avançat al capítol 1 («1.2.1. Delimitació del tema»), al juny del 2017 vam presentar el pla de recerca *La influència del Laboratori de les Arts de la Fundació "la Caixa" en altres contextos d'educació artística*, que considerava la nostra intenció inicial: poder demostrar la repercussió del programa en la introducció de noves propostes artístiques en diversos contextos educatius de l'Estat espanyol per la influència directa o indirecta del projecte. El primer pla de recerca presentat va ser aprovat per la comissió del programa de doctorat.

La classificació inicial de les primeres dades obtingudes ens va permetre detectar les llacunes i les necessitats de disposar de més documentació. Per aquest motiu, el dia 10 de juliol de 2017 vam concertar una trobada amb Abad i Sampietro a les oficines de la seu de l'Obra Social "la Caixa". La reunió ens va obrir noves perspectives per aconseguir l'obtenció de més material documental. A través dels tràmits iniciats per Abad, vam tenir accés a una gran quantitat de documentació interna del LdIA, en format físic i digital, cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa". Ja hem apuntat abans que tots aquests materials cedits no havien estat endreçats i classificats anteriorment, per la qual cosa vam haver de dedicar molt de temps a fer-ho.

La gran tasca que va comportar l'ordenació i la categorització dels materials lliurats, juntament amb les converses mantingudes amb Abad i Sampietro i els diàlegs nodridors amb la directora de la tesi, ens van portar a reconsiderar el primer plantejament d'investigació que havíem fet, lliurat en el pla de recerca del juliol del 2017. Fruit del procés seguit, tot semblava apuntar a la necessitat d'elaborar una tesi descriptiva, que recopilés adequadament l'acció educativa portada a terme pel programa del LdIA.

Tenint en compte les consideracions exposades i tal com ja ho hem avançat al capítol 1 («1.2.1. Delimitació del tema»), vam començar a treballar en el nou

enfocament, i vam presentar un altre pla de recerca al mes de novembre del 2017, amb el mateix títol que la tesi que presentem: *Diàlegs d'art entre l'educació no formal i la formal: El cas del Laboratori de les Arts de la Fundació "la Caixa"*. Després de la seva aprovació pels membres del programa de doctorat, vam continuar avançant en la investigació que presentem.

Malgrat la gran quantitat d'informació rebuda, no vam aconseguir recopilar totes les dades completes, a causa, sens dubte, de la pèrdua de materials documentals fruit dels canvis i els trasllats, i del llarg temps de durada del programa (dinou anys). Cal tenir en compte que les dades no van estar informatitzades durant tots els anys de pervivència del programa. Tal com hem expressat més amunt, tampoc mai no es va arribar a fer una ordenació sistemàtica de tots els arxius generats, i per aquest motiu hem fet una classificació d'acord amb l'objectiu general de l'estudi. Tot seguit exposem una tria de la tipologia del material documental publicat i inèdit que hem utilitzat per elaborar la recerca:

- Tria de publicacions centrades en la metodologia per a l'activitat investigadora educativa, que ens han permès conèixer l'estructura de base per a una adequada recerca (referents presents als capítols 1 i 2).
- Selecció de publicacions que fan referència a la concepció pedagògica en els àmbits de l'educació formal, no formal i informal (referents presents al capítol 3).
- Elecció de publicacions centrades en el tractament de l'educació visual i plàstica en marcs formals i no formals (referents presents al capítol 3).
- Tria de material documental sobre acció educativa vinculada a les arts visuals i plàstiques prèvia al LdIA: llibres, articles, notes de premsa, quaderns de treball i altres publicacions (referents presents als capítols 4 i 6).
- Cerca de material documental específic del LdIA: dossiers educatius, material informatiu i de difusió de les activitats, projectes, memòries, estadístiques, estudis de públic, fotografies, vídeos, cartes, correus electrònics, documents de reflexió, retalls

de premsa, llibres, revistes, articles i altres publicacions (referents presents als capítols 4, 5, 6 i 7).

A través de la identificació, la lectura, l'ordenació i l'anàlisi de tota la documentació, hem obtingut una valuosa informació que ens ha possibilitat descriure, emmarcar, dissenyar i analitzar amb dades concretes la investigació. Seguint la metodologia d'anàlisi exposada per Alberto Quintana (2006), hem fet un rastreig i un inventari dels materials disponibles, hem classificat els documents, hem seleccionat els més pertinents, hem llegit els continguts per extreure els elements d'anàlisi, i hem establert comparatives per aconseguir sintetitzar l'acció del LdIA. Independentment de les dades obtingudes a través de les fonts documentals, als apartats següents destaquem altres instruments de recollida d'informació, fonamentats en l'experiència viscuda per les persones.

2.2.2. Discussió de grup amb l'aportació de punts de vista

A partir d'haver decidit que l'objecte d'estudi de la nostra investigació estaria centrat en el programa del LdIA, i després d'haver fet una primera aproximació a la revisió documental i d'haver mantingut algunes converses prèvies amb les persones implicades en el programa, vam considerar convenient organitzar una trobada conjunta amb elles per poder debatre sobre els diferents punts de vista de cadascuna. Seguint aquesta iniciativa, ens va semblar adequat convocar una discussió de grup al començament de la recerca, amb el propòsit de confrontar els criteris de tres persones que havien format part de l'equip de base del LdIA: Isabel Abad i Montserrat Sampietro (educadores, coordinadores d'activitats i tècniques) i Glòria Valls (responsable del LdIA). Els resultats obtinguts ens van ajudar a clarificar l'enfocament de la investigació que presentem.

Per dur a terme aquesta convocatòria, es va enviar prèviament un correu electrònic a les tres persones impli-

caades, explicant-los l'objectiu de la recerca i els aspectes principals que volíem desenvolupar a la sessió que tenien com a punt de partida les següents preguntes:

- Quines institucions actuals del territori espanyol, vinculades a l'educació artística, considereu que han rebut una influència directa o indirecta del LdIA? Fem referència a departaments educatius de museus i centres d'art, espais d'art i també escoles.
- Quines persones que van passar pel LdIA o que van conèixer la metodologia emprada han aportat l'experiència adquirida en altres projectes d'educació artística?

Cal dir que, després d'haver portat a terme la discussió de grup, vam elaborar el primer pla de recerca, comentat a l'apartat anterior (*La influència del Laboratori de les Arts de la Fundació "la Caixa" en altres contextos d'educació artística*). La revisió dels diàlegs durant la discussió de grup a través de les gravacions obtingudes, la reconsideració de la documentació lliurada i les converses mantingudes amb la directora de la tesi van determinar un canvi en l'enfocament de la recerca, que va conduir a centrar l'àmbit d'investigació que seguiríem. Tal com s'ha relatat també abans, al mes de novembre de l'any 2017 vam lliurar un segon pla de recerca a la comissió de doctorat que, amb el títol d'aquesta recerca, *Diàlegs d'art entre l'educació no formal i la formal: El cas del Laboratori de les Arts de la Fundació "la Caixa"*, es proposava fer una investigació descriptiva, a través de la immersió en la metodologia del LdIA. Així, es considerava que la implementació del programa va contribuir a integrar els aprenentatges dels usuaris, esdevenint un model de referència per la interrelació constant que hi va haver entre l'educació no formal i la formal. Seguint el procediment d'immersió implícit en la investigació, el projecte es definia i anava prenent forma. Com a part del procés d'elaboració, vam decidir que era necessari recopilar les actuacions del LdIA més vinculades als grups d'escolars i els docents, i deixar-ne constància. Tot i que durant la recerca presentem algunes dades concretes sobre aquest tema, deixem per a futures investigacions determinar la seva influència en altres contextos educatius.

Vam portar a terme la discussió de grup el dia 7 d'abril de 2017, al Museu Marítim de Barcelona, durant dues hores, de les cinc a les set de la tarda. Tractant-se de la primera trobada conjunta amb membres de l'equip del LdIA, ens va semblar convenient focalitzar bé el tema d'investigació previst inicialment, *La influència del Laboratori de les Arts de la Fundació "la Caixa" en altres contextos d'educació artística*. Les aportacions que es van fer, i que hem incorporat a l'annex 1, van ser bàsiques a l'hora de definir el procés que vam seguir. Les referenciem en diferents apartats de la recerca. A continuació facilitem una síntesi del procés de comunicació que vam establir.

La conversa va començar entre Abad, Sampietro i Cirera, i més tard s'hi va afegir Valls. Per començar, es va demanar a les persones convocades que fessin les aportacions que consideressin pertinents, ja que elles eren tres de les principals protagonistes del procés viscut. També es va esmentar la necessitat d'obtenir el seu ajut per aconseguir la documentació necessària i la seva validació futura de la recerca plantejada. Totes elles es van mostrar predisposades a col·laborar i a facilitar la informació convenient. Abad va aportar un document intern imprès (*Antecedents activitat educativa a l'Obra Social de "la Caixa"*, a l'annex 1) que contenia diverses dades molt resumides d'actuacions des de l'any 1977 fins a l'any 2005, i les va anar llegint. Sampietro va considerar que, amb aquest document, es podia entreveure el procés de creació dels projectes que es portaven a terme, ja que responien a les necessitats que anaven sorgint. Vam iniciar un petit debat sobre la idea d'experimentació, que encaixava perfectament amb el nom del programa: Laboratori de les Arts. Per centrar adequadament el tema de la investigació, després de les converses inicials, més lliures i que van servir per fer una immersió en el tema d'estudi, vam exposar les dues qüestions que volíem desenvolupar.

Les aportacions d'Abad, Sampietro i Valls en aquesta trobada en format de discussió de grup ens van ser molt útils per establir el punt de partida del pla de recerca considerat inicialment, *La influència del Laboratori de les Arts de la Fundació "la Caixa" en*

altres contextos d'educació artística. A través del vincle de l'equip del LdIA amb les institucions, i també mitjançant el seguiment del recorregut professional d'algunes de les persones que havien tingut un contacte directe amb el LdIA, aconseguíem establir les bases de la recerca. Com ja hem apuntat abans, la manca de publicacions descriptives sobre les actuacions del programa del LdIA ens va fer reconsiderar la direcció a seguir en la investigació.

Els resultats obtinguts en la sessió de discussió de grup van ser útils i van integrar diferents apartats d'aquesta recerca. Tal com assenyalen Steve J. Taylor i Robert Bogdan (2000), l'organització d'una discussió de grup, com a instrument de recerca, és una opció que permet en poc temps obtenir informació qualitativa, alhora que aporta la comprensió de les percepcions de les persones implicades. Seguint Miguel S. Valles (1999), i per dur a terme adequadament la sessió, vam fer prèviament una anàlisi dels documents que havíem recopilat sobre el LdIA per establir un punt de partida que ens va servir de base per estructurar la trobada, també vam focalitzar el tema a tractar, i vam procurar que les persones participants haguessin format part de l'experiència.

Amb l'objectiu d'obtenir més informació de testimonis directes, tot seguit descrivim la tipologia de les entrevistes que vam fer amb algunes de les persones involucrades en el programa d'educació artística del LdIA.

2.2.3. Entrevistes presencials

Tenint en compte l'objectiu general i les preguntes de recerca plantejades en el disseny de l'estudi del LdIA, ens vam proposar obtenir el testimoni vivencial d'algunes de les persones que van liderar el projecte, que hi van col·laborar o bé que van participar en les activitats del programa com a docents: acompanyant grups d'escolars, assistint a formacions o participant en la implementació de les propostes del LdIA a les escoles. Vam decidir limitar la mostra

de persones entrevistades presencialment a cinc professionals de perfils diversos, i els vam escollir per la seva rellevància en el programa del LdIA, o bé per la tasca concreta que hi van portar a terme, tenint en compte els vincles que volem establir en aquesta recerca entre l'educació no formal i la formal dins del programa del LdIA.

Totes les persones seleccionades van ser informades prèviament, a través d'una comunicació personal, del propòsit de la investigació. Van acceptar de bon grat participar-hi, i amb cadascuna vam buscar una data i un lloc adequats per trobar-nos. Vam portar a terme les entrevistes individuals basant-nos en un esquema preparat prèviament en el qual constaven qüestions diferents per a cada participant, adequant-les al perfil de la persona triada. Les preguntes concretes i les respostes de cada entrevista transcrita consten a l'annex 2. Les trobades cara a cara es van fer amb preguntes obertes i semiestructurades, seguint un guió que es va plantejar d'una manera flexible i donant un ampli marge als entrevistats per poder expressar les vivències pròpies. Considerem que les preguntes obertes tenen l'avantatge d'estimular la col·laboració dels subjectes entrevistats (Quintanal i García, 2012).

Les entrevistes van ser gravades i, mentre es duïen a terme, preniem també algunes notes escrites en un quadern personal per després transcriure adequadament tota la conversa mantinguda. Hem fet cinc entrevistes d'aquest tipus a professionals prèviament seleccionats per la seva implicació en el programa d'educació artística del LdIA. Per ordre alfabètic del cognom, les persones entrevistades presencialment van ser Toni Cirera (col·laborador del LdIA), Sylvia del Amo (docent participant en les activitats del LdIA), Clara Garí (assessora en la gestació del LdIA), Isabel Martínez (impulsora del LdIA i cap de Programes Educatius) i Eva Ventura (docent implementadora del programa «mira!» en una escola). Seguint la concepció de Steve J. Taylor i Robert Bogdan (2000), les converses mantingudes ens han permès saber què pensen i senten les persones esmentades amb relació a la seva experiència al LdIA. Al llarg dels diferents capítols dedicats a la

descripció del programa del LdIA, hem incorporat moltes de les aportacions obtingudes a través de les entrevistes semiestructurades. En aquest apartat ens sembla pertinent descriure d'una manera sintètica el perquè de la selecció que vam fer, indicant tot seguit el perfil de les persones entrevistades.

L'objectiu de l'entrevista feta a Toni Cirera Bergadà (el 5 d'octubre de 2018 a Tona) era aconseguir informació d'un col·laborador del programa que va idear, conjuntament amb l'equip del LdIA, molts materials per a les activitats, i que també va dissenyar diferents prototips de «carros» per contenir i transportar els materials a les sales d'exposició. Anteriorment, havia realitzat el disseny i la producció de maletes pedagògiques per al programa «la Caixa» a les escoles». Actualment, dirigeix l'empresa Materials Educatius. Té formació de mestre i estudis d'enginyeria. Des de l'any 1987, es dedica professionalment al disseny i la producció de materials educatius per encàrrec. A partir d'ara, referenciem les seves aportacions amb les inicials TC (vegeu l'annex 2 TC).

L'entrevista feta a Sylvia del Amo (el 16 de març de 2018 al barri de les Corts de Barcelona) tenia la fita d'aconseguir informació vivencial d'una docent, especialista en educació visual i plàstica de les escoles municipals de Barcelona, que va participar en les activitats del LdIA del 1987 al 2006, acompanyant grups d'escolars, participant en diferents formacions per a mestres i col·laborant en algunes de les propostes. Les seves vivències aporten una informació molt interessant sobre el desenvolupament del programa des del començament i fins al final. Actualment, està jubilada de la tasca docent, forma part de l'equip del programa Experimentem amb l'Art i porta a terme diferents formacions artístiques. A partir d'ara, referenciem les seves aportacions amb les inicials SdA (vegeu l'annex 2 SdA).

Amb l'entrevista feta a Clara Garí Aguilera (el 10 de desembre de 2016 a ACVic Centre d'Arts Contemporànies de Vic), ens proposàvem obtenir dades d'una col·laboradora destacada que va contribuir a generar el programa del LdIA, del 1987 al 1990.

Formada en educació artística a Bèlgica, va aportar la seva experiència en la gestió del LdIA. Des de l'any 1981, Garí havia estat col·laboradora de la primera etapa de «la Caixa» a les escoles». L'any 1982 va portar a terme els tallers de la proposta «Visca el color!», que es van fer al Centre Cultural de la Fundació "la Caixa", i va dissenyar la maleta pedagògica que es va presentar al LdIA amb el mateix nom «Visca el color!» l'any 1987. Fins al 1990, va idear diversos projectes d'educació artística per al LdIA. Actualment, és directora del Centre de Creació Contemporània Nau Còclea de Camallera i del programa de turisme cultural Grand Tour. Treballa ocasionalment en el món de la música experimental, la *performance*, la instal·lació i l'escriptura. A partir d'ara, referenciem les seves aportacions amb les inicials CG (vegeu l'annex 2 CG).

Considerem que les aportacions d'Isabel Martínez Torralba (entrevista realitzada el 14 de desembre de 2017 a l'Eixample de Barcelona) són essencials per entendre l'acció pedagògica que es fomentava des del LdIA. Martínez va ser la cap de Programes Educatius de la Fundació "la Caixa" des de l'any 1986 fins al 1994, i va ser la impulsora del naixement del LdIA. El programa d'educació artística implementat al Centre Cultural de l'entitat formava part del desplegament d'activitats educatives liderat per Martínez. Després d'una llarga trajectòria a la Fundació i a l'Obra Social "la Caixa", i després d'haver participat en la generació de nombrosos projectes, actualment està jubilada. A partir d'ara, referenciem les seves aportacions amb les inicials IM (vegeu l'annex 2 IM).

L'entrevista realitzada a Eva Ventura Company (el 13 de desembre de 2018 a Tona) volia aconseguir el testimoni d'una docent que, després de formar-se en el programa «mira!» del LdIA l'any 2001, el va implementar a l'Escola Vedruna de Tona, on va aconseguir que s'arribés a portar a terme a tots els cursos d'educació infantil i primària del centre. També va ser una de les educadores de les activitats artístiques que es dissenyaven al LdIA per portar-se a terme al Centre Cultural de la Fundació "la Caixa" de Vic. Actualment, és mestra d'educació primària a l'es-

mentada Escola Vedruna de Tona, on també porta a terme diversos projectes vinculats a l'educació artística. A partir d'ara, referenciem les seves aportacions amb les inicials EV (vegeu l'annex 2 EV).

Les converses mantingudes amb aquestes cinc persones ens han permès conèixer el que pensen i senten amb relació al programa del LdIA, i també extreure informació rellevant a partir de la transcripció de les entrevistes fetes amb cadascuna d'elles, per poder-la incorporar en diferents apartats de la investigació. A continuació presentem els qüestionaris que vam elaborar per poder obtenir informació de l'experiència d'alguns altres components que van intervenir en el desenvolupament del LdIA.

2.2.4. Qüestionaris amb preguntes concretes

Nombrosos professionals, d'una manera o una altra, es van impregnar de la metodologia del LdIA, van contribuir a fer créixer el programa i van aportar-hi els seus coneixements, professionalitat, experiències i punts de vista. Per poder ampliar el nombre de participants i obtenir testimonis representatius, vam decidir elaborar dos qüestionaris diferents, amb la intenció d'adreçar-los a persones que havien format part en algun moment del programa del LdIA.

Vam determinar la mostra de persones a qui volíem lliurar els qüestionaris tenint en compte els seus vincles amb el LdIA i, també, en funció del rol que hi havien exercit. Seguint la iniciativa de deixar constància de la implementació del programa, vam buscar la participació d'alguns professionals que hi havien col·laborat durant els primers anys i que, per tant, havien coincidit amb la doctoranda durant el temps que va formar part de l'equip del LdIA. A l'hora de seleccionar els participants, també vam seguir els suggeriments de la coordinadora del LdIA, Isabel Abad, per escollir alguns dels professionals de la mostra. Així, vam lliurar el qüestionari a una selecció concreta de participants, procurant que hi hagués representants de tots dos gèneres i després

d'haver fet una cerca per localitzar-los i obtenir les seves adreces de correu electrònic. Per diferents motius personals, i malgrat l'interès mostrat per participar-hi, no totes les persones seleccionades van poder respondre les preguntes que els vam proposar. Cal considerar que la contribució demanava fer una immersió en el passat per evocar els records del LdIA, i també exigia disposar de temps per poder respondre les diferents preguntes plantejades.

Per deixar constància dels vincles entre l'educació no formal i la formal, un dels qüestionaris es va adreçar a professionals que havien format part de l'equip del LdIA, i l'altre es va dirigir a docents que havien participat en les activitats amb grups d'alumnes. Els qüestionaris, que incloïen deu preguntes directament relacionades amb l'objectiu general i les preguntes de la recerca, es van lliurar a través de correus electrònics a les diferents persones seleccionades. Vam rebre les respostes pel mateix mitjà. Totes les preguntes estaven dissenyades per aconseguir dades que ens permetessin analitzar les aportacions del LdIA a l'educació artística. Tot seguit presentem els dos qüestionaris:

Qüestionari adreçat a persones de l'equip del LdIA

Nom i cognoms:

Formació:

Víncle amb el Laboratori de les Arts (LdIA):

Temps de treball al LdIA:

Ocupació actual:

1. Què va significar per a tu el LdIA?
2. Quins aspectes destacables vas incorporar en l'àmbit professional després d'establir contacte amb el programa del LdIA?
3. Quins trets innovadors et sembla que va aportar el LdIA a l'educació visual i plàstica?
4. I a la manera de rebre els aprenentatges en un centre d'art o museu?
5. Com s'establien els vincles entre l'educació visual i plàstica no formal i la formal des del LdIA?
6. Quina influència va tenir el programa del LdIA en l'aportació de canvis metodològics en l'educació formal i no formal?
7. De quina manera el programa del LdIA va contribuir a implementar una nova metodologia educativa, entorn de les arts visuals i plàstiques, a les escoles i els centres d'educació infantil, primària i secundària que participaven en les activitats?
8. Amb quins exemples concrets es pot demostrar el paper innovador i de referència que va tenir el programa d'actuació del LdIA?
9. Quin rol et sembla que va tenir, en el desenvolupament del LdIA, la creació d'un equip més o menys permanent de professionals que va comptar amb la col·laboració de persones externes i formades en diversos camps artístics?
10. Quines propostes o activitats del programa destacaries com a més representatives de la interacció entre el LdIA i les escoles o centres educatius?

Qüestionari adreçat a docents que participaven en les activitats del LdIA

Nom i cognoms:

Formació:

Participació en activitats al LdIA:

Ocupació actual:

1. Què va significar per a tu el LdIA?
2. Com i quan vas conèixer el programa del LdIA?
3. En quin centre treballaves quan portaves els alumnes al LdIA?
4. Com et sembla que vivien els alumnes les experiències que es feien al LdIA?
5. Durant quant de temps hi vas participar amb els alumnes? Quins anys?
6. Quines són les activitats que més recordes del LdIA?
7. De quina manera vinculaves els aprenentatges del LdIA als aprenentatges curriculars?
8. En quins cursos de formació que s'oferien des del LdIA vas participar com a docent?
9. Quins aspectes destacables vas incorporar en l'àmbit professional després d'establir contacte amb el programa del LdIA?
10. Quins trets innovadors et sembla que va aportar el LdIA a l'educació visual i plàstica?

El primer qüestionari, el vam enviar a principis de març del 2018 a quinze participants de l'equip del LdIA, i vam obtenir respostes de nou de les persones seleccionades. A continuació les anomenem per ordre alfabètic del cognom: Isabel Abad (educadora, coordinadora d'activitats i tècnica del LdIA), Marina Artiga (educadora del LdIA), Gràcia del Ruste (educadora del LdIA), Mònica Herrera (educadora i dissenyadora d'activitats del LdIA), Iraida Llucià (educadora del LdIA), Antonio José López Húmara (coordinador d'activitats del LdIA), Elena Massons (educadora, coordinadora d'activitats i tècnica del LdIA), Glòria Valls (responsable del LdIA) i Montse Vives (educadora i dissenyadora d'activitats del LdIA). Ens sembla oportú oferir una breu ressenya de la formació i la trajectòria professional de les persones que han participat en la mostra, ja que la dedicació i la implicació de cadascuna d'elles amb el programa va ser diferent.

- Isabel Abad Panisello (respostes lliurades el 15 de març de 2018), llicenciada en Història de l'Art (UAB). Membre destacada de l'equip del LdIA (del 1988 al 2006). Educadora, coordinadora, dissenyadora i impulsora de moltes de les activitats. Va formar part de l'equip des de la seva gestació i fins que es va disgregar. Les seves contribucions han estat fonamentals en aquesta recerca. Actualment, programa i coordina activitats educatives al Departament d'Activitats de l'Àrea de Cultura de l'Obra Social "la Caixa". Referenciem les seves aportacions amb les inicials IA (vegeu l'annex 3 IA).
- Marina Artiga Elies (respostes lliurades el 18 de març de 2018), llicenciada en Ciències de l'Educació (UB). Va ser educadora del LdIA (del 1988 al 1990). Actualment, fa classes en educació secundària i escriu ficció i contes. Referenciem les seves aportacions amb les inicials MA (vegeu l'annex 3 MA).
- Gràcia del Ruste Carrera (respostes lliurades el 5 de març de 2018), llicenciada en Història de l'Art (UB), Estudis d'Art Dramàtic (École Jacques Lecoq, Institut del Teatre de Barcelona), Màster en Formació del Professorat d'ESO (UdG), Post-

grau en Mediació (UAB), Animació Sociocultural (UNED). Va ser educadora del LdIA (del 1988 al 1989). Actualment, treballa de *coaching* en instituts de secundària i organitza esdeveniments culturals. Ha treballat durant deu anys al Servei Educatiu d'un museu (no especificat). Referenciem les seves aportacions amb les inicials GdR (vegeu l'annex 3 GdR).

- Mònica Herrera Sala (respostes lliurades el 12 d'abril de 2018). Llicenciada en Història de l'Art (UB) i ballarina de dansa contemporània. Va ser educadora i dissenyadora d'activitats del LdIA (del 2002 al 2006). Actualment, és professora d'educació secundària a l'Institut La Plana de Manlleu. Referenciem les seves aportacions amb les inicials MH (vegeu l'annex 3 MH).
- Iraida Llucià Bagüés (respostes lliurades el 12 d'abril de 2018). Llicenciada en Belles Arts (UB). Va ser educadora del LdIA (del 1992 al 1994). Actualment és il·lustradora. Referenciem les seves aportacions amb les inicials ILI (vegeu l'annex 3 ILI).
- Antonio José López Húmara (respostes lliurades el 21 d'abril de 2018). Llicenciat en Belles Arts (UB). Va ser coordinador del LdIA (del 1992 al 1994). Actualment, és professor de Formació Professional en Arts Gràfiques. Referenciem les seves aportacions amb les inicials AJL (vegeu l'annex 3 AJL).
- Elena Massons de Lama (respostes lliurades el 22 de març de 2018). Llicenciada en Història de l'Art (UB). Va ser educadora i coordinadora del LdIA (del 1997 al 2012). Actualment, treballa al Departament d'Activitats de l'Àrea de Cultura de l'Obra Social "la Caixa". Referenciem les seves aportacions amb les inicials EM (vegeu l'annex 3 EM).
- Glòria Valls Hausmann (respostes lliurades el 26 de març de 2018). Diplomada en Magisteri (UAB), especialitzada en Pedagogia Terapèutica i Logopèdia. Va formar part de l'equip des de la seva gestació i fins que es va disgregar, exercint el càrrec de responsable del LdIA (del 1987 al 2006). Actualment està prejubilada. Referenciem les seves aportacions amb les inicials GV (vegeu l'annex 3 GV).

- Montse Vives Roig (respostes lliurades el 6 de març de 2018). Llicenciada en Belles Arts (UB). Va ser educadora i dissenyadora d'activitats del LdIA (del 1989 al 1992). Actualment, és artista visual i plàstica, i fa projectes de difusió, educació i creació, amb exposicions d'art individuals i col·lectives a Munic (Alemanya) des del 2010. Va ser iniciadora i codirectora del projecte Experimentem amb l'Art a Barcelona, del 1993 al 2013. Referenciem les seves aportacions amb les inicials MV (vegeu l'annex 3 MV).

El segon qüestionari, el vam enviar a principis d'abril del 2018 a vuit docents, i vam procurar que haguessin acompanyat grups d'escolars de diferents etapes educatives per participar en les activitats del LdIA. Vam rebre les respostes de quatre d'aquests professors. Els enumerem també per ordre alfabètic del cognom: Anna Estany (professora d'Educació Artística en educació secundària), Dimas Fàbregas (professor d'Educació Artística en educació primària), Vicens Mascarell (professor d'Educació Artística en educació primària) i Montserrat Morales (professora d'Educació Artística en educació primària). A continuació detallem el perfil dels quatre docents esmentats:

- Anna Estany (respostes lliurades el 4 de maig de 2018), llicenciada en Belles Arts i professora. Va exercir de docent d'Educació Visual i Plàstica en educació secundària. Va portar els alumnes de l'Institut de Cardedeu a les diferents activitats del LdIA des del 1987. Combinava la pràctica artística amb la docència. El LdIA la va convidar a participar com a artista en el projecte «Diàlegs» del curs 1996-1997. Actualment, es dedica a elaborar propostes creatives. Referenciem les seves aportacions amb les inicials AE (vegeu l'annex 4 AE).
- Dimas Fàbregas (respostes lliurades el 9 de maig de 2018), llicenciat en Història de l'Art i mestre. Va participar en les activitats del LdIA durant la segona meitat de la dècada dels noranta i fins a principis del segle XXI amb els alumnes d'educació primària de l'Escola La Immaculada de Vilassar de Dalt. Actualment, exerceix de mestre

d'Educació Visual i Plàstica i porta la direcció del centre en aquesta mateixa escola. Referenciem les seves aportacions amb les inicials DF (vegeu l'annex 4 DF).

- Vicens Mascarell (respostes lliurades el 25 d'abril de 2018), artista i mestre. Va fer classes d'Educació Visual i Plàstica, a l'etapa de primària, a l'Escola Ginebró de Llinars del Vallès (cooperativa de mestres), combinant la docència amb la pràctica artística. Va portar els seus alumnes a les «Visites comentades + tallers» des del 1987 fins que va deixar l'ensenyament, l'any 1992. Actualment, es dedica al treball artístic. Referenciem les seves aportacions amb les inicials VM (vegeu l'annex 4 VM).
- Montserrat Morales (respostes lliurades el 27 d'abril de 2018). Es defineix com a jardinera, mestra i psicòloga ambiental. Va participar en les activitats del LdIA (del 1987 al 2006) amb els alumnes d'educació primària de l'Escola Garbí d'Esplugues de Llobregat, es va formar en diferents cursos al llarg de l'existència del LdIA, i va assistir a les activitats familiars Bocabadart com a mare. Al llarg de la seva trajectòria professional, ha elaborat materials per apropar l'art als infants, i actualment col·labora en diferents projectes, com ara la secció d'art de la revista *Cavall Fort*. Referenciem les seves aportacions amb les inicials MM (vegeu l'annex 4 MM).

La informació obtinguda a través dels diferents instruments de recollida exposats (publicacions i documents diversos, discussió de grup, entrevistes i qüestionaris) ha estat fonamental per recollir, registrar, analitzar i poder contrastar totes les dades que oferim en aquesta recerca. Al capítol següent exposarem, a través d'una acurada selecció de referents, els vincles establerts entre l'educació no formal i la formal, un aspecte que considerem que sempre va ser present al programa del LdIA.

Capítol 3

Marc teòric.

Interaccions entre l'educació formal i la no formal

3.1. La concepció pedagògica de l'educació formal i la no formal

Hi ha nombroses interpretacions pedagògiques sobre les classificacions emprades per definir els diferents marcs d'aprenentatge que rebem les persones al llarg de la nostra existència. El títol de la tesi, *Diàlegs d'art entre l'educació no formal i la formal: El cas del Laboratori de les Arts de la Fundació "la Caixa"*, fa referència directa a la necessària interacció que considerem que hi ha d'haver entre tots els agents i institucions que intervenen en els processos educatius.

En aquesta secció farem un breu recorregut per la concepció pedagògica de l'educació formal i la no formal, que permeti enfocar adequadament aspectes fonamentals del programa del Laboratori de les Arts (LdLA) que tractarem al llarg dels capítols posteriors. Per emmarcar el tema, ens basarem en les aportacions de destacats pedagogs que consideren que el concepte d'educació s'estén molt més enllà del marc estrictament escolar. En aquesta línia apuntada, citem la contribució dels pedagogs Josep Mª Puig i Jaume Trilla:

És a dir, ens educa tot el que aprenem, sigui quin sigui el lloc on es produeix l'aprenentatge, o l'edat de qui aprèn o la manera com s'aprèn. De fet, s'afirma que tothom aprèn o s'educa gairebé a tot arreu, durant tota la vida i per mitjà de sistemes molt variats. Estem, doncs, davant d'una imatge de l'educació com a fenomen complex, divers, gairebé únic i constant, i que pot adoptar multitud de formes. De processos educatius, evidentment, n'hi ha a l'escola i a la família, però també poden aparèixer en una biblioteca, en un museu, en un recital de música i, també, en una ludoteca, en un casal d'avis, en un centre cívic o en un club esportiu. (Puig i Trilla, 1990b p. 4)

Tenint en compte que les persones ens eduquem dins i fora de l'escola i que les influències de tots els

àmbits educatius s'interfereixen (Trilla, 2004), tot seguit esmentarem de quina manera els conceptes d'educació formal, no formal i informal van aparèixer en la terminologia pedagògica per ajudar a ordenar la complexitat dels fenòmens educatius. Ho farem considerant que sovint es donen múltiples interaccions entre aquests conceptes.

3.1.1. Recorregut per la terminologia emprada

L'accés a l'educació per a tothom va ser l'objectiu principal de les polítiques educatives més progressistes dels segles XIX i XX a Occident. Per aquest motiu, la institució escolar es va convertir en el centre de referència de les reflexions pedagògiques (Trilla, 2008). Va ser a la segona meitat dels anys seixanta quan en la civilització occidental es va començar a parlar d'educació no formal i informal, fent referència a tots els processos educatius que no s'assolien dins del marc estrictament escolar (Puig i Trilla, 1990a). Aquesta terminologia va sorgir quan es va començar a fer evident la necessitat de trobar alternatives que complementessin la institució escolar, ja que aquesta tota sola no podia afrontar les exigències educatives que l'evolució de la societat demanava (Macías, 2004). L'existència d'altres entorns educatius, complementaris de l'escola, va generar la necessitat d'etiquetar o posar nom als diferents processos educatius. Malgrat aquest requisit, el pedagog Jaume Trilla (2004) afirma que l'educació no escolar, amb relació a l'escolar, ha existit des de sempre.

Per l'entorn que ens pertoca analitzar en aquesta tesi, el programa del LdLA nascut a Barcelona l'any 1987, destaquem que a Espanya, al començament dels anys vuitanta, va ser remarcable la reforma democràtica general. En concret, ho va ser la que es va fer en el

sistema educatiu reglat amb la implementació de la LOECE (Llei Orgànica de l'Estatut de Centres Escolars) i la nova organització política de l'Estat, que va començar la transferència de competències educatives a cada comunitat autònoma, un procés que va concloure a finals dels anys noranta (Prats, 2005). Així, a Catalunya, en el terreny de l'educació reglada, es van començar a desenvolupar les normatives educatives corresponents a la seva pròpia organització.

A Barcelona, l'expressió *educació no formal* es va introduir per primera vegada l'any 1974 amb les Jornades d'Estudi sobre l'Educació Informal (Macías, 2004). Sembla que el concepte d'educació no formal va entrar plenament dins del vocabulari pedagògic espanyol a principis dels anys vuitanta, amb la traducció de diverses obres d'autors, per la influència d'autors hispanoamericans i pels articles sobre educació no formal que van publicar els professors Jaume Sarramona i Luis Tarín de la Universitat Autònoma de Barcelona a la revista *Educar*, l'any 1982. També cal destacar la realització del Seminario Interuniversitario de Teoría de la Educación, celebrat a Salamanca l'any 1983, amb una ponència dedicada a l'educació formal, no formal i informal que exposava, entre d'altres, els estudis dels pedagogs José Manuel Touriñán, Agustín Requejo i Jaume Trilla (Pastor, 2001).

Considerant la influència dels diferents factors socials, culturals, econòmics i tecnològics, les reflexions pedagògiques dels anys setanta del segle XX van portar a distingir tres classificacions educatives (Trilla, 2008):

- La formal, que fa referència a l'educació a l'escola.
- La no formal, que es proposa assolir objectius d'aprenentatge fora del marc estrictament escolar.
- La informal, que es refereix als aprenentatges de la vida, les relacions socials i els models de referència.

L'ús de les expressions *no formal* i *informal* per distingir aquest tipus d'educació de la formal té els orígens a la Conferència Internacional sobre la Crisi Mundial de l'Educació, celebrada l'any 1967 als Estats Units. Aquí, i segons Philip H. Coombs (director de l'Institut Internacional de Planejament de l'Educació de la Unesco), es va veure que l'educació formal era incapaç de complir tots els requisits de la formació, i es va proposar emfatitzar la necessitat de desenvolupar mitjans educatius diferents dels que s'establien des de l'ensenyament reglat (Camors, 2009). Va ser en aquell moment quan es va proposar que les polítiques educatives de qualsevol país consideressin les alternatives als àmbits educatius més convencionals. La necessitat que va sorgir d'anar més enllà dels mitjans convencionals de l'educació a l'escola, en referència a les denominacions *formal*, *no formal* i *informal*, la va establir el mateix Philip H. Coombs a la publicació *The World Educational Crisis*,¹ l'any 1968 (Trilla, 2008). No va ser fins l'any 1974 quan Philip H. Coombs i el seu col·laborador Manzoor Ahmed van distingir oficialment la terminologia dels diferents àmbits proposats, i van anomenar *educació no formal* l'educació que es portava a terme fora del sistema oficial (Camors, 2009).

Després de les nombroses definicions que van anar sorgint *a posteriori*, el pedagog Jorge Camors² (2009) posa en relleu l'aportació que Jaume Trilla va fer l'any 1996 a la publicació *La educación fuera de la escuela*, en què va establir que l'educació no formal fa referència a institucions, activitats, mitjans i àmbits d'educació que no són escolars i que s'han creat per satisfer determinats objectius educatius. El concepte d'educació, doncs, inclou l'escola, però també la traspasa. Cal considerar que l'àmbit de l'educació no formal és més flexible que l'àmbit de l'educació formal, i possibilita organitzar accions de diferents característiques. Ens sembla interessant deixar constància de la definició que M.ª Inmaculada Pastor fa de l'educació no formal, després d'haver recollit les aportacions d'un bon nombre d'autors. Trobem que,

per a ella, l'educació no formal inclou les consideracions següents:

Todo proceso educativo diferenciado de otros procesos, organizado, sistemático, planificado específicamente en función de unos objetivos educativos determinados, llevado a cabo por grupos, personas o entidades identificables y reconocidas, que no forme parte integrante del sistema educativo legalmente establecido y que, aunque esté de algún modo relacionado con él, no otorgue directamente ninguno de sus grados o titulaciones. (Pastor, 2001, p. 541)

Tenint en compte que el LdIA va ser etiquetat com un programa d'educació no formal, aportem algunes de les característiques que, segons la pedagoga Maria del Mar Herrera (2006), es poden atribuir a les pràctiques classificades dins d'aquesta denominació, i que considerem que es poden aplicar perfectament al programa del LdIA:

- Desenvolupament de teories o principis propis.
- Adaptació als destinataris i als conceptes.
- Disseny i planificació constant: redefinició continuada.
- Multidisciplinarietat.
- Participació voluntària.
- Es desenvolupen en espais diversos, no queden circumscrits a l'aula.
- Utilitzen diversitat de mitjans i recursos.
- Són pràctiques participatives.
- L'ambient d'aprenentatge és relaxat.
- S'avalua el procés global de forma col·lectiva.
- És professional.

Cal assenyalar, tal com destaca Maria del Mar Herrera (2006), que els termes *educació formal*, *educació no formal* i *educació informal* són motiu de debat en l'àmbit acadèmic, ja que s'estima que no defineixen suficientment bé tots els processos educatius, ni tampoc són excloents entre ells. L'autora també considera que l'ús de l'expressió *educació no formal* té defensors entre els agents que la practiquen, malgrat que tots tres conceptes, formal, no formal i informal,

fan referència a processos educatius viscuts per tots i en els quals és difícil establir divisions. D'aquesta manera, Herrera clarifica alguns aspectes de cadascuna de les classificacions:

- L'educació informal està estretament lligada a qualsevol situació d'aprenentatge no planificat que viu una persona al llarg de la seva vida. Així, mai no deixem de rebre experiències educatives.
- L'educació formal és aquella que es dona en el marc del sistema educatiu, amb professionals preparats, i que s'avalua.
- L'educació no formal és un procés educatiu voluntari, intencionat i flexible que es relaciona amb la formació permanent.

Veiem, doncs, que les tres tipologies d'educació s'acostumen a interrelacionar, i és difícil que es trobin en compartiments estancs. Una educació integral per a la formació de les persones té present la necessària col·laboració entre els diferents tipus d'educació proposats (Puig i Trilla, 1990a). Per la temàtica que ens correspon, tot i que és difícil delimitar d'una manera estricta les fronteres, a l'apartat següent farem referència a les interrelacions i les intrusions que es donen entre l'educació no formal, la formal i la informal.

3.1.2. Interrelacions i intrusions

Malgrat la distinció terminològica que acabem de fer, sembla que els límits entre l'educació formal, no formal i informal són difícils de definir, i cada vegada es complementen més amb propostes que integren els aprenentatges obtinguts dins i fora de l'àmbit escolar. En els entorns pedagògics actuals, està plenament acceptada la interrelació entre els tres sistemes de formació, tot i que des de les entitats que promouen l'educació s'estableixen diferenciacions (Macías, 2004). En tot cas, les distincions fan referència a les diverses formes d'aprendre al llarg de la vida. La pedagoga Escolàstica Macías estableix que l'educació no formal i la informal interaccionen amb

¹ L'origen de la popularitat en l'àmbit educatiu dels qualificatius *formal*, *no formal* i *informal* es troba a l'obra de Coombs *La crisis mundial de la educación*, publicada en anglès el 1968 i en espanyol el 1971 (Trilla, 2004).

² Jorge Camors és el coordinador de l'Àrea d'Educació No Formal del Ministeri d'Educació i Cultura de l'Uruguai, creada l'any 2005.

la formal mitjançant diferents actuacions: de complementarietat, de suplència, de substitució, de reforç i col·laboració, i d'interferència. Les diferències no afectarien el fet d'aprendre, ja que es parteix del supòsit que les persones aprenem al llarg de la vida en qualsevol situació, entorn i circumstància. El que és necessari és que els tres sistemes de formació es coordinin i es complementin per poder oferir una educació completa.

Entre les categories d'educació no formal i formal hi ha la intenció compartida que l'ésser humà obtingui aprenentatges, tot i que la manera d'arribar a assolir-los es presenta de manera diversa. La no formal no se cenyeix als procediments més convencionals de l'escola i pot aplicar altres models per assolir els aprenentatges. El pedagog Jaume Trilla assenyala que, segons el criteri estructural, aquestes dues classificacions es distingirien per la seva inclusió o exclusió del sistema educatiu reglat. Bàsicament, l'educació formal estaria sotmesa a les lleis de cada país, i la no formal quedaria al marge de les normatives de les polítiques educatives establertes. Trilla també afirma que l'educació no formal no està obligada a seguir estrictament un mètode, perquè, en quedar fora de l'ensenyament reglat, pot seguir les tendències metodològiques que consideri més oportunes i li és més fàcil crear estructures organitzatives més flexibles i participatives (Trilla, 2008). La diferència principal entre l'educació no formal i la formal és més de caire jurídic que pedagògic. És a dir, la formal conclou amb titulacions reconegudes per les lleis educatives dels estats, i la no formal no recau directament en la responsabilitat jurídica educativa de cada país (Colom, 2005).

Veiem que entre l'educació no formal i la formal hi ha punts en comú i, també, diferències significatives. L'educació no formal inclou un ventall molt ampli de tipologies d'institucions: privades, públiques, governamentals, no governamentals, locals, nacionals, internacionals, etc. La definició també incorpora comunitats i sectors de la població que organitzen les seves pròpies activitats. Altres diferències es relacionen amb els objectius i els continguts educatius,

els grups als quals s'adrecen les activitats i el temps de durada. L'educació formal exigeix un període d'anys de dedicació plena, mentre que l'educació no formal permet una dedicació a temps parcial, té una durada més curta i se centra en coneixements més específics, flexibles i pràctics (Pastor, 2001).

Considerant la necessària porositat entre l'educació no formal i la formal, en aquesta investigació ens proposem demostrar que el programa d'educació no formal del Laboratori de les Arts va ser capaç d'establir llaços estrets amb l'educació formal. Així, va intervenir en la millora dels processos d'aprenentatge a través de la formació artística, oferint recursos humans i materials, mètodes innovadors, idees, espais, assessorament i tot allò necessari per implementar propostes qualitatives. Per les seves característiques, tal com podrem constatar a les pàgines següents, postulem que va ser un programa que va fomentar la hibridació entre l'educació no formal i la formal.

Tenint en compte que el LdIA va formar part de les activitats educatives del programa «"la Caixa" a les escoles», volem deixar constància d'un text que fa referència al programa i que forma part de l'article «La educación no formal y la escuela», que els pedagogs Josep Mª Puig i Jaume Trilla van elaborar per a un monogràfic de la revista *Papers* sobre ambient i educació:

Sin embargo, queremos introducir aquí, como continuación de lo anterior, unas breves reflexiones en torno a las que creemos que pueden ser las aportaciones más relevantes a la escuela del tipo de actividades no formales como las producidas por «"la Caixa" a las escoles» [...] Concretamente, creemos que, de las funciones antes anunciadas –aparte de otras más genéricas también presentes: reforzar, complementar la acción escolar–, la que más puede caracterizar las propuestas de «"la Caixa" a las escoles» es la función de innovación [...] Se trata de propuestas generalmente originales que, además, tienen el valor añadido de poder constituirse como ejemplos fácticos, aunque puntuales, de que es posible renovar ciertas

formas convencionales y rutinarias del quehacer escolar [...] Ciertas ofertas no formales, más atentas a los desarrollos artísticos, científicos y culturales del momento, pueden contribuir a paliar la tendencia hacia el anacronismo de los contenidos escolares. (Puig i Trilla, 1990a, pp. 14-15)

Al títol de l'apartat hem fet referència a les intrusions perquè considerem que aquestes van ser constants en els diferents vincles que es van establir entre el programa del LdIA i les institucions escolars. Tot i que al LdIA es tenia en compte el desenvolupament curricular a l'hora de planificar activitats per a grups d'escolars, sovint les propostes traspassaven aquest estret marc per intervenir en els processos educatius, aportant innovacions i diverses activitats interdisciplinàries, tal com podrem constatar als capítols 4, 5, 6 i 7 d'aquesta investigació («Descripció i anàlisi de l'objecte d'estudi: el programa del Laboratori de les Arts», «De l'escola al Laboratori de les Arts», «Formació dels docents al Laboratori de les Arts» i «Recursos del Laboratori de les Arts entren dins les aules»). També a les escoles s'implementaven projectes que s'oferien des del LdIA i que transcendien l'estricta àmbit escolar, un aspecte que analitzarem al capítol 7 («Recursos del Laboratori de les Arts entren dins les aules»).

3.2. El tractament de l'educació visual i plàstica dins i fora de l'escola

En aquest apartat, ens proposem destacar la necessària col·laboració entre institucions d'educació artística, com ara museus i centres culturals, amb centres d'ensenyament reglat. Amb aquest objectiu, farem un recorregut per diversos estudis i experiències actuals que ens permetran anticipar aspectes fonamentals per comprendre d'una manera adequada la relació que des del LdIA es va establir amb les escoles. Al capítol 4 («Descripció i anàlisi de l'objecte d'estudi: el programa del Laboratori de les Arts»), contextualitzarem diverses experiències d'educació artística no

A partir de la constatació que els àmbits de l'educació no formal són molt variats (treball, oci i cultura, educació social i escola), mentre que els de la formal fan referència únicament al marc institucional escolar, en aquesta recerca ens cenyirem al terreny que correspon a l'àmbit de la cultura artística i l'ensenyament reglat als centres educatius, per referir-nos a l'enunciat «Diàlegs d'art entre l'educació no formal i la formal». Entenem que, des d'un programa d'educació artística (LdIA) d'una institució cultural, s'incidia per establir els nexes de comunicació necessaris per aconseguir actuacions educatives conjuntes entre ambdues categories. Seguint Jaume Trilla (2008), ens posicionem en la tessitura d'entendre l'educació com un procés holístic, en el qual totes les experiències educatives viscudes interaccionen per integrar-se.

Estimem que, des d'un programa extern a les institucions formals com va ser el LdIA, es van establir unes sinergies que possibilitaven relacions de reforç i col·laboració per millorar la formació dels escolars a través de l'educació artística. Per aquest motiu dediquem l'apartat següent a desenvolupar un marc de referència a l'entorn de l'educació artística formal i no formal.

formal, prèvies al LdIA, que estimem que van influir en la gestió del programa.

Considerem que, sovint, la relació entre els entorns no formals i formals és complexa, ja que l'estructura de funcionament de cada sistema és significativament diferent. En general, l'educació formal té uns condicionants molt determinats per les normatives i el currículum d'un sistema reglat d'ensenyament. Quan, des d'un entorn no formal, es pretén implementar projectes externs dins del marc formal, so-

vint es fa difícil traspassar un seguit de dificultats. Aportem un fragment de l'avaluació del programa «mira!»³ que Cristina Pou, professional en estudis de públic, va elaborar per al LdIA i que il·lustra el que volem expressar:

Frente a esto, el «mira!» ejemplifica en otros aspectos el gran acierto que supuso su planteamiento como producción externalizada desde el Laboratorio de les Arts e indica como absoluta la necesidad de generar sinergias entre la educación formal y la no formal con el fin de enriquecer profesionalmente ambos campos. Así, el método es un buen ejemplo de las potencialidades de la relación entre profesores y educadores de museos por varios motivos [...] En resumen, pese a que el programa «mira!» ha dejado de existir en sus características primigenias como oferta del Laboratorio de les Arts, la experiencia de colaboración entre la institución cultural y las escuelas debe ser tomada como un buen ejemplo de las potencialidades de una relación que es ya absolutamente necesaria dadas las carencias evidentes en la educación formal (e informal) y como muestra de valentía en la defensa de una propuesta planteada en un contexto yermo de estas intencionalidades. (Pou, 2002, p. 9)

La professora Roser Juanola (2001), tenint en compte diferents punts de vista i oferint vincles amb les problemàtiques socials, fa referència a les aportacions mútues i necessàries entre disciplines en l'acció educativa. L'autora explica que, des dels museus o centres d'art, cal tenir present l'atenció a tots els col·lectius, i estableix diverses categories de diferenciació entre les arts i els ensenyaments artístics que estarien presents en l'àmbit de l'educació formal i la no formal: els estudis dirigits a la pràctica professional dels artistes (arts visuals, arts aplicades, disseny, etc.); els estudis de filosofia (estètica) i els d'història (història de l'art); els estudis de didàctica artística (professorat); els que s'integren dins l'educació formal i vetllen per la cultura artística, i els coneixements ar-

tístics no formals (escoles d'especialitats artístiques sense l'objectiu d'aconseguir un títol).

Amb relació als vincles que es poden establir entre l'educació formal i la no formal, Roser Calaf i Olaia Fontal assenyalen que cada context té les seves particularitats i permet potenciar accions de naturalesa diferent que s'han de conèixer i coordinar:

El museo va a la escuela pero, cada vez más, las escuelas van a los museos y es posible pensar en un horizonte de colaboración entre ambas instituciones educativas, que busque la sinergia potenciada de fuerzas y no una mera suma de modos y métodos de enseñanza del arte. (Calaf i Fontal, 2010, p. 15)

Pel que fa a aquestes possibles sinergies, transcrivim un fragment de la presentació del programa de la IX Jornada de Pedagogia de l'Art i Museus «Confluències en art i educació. L'educació formal com a interlocutora en l'acció educativa del museu»:

Des dels departaments d'educació dels museus, sempre s'ha contemplat l'educació formal com un *partner* necessari en la tasca de la mediació i acció educativa. La creació de sinergies i complicitats entre museu i centre escolar, entre l'educador/a del museu i el professorat d'ensenyament infantil, primari i secundari, dona fruits interessants: fomenta l'aproximació de nous públics, possibilita la participació i l'intercanvi, eixampla el fòrum públic de la cultura com a espai de coneixement compartit. (Macaya, Ricomà, Suárez, 2012, s. p.)

En el plantejament proposat, considerem que l'exploració de diverses possibilitats de models d'integració actuals entre l'educació formal i la no formal ens aproximarà a una comprensió millor de la tipologia de propostes que es van arribar a generar des del programa del LdIA (1987-2006). Vegem, doncs, de quina manera la interacció entre tots els agents

educadors és necessària per al desenvolupament integral de l'educació a través de l'art.

3.2.1. Consideracions sobre l'educació artística a les escoles

Fent una mirada molt global, podem considerar que en els entorns d'educació formal dels països occidentals, vinculats a les polítiques educatives i centrats en un desenvolupament curricular, les assignatures d'expressió artística han acostumat a passar, molt sovint, a un segon terme. Tot i que la implementació de l'educació artística a les escoles va començar entre mitjan i finals del segle XX, en general la major part d'aquesta educació va consistir durant molts anys a fer dibuixar als alumnes d'una manera realista, utilitzant models bidimensionals i models vius. Excepte en algunes escoles molt concretes, que comptaven amb professors amb una formació adequada, durant aquest període no s'estilava el desenvolupament de la percepció ni de la reflexió artística (Gardner, 1994).

També és cert que algunes tendències d'educació artística més progressistes defensaven ja, des de mitjan segle XX, el foment de l'expressió personal, la imaginació i la creativitat dels alumnes. Ens referim a propostes artístiques portades a terme per pedagogs com ara Célestin Freinet (1896-1966), impulsor del moviment de l'Escola Nova, que promovia l'afany creador; Viktor Lowenfeld (1903-1960), que destacava la importància de ser una persona creativa; Lev Vigotski (1896-1934), que considerava que a través d'activitats artístiques es desenvolupava la imaginació, o Loris Malaguzzi (1920-1994), que trobava fonamental que l'estètica formés part de la vida dels infants. Entre molts altres professionals de l'educació que van eixamplar el camp artístic amb noves mirades, i que no són objecte d'aquesta inves-

tigació, destaquem Herbert Read (1893-1968) amb l'obra *Educación por el arte* (1943), en la qual l'autor defensa que l'art hauria de ser la base de l'educació en una societat lliure. Ens referirem puntualment a aquesta obra als capítols següents, centrats en el cas del LdIA.

El professor i psicòleg Rudolf Arnheim (2010) insistia ja, l'any 1989, en la importància que haurien de tenir les arts dins de l'àmbit de l'educació general, per poder aportar unes habilitats bàsiques als alumnes que els facilitessin afrontar amb èxit totes les branques del currículum. Al llarg dels anys, l'educació artística formal ha tingut denominacions i funcions diverses. Arran de la importància dels estudis artístics per aconseguir una educació integral, la seva aplicació a l'escola ha oscil·lat sempre en funció de les polítiques establertes en cada etapa històrica (Juanola, 2001). Basant-nos en les aportacions d'Albert Macaya (2012), fem un ràpid recorregut per tendències que han ajudat a definir millor el currículum escolar, com ara el debat enfocat en els pros i contres de l'educació artística centrada en les disciplines (Discipline-Based Art Education, DBAE),⁴ a la dècada dels anys vuitanta als Estats Units, o les aportacions d'Elliot W. Eisner (1933-2014), que proposa interaccions entre la mirada i l'acció.

A través de la iniciativa de Roser Juanola,⁵ professora de la Universitat de Girona, el professor Ricard Huerta (1995) exposa les quatre dimensions de l'educació artística en els nous models de formació: dimensió cultural, dimensió crítica, dimensió procedimental i dimensió psicopedagògica. En aquest sentit, el també professor Albert Macaya (2012), referenciant Fernando Hernández, explica que, a partir de les aportacions de la història, la crítica de l'art i la teoria estètica, hem fet el trànsit de «l'expressió plàstica» a «l'educació artística».

⁴ El model d'educació artística com a disciplina (DBAE), o educació a través de les arts, concep l'art com un cos de coneixements, capacitats i actituds. Aquesta tendència es va desenvolupar als anys setanta i vuitanta del segle XX als Estats Units.

⁵ Roser Juanola és doctora en Filosofia i Lletres per la UAB i catedràtica d'Art i Educació a la Facultat d'Educació i Psicologia de la Universitat de Girona. Ha publicat diversos llibres i revistes d'àmbit nacional i internacional.

³ El «mira!» va ser un programa d'educació visual que va implementar el Laboratori de les Arts a les escoles catalanes del 1998 al 2002. Ens hi referim a diferents capítols i el desenvolupem al capítol 7 (7.1.3. «Programa l'art per aprendre "mira!"»).

Destaquem l'aportació de la professora Margarida Llevadot (2017) quan assenyala que, durant els anys vuitanta del segle XX, es va aconseguir una presència més gran de l'art a l'escola, ja que es considerava que ajudava els escolars a integrar aspectes tan necessaris com la intel·ligència, la sensibilitat, la reflexió i l'emoció. En aquesta línia, Llevadot fa referència a les aportacions del filòsof Hans-Georg Gadamer (1900-2002), que, a l'obra *Verdad y método*, presenta l'art com una manera de comprendre i d'interpretar la realitat. L'autora també al·ludeix a les aportacions ja esmentades d'Elliot W. Eisner i hi afegeix l'autor Alain Kerlan, que al llibre *L'art pour éduquer*, publicat el 2004, presenta l'art com un mitjà necessari per a la reflexió a l'escola.

Malgrat les nombroses contribucions d'investigadors, pedagogs i professionals que constaten els beneficis d'una educació artística de qualitat, les hores destinades a les àrees artístiques són minses dins els currículums. Tal com indica el professor Ricard Huerta (2010), la realitat és que, a la major part dels centres escolars d'educació infantil, primària i, en alguns casos, de secundària, no hi ha professors especialitzats per impartir les assignatures d'expressió artística. El mateix autor explica que, a molts centres, alguns docents inquiets i amb sensibilitat artística acostumen a assumir les responsabilitats de l'àrea. Sovint és gràcies a aquestes persones, que a vegades exerceixen alguna activitat artística personal, o bé s'han format en història de l'art o belles arts, que des de les escoles es promouen moltes activitats extracurriculars. Ja a batxillerat, el docent especialitzat en belles arts o història de l'art amb freqüència està excessivament condicionat per uns programes molt atapeïts i encaminats a superar les proves d'accés a la universitat.

Arribats al segle XXI, ens posicionem en la línia que una bona educació visual i plàstica a les escoles ha d'incorporar, des de l'educació infantil i al llarg de totes les etapes escolars, un bon nombre d'experiències diverses que, més enllà de fomentar habilitats i destreses, contribueixin al desenvolupament integral de l'ésser humà. Creiem que és bo reconsiderar quina és la finalitat de l'educació artística. Tal com

postula l'autor Arthur D. Efland (2003), a l'època postmoderna, el principal objectiu és que els alumnes arribin a entendre els mons socials i culturals en els quals estan immersos. Entenem que, com a disciplina derivada de les ciències de l'educació, una veritable educació artística ha de poder vincular totes les parts i no ocupar-se únicament de les arts (Calaf i Fontal, 2010). L'experiència artística s'hauria d'abondar com un àmbit cultural general de l'educació, ja que contribueix al desenvolupament de valors formatius en les persones, per construir-se individualment i poder-se reconèixer en els altres (Tourinán, 2010). Entesa com a procés educatiu, l'experiència artística comporta maduració i aprenentatge.

A Catalunya, les darreres reformes del sistema educatiu han aportat una definició dels ensenyaments artístics al currículum escolar, però ara és convenient que incideixin veritablement en el sistema educatiu (Vallvé, 2010). L'educació visual i plàstica de qualitat ha de permetre desenvolupar una perspectiva crítica d'un mateix, dels altres i de l'entorn, per poder establir nexes amb totes les àrees de coneixement i, per extensió, amb la vida (ídem, 2010). En aquest mateix sentit, ens interessa destacar l'aportació que fa la professora Silvia Buset basant-se en la teoria del desenvolupament Arts Propel, fonamentada en la producció, percepció i la reflexió, components bàsics en tota educació artística (Gardner, 1994). Buset estableix un seguit d'orientacions per anar més enllà del dibuix realista i dels treballs manuals:

Observar, hacer y pensar son tres acciones indispensables en la enseñanza-aprendizaje de la educación visual y plástica. La fusión de estos verbos en el proceso de las diferentes actividades, propuestas o proyectos «vivididos» en el aula facilita el camino para potenciar la imaginación y la creatividad tanto en el aspecto perceptivo como en el expresivo. Las tres acciones (observar, hacer y pensar) se organizan y reorganizan en los diferentes momentos del proceso de creación sin tener necesariamente un sentido lineal ni consecutivo. Pensamos mientras observamos, hacemos mientras pensamos y observamos mientras hace-

mos, pero también pensamos después de hacer y observar. Sin entrar en más juegos de palabras, tenemos presente el verbo «pensar» para insistir en la convicción de que la educación artística no solo es un espacio de liberación de emociones y sentimientos, sino también es una vía hacia el conocimiento entendido en toda su extensión. Es un camino para plantear interrogantes e intentar responderlos a través de la investigación, la exploración, la experimentación y el placer del descubrimiento, y así establecer relaciones con el entorno en el camino de construir el propio yo, la propia identidad, bajo valores y creencias, tal como se da en cualquier otro proceso de aprendizaje. (Buset, 2017, p. 115)

Fent un recorregut per les moltes recomanacions del desplegament curricular del Departament d'Ensenyament, al primer cicle d'educació infantil s'aconsella fer activitats per complementar l'àrea de comunicació i llenguatges que interaccionin en la descoberta del llenguatge plàstic (Generalitat de Catalunya, 2012), mentre que al segon cicle les sortides a espais d'art suposen un apropament actiu a l'entorn (Generalitat de Catalunya, 2016a). Dins les competències bàsiques de l'àmbit artístic en educació primària, hi consten diferents orientacions metodològiques que propicien processos d'hibridació entre l'educació formal i la no formal (Generalitat de Catalunya, 2016b). Els docents d'educació secundària obligatòria haurien de cercar activitats d'educació visual i plàstica que, en el desplegament de les competències, incloguessin la creativitat com a eix fonamental (Generalitat de Catalunya, 2016c). El currículum de batxillerat planteja un enfocament competencial en què l'alumnat pugui aplicar els coneixements adquirits en contextos diferents (Generalitat de Catalunya, 2008). Per comprendre la competència cultural i artística en totes les seves dimensions, destaquem la publicació *7 ideas clave. La competencia cultural y artística*, que, a través de les experiències de diversos autors, ofereix punts de vista, referències i recursos molt útils. El primer paràgraf

de la presentació expressa la necessitat d'establir diàlegs entre els diferents àmbits:

La relación entre artes, cultura y educación ha sido, en los últimos años, un tema recurrente en la agenda internacional. En un mundo cambiante, en el que casi a diario surgen desafíos difíciles de resolver, vamos tomando conciencia de que el futuro depende cada vez más de la formación de individuos sensibles y creativos, con un fuerte sentido de la identidad combinado con el respeto por la diversidad y el entendimiento intercultural. (Alsina i Giráldez, 2012, p. 9)

La institució escolar, classificada dins la categoria d'educació formal, educa, protegeix, ensenya, afavoreix els aprenentatges, genera l'adquisició de coneixements i valors, i és un espai de coneixement i de relació entre les persones (Huerta, 2010). Algunes de les activitats educatives d'institucions museístiques o centres d'art etiquetades com d'educació no formal presenten molts trets en comú amb els esmentats. Les escoles i els museus es necessiten mútuament per generar un territori educatiu comú. Per aconseguir bones actuacions a través de l'educació artística, considerem necessari crear sinergies entre l'educació formal i la no formal que permetin la realització de projectes dins i fora de l'escola.

3.2.2. Propostes actuals d'art i educació més enllà de l'entorn físic de l'escola

Iniciem aquest apartat destacant la recent investigació de la professora Núria Obiols (2019), de la Facultat d'Educació de la Universitat de Barcelona, *Estudi de l'oferta educativa no formal en l'àmbit artístic a Catalunya*,⁶ a petició del Consell Nacional de la Cultura i de les Arts (CoNCA) i amb el suport de la Fundació Bosch i Gimpera. L'estudi destaca la presència de l'art en l'educació no formal i aplica

⁶ Versió electrònica del document: <http://conca.gencat.cat/web/.content/arxius/publicacions/Estudi_oferta_educativa_no_formal/IC18-ESTUDI-DE-LOFERTA-EDUCATIVA-NO-FORMAL-EN-LAMBIT-ARTISTICA-A-CATALUNYA.pdf>

una metodologia dissenyada específicament per obtenir un recull de propostes artístiques que possibilita copsar àmpliament la situació d'aquest àmbit a Catalunya. L'anàlisi inclou diversos camps artístics (dansa, música, art dramàtic, arts plàstiques, arts visuals, arts audiovisuals, disseny, circ i literatura) i una varietat d'entorns no formals (entre d'altres s'hi troben entitats formatives, culturals, de producció i/o conservació i establiments comercials). Amb relació al domini artístic objecte d'aquesta recerca, ens interessan les arts plàstiques, visuals i audiovisuals, i el disseny. Entre moltes altres dades aplicades rigorosament, l'estudi destaca un increment d'entitats d'educació no formal a partir de la dècada dels anys noranta, motivat per una sensibilitat més gran envers la importància de l'educació en l'àmbit social. L'autora de l'estudi fa l'aportació següent:

És evident que la nostra societat no només no està desescolaritzada, sinó que l'educació formal ha guanyat i millorat clarament en les darreres dècades. Però també és ben cert que aquells vells aires que la qüestionaven i la posaven una miqueta contra les cordes han deixat la seva petjada en alguns sentits. Un d'ells és posar en evidència que, com deia Delors, hi ha molts camins a recórrer fora de l'escola, la qual ha estat capaç, cada vegada més, de ser-ne conscient i aprofitar-los. Cada vegada se surt més de l'escola; no sabem si millor, ja que a l'estudi no ho hem pogut constatar. Però és evident que aquest percentatge, encara escàs, d'activitats que busquen un vincle formatiu amb l'educació formal (si sumem ambdues categories, resulta un 34 %) fa uns anys no hauria estat tan evident i que, amb força probabilitat, cada vegada serà més gran. (Obiols, 2019, p. 62)

A Catalunya, molts professors busquen museus o centres d'art per portar-hi els alumnes a fer activitats que complementin la tasca de l'escola. En la tria de les propostes per a cada curs escolar i nivell, tradicionalment els docents han cercat que estiguin vincu-

lades directament amb el que estableix el currículum escolar. En la línia que apunta la professora Carolina Martín (2018), entenem que les institucions museístiques poden esdevenir un dels eixos vertebradors de l'educació artística per generar uns canvis necessaris. Actualment, podem trobar algunes propostes de referència que plantegen una estructura de treball conjunta, entre museus i escoles, per desenvolupar interessants projectes que traspassen els límits escolars. Ressaltem l'aportació que fa el professor Albert Macaya amb relació a les demandes dels docents, ja que considera que algunes d'aquestes van més enllà dels continguts disciplinaris relacionats amb la didàctica de les arts:

També caldria objectar aquesta suposició i destacar l'interès creixent, a les aules, pel treball de caràcter interdisciplinari. El debat pedagògic, de penetració lenta a les aules però orientatiu de tendències, sembla desplaçar l'interès des de l'aprenentatge de continguts disciplinaris cap a la competència, entesa com a capacitat per mobilitzar el coneixement en situacions pràctiques. Situacions que són afins a la realitat viscuda per l'alumnat. Això implica que el coneixement no s'ha d'abordar només en forma de sabers abstractes i compartimentats, sinó que s'ha d'aplicar en situacions multidimensionals. De manera que l'alumnat ha de gestionar el coneixement de manera autònoma. Algunes de les concrecions metodològiques més conegudes són el treball per projectes o l'aprenentatge basat en problemes. Entre els museus d'art emergeixen propostes educatives centrades en temes transversals i no en obres o col·leccions. És el cas del programa Value of Art⁷ i d'algunes experiències del programa Verbal Eyes de la Tate Modern, o del Centro de Arte Moderna de la Fundación Gulbenkian,⁸ de Lisboa. (Macaya, 2012, p. 13)

En el sentit que apunta Albert Macaya, ressaltem les bones pràctiques educatives d'algunes institucions

museístiques o centres d'art, totes elles centrades a incidir en l'entorn a través d'actuacions de col·laboració amb les escoles, el territori i la societat. Entre molts altres exemples, destaquem el cas del Centre d'Art La Panera de Lleida,⁹ que ha aconseguit crear bones xarxes interprofessionals i posar en relleu l'art i l'educació a les escoles (Huerta, 2010). En aquesta mateixa tessitura, les autores Roser Calaf i Olaia Fontal (2010) presenten interessants projectes educatius, incloent-hi el Centre d'Art La Panera, que des dels museus d'art connecten la institució no formal i l'escola per aconseguir accions educatives conjuntes:

- El programa Aprenent a través de l'Art, del Museu Guggenheim de Bilbao (originat al Learning Through Art, LTA, del Solomon R. Guggenheim Museum de Nova York, 1970), que té com a objectiu reforçar el currículum escolar a través d'activitats artístiques.
- El Centre d'Art La Panera de Lleida, que estableix un programa de col·laboració entre la Universitat de Lleida, els recursos comunitaris i els centres escolars.
- La Pinacoteca de Brera de Milà, que a partir de la formació del docent s'insereix en la programació curricular fomentant la interdisciplinarietat.
- El Museo de Arte Contemporáneo Patio Herreiriano de Valladolid (MPH), on els projectes d'investigació i innovació educativa són prioritaris.
- El Artium de Vitòria, que s'interrelaciona amb els centres escolars per crear projectes conjunts.

Totes les propostes esmentades creen estrets vincles entre l'educació no formal i la formal, de manera que desenvolupen projectes conjunts que fomenten la interdisciplinarietat i aconsegueixen un tractament holístic dels coneixements (Macaya, 2013). Entenem que, en el desplegament de projectes educatius conjunts entre institucions, «l'art contemporani a l'escola i al museu no és sols un mode de fer, sinó un

possibilitador de modes de conèixer» (Hernández, 2013, p. 32).

La cooperació cultural es pot dur a terme entre tota mena d'institucions, entitats i persones. Cal considerar que és diferent parlar d'acció conjunta i de cooperació, i curiosament, en anys de crisis econòmiques, però no de crisis d'idees, s'han generat pedagogies molt innovadores (Juanola i Fàbregas, 2012). En la línia d'accions desenvolupades amb la cooperació de diverses institucions, entitats i persones, volem destacar dos projectes en els quals l'autora d'aquesta investigació està implicada directament: el projecte educatiu del Museu Episcopal de Vic (iniciat l'any 2002 i vigent actualment) i la tasca d'assessorament en el desenvolupament del programa d'educació a ACVic Centre d'Arts Contemporànies¹⁰ (iniciat l'any 2009 i vigent actualment). Sense estendre'ns en aquestes propostes, volem deixar constància que ambdues han estat pensades per interrelacionar-se amb el territori i han mogut un alt nombre de persones i institucions connectades a l'educació artística. Exposem, doncs, breument els aspectes més representatius d'aquestes dues intervencions.

El projecte educatiu del Museu Episcopal de Vic (MEV), impulsat per Carme Comas (cap de l'Àrea de Difusió i Acció Cultural) i Assumpta Cirera (responsable del Servei Educatiu del 2002 al 2011), plantejava el repte d'aconseguir implicar el territori amb un museu que, obert l'any 1891, oferia una nova mirada de les col·leccions a través d'un modern edifici inaugurat l'any 2002. Per aconseguir-ho, ens vam proposar generar un projecte interdisciplinari que fes possible aportar múltiples mirades al museu. Així, vam convidar a participar-hi diferents persones d'institucions artístiques de la ciutat de Vic i comarca –l'Institut del Teatre, l'Escola Casa Masferrer, l'Escola de Música i l'Escola d'Art–, per treballar projectes conjunts adreçats als grups escolars i a altres col·lectius diversos. També s'hi va implicar diferents

⁹ Servei Educatiu del Centre d'Art La Panera (2019): < <http://www.lapanera.cat/home.php?op=16&module=editor> >

¹⁰ ACVic (2019) Centre d'Arts Contemporànies és un equipament cultural públic per a la promoció de la creació, la investigació, la producció i la difusió de propostes vinculades a les pràctiques artístiques contemporànies. La seva línia d'acció se centra en la relació entre l'activitat educativa, el territori i la interacció social: <<https://www.acvic.org/ca/que-es>>

professors d'educació infantil, primària, secundària i universitat, que van aportar la seva experiència i els seus coneixements des de l'àmbit formal, per incidir en el no formal. En diverses propostes vam comptar amb la col·laboració del Centre de Recursos Pedagògics d'Osona. La interrelació entre docents, educadors i institucions ha fet possible que les mirades de les obres del passat es facin sempre des d'una visió de present i contemporaneïtat. Destaquem l'article «Experiències d'art», elaborat conjuntament per Carme Comas i Assumpta Cirera (2011), que explica l'experiència educativa al MEV. Referenciem també l'article de Cirera (2009) «Maternitats medievals al MEV», un recorregut a través de les imatges que ens aproxima al paper que s'atorgava a la figura de la mare en la societat medieval occidental. Es pot trobar informació de les propostes educatives d'aquesta institució a l'apartat «Aprendre» del web del MEV.¹¹

El projecte d'ACVic adreçat a grups d'escolars i a professors des d'educació infantil fins a la universitat inclou diferents actuacions. Es va començar a generar a partir de la iniciativa de Maite Palomo (Gerència i Coordinació), el lideratge de Ramon Parramon (Direcció Artística), la implicació de Bruna Dinarés i Elisabet Wenceslao (Projectes Educatius i Visites Guiades) i el suport de Carles Arumí (Producció i Manteniment). Per definir les tipologies de les accions, Maite Palomo va demanar l'assessorament d'Assumpta Cirera. Fruit de les aportacions del Servei Educatiu, de les converses mantingudes entre Ramon Parramon i el Centre de Recursos Pedagògics d'Osona, i de la participació de les idees de moltes persones, entitats i institucions implicades en l'art i l'educació, va néixer el programa Art i Escola, una acció liderada per Ramon Parramon i impulsada per ACVic Centre d'Arts Contemporànies, H. Associació per a les Arts Contemporànies¹² i el Centre de Recursos Pedagògics d'Osona. Aquesta proposta, que es porta a terme en escoles i instituts,

es va iniciar l'any 2011 amb la col·laboració i la implicació d'un bon nombre d'institucions, entitats i persones (ACVic, 2017). Des de la primera edició i fins avui, la doctoranda Assumpta Cirera, conjuntament amb molts altres professionals, hi ha estat compromesa i ha exercit la tasca d'assessora del professorat participant.

El programa Art i Escola promou i posa en valor la presència de l'art als centres educatius, i porta a l'escola reflexions presents en els debats culturals d'actualitat. Per la seva estreta vinculació amb el tema exposat, ens sembla important deixar constància dels objectius que es proposa el programa, i que resumeixen molt bé les interrelacions desitjables entre les institucions educatives (ACVic, 2017):

- Promoure i donar valor a la presència de l'art a l'escola i des de l'escola.
- Donar suport als docents per desenvolupar projectes transversals, i mostrar i difondre els treballs que es duen a terme a partir d'un eix temàtic comú.
- Establir una xarxa de col·laboracions entre diferents entitats de l'àmbit de les arts i l'educació.
- Compartir recursos, metodologies i mecanismes d'avaluació, mitjançant la relació entre pràctiques artístiques contemporànies i la pedagogia.
- Donar visibilitat als projectes i els treballs que es facin als centres educatius.
- Proporcionar eines útils per revitalitzar la tasca educativa.

Entre altres estudis, el programa ha estat analitzat a través dels articles «Art i Escola», de Ramon Parramon (2012), i «Art i Escola: confluències entre la pràctica artística i l'educativa», a càrrec dels estudiants de la Universitat de Barcelona Assumpta Cirera, Laura Goñi, Jordi Martínez, Laia Morrerres, Eva Pradell, Bruna Sadurní i Virginia Sánchez, i el professor Josep Gustems (2014), dins d'una de les as-

signatures del Màster en Educació Interdisciplinària de les Arts, de la Facultat d'Educació de la mateixa Universitat de Barcelona. Aquest darrer article es va publicar al número 8 de la revista digital *ArtsEduca* l'any 2014. Aquell mateix any, Núria Baranera (2014), estudiant de la Universitat de Vic – Universitat Central de Catalunya, va fer el treball de final de grau *Una mirada a l'educació a través de les arts plàstiques*, una recerca sobre el projecte Art i Escola. El programa també ha estat l'objecte d'estudi de la tesi doctoral *La integració de l'art en l'educació: El cas d'Art i Escola del Centre d'Arts Contemporànies de Vic (ACVic)*, de Margarida Llevadot (2017), professora del Departament d'Educació de la Universitat Ramon Llull de Barcelona. Per conèixer el programa i les seves propostes, el web del projecte ofereix una molt bona documentació (Art i Escola, 2019).

És curiós constatar que l'exemple exposat, el programa Art i Escola, va sorgir com una necessitat de crear vincles entre institucions en un moment de crisi econòmica. No sempre és així, ja que, tal com afirmen les professores María Acaso i Clara Megías (2017), precisament quan a Espanya els departaments educatius de museus i centres d'art començaven a desplegar interessants propostes d'actuació conjuntes, es van veure amenaçats per una crisi econòmica i també de valors. Les autores també consideren que l'absència progressiva de les arts en l'educació formal n'està provocant la desaparició en l'educació no formal i la informal. Acaso i Megías entenen que l'educació formal es troba dins del marc legislatiu (infantil, primària, ESO, batxillerat, FP, grau, màster i doctorat); la no formal, tot i no trobar-se dins el marc legislatiu, està sustentada per una institució, associació o organització (educadors de museus, socials, d'oci i temps lliure, etc.), i la informal es desenvolupa a qualsevol altre lloc, com ara a les nostres pròpies llars (pares, mares, familiars, amics, companys de pis, etc.).

En la trajectòria d'accions d'hibridació, destaquem l'artista Luis Camnitzer (nascut el 1937), que compromet la coherència dels museus i les seves polítiques a través de l'obra *El museo es una escuela* (2009-2015),¹³ en una declaració evident en el sentit que les institucions s'erigeixin en llocs d'aprenentatge per a artistes i públics. La intenció de l'acció és reivindicar lligams estrets entre museus, escoles, artistes, educadors i públics (De Pascual i Lanau, 2018).

No volem acabar aquest apartat sense destacar la recerca *Trans Art Laboratori. Interaccions entre pràctica artística i àmbit educatiu, 2009-2011*,¹⁴ sota la direcció de Sinapsis (2018). Es tracta d'un estudi molt complet entorn de les relacions entre l'art i l'educació a Catalunya. Assenyalem també la publicació *Mecanismes de porositat: Interseccions entre art, educació i territori*, una recopilació de textos i projectes impulsat per ACVic Centre d'Arts Contemporànies i Lo Pati, Centre d'Art de les Terres de l'Ebre. El recull mostra la connexió entre el seminari «Mecanismes de porositat. Art, educació i territori», organitzat en el marc de la QUAM (Quinzena d'Art de Montesquiu)¹⁵ 2012, i l'activitat «L'aula al pati. Interseccions entre art i educació». En la presentació de la publicació es descriuen tres elements essencials (Mesa i Parramon, 2012):

- L'apropament de la comunitat artística i l'educativa mitjançant propostes de connexió.
- La necessitat de renovar eines de la pedagogia de l'art, a partir de la gran transformació de les pràctiques artístiques contemporànies.
- La voluntat de reflexionar i fer propostes des de l'art cap a l'educació i des de l'educació cap a l'art.

Considerem que una educació artística de qualitat comporta necessàriament uns vincles estrets entre les escoles i les institucions, entre professors, educadors, artistes i comunitats locals, per assumir conjun-

¹³ Informació del projecte a <<http://www.niartenieducacion.com/project/el-museo-es-una-escuela/>> (Ni arte ni educación, 2018).

¹⁴ La recerca es troba al web de Sinapsis: <http://trans-artlaboratori.org/sinapsis/interaccions-entre-practica-artistica-i-context-educatiu_publicacio_trans_art_context-educatiu/>

¹⁵ La QUAM (Quinzena d'Art de Montesquiu) és un projecte d'educació artística no formal que va néixer l'any 1978 emparat per la Diputació de Barcelona. El format s'orienta a la formació a partir de tallers dirigits per artistes visuals, comissaris, crítics d'art i pensadors. Entre els anys 1991 i 1992, H. Associació per a les Arts Contemporànies de Vic va assumir-ne l'organització.

¹¹ Educació al MEV Museu Episcopal de Vic (2019): <<https://www.museuepiscopalvic.com/ca/menu/aprendre>>

¹² H. Associació per a les Arts Contemporànies (2019) és una entitat sense ànim de lucre, creada l'any 1991, que té per finalitat l'impuls i la realització d'activitats dirigides al foment de les manifestacions artístiques i de pensament compromeses amb les idees i les estètiques contemporànies, així com la creació, recerca i estudis en aquest camp. Entre moltes d'altres activitats, organitza la QUAM (Quinzena d'Art de Montesquiu) i des de l'any 2009 gestiona ACVic Centre d'Arts Contemporànies: <<https://haac.cat/>>

tament la responsabilitat dels programes (Bamford, 2009). Recentment s'ha publicat *Més enllà del binomi cultura i educació: aproximacions des de l'àmbit local* (Diputació de Barcelona, 2018), que presenta un recull de diferents autors entorn de les relacions que s'estableixen entre la cultura i l'educació. Sense voler estendre'ns en els vincles entre els àmbits de l'educació i la cultura, tradicionalment entesos com a àrees diferents, ens sembla interessant exposar molt resumidament alguns dels punts de vista del document, extrets de la seva lectura, perquè expressen tendències vigents a Catalunya i connecten molt bé amb el tema que ens ocupa:

- Eulàlia Bosch (2018) fa explícit que no hi ha cap centre cultural que no sigui intrínsecament un centre educatiu.
- Gemma Carbó (2018) evidencia que hi ha una gran distància entre les polítiques culturals i les educatives. Els llenguatges artístics són els grans absents a l'escola, tot i ser canals d'expressió universals que han tingut un gran protagonisme en els diàlegs interculturals al llarg del temps. Destaca projectes de Catalunya que promouen la diversitat cultural, fomentant la participació d'artistes i la responsabilitat compartida entre l'educació no formal i la formal (Tàndem, Magnet, Caixa-Escena, Escola d'Arts d'Hospitalet i el projecte EN RESIDÈNCIA de l'Institut de Cultura de Barcelona).
- Fernando Hernández (2018) entén l'educació a través de les arts com una pràctica qüestionadora de maneres de fer en els currículums, les disciplines i els entorns culturals i socials per afavorir la imaginació. L'educació de les arts és concebuda com un espai social d'intercanvi, que posa en relació diferents disciplines i sabers.
- Judit Vidiella (2018) posa de manifest que la distinció parcel·lada entre educació formal, no formal i informal està en crisi per la freqüent xarxa de relacions que s'estableix entre tots els àmbits. L'autora posa en relleu alguns projectes impulsats per institucions d'educació no formal que fomen-

ten el treball en xarxa per promoure la igualtat d'oportunitats. També explica que hi ha moltes propostes culturals i educatives que sorgeixen independentment del sistema.

- Ramon Parramon (2018) reflexiona sobre les relacions entre les institucions culturals artístiques i les educatives. Exposava models de connexió que generen projectes conjunts, i reivindica l'activació de processos que relacionin l'art i l'educació en les polítiques culturals i educatives.

A través d'aquest trajecte per diverses interaccions entre l'educació formal i la no formal, hem volgut incloure un espai de referència que ens permetés emmarcar adequadament el cas d'estudi que desenvoluparem àmpliament als capítols següents. Núria Obiols (2019) assenyala que actualment l'educació no formal artística té una bona presència a Catalunya, amb el predomini d'unes especialitats per sobre de les altres,¹⁶ i conclou amb la idea d'enfortir els vincles entre l'educació formal, la no formal i la informal. La investigació portada a terme per Obiols també apunta a la creació de nous horitzons amb bons professionals de la pedagogia, equips multidisciplinaris, suport de les institucions públiques i creació de vincles, entre d'altres.

Constatem que en els fonaments del programa «"la Caixa" a les escoles», del qual formava part el LdLA, hi havia l'objectiu general de promoure iniciatives pedagògiques per contribuir, conjuntament amb els docents, al desenvolupament integral dels escolars. Així es desprèn dels paràgrafs següents:

Ara «"la Caixa" a les escoles» s'ha de fer ressò de l'evidència pedagògica que l'escola ja no és l'únic focus d'aprenentatge i, per tant, no és del tot convenient investigar sobre materials i activitats pensats exclusivament per a l'aula. Els materials i les activitats haurien d'estar en estreta relació amb allò que passa al carrer, a la ciutat, amb allò que és novetat. L'univers dels joves i dels adults ja no és diferent del dels nens, i les adaptacions que cal fer

perquè ells participin activament d'allò que està passant no són adaptacions de temàtica i continguts, sinó petits canvis de forma que afecten principalment el llenguatge del discurs i la presentació d'allò que es vol donar a conèixer. (Obra Social de la Caixa de Pensions, 1987b, p. 2)

Els Programes Educatius de la Fundació "la Caixa", des de la seva perspectiva d'educació no formal, proposen a les escoles diverses accions en diferents àmbits d'actuació. Així, camps com les arts plàstiques, la música, els mitjans de comunicació, la ciència, etc. compten amb uns espais d'aproximació i experimentació per a grups escolars. El Laboratori de les Arts ha tractat de contribuir a la integració de l'art dins del procés educatiu, amb la creació d'un espai d'experimentació pedagògica fonamentada en l'acció del Centre Cultural, que possibilita un treball en contacte directe amb l'obra d'art a través de les diferents exposicions que s'hi presenten. L'objectiu de les activitats del Laboratori de les Arts és estimular l'interès per la descoberta de les diferents formes d'expressió plàstica tot facilitant els instruments que n'afavoreixin la percepció i la comprensió. (Fundació Caixa de Pensions, 1991a, p. 1)

Després d'establir un marc teòric de referència per a la investigació, i també d'haver exposat alguns exemples d'interacció entre institucions, ens sembla convenient considerar que la revisió de les aportacions del model que es va implementar des del programa del LdLA a finals dels anys vuitanta pot servir de referència per a futures actuacions d'hibridació entre tots els agents dels àmbits educatius. Als capítols que desenvolupem a continuació s'exposen la descripció i el desplegament de l'estudi i l'anàlisi de les propostes portades a terme pel LdLA, sempre vinculades al diàleg entre l'educació no formal i la formal.

¹⁶ L'estudi sobre l'educació no formal a Catalunya elaborat per Núria Obiols (2019) conclou que predominen les especialitats de dansa, música i art dramàtic per sobre de les arts plàstiques, visuals i audiovisuals, i el disseny.

Capítol 4

Descripció i anàlisi de l'objecte d'estudi: el programa del Laboratori de les Arts

4.1. Els orígens, la gestació i el naixement

En aquest apartat estructurarem el marc de referència que considerem que va possibilitar el naixement del programa del Laboratori de les Arts (LdLA) a la Fundació de l'Obra Social de l'entitat financera "la Caixa".¹ Ho farem tenint en compte la conjectura social del moment, les persones que el van impulsar i les diferents actuacions culturals que en van propiciar el desenvolupament. Cal tenir en compte que, després de la mort del dictador Francisco Franco, l'any 1975, el procés d'obertura a Europa va provocar que la cultura artística es generalitzés a Espanya, amb el naixement de nous projectes educatius. Així, referenciem algunes de les experiències d'educació artística no formal que considerem que van incidir en la manera de concebre l'educació formal, i que, d'una manera o altra, van formar part del context que va propiciar la gestació del programa del LdLA a Barcelona, i sense les quals hauria estat difícil el seu naixement. Esmentarem les influències rebudes de les vivències d'educació artística de l'entorn més immediat, i també de les que arribaven amb una gran expectació de França. El recorregut ens permetrà establir els focus d'inspiració més determinants que van ser presents als orígens, la gestació i la concepció del programa. Entre totes les fonts d'inspiració, destaquem les propostes d'educació artística que es van generar dins la mateixa Obra Social Infantil de la Caixa de Pensions amb el nom «"la Caixa" a les escoles», propiciades per diversos professionals de l'educació i amb un caire marcadament pioner, ja que des d'un programa d'educació no formal s'oferien propostes per portar a terme dins l'àmbit de l'educació formal.

4.1.1. Contextualització d'experiències d'educació artística no formal

En alguns museus nord-americans i anglesos, ja hi havia una intenció educativa des de finals del segle XIX, tot i que a Europa l'ús dels espais expositius per a escolars es va consolidar després de la Segona Guerra Mundial. Camila González² explica que, a Espanya, va ser a partir dels anys setanta quan el gran públic va començar a accedir a la cultura, la qual cosa va comportar l'obertura dels museus a la societat en general. En aquells anys van sorgir les primeres iniciatives adreçades a escolars, que no es van consolidar fins als anys vuitanta, amb els Departaments d'Educació i Acció Cultural (DEAC) (González, 1995).

Per indagar en els orígens de les sortides a museus o centres d'art per part de grups d'escolars a Barcelona, cal remuntar-se a principis del segle XX, amb l'aplicació dels preceptes de l'Escola Nova (Guillemes i Juanola, 2008). Aquest corrent proposava un ensenyament actiu a partir de l'observació directa de l'entorn. Andrea García³ (1995) explica que, a Barcelona, durant el curs escolar 1972-1973, es va consolidar el Grup d'Art i Pedagogia (GAIP), format per professors de plàstica⁴ llicenciats en Belles Arts que van decidir posar en pràctica el capítol I, article 12.3, de la Llei general d'educació: «Les biblioteques, museus, arxius i altres institucions científiques i culturals han de cooperar per assolir els objectius del sistema educatiu i han de permetre l'accés gratuït als seus fons documentals, bibliogràfics i culturals».⁵ Entre les seves iniciatives, el GAIP va plantejar la

¹ Fent una revisió dels materials de difusió de les activitats del LdLA, s'observa que la denominació de l'entitat s'ha anat modificant. De l'any 1987 al 1990, consta amb el nom d'Obra Social. A partir d'aquest any, es comença a utilitzar Fundació Caixa de Pensions. El 1991, la denominació que es fa servir és Fundació "la Caixa". Des del 2005, trobem el nom d'Obra Social Fundació "la Caixa".

² Camila González va ser presidenta de l'ICOM (International Council of Museums) d'Espanya entre els anys 1990 i 1998.

³ Andrea García era responsable del Departament de Difusió del MNAC el 1995.

⁴ García (1995) fa referència específicament al professorat de plàstica i no al professorat d'educació visual i plàstica.

⁵ MEC, Ley General de Educación. Magisterio Español, S. A. (4a ed.), Madrid, 1970, p. 22 (García, 1995).

necessitat que els museus disposessin de material didàctic per a l'ús del professorat (ídem, 1995). Joan Ainaud de Lasarte,⁶ en aquells moments director general dels Museus d'Art de Barcelona, va acceptar la proposta del GAIP d'elaborar material didàctic, i els membres del grup van començar a treballar-hi des del Museu d'Art de Catalunya en règim de becariis. Així es va crear el Departament d'Educació del Museu d'Art de Catalunya,⁷ amb l'elaboració de programes adreçats a educadors i estudiants (ídem, 1995).

L'any 1979, l'Ajuntament de Barcelona va reconèixer la tasca dels pedagogs dels museus amb la institucionalització dels departaments d'educació que ja existien, i va possibilitar un nou enfocament de l'oferta educativa: assessorament a mestres i animadors culturals, realització de cursets, atenció a visites col·lectives, elaboració d'itineraris, redacció de materials didàctics per a professors i alumnes i diapositives comentades, entre d'altres. L'èxit aconseguit va propiciar la creació de serveis similars patrocinats per la Diputació de Barcelona, la Fundació "la Caixa" i Caixa de Barcelona (García, 1995). Amb aquestes accions, es començava a establir una estreta relació entre l'educació no formal i l'educació formal, que va portar l'any 1980 a organitzar les Primeras Jornadas Estatales de Departamentos de Educación y Acción Cultural a Barcelona (García, 2016).

M. Teresa Guasch (1986), a l'article «Treure suc dels museus d'art», explica la manera com els docents s'han de plantejar les visites als museus i el vincle necessari entre els departaments d'educació i les escoles. En aquest mateix article, Guasch fa referència a l'exposició «L'escola va al museu», a la capella de l'Antic Hospital de la Santa Creu, que durant el curs escolar 1985-1986 va mostrar els primers resultats de l'aprofitament didàctic dels museus d'art a Barce-

lona. És en aquest context que, des del Departament Educatiu de la Fundació "la Caixa", es va començar a considerar la implementació d'un programa d'educació artística no formal vinculat a les exposicions no permanents del Centre Cultural Palau Macaya.⁸

Fora de l'àmbit dels museus, una de les experiències més remarcables en l'educació artística no formal a Barcelona, durant la dècada dels seixanta i fins als anys noranta, va ser l'Escola Taller L'Arc, creada per Esther Boix i Ricard Creus.⁹ Com bé expliquen Guillaumes i Juanola (2008), l'experiència era del tot innovadora a la ciutat, i dins el camp de l'educació artística, oferia un taller de música, un taller d'expressió oral i un taller d'expressió plàstica. També s'hi impartien cursos per a mestres i pares, conferències d'artistes i ponències. Al taller d'expressió plàstica es fomentava el desenvolupament de l'observació, el pensament crític, la creativitat i el treball cooperatiu, i s'incidí més en el procés que en el resultat (ídem, 2008). Cal tenir en compte que Esther Boix i Ricard Creus havien format part de l'equip de docents de l'Associació de Mestres Rosa Sensat, creada el 1965 i motor de la renovació pedagògica a Catalunya (ídem, 2008). Tot i que els objectius i els procediments metodològics de L'Arc eren diferents dels que caracteritzaven el programa del LdlA, hi podem trobar certs elements en comú, sobretot en la voluntat de tots dos, seguint les idees d'Herbert Read (1986), d'aconseguir una educació integral de la persona a través dels aprenentatges artístics. Per deixar constància del reconeixement de l'equip del LdlA a la tasca portada a terme a l'Escola Taller L'Arc, l'any 1991 al LdlA es va organitzar el seminari de recursos didàctics per a mestres Visions de l'Art Contemporani (1), i es va convidar Esther Boix i Ricard Creus a aportar la seva experiència en dues de

Figura 1. Programa de difusió del seminari de recursos didàctics per a mestres Visions de l'Art Contemporani. Del 25 d'abril al 16 de maig de 1991. Extret del díptic informatiu del Laboratori de les Arts. Centre Cultural.

les sessions: «La percepció de l'art» i «Pràctica de l'expressió plàstica».

L'oferta de visites guiades i tallers per a escolars d'educació artística basada en les arts visuals i plàstiques a Barcelona, durant els anys vuitanta, se centrava en els DEAC (Departaments d'Educació i Acció Cultu-

ral) del Museu d'Art de Catalunya i del Museu d'Art Modern¹⁰ (García, 1995), en un servei d'orientació al professorat des del Museu Picasso, en unes visites guiades a la Fundació Joan Miró i en el programa Olimpíada Cultural, dins de l'Any de les Arts, amb recorreguts per alguns edificis modernistes (Fundació Caixa de Pensions, 1990a). Tal com hem referenciat anteriorment, l'any 1985, a la capella de l'Antic Hospital de la Santa Creu de Barcelona es va fer l'exposició «L'escola va al museu», que era el resultat del programa d'estudi del Servei de Difusió Cultural de l'Ajuntament de Barcelona (García, 1995).

Tot i que no va tenir cap relació directa amb el LdlA, per acabar aquest apartat, esmentarem l'experiència del Museo Pedagógico de Arte Infantil (MUPAI), creat l'any 1981 i vinculat a la Càtedra de Pedagogia de la Facultat de Belles Arts de la Universidad Complutense de Madrid. El referenciem perquè aquest centre es va convertir en el primer museu d'Espanya dedicat a l'art infantil (Antúnez, Ávila i Gutiérrez, 2008). Al llarg del temps han anat variant la tasca i la metodologia d'aquesta proposta, que sobresurt per la participació activa dels infants en les activitats programades.

Cal destacar que el plantejament de moltes de les propostes d'educació no formal que s'oferien a Espanya era notablement diferent del propòsit del LdlA, on, més enllà de transmetre informació sobre la història de l'art, les tècniques, els artistes o les col·leccions, es volia fomentar una vivència integral dels aprenentatges, entesa des d'una mirada propera a l'art contemporani. Sense perdre de vista les aportacions de les diferents experiències documentades que hem anat esmentant, i tenint en compte que possiblement van existir moltes altres influències que van ajudar a configurar el programa, podem considerar que la pràctica més inspiradora per a la creació del model del LdlA la trobem a l'Atelier des Enfants¹¹ del Centre Georges Pompidou de París, que tot seguit desenvolupem.

⁶ Joan Ainaud de Lasarte va ser director general dels Museus d'Art de Barcelona (1948-1985). Amb el GAIP, els museus d'art de Barcelona van començar a recuperar la voluntat pedagògica i didàctica que havien tingut a finals del segle XIX i inicis del XX (Museu de l'Escola de Nobles Arts i Museu Municipal de Belles Arts).

⁷ El Museu d'Art de Catalunya va esdevenir l'actual Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC).

⁸ El Palau o Casa Macaya és un edifici emblemàtic del modernisme català, acabat de construir per l'arquitecte Josep Puig i Cadafalch el 1901. Des de l'any 1947, l'edifici és propietat de l'Obra Social "la Caixa". Inicialment, va acollir l'Institut Educatiu de Sordmuts i de Cecs, i a principis dels anys setanta es va convertir en centre cultural per fer-hi exposicions d'art, fins a la inauguració del centre CaixaForum. L'any 2012, l'entitat va transformar l'edifici perquè esdevingués un centre de referència per a l'intercanvi d'idees entre institucions.

⁹ L'Escola Taller L'Arc es va crear el 1967 i va existir fins al 1995.

¹⁰ El Museu d'Art de Catalunya i el Museu d'Art Modern formen part actualment del Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC).

¹¹ L'Atelier des Enfants és un espai d'educació artística del Centre Georges Pompidou de París, inaugurat l'any 1977 i concebut com un centre de creació capaç d'arribar a tothom.

4.1.2. Influència dels espais educatius de centres culturals francesos

Independentment de les possibles influències rebudes de l'entorn més immediat i que van propiciar el naixement del LdIA, considerem que aquesta iniciativa es va inspirar directament en el model de l'Atelier des Enfants del Centre Georges Pompidou de París. Aquest centre cultural francès, creat a finals dels anys setanta amb la intenció de popularitzar l'art contemporani, va tenir en compte la concepció d'un espai educatiu per fomentar la sensibilitat i la creativitat dels infants, i va aportar uns trets molt peculiars per a una nova concepció de l'educació artística. A l'Atelier des Enfants, es desenvolupava la imaginació i l'expressió personal de cada infant des d'un enfocament sensorial, per aprendre a veure, tocar, sentir, escoltar i gaudir a través del joc (Giraudy, 1979). La influència d'aquesta nova manera de considerar l'educació artística no formal, des d'un vessant experimental i lúdic, la podem trobar al llarg de tots els capítols d'aquesta recerca. Per deixar constància de la metodologia emprada, reproduïm un fragment extret directament del dossier de premsa que es va elaborar, abans de la seva inauguració, per presentar el Centre Georges Pompidou, i que fa referència a l'Atelier des Enfants:

L'Atelier des Enfants confié à Danièle Giraudy avec ses 1.000 m² à droite de l'entrée, en façade, au niveau même de la Piazza, ses vingt animateurs entraînés depuis deux ans à des méthodes pédagogiques d'éveil de la créativité, pourra accueillir 500 enfants par jour dans un espace de jeux et d'ateliers conçu pour eux, et avec eux, par des muséologues et des artistes. Différent des musées d'enfants qui établissaient une liaison entre l'enfant et l'œuvre d'art, l'Atelier des Enfants, ouvert depuis 2 ans en préfiguration rue des Francs-Bourgeois, est une véritable petite école d'art qui ne donne aucun schéma culturel, ne propose aucune

approche didactique. Complémentaire de l'école qui apprend à lire, à écrire, à compter, et forme le raisonnement, l'intelligence et la mémoire, l'Atelier se propose d'apprendre aux enfants de 4 à 12 ans à regarder, à écouter, à toucher, à goûter, à sentir, pour faire aimer, en s'adressant surtout à l'imagination et la sensibilité, ces deux pôles de la créativité. Eveiller les enfants à la création contemporaine et réaliser cette éducation sensorielle, si différente de l'approche culturelle chronologique traditionnelle, tels sont les buts de l'Atelier des Enfants. Autre innovation: chaque mois, de jeunes artistes musiciens, peintres, sculpteurs, graveurs, cartonniers, sont les invités de l'atelier et participent aux animations. L'Artiste, auteur invisible et mystérieux, présent d'ordinaire, dans le musée, par œuvres interposées, est là en personne, avec ses idées nouvelles, ses particularités. C'est cette école de la différence, ce respect de l'autre qui permet de découvrir vraiment la richesse des images, des sons, des formes et des mots de l'art d'aujourd'hui. A cet âge (4 ans) les enfants sont encore curieux et libres –avant que ne se forment ces clivages sociaux et culturels qui créent les habitudes mentales et les tabous coupant la plupart des adultes de l'art vivant–. Complémentairement à ces activités, un atelier «hors les murs» organise aussi des animations en milieu scolaire et en Province avec ses équipes extérieures, ses expositions didactiques itinérantes, ses malettes pédagogiques, ses programmes de liaison et d'échanges avec les services pour enfants des musées et maisons de la culture régionaux. (Centre National d'Art et de Culture Georges Pompidou, 1976, pp. 23-24)¹²

[L'Atelier des Enfants, confié a Danièle Giraudy, dispose de 1.000 m² i es troba a la dreta de l'entrada principal, al mateix nivell de la plaça. Compta amb 20 animadors formats durant dos anys en mètodes pedagògics per despertar la creativitat, i podrà acollir 500 infants cada dia dins d'un espai de jocs i tallers concebuts per a ells, i

amb ells, per museòlegs i artistes. A diferència dels museus per a infants, que establien un vincle entre l'infant i l'obra d'art, l'Atelier des Enfants, que amb un rodatge previ funciona des de fa dos anys al carrer dels Francs-Bourgeois, és una veritable petita escola d'art que no ofereix cap esquema cultural ni proposa cap enfocament didàctic. Complementari de l'escola que ensenya a llegir, a escriure, a comptar, que forma el raonament, la intel·ligència i la memòria, l'Atelier té com a objectiu ensenyar als infants de 4 a 12 anys a mirar, a escoltar, a tocar, a assaborir, a sentir, per fer-los estimar, adreçant-se sobretot a la imaginació i a la sensibilitat, aquests dos pols de la creativitat. Despertar els infants a la creació contemporània i aconseguir aquesta educació sensorial, tan diferent de l'enfocament cultural cronològic tradicional, són els objectius de l'Atelier des Enfants. Una altra innovació: cada mes, joves artistes, músics, pintors, escultors, gravadors, cartonistes, són convidats per l'Atelier i participen en les animacions. L'artista, autor invisible i misteriós, habitualment present al museu mitjançant les seves obres, és allà en persona, amb les seves noves idees i les seves peculiaritats. És aquesta escola de la diferència, aquest respecte per l'altre, el que permet descobrir vertaderament la riquesa de les imatges, dels sons, de les formes i de les paraules de l'art actual. A aquesta edat (4 anys), els infants encara són curiosos i lliures –abans que es formin les esclotxes socials i culturals que creen els hàbits mentals i els tabús que aparten la majoria d'adults de l'art viu–. Complementàriament d'aquestes activitats, un taller «extramurs» també organitza animacions a les escoles i a la província amb els seus equips externs, exposicions didàctiques itinerants, maletes pedagògiques, programes d'enllaç i intercanvi amb els serveis infantils dels museus i cases de la cultura regionals.]¹³

Des de l'Atelier des Enfants, Danièle Giraudy va generar l'exposició itinerant «Vive la couleur!», que va viatjar per diverses ciutats europees, entre les quals hi havia Barcelona. Així, des del Centre Cultural de la Fundació "la Caixa" al Palau Macaya, es va inaugurar l'any 1982, amb el títol «Visca el color!», la primera proposta adreçada a escolars, amb la intenció de sensibilitzar els infants mitjançant l'art contemporani. Clara Garí¹⁴ posa en relleu l'empremta que va deixar Giraudy al Centre Georges Pompidou:

Dirigit durant els primers anys per una dona extraordinària, Danièle Giraudy, l'Atelier des Enfants es va distingir per una inèdita actitud avantguardista que encoratjà la col·laboració dels ensenyants amb artistes joves, els plantejaments creatius dels quals van ser el punt de partida de la majoria de propostes i d'activitats del taller. (Garí, 1994, p. 90)

A través de l'experiència i els coneixements dels membres de l'equip i dels col·laboradors, és a dir, d'una manera indirecta, el LdIA es va nodrir també de les idees d'altres propostes per a infants que es portaven a terme en centres i museus d'art contemporani de França. Tal com explica Dominique Beaufrère (1994), al CAPC – Musée d'Art Contemporain de Bordeus es feien animacions per a escolars vinculades a les exposicions des de l'any 1974. Aquesta autora insisteix que l'objectiu de les propostes era aconseguir que els infants tinguessin contacte amb l'art del seu temps per fer-los descobrir noves mirades sobre el món i l'art. Afirmar igualment que, dirigint-se als infants dins del marc escolar, s'adreçaven també als docents, i així podien intervenir directament en la millora de l'educació artística. Tal com constatarem al llarg d'aquesta recerca, la manera esmentada d'incidir en la formació del professorat, a través de les propostes adreçades als escolars, també va ser adoptada pel programa del LdIA. Beaufrère explica que els mètodes aplicats des del servei educa-

¹³ Traducció del text original en francès a càrrec d'Alfonso Cobas.

¹⁴ Clara Garí va ser col·laboradora externa dels programes educatius de «la Caixa» a les escoles i, més endavant, també del LdIA. És llicenciada en Història de l'Art per la Universitat Autònoma de Barcelona, Licència Spéciale en Història de l'Art per la Universitat de Louvain-la-Neuve (Bèlgica) i, actualment, directora del Centre de Creació Contemporània Nau Còclea de Camallera (Girona).

¹² Dossier de premsa lliurat abans de la inauguració del Centre Georges Pompidou. Pel que diu el text, les experiències de l'Atelier des Enfants es van posar en marxa dos anys abans.

tiu del CAPC anaven canviant amb el pas del temps, però els objectius que s'havien marcat inicialment continuaven sent els mateixos, i els defineix de la manera següent:

Sempre hem tractat, per l'especificitat d'aquest museu, de posar en contacte els infants amb l'art del seu temps, de fer-los descobrir per aquesta via mirades diferents sobre el món de l'art, com també sobre altres formes d'expressió utilitzades pels artistes de la segona meitat d'aquest segle. (Beaufrière, 1994, p. 19)

Els objectius expressats per Dominique Beaufrière a la citació anterior, així com les visites per a escolars de totes les etapes educatives a les exposicions, que es tancaven amb la realització d'un taller, van ser presents a les diferents propostes que es van desenvolupar al LdIA i que exposem detalladament al capítol 5 («5.1. Les activitats d'educació visual i plàstica entorn de la programació d'exposicions d'art per a grups d'escolars»). Considerem que l'enfocament de les propostes d'educació artística que es portaven a terme al CAPC van servir d'inspiració per iniciar el programa d'educació del LdIA. Aportem un paràgraf de Beaufrière en el qual es defineix la idea d'una educació integradora a través de l'art, aspecte que sempre va ser molt present en la metodologia que es va aplicar al LdIA:

Aquestes visites són moments extraordinaris. Els nens hi arriben il·lusionats o amb aire displicent, sense preocupar-se per la idea que tenen de l'art, per saber què és un quadre, una escultura, o sense cap idea precisa. No saben que parlaran de moviment, del temps, de l'amor, de l'espai, dels neguits, de la mort... No saben que s'engrescaran, que l'obra els engrescarà. I d'una obra a una altra, experimentaran nous mots, i plaer. El plaer de no voler acabar, de no veure com passa el temps, d'oblidar-se del bell i el lleig, d'albirar alguna cosa d'ells mateixos i de l'altre. És un moment sorprenent durant el qual el docent sovint veu com parlen els nens que habitualment no ho fan, i els nens més aviat interioritzen que no pas adquirei-

xen coneixements. O potser és el moment en què el saber i els coneixements es troben? S'obren espais, en confirmar que l'obra no encercla el saber, al contrari, fins i tot sovint desvela uns coneixements. (Beaufrière, 1994, pp. 20-21)

Considerem que, sota la influència de l'Atelier des Enfants del Centre Georges Pompidou de París i del Servei Educatiu del CAPC – Musée d'Art Contemporain de Bordeus, el LdIA va marcar una diferència considerable amb relació a altres propostes d'educació artística que es portaven a terme als museus d'Espanya, ja que va néixer com un espai permanent orientat al públic escolar i, més endavant, es va adreçar també a diverses tipologies de públics. Més enllà de fer visites guiades a les exposicions del Centre Cultural, al Palau Macaya, es prioritzava l'experiència creativa dels participants. Formava part d'un projecte educatiu que tenia la intenció d'apropar l'art als infants i als joves, i per aconseguir-ho comptava amb un equip de treball consolidat i amb la col·laboració d'assessors externs formats en diferents disciplines artístiques. Alguns d'aquests assessors, com ara Clara Garí, es van forjar en les experiències franceses més innovadores en educació artística que hem esmentat, i van aportar els coneixements de l'Atelier des Enfants del Centre Georges Pompidou de París, o del CAPC de Bordeus (Valls, 1994). Cal tenir en compte també que l'any 1990, l'equip del LdIA, constituït per Isabel Abad, Assumpta Cirera, Glòria Valls i Montse Vives, va fer una estada a París per formar-se en la metodologia de l'Atelier des Enfants del Centre Georges Pompidou. Durant una setmana, aquest equip va conèixer l'espai educatiu i va poder rebre informació sobre la manera de portar a terme els tallers d'art contemporani. També va assistir presencialment a algunes de les propostes que es feien amb els infants, i es va reunir amb les persones responsables del Servei Educatiu per intercanviar punts de vista i conèixer la manera d'arribar a transmetre als grups d'escolars i als diferents públics a través de l'art.

Als anys vuitanta, la idea d'aconseguir que l'art formés part de la vida de les persones prenia força en

alguns entorns culturals de la ciutat de Barcelona. Tal com exposa Clara Garí (1994),¹⁵ els esdeveniments culturals dels anys seixanta i setanta van ser fonamentals a Europa per reivindicar la participació activa del públic en els processos artístics, amb experiències significatives com la de Joseph Beuys (1921-1986), Wolf Vostell (1932-1998) i el moviment artístic Fluxus a Alemanya, els textos de Jean Dubuffet (1901-1985) sobre l'art brut i les iniciatives a casa nostra d'artistes com Arranz Bravo (1941) i Rafael Bartolozzi (1943-2009). Estimem que aquestes influències, entre d'altres, són determinants per situar adequadament el moment del naixement del LdIA. «Es tractava de fer arribar l'art al públic infantil, mitjançant una participació activa, des de la seva experiència i des d'una perspectiva ella mateixa artística i no acadèmica» (Garí, 1994, p. 89).

Més enllà de les influències rebudes des d'Europa, prosseguim amb la descripció i l'anàlisi de l'objecte d'estudi fent un recorregut per les innovacions educatives que van ser presents dins la mateixa institució i que van possibilitar el sorgiment del LdIA.

4.1.3. Innovació educativa en els orígens del programa

L'any 1976, Josep Vilarasau Salat (1931) va ser nomenat director general de la Caja de Pensiones para la Vejez y de Ahorros, càrrec que va ocupar fins a l'any 2003. Va arribar amb la democràcia a Espanya i va coincidir amb l'inici d'una profunda liberalització de l'economia (Missé, 2004). Aquest doctor en Enginyeria Industrial, llicenciat en Ciències Econòmiques i Empresarials, i amb un postgrau a la Universitat de Manchester, va transformar completament l'entitat: li va canviar el nom pel de "la Caixa", en va expandir el camp d'acció i va donar una gran força a l'Obra Social, que en aquesta nova etapa va ser dirigida per Josep Maria Samaranch Kirner i ges-

tionada per Joan Josep Cuesta. Glòria Valls afirma que aquests directius eren sensibles a les necessitats socials i volien implementar programes culturals de qualitat (discussió de grup referenciada a l'annex 1).

Entre les múltiples accions impulsades des de l'Obra Social, destaquem dins l'àmbit educatiu la creació, l'any 1977, de l'Obra Infantil de la Caixa de Pensions, anomenada «"la Caixa" a les escoles», que va iniciar el seu programa amb una gran diversitat d'activitats culturals adreçades a les escoles de Catalunya, les Balears i Andorra. L'objectiu d'aquestes activitats era afavorir la sensibilitat cultural dels infants i reforçar la formació rebuda a l'escola. Tenien un caràcter complementari entre elles, i l'oferta es distribuïa en les especialitats de teatre, música i dansa, cinema, poesia, arts plàstiques, ecologia i ciències (Obra Social de la Caixa de Pensions, 1983). Aquests set àmbits d'acció s'expressen gràficament a l'adhesiu de difusió del programa (vegeu figura 2).

Figura 2. Adhesiu de difusió del programa «"la Caixa" a les escoles», amb la representació gràfica dels set àmbits culturals d'actuació. Extret dels elements de difusió de l'Obra Social Caixa de Pensions.

La nova experiència va començar amb activitats de teatre i es va anar ampliant a disciplines molt diverses. Els docents de les escoles escollien les propostes que consideraven més adequades per oferir als alum-

¹⁵ Clara Garí Aguilera va ser col·laboradora i assessora externa del LdIA del 1987 al 1990. La tasca que hi va dur a terme va ser essencial per a la formació del projecte. Anteriorment, havia participat en l'elaboració de diverses propostes del programa «"la Caixa" a les escoles».

nes, i aquestes eren portades a terme per professionals de cada especialitat (Obra Social de la Caixa de Pensions, 1983). El programa, que es va implementar durant els anys setanta i principis dels anys vuitanta, va seguir pedagògicament una tendència procedent d'Europa, molt concretament del nord d'Itàlia (Reggio de l'Emília), i que a Catalunya havia arrelat amb força, impulsada pel record dels mestres de la Generalitat de la República: treball en equip, introducció de nous materials didàctics, foment de l'esperit lúdic, creativitat, imaginació i desenvolupament integral dels infants (Obra Social de la Caixa de Pensions, 1987b). Cal destacar que en el programa, basat en una metodologia d'educació activa i assessorat per la pedagoga Maria Pla Molins i les historiadores de l'art Rosa Martínez¹⁶ i Clara Garí, entre d'altres, hi col·laboraven persones de diferents formacions, amb un ampli repertori de models educatius i una visió global dels aprenentatges. Per estimular la sensibilitat artística i cultural dels infants, el programa, supervisat per un equip pedagògic, preveia la participació de professionals diversos que intervenien amb els grups d'escolars executant ells mateixos les activitats amb els infants: pedagogs, historiadors de l'art, artistes visuals i plàstics, actors, músics i ballarins, entre d'altres. Les diferents activitats adreçades als infants estaven pensades per complementar els continguts que es portaven a terme a les escoles. Així, per exemple, a través de la música i la dansa es volia desvetllar la sensibilitat sonora i expressiva dels escolars; amb els mitjans audiovisuals s'analitzava la societat per fomentar una actitud crítica en els alumnes, i amb les activitats d'arts plàstiques es buscava apropar els infants a les obres d'art mitjançant la descoberta i l'experimentació (idem, 1987b). L'objectiu fonamental era establir nexes de comunicació entre el món escolar i la realitat social i cultural de l'entorn.

La tasca d'organitzar totes les fases del projecte es va fer amb la intenció d'ampliar l'horitzó estètic,

cívic i cultural dels infants. La implementació del programa «"la Caixa" a les escoles» va permetre la consolidació professional de nombroses companyies teatrals, grups d'animació, formacions musicals, artistes i experts de diverses disciplines que es van especialitzar en l'elaboració de projectes educatius, però sobretot va aconseguir que 1.893.811 alumnes de 4.474 escoles¹⁷ que hi van participar des del curs escolar 1977-1978 i fins al curs 1981-1982 ampliesin el seu bagatge cultural (Obra Social de la Caixa de Pensions, 1983).

Fent un recorregut pels diferents àmbits del programa educatiu de l'entitat, podem considerar que els orígens de les primeres propostes vinculades plenament a l'educació artística que va oferir l'Obra Social de la Caixa de Pensions, els trobem al programa «"la Caixa" a les escoles». Tal com s'explica a la publicació «"la Caixa" a les escoles»: *Cinc anys d'experiències escolars* (Obra Social de la Caixa de Pensions, 1983), que commemora el cinquè aniversari del programa, aquestes propostes consistien en activitats i tallers per a grups d'escolars. Les especialitats del programa, que com s'ha esmentat més amunt incloïen set àmbits culturals –teatre, música i dansa, cinema, poesia, arts plàstiques, ecologia i ciències–, s'emmarcaven en una visió pedagògica basada en aspectes transversals i interdisciplinaris. Les activitats, que s'acostumaven a fer dins dels centres docents i que, en alguns casos, desplaçaven els participants als museus, sales, locals o carrers, estaven pensades per complementar els aprenentatges dels infants i els joves, fomentant el desenvolupament de la seva sensibilitat artística i cultural.

A les pàgines que venen a continuació podrem constatar que les primeres propostes educatives del programa «"la Caixa" a les escoles» van ser l'embrió que va possibilitar el naixement del futur LdLA. Així es va començar a iniciar, des de l'Obra Social "la Caixa", una intensa convivència entre l'educació

no formal i la formal, establint-se uns vincles educatius conjunts de gran riquesa entre docents, actors, músics, alumnes, artistes, educadors, pedagogs, historiadors i científics.

4.1.4. Primeres propostes d'educació artística al Centre Cultural de la Fundació "la Caixa"

Per la temàtica que ens ocupa, entre les múltiples activitats que es descriuen detalladament a la publicació «"la Caixa" a les escoles»: *Cinc anys d'experiències escolars* (Obra Social de la Caixa de Pensions, 1983), ens centrem en les propostes vinculades directament a les arts visuals i plàstiques. Aquestes són el referent més immediat del LdLA per la manera d'enfocar els aprenentatges a través de les arts. Durant el període del 1977 al 1982, es van arribar a organitzar una mitjana anual de 272 visites artístiques per a escolars. Referenciem quatre propostes vinculades a l'expressió artística: «Coneixement i pràctica de l'art del segle XX», activitat que, a partir d'un audiovisual, introduïa moviments estètics del segle XX per passar a una proposta pràctica; «Picasso entre nosaltres», una aportació al centenari del naixement de l'artista; i «Visca el color!»¹⁸ i «Les mans miren»,¹⁹ dues exposicions itinerants de l'Atelier des Enfants del Centre Georges Pompidou de París que es van presentar al Centre Cultural de la Fundació "la Caixa" al Palau Macaya de Barcelona. La primera d'aquestes dues mostres, ja esmentada anteriorment («4.1.2. Influència dels espais educatius de centres culturals francesos»), feia un recorregut pel món de la pintura i el color, i es complementava amb tallers adreçats a escolars i oberts al públic en horari extraescolar; la segona oferia obres i materials per ser «vistos» per invidents i per apropar els vidents

a noves formes de coneixement (Obra Social de la Caixa de Pensions, 1983).

A Barcelona, l'any 1979 va néixer el programa d'exposicions de la Fundació "la Caixa" al Centre Cultural del Palau Macaya. La seva creació va fer possible començar a organitzar les primeres visites per a grups amb recorreguts guiats per educadors.²⁰ El 1982, es va fer un pas definitiu quan els responsables del Centre Cultural, juntament amb els organitzadors del programa d'animació escolar «"la Caixa" a les escoles», van decidir presentar les dues exposicions ja esmentades, «Visca el color!» (vegeu figura 3) i «Les mans miren», amb l'objectiu de fomentar una participació activa entre l'obra d'art i els espectadors (Vilgut, 1994).

Després d'haver dissenyat i dirigit el taller *Picasso entre nosaltres* del programa «"la Caixa" a les escoles», Clara Garí va ser la professional escollida per dissenyar i portar a terme tres tallers de l'exposició itinerant «Visca el color!» adreçats a grups d'escolars d'educació primària i secundària i oberts al públic en general.²¹ A l'entrevista referenciada a l'annex 2 CG, Garí explica l'experiència viscuda i recorda que la iniciativa va néixer d'una exposició didàctica i d'un taller que s'havien pensat des de l'Atelier des Enfants del Centre Georges Pompidou de París. Però, quan van voler exportar el coneixement obtingut, únicament van presentar una exposició amb materials diversos, i hi faltava la realització de propostes pedagògiques per poder-la dinamitzar amb els infants. Els tallers, que incloïen diferents experimentacions, van ser un èxit i van atreure nombrosos professors que hi participaven amb els seus alumnes. Citem un paràgraf de la publicació «"la Caixa" a les escoles»: *Cinc anys d'experiències escolars* que estableix un vincle significatiu entre l'educació no formal i la formal:

¹⁸ El nom original de l'exposició era «Vive la couleur!».

¹⁹ A la publicació «"la Caixa" a les escoles»: *Cinc anys d'experiències escolars*, no hi consta el nom original de l'exposició «Les mans miren» en francès.

²⁰ Inicialment, es va utilitzar el terme *monitor* o *monitora* per referir-se als professionals que conduïen les activitats d'educació no formal. Actualment, està més acceptat el terme *educador* o *educadora*, ja que dignifica i defineix millor la tasca portada a terme.

²¹ L'experiència «Visca el color!» s'explica detalladament a la publicació «"la Caixa" a les escoles»: *Cinc anys d'experiències escolars*, p. 90-93.

¹⁶ Rosa Martínez és comissària, escriptora i assessora de col·leccions d'art. Va iniciar la seva carrera professional a l'Obra Social de "la Caixa" a Barcelona (1977-1987). <http://www.rosamartinez.com/cv_esp.htm> (Martínez, 2013).

¹⁷ Aquestes xifres s'han extret de la publicació «"la Caixa" a les escoles»: *Cinc anys d'experiències escolars*, p. 10. Cal tenir en compte que el nombre total d'escoles, resultat de la suma de cada curs escolar, probablement registra la repetició d'escoles que curs rere curs s'apuntaven al programa.

Figura 3. Taller «Visca el color!», al Centre Cultural Palau Macaya, de l'1 d'abril al 23 de maig de 1982. Extret de la publicació «la Caixa» a les escoles»: *Cinc anys d'experiències escolars*, p. 91.

Una visita als tallers de «Visca el color!» deixa un fet puntual. El seu valor més profund és el de constituir un precedent, obrir nous horitzons i introduir a l'escola l'art i la plàstica. Sota una nova perspectiva: la de l'aprenentatge per la creació. (Obra Social de la Caixa de Pensions, 1983, p. 11)

L'èxit de les propostes va fer que s'adoptés la idea de dissenyar recorreguts per a les escoles vinculats a les exposicions del Centre Cultural. Aviat es va començar a disposar d'educadors i materials suggeridors per oferir als escolars. N'és un exemple el «Quadern de treball Picabia» (Obra Social de la Caixa de Pensions, 1984), elaborat per Toni Canyelles, Raimon Ramis i Elisenda Vilà, que durant el curs 1984-1985 s'oferia com a treball previ als grups d'escolars que visitaven l'exposició de l'artista (vegeu figura 4). Aquesta pràctica també es va implementar al Cercle

Cultural de la Fundació «la Caixa» a Granollers,²² que s'havia inaugurat l'any 1981 (Obra Social de la Caixa de Pensions, 1983). Un fet decisiu per a la interrelació entre les propostes educatives i el Centre Cultural va tenir lloc quan, l'any 1986, es va iniciar la Col·lecció d'Art Contemporani de la Fundació «la Caixa».

El programa «la Caixa» a les escoles» de l'Obra Social va fer un gir considerable quan Josep Vilarasau, que volia aconseguir una renovació a l'entitat, va encarregar a Isabel Martínez Torralba, que ja hi col·laborava a través d'un programa d'integració psicopedagògica per a infants sords i cecs, un canvi de plantejament, i la va nomenar directora de Programes Educatius. A l'entrevista que li vam fer, Martínez explica que al llibre *Memòries: El extraño camino a "la Caixa"*, escrit per Vilarasau (2012), queda

²² La direcció del Cercle Cultural de Granollers la va assumir Roser Lleonart (del 1981 al 1990) i Pruden Panadés (del 1991 al 2006). Va ser el primer equipament cultural de la Fundació «la Caixa» fora de Barcelona.

Figura 4. Il·lustració del «Quadern de treball Picabia», p. 1, «la Caixa» a les escoles». Curs 1984-1985. Extret del quadern.

palès que la gestió del directiu consistia a desenvolupar propostes per incidir en un veritable canvi social, seguint el lema de crear projectes propis des del marc de l'entitat (entrevista referenciada a l'annex 2IM).

Isabel Martínez, que tenia una ampla visió pedagògica, va començar fent una anàlisi de les línies d'acció del programa «la Caixa» a les escoles» per presentar un nou projecte, que es va aprovar l'any 1986. La psicopedagoga explica que, per elaborar el projecte, va partir de la configuració d'un equip de persones format per diferents professionals, procedents del món de l'educació i amb una trajectòria personal amb escoles. L'experiència pedagògica de l'equip provenia d'una sèrie d'inquietuds i d'idees per poder arribar pedagògicament a aconseguir una bona in-

tegració social dels infants que no hi sentien i que no hi veien. Aquestes vivències van ser determinants per crear un programa educatiu que es plantejava incidir realment en la vida educativa dels escolars i que, per aconseguir-ho, necessitava establir estrets lligams entre l'educació no formal i la formal (entrevista referenciada a l'annex 2IM).

La renovació plantejada per l'equip d'Isabel Martínez va consistir, fonamentalment, en un canvi de paradigma que partia de quatre línies d'actuació, vinculades als espais de l'entitat –Museu de la Ciència, CIEJ (Centre d'Iniciatives i Experimentació per a Joves), Centre Cultural i Biblioteques–, des d'una perspectiva transversal i innovadora, per incidir des de l'educació no formal en l'educació formal (vegeu

figura 5). Durant el curs 1987-1988, es va presentar el nou programa a les escoles a través de cartes, prospectes informatius i del número 0 de la revista *Papers*, i es va fer seguint aquesta concepció:

Ara «"la Caixa" a les escoles» s'ha de fer ressò de l'evidència pedagògica que l'escola ja no és l'únic focus d'aprenentatge i per tant no és del tot convenient investigar sobre materials i activitats pensats exclusivament per a l'aula. Els materials i les activitats haurien d'estar en estreta relació amb allò que passa al carrer, a la ciutat, amb allò que és novetat. L'univers dels joves i dels adults ja no és diferent del dels nens, i les adaptacions que cal fer perquè ells participin activament d'allò que està passant no són adaptacions de temàtica i continguts, sinó petits canvis de forma que afecten principalment el llenguatge del discurs i la presentació d'allò que es vol donar a conèixer. (Obra Social de la Caixa de Pensions, 1987b, p. 2)

L'àmbit educatiu del Centre Cultural es presentava a les escoles com «el món de la creativitat o les Arts: la representació de la imaginació» (Obra Social de la Caixa de Pensions, 1987b, p. 2). Malgrat la transformació del programa que va fer Isabel Martínez, aquest va continuar operant amb el nom de «"la Caixa" a les escoles» de l'Obra Social, fins que l'any 1990 es va començar a anomenar Àrea Educativa de la Fundació Caixa de Pensions (1990a).

El LdLA es va generar sota la direcció d'Isabel Martínez, i amb un equip que ella mateixa havia configurat: Glòria Valls, mestra i psicopedagoga, va ser la persona escollida per responsabilitzar-se del LdLA; Assumpta Cirera, historiadora de l'art, exercia diverses tasques de coordinació, gestió i disseny d'activitats; i Isabel Abad, historiadora de l'art, es va incorporar a l'equip com a educadora permanent durant el segon semestre del curs 1987-1988. Inicialment, també es va comptar amb l'aportació puntual de diferents educadors especialitzats. Tenint en compte

Figura 5. Portada de la primera revista *Papers* de «"la Caixa" a les escoles». Juny 1987. Extret de la revista de l'Obra Social de la Caixa de Pensions.

l'experiència a l'entitat, els dissenys dels primers projectes d'educació artística del LdLA es van encarregar a Clara Garí, amb la col·laboració del músic José Manuel Berenguer.²³

La cap de Programes Educatius, Isabel Martínez, insisteix que ella i el seu equip tenien una inquietud per millorar el món de l'educació des de la perspectiva de la integració, fonamentada a establir vincles entre l'educació no formal i la formal. Es volia aconseguir que, des d'un programa d'educació no formal, s'incorporessin recursos a les escoles des d'una òptica transversal (entrevista referenciada a l'annex 2 IM). A finals dels anys vuitanta i inicis dels noranta del segle XX, la iniciativa de promoure un programa educatiu centrat en propostes d'art contemporani a Barcelona era tota una innovació. Glòria Valls, en una tasca d'observació directa, va dividir el públic en tres grans grups, en funció de les seves reaccions: els indignats i enfadats, que ho expressen amb

frases com ara «Això és art? Jo també soc capaç de fer-ho», «Aquest home no sap pintar i per això es dedica a fer aquestes coses», «I per fer això paguen tants milions? És una presa de pèl», etc.; els qui en manifesten una incomprensió total, i aquells a qui els agrada tot allò contemporani perquè queda bé (Valls, 1992). Malgrat que no es digui directament,

evidentment també podríem considerar un quart grup d'observadors, format per les poques persones que gaudien amb les obres contemporànies. És en aquest context d'obertura cap a noves iniciatives on va sorgir el programa del LdLA que tot seguit presentem.

4.2. Un programa pioner d'educació artística no formal

A la recerca d'una definició del Laboratori de les Arts (LdLA), podem dir que va ser un programa pioner d'educació artística no formal, generat pel programa «"la Caixa" a les escoles», que va passar a denominar-se Àrea Educativa i, més tard, Programes Educatius. Va néixer l'any 1987 al Centre Cultural de la Fundació "la Caixa" de Barcelona, i inicialment l'equip i l'espai físic estaven ubicats a l'edifici del Palau Macaya. Molt aviat, les seves activitats es van projectar més enllà del mateix Centre Cultural. Originàriament, el LdLA va proposar dues programacions paral·leles entorn de les dues principals línies d'actuació del Centre Cultural: les arts plàstiques i la música. Seguint altres àmbits culturals relacionats amb l'entitat, va fer diverses propostes vinculades al teatre, la literatura, la societat i la filosofia. Tenint en compte els diferents factors apuntats a l'apartat anterior, considerem que el programa va ser el fruit de l'obertura i el context cultural de la societat barcelonina durant els anys vuitanta del segle XX. Des dels seus inicis, i fent honor al terme *laboratori*, el projecte va estar sotmès a un permanent procés d'experimentació i de construcció.

El LdLA es va configurar com un programa de llarga durada. Durant dinou anys, va conservar el nom de Laboratori de les Arts per anar creant, creixent, ampliant i difonent les seves activitats a moltes poblacions de l'Estat espanyol (Madrid, Girona, Lleida, Tarragona, Palma de Mallorca, Oviedo, Grano-

llers, Vic i moltíssimes altres ciutats que formaven part del programa territorial de l'entitat). Amb un alt nombre d'usuaris, en el seu moment més àlgid va aconseguir una gran diversificació de propostes, i progressivament es va anar transformant, a partir del seu trasllat a CaixaForum Barcelona l'any 2002, fins a perdre el nom de LdLA l'any 2006 i disgregar-se l'equip l'any 2012. A tall d'exemple, i segons consta en un document d'estadística interna del LdLA, de l'1 de gener al 31 de desembre de l'any 2001 van participar en les activitats educatives d'arts plàstiques i fotografia a Barcelona 13.310 usuaris. Aquell mateix any, l'equip del LdLA també va participar en el disseny de les activitats d'arts plàstiques a diferents ciutats del territori espanyol. En el mateix document intern, es registra la participació següent d'usuaris: Palma, 4.457; Granollers, 2.300; Madrid, 3.078; Vic, 446; Lleida, 3.171; Girona, 930; Tarragona, 1.649, i altres ciutats diverses, 26.466 (el document es pot consultar a l'annex 5).

Actualment, el programa del LdLA encara és present a moltes de les propostes d'educació artística que es porten a terme als centres CaixaForum de l'Estat espanyol. Algunes d'aquestes propostes van néixer al LdLA i d'altres s'han generat a partir de la seva influència. Entre la diversitat d'activitats que es troben referenciades al web de l'Obra Social "la Caixa", concretament dins la plataforma educativa EduCaixa, destaquem, per exemple, l'activitat-taller que s'ofe-

²³ Amb una àmplia trajectòria, destaquem que José Manuel Berenguer, artista intermèdia, compositor i guitarrista, va ser el dissenyador i el primer responsable del Laboratori de So i Música del CIEJ de la Fundació "la Caixa". Posteriorment va fundar la Nau Còclea, juntament amb Clara Garí.

reix a CaixaForum Barcelona «Color, línia i moviment!»²⁴, vinculada al mural de l'artista Sol LeWitt, projecte que va sorgir del LdlA. Considerem també que el programa del LdlA continua viu en la projecció professional de les persones que van formar part de l'equip. Algunes d'elles, com ara Isabel Abad, Elena Massons i Montserrat Sampietro, treballen actualment al Departament d'Activitats de l'Àrea de Cultura de l'Obra Social "la Caixa". D'altres, com la doctoranda, continuen aplicant els aprenentatges adquirits al LdlA en diferents entorns d'educació formal i no formal. Tal com podem anar constatant a les pàgines següents, el seu influx també és vigent en nombrosos projectes d'educació artística que van néixer per la projecció directa o indirecta del LdlA, com ara el programa EART Experimentem amb l'Art (2012) de Barcelona, que va ser impulsat per l'artista Montse Vives, educadora i dissenyadora de projectes del LdlA des de l'any 1989 fins al 1992.

4.2.1. Laboratori de les Arts, un nom per a un programa

Sovint és una tasca difícil buscar un nom adequat que permeti identificar clarament i amb poques paraules un programa específic. La responsable del LdlA, Glòria Valls, relata que en la recerca d'un nom per definir el programa es partia del referent de l'Atelier des Enfants del Centre Georges Pompidou. Es buscava una denominació adequada, i es va trobar en la inspiració de la innovadora pedagogia que arribava del nord d'Itàlia (discussió de grup referenciada a l'annex 1). L'encert d'escollir el terme *laboratori* va sorgir de la cap de Programes Educatius, Isabel Martínez,²⁵ tenint en compte l'objectiu inicial que donava sentit a la creació d'una proposta innovadora. A l'entrevista referenciada a l'annex 2 IM, la pedagoga explica que la idea se li va acudir en pensar que el

nom havia d'identificar clarament un programa que volia construir una nova metodologia d'educació artística. El format per crear-la era tenir present les idees i aportacions de tots els participants. Es partia de la base que la metodologia s'aniria construint tot escoltant les necessitats que anessin sorgint, tenint en compte les percepcions dels educadors, els col·laboradors, els assessors, els professors i els escolars que participaven en les experiències. Amb aquesta premissa de construir i de crear sobre el terreny, va semblar que el nom més adequat era el de Laboratori de les Arts (vegeu figura 6). Entre les persones de l'equip, s'anomenava familiarment «el Labo».

A l'entrevista, Martínez explica també que en aquella època no hi havia cap referent concret en aquest àmbit a l'Estat espanyol, ni tampoc ningú de l'equip tenia una idea prèvia del que es volia construir. Ella mateixa comenta que té la percepció, però cal constatar-ho, que a l'IVAM Institut Valencià d'Art Modern hi havia un «Espai per a nens», però no era un *laboratori*. Buscant informació sobre el tema, hem trobat que, efectivament, l'IVAM va obrir les portes el 1986, un any abans del naixement del LdlA. Des dels seus orígens, seguint l'objectiu de difondre l'art contemporani, presentava una oferta de tallers didàctics dirigits a totes les edats,²⁶ en els quals els escolars duïen a terme diverses produccions artístiques. Així, constatem que, tot i que a l'IVAM Institut Valencià d'Art Modern (2019) s'oferien tallers vinculats a l'art contemporani, la intenció era diferent de la que s'estava gestant al LdlA. Aquesta última iniciativa, més enllà d'oferir uns tallers amb propostes creatives fetes amb les mans, volia generar un nou programa d'educació artística que s'aniria construint entre tots els usuaris, amb la idea d'integrar diferents coneixements. La periodista Mayte Ricart recull en poques paraules la iniciativa que s'estava començant a desenvolupar al LdlA:

Figura 6. Portada del *Catàleg d'activitats 1990-1991* del Laboratori de les Arts. Centre Cultural. Exret del programa de difusió de la Fundació Caixa de Pensions.

En el apartado de artes plásticas, el Laboratorio de las Artes organiza visitas guiadas y actividades destinadas, por una parte, a ofrecer a los escolares la información necesaria para que puedan reflexionar en profundidad sobre el tema de las exposiciones, y, por otra, los recursos técnicos, espaciales, humanos y materiales que posibiliten la creación de «situaciones vitales» [...]. Esta nueva etapa ha supuesto no solo contar con un espacio concreto y adecuado para la actividad, sino también llevar a cabo un cambio metodológico que implica poner el acento en el tratamiento más general de los movimientos artísticos y de los di-

ferentes lenguajes [...]. Y en definitiva, se trata de propiciar la atmósfera adecuada para que los escolares puedan vivir, más que ver, la necesidad de expresarse. (Ricart, 1989, p. 13)

Veïem, doncs, que el propòsit del nou programa era molt innovador, i, com anirem constatant, partia d'una concepció basada en la importància de l'educació no formal per incidir en l'educació formal. Es pretenia generar una metodologia i projectar-la perquè s'implementés arreu. La cap de Programes Educatius continua dient: «Molts espais que ara es dissenyen per a nens i joves busquen únicament

²⁴ Informació de l'activitat-taller relacionada amb el mural de l'artista Sol LeWitt a l'Obra Social "la Caixa" (2019) <<https://www.educaixa.com/ca/-/edu-el-mural-de-sol-lewitt-2018-2019>>

²⁵ Isabel Martínez va dirigir el programa del LdlA des de l'any 1987 fins al 1994.

²⁶ Informació oficial del web <<https://www.ivam.es/historia-i-missio/>> (IVAM Institut Valencià d'Art Modern, 2019).

atraure els escolars; el concepte que es buscava projectar des del LdlA era un altre de molt diferent» (I. Martínez, comunicació personal, 14 de setembre de 2017, entrevista referenciada a l'annex 2 IM).

Aprofundint en el terme *laboratori*, trobem que, aplicat a un programa, ja posa en relleu que l'experimentació era la base de la metodologia que s'hi portava a terme. Tot i que actualment el terme *laboratori* apareix en nombrosos projectes educatius i culturals d'Espanya, als anys vuitanta no era gens habitual que, fora de l'àmbit científic, un programa d'educació tingués aquesta denominació, molt inspirada en les tendències educatives implementades pel pedagog Loris Malaguzzi (1920-1994) a la ciutat italiana de Reggio de l'Emília. Cal tenir en compte, però, que el terme *laboratori* en italià es tradueix per *taller*. En el cas de les escoles municipals de l'esmentada ciutat, el vocable *taller* fa referència a espais on el cervell, les mans, les sensibilitats, la racionalitat i la imaginació s'uneixen per cooperar (Vecchi, 2013). És en aquest sentit que la idea de crear un espai de taller experimental al LdlA identifica el nom escollit per definir el programa.

Per aproximar-nos amb més detall a la terminologia utilitzada, consultem el DIEC²⁷ i ens apropiem d'una de les accepcions de la definició de *taller* que ens sembla interessant: «Activitat lúdica o d'aprenentatge on un grup de persones aprenen i experimenten les tècniques d'un camp artístic determinat». Cerquem la paraula *laboratori* i hi trobem únicament una accepció: «Local disposat per a efectuar investigacions científiques o tècniques, anàlisis químiques, preparats farmacèutics, etc.». Ens és necessari ajuntar les dues definicions per poder trobar-ne una de nova que tingui sentit a l'hora de definir el nom de Laboratori de les Arts amb més precisió, ja que cap de les dues anteriors identifica el programa. La definició de *taller* incideix en l'aspecte tècnic, i aquest no era l'objectiu del LdlA. La definició de *laboratori* se centra exclusivament en el vessant científic. Incorporant parts de les dues de-

finicions i aportant el nostre punt de vista, podem generar una nova definició que doni sentit al nom: «Activitats lúdiques i d'aprenentatge on grups de persones aprenen, investiguen i experimenten a través de propostes artístiques».

Tal com podrem comprovar a les pàgines següents, fent honor al terme *laboratori*, el programa va estar sotmès durant tota la seva existència a un permanent procés d'experimentació i construcció.

4.2.2. Espai dedicat a l'educació artística

En el moment de la gestació del LdlA, va ser determinant el projecte de remodelació de l'espai (Valls, 1994). El 1987, des del programa educatiu de «"la Caixa" a les escoles», i sota la direcció de la cap Isabel Martínez, es va decidir que calia renovar el local, ubicat al costat del pati posterior i destinat a tallers escolars del Centre Cultural Palau Macaya, per tal d'aconseguir un ambient adequat que estimulés la creativitat dels participants. Amb aquesta premissa, l'equip del LdlA, juntament amb alguns dels assessors, va fixar les necessitats per condicionar l'espai i crear un ambient polivalent, ja que inicialment es disposava únicament d'una sala buida per fer-hi tallers i emmagatzemar els materials. La coordinació entre l'equip del LdlA i els arquitectes va possibilitar la creació d'un espai que es va inaugurar l'any 1988 amb la intenció que pogués respondre a múltiples necessitats (discussió de grup referenciada a l'annex 1).

El projecte de remodelació es va encarregar als arquitectes Roberto Ferreira, Elsa López i Eliana Crubellati. Tots ells formaven part de l'estudi d'arquitectura RFArq, creat l'any 1983 per Roberto Ferreira (1942-2017).²⁸ Aquests arquitectes, especialitzats en dissenys d'espais educatius i amb una marcada atenció en el procés, van aconseguir dissenyar un espai innovador i pioner, conjuntament amb la coordina-

Figura 7. Laboratori de les Arts, al Centre Cultural Palau Macaya. Extret d'«Un interior transformista» (p. 1). Dossier *Notícies de la Construcció*, núm. 2, 1989.

ció de l'equip del LdlA. Entre els membres de l'equip del LdlA, hi havia el desig implícit de crear un espai que fos capaç de respondre a múltiples necessitats, adaptable, transformable i que permetés generar atmosferes diferents per a cada activitat (Aran, 1990).

Per les seves característiques (vegeu figura 7), l'espai va rebre el Gran Premi FAD d'Interiorisme 1988.²⁹ Descobrim que a l'article «Un interior transformista» es destaca el repte d'obtenir un espai amb pluralitat de funcions mitjançant solucions enginyoses:

Como las bambalinas de un teatro, los diversos sistemas utilizados en el interior de este local de planta trapezoidal muy alargada permiten adaptarse a la flexibilidad del programa propuesto, que exigía soluciones versátiles en función de la diversidad de actividades a desarrollar. El ingenio y la

sencillez con que fue resuelto este encargo, forzosamente poco definido, fueron valorados por el Jurado que recientemente concedió el Premio FAD de Interiorismo 1988 a esta intervención. (Noticias de la Construcción, 1989, p. 1)

El LdlA va esdevenir una tipologia d'espai molt innovadora, ja que no existia cap altra proposta similar en el panorama cultural de l'època a tot l'Estat espanyol. Disposar d'un lloc estable dissenyat especialment per fer-hi propostes vinculades a l'educació artística va permetre consolidar el projecte d'activitats iniciat per l'equip del programa educatiu «"la Caixa" a les escoles», ho podem constatar en el paràgraf següent:

Fins ara teníem un taller, ara hem construït un laboratori. Aquest canvi no respon a un caprici semàntic, ni arquitectònic, ni de disseny, ni

²⁹ Sue Aran, a l'article «El Laboratori de les Arts, una mirada encantada cap a l'art» (Aran, 1990), explica que es va atorgar el Gran Premi FAD d'Interiorisme l'any 1989. Glòria Valls (Valls, 1994), també fa constar aquesta mateixa data. A l'article «Un interior transformista» (*Notícies de la Construcció*, 1989), i després de consultar l'índex dels autors de les obres que han resultat premiades a totes les edicions dels Premis FAD d'Arquitectura i Interiorisme, hem trobat que el premi és de l'any 1988.

²⁷ Consulta en línia al DIEC2, segona edició del Diccionari de la Llengua Catalana de l'Institut d'Estudis Catalans (DIEC2, 2018).

²⁸ Informació del web: <<http://www.rfarq.com>> (RFArq, Arquitectos Asociados, 2016).

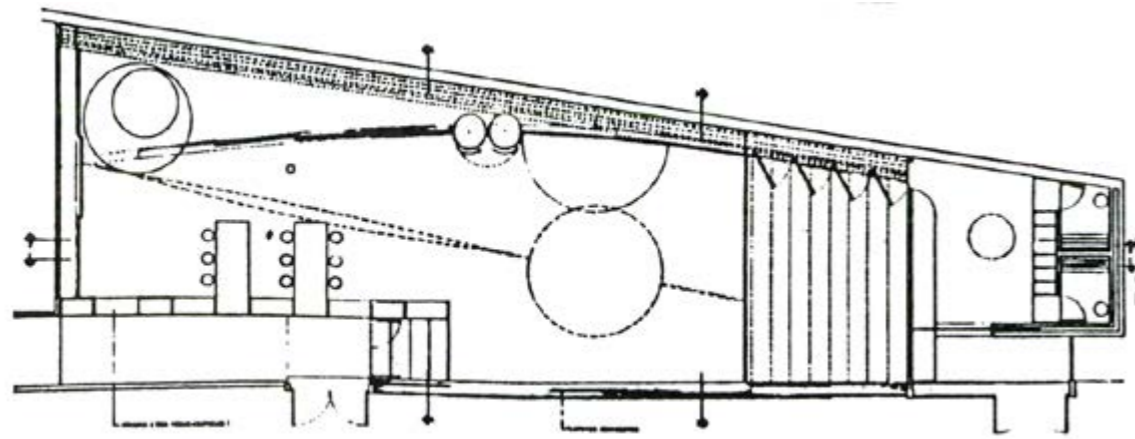

Figura 8. Laboratori de les Arts al Centre Cultural Palau Macaya. Extret d'«Un interior transformista» (p. 4). Dossier *Noticias de la Construcción*, núm. 2, 1989.

d'originalitat. Amb aquest canvi hem volgut reflectir una nova manera d'abordar la pedagogia de l'art [...]. En el Laboratori de les Arts s'intenta trobar noves vies, noves matèries, noves eines de fascinació. El Laboratori pretén ser un espai d'experimentació, de recerca en pedagogia de les arts creatives. (Obra Social de la Caixa de Pensions, 1988b, p. 3)

Més enllà de ser un espai, el LdIA era un programa, però disposar d'un lloc afegia un plus d'interès a la tasca que s'hi duia a terme. En paraules d'Antonio José López i d'Isabel Abad: «El propio espacio funciona como un escaparate que hace partícipes a los niños de la actividad del centro y es a la vez un ambiente nuevo y diferente de la escuela» (López i Abad, 1995, p. 145).

Fabricio Caivano³⁰ (1988) es feia ressò de la importància que té l'espai en l'educació i afirmava, en un article publicat a la revista *Papers*, que únicament amb un entorn estimulant es podia donar una autèntica formació creativa. Caivano explica que a la majoria d'escoles esdevenia el següent:

Els espais escolars (ja sigui l'aula o el centre) no són àmbits on resideixi efectivament la bellesa, l'harmonia, la serenitat, l'equanimitat, la tranquil·litat sonora del silenci creatiu, la presència

reconfortant d'estímul sensorials plaents no són, valgui la generalització, un espai artístic en ell mateix, un lloc en què aprendre sigui una osmosi joiosa i difícil. (Caivano, 1988, p. 2)

L'espai del LdIA era de planta trapezoidal allargada (vegeu figura 8), i es va concebre per fer-hi activitats educatives per a grups d'escolars i de docents, a través de diferents disciplines artístiques: música, literatura, informàtica, teatre, dansa i arts plàstiques. Va estar ubicat al pati posterior del Palau Macaya, seu del Centre Cultural de la Fundació "la Caixa", des de l'any 1988 fins a la inauguració del nou Centre Cultural CaixaForum, l'any 2002.

El local, separat del pati per una immensa vidriera, era polivalent i es transformava en funció de cada activitat proposada. El material dominant era la fusta, tenyida amb tons diferents, que aportava calidesa i sensació de benestar. El color més present era el vermell. La funció de magatzem es va integrar en l'espai, amb l'aportació de solucions molt enginyoses per al mobiliari: armaris, prestatges i panells corredors. En una de les parets laterals, es va substituir un mur per un gran armari-paret que contenia taules plegables, prestatges, armaris més petits i espais que servien per exposar-hi diferents objectes (vegeu figura 9).

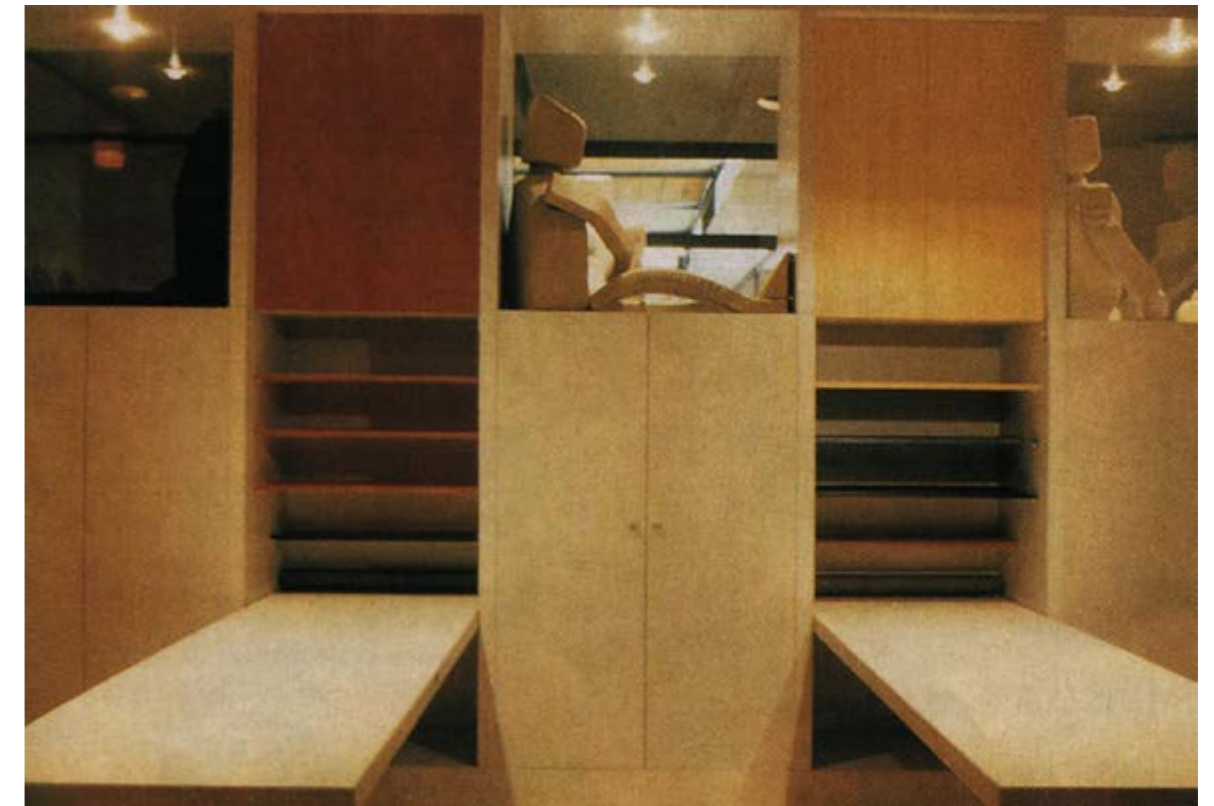

Figura 9. Laboratori de les Arts al Centre Cultural Palau Macaya. Extret d'«Un interior transformista» (p. 1). Dossier *Noticias de la Construcción*, núm. 2, 1989.

Figura 10. Laboratori de les Arts al Centre Cultural Palau Macaya. Extret d'«Un interior transformista» (p. 4). Dossier *Noticias de la Construcción*, núm. 2, 1989.

Tots els elements tenien diverses funcions i es podien obrir o tancar: plafó amb mirall giratori, estanteries cilíndriques, escenari amb cortines, una font circular per rentar mans i utensilis, il·luminació natural amb una vidriera del pati que es podia enfosquir amb panells, una falsa claraboia per fer sensació de llum natural, un carril amb focus, pantalla automàtica, etc.

(vegeu figura 10). L'espai permetia la polivalència i es transformava fàcilment en funció de l'activitat proposada, al mateix temps que dignificava les propostes que s'hi feien i era un lloc atractiu i acollidor per a tots els usuaris.

³⁰ Fabricio Caivano era el director de *Cuadernos de Pedagogía* l'any 1988.

Quan el 2002 es va traslladar tot el Centre Cultural des de la seva ubicació inicial, al Palau Macaya, fins al nou centre CaixaForum Barcelona, també es van fer canvis en la concepció del programa del LdLA. Tot i que les propostes concebudes des del LdLA es desplegaven per tot el nou edifici, es va considerar la importància de continuar comptant amb un espai específic per fer-hi activitats educatives. L'equip del LdLA va intervenir-hi per aconseguir un espai polivalent capaç de transformar-se en funció de les diverses activitats escolars, familiars i formatives. Aquest nou espai, ubicat a la primera planta de CaixaForum Barcelona, es va inaugurar amb el mateix nom de Laboratori de les Arts.

A la presentació del programa del Servei Educatiu de CaixaForum Barcelona (Fundació "la Caixa", 2002a), es fa referència tant a la nova seu i a l'edifici, obra de l'arquitecte modernista Puig i Cadafalch (1867-1956), com a la transformació contemporània duta a terme per l'arquitecte japonès Arata Isozaki (nascut el 1931). Així, el nou Centre Cultural, ubicat a l'antiga fàbrica Casaramona, havia estat projectat pel mateix arquitecte modernista que havia dissenyat també el Palau Macaya. CaixaForum comptava amb un nou espai del LdLA dedicat a fer-hi diverses activitats educatives, tot i que, seguint la trajectòria iniciada a l'anterior ubicació, moltes activitats del programa es feien també fora d'aquest espai i a les diverses sales d'exposició i espais de CaixaForum Barcelona. El programa de difusió esmenta un lloable objectiu del nou Centre Cultural:

CaixaForum neix amb la vocació de convertir-se en un espai cultural obert a l'educació i, en aquest sentit, des del Servei Educatiu –Laboratori de les Arts– us presentem el programa d'activitats que hem preparat per a la temporada inaugural. (Fundació "la Caixa", 2002a, p. 1)

El nou espai del LdLA a CaixaForum (actualment és el mateix espai, que ha canviat el nom de LdLA pel d'Aula Educativa) es va crear amb la col·laboració de l'equip del LdLA i tenint en compte l'experiència i les necessitats de polivalència per a un espai d'educació

artística amb una gran diversitat d'activitats (vegeu figura 11).

Al LdLA de CaixaForum es van incorporar alguns components que milloraven l'ús de l'espai, com ara els tons neutres aplicats als colors de les parets i del mobiliari. També es van integrar recursos que permeten, encara actualment, exposar les propostes realitzades pels participants amb comoditat. Amb la incorporació d'elements permanents menys visibles, s'aconsegueix omplir l'espai de color en cadascuna de les propostes, i aquest s'adapta millor a les necessitats específiques (els tons de color més marcats que s'observen a la figura 11 formen part dels elements de l'activitat concreta vinculada al taller «L'espai: veure'l o viure'l»).

Com ja hem esmentat, l'equip del LdLA va decidir adoptar alguna de les solucions pràctiques i enginyoses del disseny del primer LdLA al Palau Macaya. Destaquem la que van aportar els arquitectes Roberto Ferreira, Elsa López i Eliana Crubellati en el projecte del 1988: uns grans armaris que contenen taules plegables i prestatges, recurs que possibilita disposar d'un gran espai diàfan quan es necessita (vegeu figura 12). Cal realçar la semblança amb el recurs de la imatge del primer espai dissenyat (vegeu figura 9).

El disseny d'espai inaugurat el 2002 amb les aportacions de l'equip del LdLA, per dur-hi a terme propostes educatives, continua funcionant actualment per acollir diverses iniciatives de CaixaForum. Havent deixat constància de la presència de l'espai en el programa, tot seguit exposem l'acció educativa vinculada a l'educació visual i plàstica que es va desplegar des del LdLA.

Figura 11. Laboratori de les Arts a CaixaForum. Taller escolar «L'espai: veure'l o viure'l», 2003. Extret d'una fotografia de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

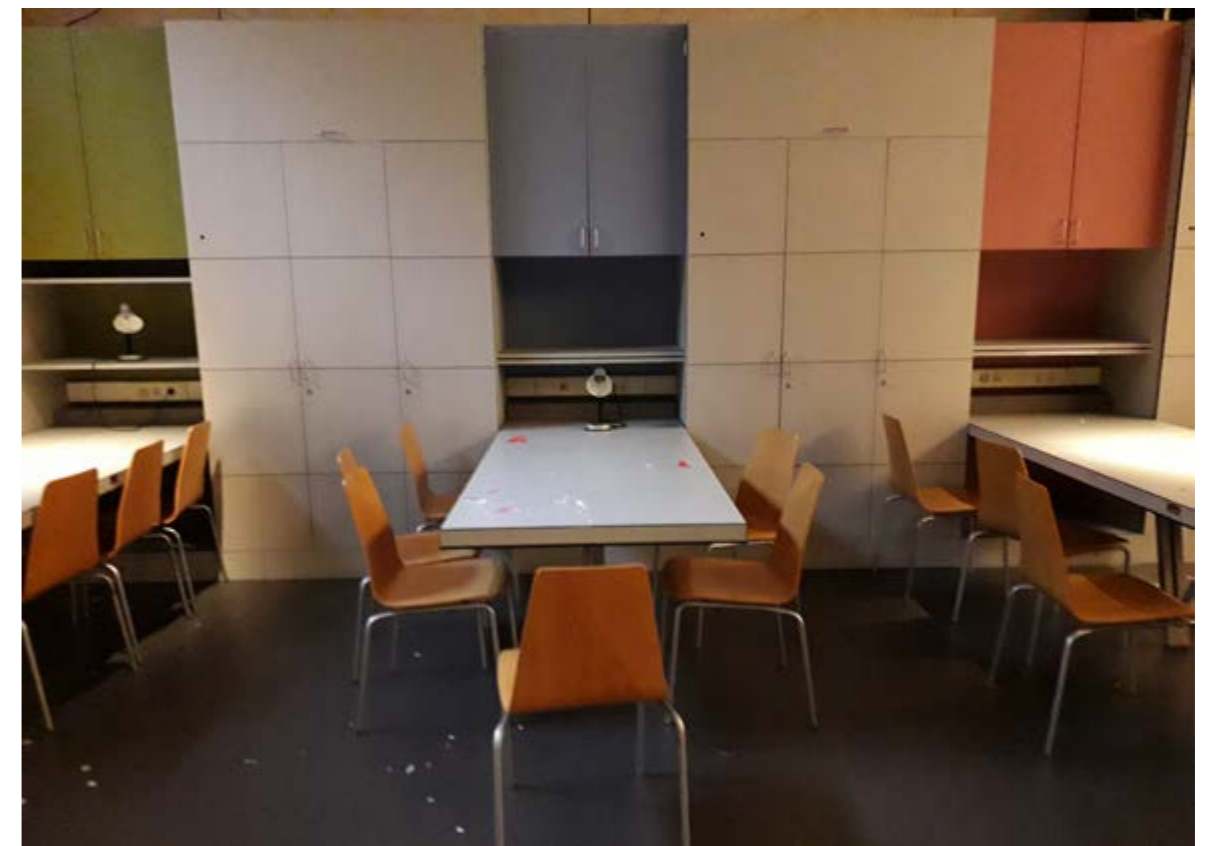

Figura 12. Aula Educativa a CaixaForum Barcelona (inicialment anomenada Laboratori de les Arts). Font: Fotografia d'Assumpta Cirera, 2018.

4.2.3. Acció educativa que integra els aprenentatges

El LdLA va construir un programa en el qual les arts es consideraven un mitjà excel·lent per contribuir a complementar els aprenentatges de tots els usuaris, i volia incidir directament en la millora de l'educació dels escolars. Hi havia el convenciment que, a través de les arts, es desenvolupava el pensament crític, es desvetllaven inquietuds sobre l'entorn i s'ajudava a fomentar un necessari diàleg basat en l'escolta de l'altre.

Isabel Martínez (entrevista referenciada a l'annex 2 IM) insisteix que la base teòrica de l'acció educativa que ella liderava des del Departament de Programes Educatius, i que va arribar fins al LdLA, residia a fer evolucionar la concepció de les ofertes de l'educació no formal per incidir veritablement en l'educació formal. La seva proposta consistia a crear uns referents, a partir d'una construcció permanent, que permetessin irradiar una nova metodologia educativa basada en la integració dels aprenentatges. Així que, més enllà de les classificacions, l'educació no formal, la formal i la informal aconseguirien formar part d'un tot per obtenir una concepció conjunta i àmplia. Glòria Valls afirma que la incidència de l'educació no formal en la formal era molt present en el lideratge d'Isabel Martínez (discussió de grup referenciada a l'annex 1).

Seguint aquesta ideologia i com a bona coneixedora de les tendències pedagògiques més rellevants per a la millora social, en un article d'opinió a la revista *Papers*,³¹ Martínez, inspirada per la tesi postulada pel psicòleg Jerome Bruner segons la qual la cultura dona forma a la ment, incideix en la voluntat d'oferir una via de col·laboració més pròxima entre l'entorn

i l'escola. Trobem la influència del pensament de Bruner (1997) al paràgraf següent:

Al voltant del nen tenen lloc una gran quantitat d'esdeveniments i processos que no formen part dels programes educatius escolars, però que constitueixen la realitat en la qual ens movem diàriament. Un dels objectius de l'Àrea Educativa és l'atenció a moltes d'aquestes circumstàncies per posar-les a l'abast tant d'escolars com de professors, amb la finalitat de suggerir eines per al descobriment, que, en definitiva, és el fil conductor del desenvolupament de l'home. (Martínez, 1990, p. 4)

La idea d'una relació dinàmica entre tots els factors educatius que intervenen en els aprenentatges ja era molt present en el pensament del pedagog John Dewey (1918). La creació d'entorns educatius capaços d'oferir recursos alternatius i complementaris a l'escola es veia com una necessitat, tenint en compte que l'educació és un procés holístic en el qual totes les experiències interaccionen entre elles (Trilla, 1996). En aquest sentit, el programa del LdLA sorgia com una proposta concreta d'intervenció que, des de l'educació no formal, volia establir relacions de permeabilitat i crear el màxim de ponts possibles amb les escoles.

L'interès que despertava una concepció integrada del procés educatiu, tenint en compte que els aprenentatges arriben de tot arreu i durant tota la vida, va ser molt present en tota l'etapa que va liderar Martínez, i per portar-la a terme es va envoltar de diferents col·laboradors, especialistes i assessors. Així es pot demostrar en el primer suplement monogràfic de la revista *Papers/Documentos*, que portava per títol «Ambiente y educación. Apuntes sobre educación

no formal» (Fundació Caixa de Pensions, 1990b) i que es va publicar en castellà³² (vegeu figura 13). A la presentació, la cap de Programes Educatius defineix molt bé el camp d'acció que s'estava implementant, i que també podem considerar que era l'eix central del LdLA:

El programa escolar del área educativa de la Fundación busca una filosofía de actuación y reflexión en educación que complemente áreas del conocimiento como el campo de las ciencias, la sensibilidad artística, la enseñanza musical, la incidencia de los medios de comunicación en la educación y el aprendizaje de las nuevas tecnologías de la información. Es así como en laboratorios externos a la institución escolar, se busca sistematizar áreas del conocimiento, de la cultura y, en definitiva, del ambiente. Estos laboratorios se encuadran, en el terreno disciplinar, en lo que se llama «educación no formal», y se denominan, en el plano teórico y de investigación, «nuevos universos de socialización». (Fundació Caixa de Pensions, 1990b, p. 5)

El concepte d'educació integral és fonamental per entendre la funció de renovació pedagògica que va tenir el LdLA a l'hora de dibuixar una nova concepció de l'educació artística. Seguint l'article de Puig i Trilla (1990a), podem afirmar que des del LdLA sempre es van intentar crear diàlegs per parlar d'aprenentatges que interaccionaven constantment, més enllà de la classificació d'educació formal, no formal i informal:

A pesar de que los límites entre los tres tipos de educación son relativamente claros, es cada vez más importante tener en cuenta que entre ellos se dan una serie de interrelaciones y de intromisiones. Por ello conviene entender la educación formal, no formal e informal, no como compar-

Figura 13. Portada d'«Ambiente y educación. Apuntes sobre educación no formal». Extret de la revista *Papers/Documentos*, 1990.

timentos estancos sino como tipos de procesos educativos que se interaccionan funcionalmente y que a menudo se presentan incluso mezclados. (Puig i Trilla, 1990a, p. 12)

En els apartats següents deixem constància de quin manera els processos educatius interaccionaven a través de les diverses propostes plantejades.

³¹ Isabel Martínez va impulsar la revista *Papers* amb la intenció de crear un mitjà de comunicació entre el programa de «la Caixa» a les escoles i el món de l'educació. El primer número va sortir al juny del 1987. L'any 1990, es va donar una nova forma a la revista per millorar-ne la comunicació. Així, el nou número 1 va aparèixer entre octubre i novembre d'aquell any. En aquesta nova etapa, el programa educatiu consta com a Àrea Educativa de la Fundació Caixa de Pensions.

³² En el monogràfic hi ha articles de diferents especialistes, entre els quals destaquem Franco Frabboni (catedràtic de Pedagogia de la Universitat de Bolonya), Josep Mª Puig i Jaume Trilla (catedràtics de Pedagogia de la Universitat de Barcelona), Miquel Siguan (professor emèrit de la Universitat de Barcelona), Cándid Genovard (catedràtic de Psicologia de l'Educació a la UAB), Pablo del Río (psicòleg, director d'*Infancia y Aprendizaje*), Miquel Martínez (catedràtic de Teoria i Història de l'Educació a la Universitat de Barcelona), Fabrizio Caivano (director de *Cuadernos de Pedagogía*), Fiorenzo Alfieri (pedagog de la Universitat de Torí) i Jorge Wagensberg (assessor científic del Museu de la Ciència).

4.2.4. Activitats educatives vinculades a les programacions d'exposicions

En aquesta secció esmentem les diverses tipologies d'activitats educatives relacionades amb les programacions d'exposicions. Cal considerar que aquí fem únicament un recorregut genèric, i que en els capítols 5 i 6 («De l'escola al Laboratori de les Arts» i «Formació dels docents al Laboratori de les Arts», respectivament) detallem més acuradament cadascuna de les propostes. Inicialment, les activitats d'educació visual i plàstica adreçades a grups d'escolars es portaven a terme tenint en compte la programació anual de les exposicions del Centre Cultural Palau Macaya. Aquesta tipologia de propostes es va continuar fent durant tota la trajectòria del LdlA, i es va consolidar amb el trasllat a CaixaForum Barcelona. La programació de les exposicions previstes per a cada temporada permetia centrar l'actuació del LdlA de manera que inclogués diferents autors, períodes, concepcions, tendències i disciplines, per incidir en l'àmbit educatiu:

La idea que l'art ha de tenir un paper important en l'aprenentatge i en la formació ha servit de base per a la confecció de les diferents propostes que el LABORATORI DE LES ARTS organitza entorn de les exposicions que la Fundació Caixa de Pensions presenta al Centre Cultural. Aquestes propostes –visites comentades i tallers per a escolars i activitats per a mestres– pretenen enfocar l'educació respecte de les arts plàstiques des d'una perspectiva àmplia i participativa, de forma que capaci el públic per a la seva comprensió com a part de la història i de la cultura, i estimuli l'experimentació, la creativitat i la discussió sobre la seva naturalesa. (Fundació Caixa de Pensions, 1990e, p. 2)

Les primeres actuacions del Servei Educatiu del LdlA, des del curs 1987-1988, es van adreçar a grups d'escolars que s'havien de desplaçar de l'escola a l'es-

pai físic de les sales d'exposicions i a l'espai de taller del LdlA, acompanyats per docents. Aquestes visites van adoptar el format de «Visita comentada», amb una durada d'una hora a les sales d'exposició, o de «Visita comentada + taller» (vegeu, dins el capítol 5, «5.1. Les activitats d'educació visual i plàstica entorn de la programació d'exposicions d'art per a grups d'escolars»), que es duien a terme durant una hora a les sales d'exposició i dues hores a l'espai de taller del LdlA (vegeu figura 14). Així, la durada d'aquestes últimes era de tres hores. Ambdós formats estaven conduïts per uns educadors implicats en els dissenys dels projectes i que seguien el funcionament establert per l'equip.

Paral·lelament al desenvolupament de les propostes educatives, l'any 1989, des del LdlA es va iniciar una línia de publicacions adreçades a docents, estudiants i persones interessades en l'art. Aquest material, inicialment en format de desplegable i posteriorment en format de revista, aportava informació i complementava els continguts de les activitats educatives vinculades a les exposicions. Desenvolupem àmpliament aquestes publicacions didàctiques al capítol 6 («Formació dels docents al Laboratori de les Arts»).

El format de «Visita comentada + taller», que va caracteritzar inicialment el programa del LdlA, va continuar funcionant fins al curs 1995-1996, quan va ser substituït per un nou format, anomenat primer «Visita-taller» i, posteriorment, «Visita dinamitzada» (vegeu, dins el capítol 5, «5.1.3. Descripció de les "Visites-taller" o "Visites dinamitzades"). Aquesta novetat consistia en uns itineraris interactius per les sales d'exposició, amb el suport d'un «carro» o contenidor amb rodes que s'omplia de recursos i materials diferents per a cada exposició. La durada de l'activitat era de dues hores a les sales, i no preveia la realització d'un taller, ja que el desplegament de materials i activitats possibilitava la participació activa dels escolars davant de les obres originals.

Figura 14. «Visita comentada + taller» de l'exposició «Joseph Beuys». Taller a l'espai del LdlA. Extret del programa d'activitats del Laboratori de les Arts 1990-1991.

El 1993, el programa va incorporar l'oferta educativa de les Balears i de fora de Catalunya, amb la campanya «Què fem?», per donar a conèixer noves experiències.³³ El 1994 va néixer el projecte d'activitats Bocabadart, adreçat al públic familiar durant els caps de setmana. El ressò que va tenir la proposta es va fer palès en un article publicat a la primera revista francesa d'art per a infants de 6 a 106 anys, *Dada*. En un fragment de la publicació podem llegir: «Bocabadart est déjà un voyage, une évasion, une sorte de tremplin pour vivre l'art en devenant, à son tour, acteur» (Delimata, 1995, p. 30) [«Bocabadart és ja un viatge, una evasió, una mena de trampolí per viure l'art convertint-se alhora en actor»].

Per la seva temàtica i per tot el que va generar d'intervenció directa del públic en una exposició, referenciem la mostra que l'any 2001, amb el títol

«Retorn al país de les meravelles. Art contemporani i infància»,³⁴ es va exposar al Centre Cultural del Palau Macaya. Una innovadora exposició que proposava diferents versions de la infància i que va permetre a l'equip del LdlA fer diverses propostes per interactuar amb els infants i joves que la visitaven. Els comentaris que feia el públic formaven part de la mostra, i s'incorporaven a l'espai sonor de l'exposició. Isabel Abad explica que va ser una experiència molt important perquè hi havia implícita la idea que l'educació formés part de la mateixa exposició (discussió de grup referenciada a l'annex 1). Amb la proposta «El món al revés», que es va fer per a la mateixa exposició, els visitants adults escrivien en una postal sobre la pròpia infància, i els infants expressaven com percebien el món dels adults. Un cop escrita la postal, s'enviava al Centre Cultural amb la

³³ L'objectiu del Departament de Programes Educatius de la Fundació "la Caixa" era propiciar que grans i petits fessin propostes conjuntes vinculades a la música, el medi ambient i les arts plàstiques.

³⁴ L'exposició «Retorn al país de les meravelles. Art contemporani i infància» va ser produïda pel Des Moines Art Center, d'Iowa (EUA). Incloua 43 obres realitzades per 34 artistes contemporanis. Es va mostrar al Centre Cultural Palau Macaya del 27 d'abril al 8 de juliol de 2001.

intenció de ser exposada en una festa per intercanviar opinions entre els participants (Castells, 2001).

Durant el curs 2002-2003 (CaixaForum Barcelona), va sorgir un nou format, «L'art per aprendre. Visita + dossier», una visita d'una hora i mitja a les sales que es complementava amb un dossier per a professors de primària i un altre per a secundària i batxillerat, amb l'objectiu de fer activitats a l'escola abans i després de la visita (vegeu, dins el capítol 5, «5.1.6. Descripció de "L'art per aprendre. Visita + dossier" o "Visita dinamitzada + dossier educatiu"»). A més de la visita conduïda per educadors, el dossier pedagògic «L'art per aprendre» es plantejava com un vehicle per desenvolupar un treball a més llarg termini a l'entorn de diversos temes que integraven les disciplines curriculars (Fundació "la Caixa", 2002b). Del 2003 al 2006, es va crear una línia de publicacions titulada «Dossier educatiu» que, seguint la concepció dels dossiers «L'art per aprendre», s'oferia com una eina de treball per al professorat al voltant de les exposicions de la Col·lecció d'Art Contemporani de la Fundació "la Caixa". Montserrat Sampietro detalla que amb aquesta línia de dossiers s'ajudava els docents a desenvolupar un tema a partir d'una exposició, abans i després de la visita, amb el grup d'escolars (discussió de grup referenciada a l'annex 1). En el curs escolar 2004-2005, es va oferir als centres educatius de secundària un nou format de taller de fotografia, «Mirades creuades», relacionat amb l'exposició «Rineke Dijkstra. Retrats» (del 8 de juny al 21 d'agost de 2005). El resultat final es va exposar a CaixaForum.

El LdlA va tenir sempre present l'oferta diversa d'activitats educatives vinculades a les exposicions que es programaven anualment des del Servei d'Exposicions al Palau Macaya (1987-2002), a la Sala Catalunya (1992-1995) i, a partir del 2002 i fins al 2006, a CaixaForum. Les escoles de tot Catalunya rebien prèviament els programes de difusió amb la informació de les diferents exposicions i amb l'oferta de les tipologies de propostes programades des del

LdlA. Durant el curs escolar, si es considerava pertinent, s'enviava informació complementària, més centrada en les propostes concretes. Els docents decidien quin era el format més adequat per als alumnes. Amb la seva participació, els grups escolars tenien l'oportunitat d'establir contacte amb les obres originals de les exposicions i fer propostes interdisciplinàries i experimentals, acompanyats d'educadors professionals formats en diferents disciplines. Així, des d'un programa d'educació no formal s'intervenien directament en l'educació formal.

Dediquem el proper apartat a exposar els àmbits d'obertura del programa, ja que el LdlA va traspasar els l·lindars de l'espai físic del Centre Cultural de Barcelona, i més tard de CaixaForum, per estendre àmpliament la concepció d'educació artística que irradiava.

4.2.5. Àmbits d'obertura del programa

Els àmbits d'obertura del programa del LdlA es van manifestar molt aviat, ja que, més enllà d'estar ubicat en un espai físic, inicialment al Centre Cultural del Palau Macaya i posteriorment a CaixaForum, el programa necessitava estendre les seves propostes. Dediquem aquest apartat a considerar el volum i la complexitat de les activitats que es van arribar a generar. Aquí, a tall d'exemple, referenciem algunes de les propostes que desenvolupem més detalladament en els capítols 5, 6 i 7 («De l'escola al Laboratori de les Arts», «Formació dels docents al Laboratori de les Arts» i «Recursos del Laboratori de les Arts entren dins les aules», respectivament).

Tenint en compte que al principi formava part del programa d'activitats de «"la Caixa" a les escoles», des del LdlA es gestionava el préstec de la maleta pedagògica «Visca el color!»³⁵ a les escoles, de la qual parlarem àmpliament al capítol 7 («7.1.1. Maleta pedagògica "Visca el color!"»). El 1987, els docents

acudien al LdlA del Palau Macaya a buscar-la i la tenien a l'escola durant quinze dies. Ells mateixos, juntament amb els escolars, la dinamitzaven a partir dels suggeriments d'una guia amb diversitat de propostes. D'aquesta manera, un recurs que s'havia generat al LdlA penetrava dins de l'àmbit escolar.

Durant els primers anys d'existència del LdlA, independentment de les programacions de les exposicions i d'una manera natural, va sorgir la iniciativa de crear propostes vinculades a l'art contemporani capaces d'itinerar per diferents ciutats de Catalunya. Així va néixer l'activitat «Figura» (Fundació Caixa de Pensions, 1990c),³⁶ de la qual trobarem més informació al capítol 5 («5.2.1. Descripció d'"Articles i artefactes" i "Figura"») i que, amb la intenció de fomentar l'experimentació i la creativitat, feia un recorregut per diferents moviments artístics a través de la figura humana (vegeu figura 15).

Progressivament, el LdlA va anar ampliant les tipologies de les activitats, i es va començar a adreçar a nous públics (Valls, 1994). Tal com hem esmentat a l'apartat anterior, a partir de l'any 1992, l'equip de treball també es va responsabilitzar del disseny i la realització de totes les exposicions vinculades a la fotografia que es portaven a terme a la Sala Catalunya de la Fundació "la Caixa" a Barcelona.

Paral·lelament a la programació del LdlA, i dins la mateixa Fundació "la Caixa", l'any 1994 es va fer la proposta d'educació artística «La capsa màgica» a la Sala Sant Jaume que l'entitat tenia a Barcelona. Tot i que no era un projecte nascut del LdlA, ens hi referim perquè es tractava d'una iniciativa emparada per la cap del Departament de Programes Educatius, Isabel Martínez, i que va arribar de la mà d'Eulàlia Bosch.³⁷ La idea inicial de la proposta era esdevenir un nou espai permanent per a l'educació de les arts a

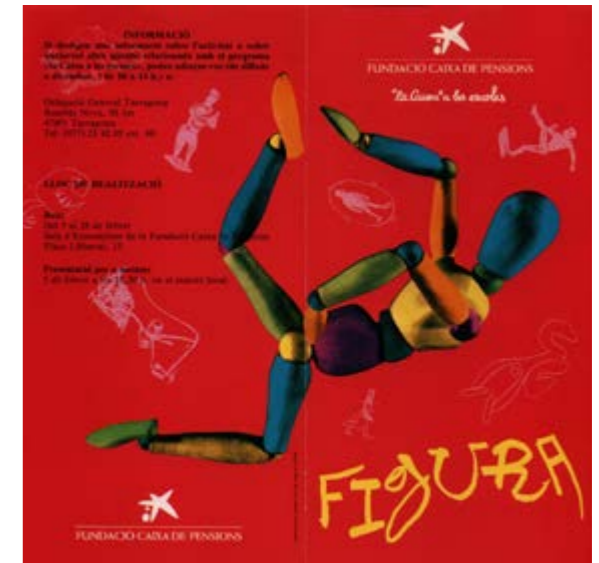

Figura 15. Portada de l'activitat «Figura», 1990. Extret del díptic de difusió de la proposta.

Figura 16. Portada de la publicació *La capsa màgica. La màgia de la ciutat*. Extret de la publicació de la Fundació "la Caixa".

Barcelona. L'espai «La capsa màgica» anava de costat amb l'exposició «La màgia de la ciutat»,³⁸ que es va presentar al públic en general i a grups d'escolars. A la mostra hi havia obres dels artistes Jorge Oteiza, Miquel Navarro, Sergi Aguilar, Perejaume, Juan

³⁵ L'activitat «Figura» va ser redissenyada per Isabel Abad i Assumpta Cirera a partir d'una idea original que Clara Garí havia aportat per al taller «Articles i artefactes», dut a terme al LdlA del 10 de novembre al 13 de desembre de 1988.

³⁷ Eulàlia Bosch, llicenciada en Filosofia, és l'autora de nombroses publicacions d'educació artística i va ser la comissària de la proposta educativa «La capsa màgica» de la Fundació "la Caixa".

³⁸ L'exposició «La màgia de la ciutat» proposava la contemplació de la ciutat com a contenidor de confluència humana. Per aprofundir en el projecte, es recomana fer una immersió en l'article «Una proposta per aproximar-se al món de les arts: "La capsa màgica"» (Bosch, 1994).

³⁵ Clara Garí va dissenyar els continguts de la maleta pedagògica «Visca el color!».

Urrios, Miguel-Àngel Campano, Xano Armenter i Rafel Joan (Fundació "la Caixa", 1994b). Amb motiu de l'exposició es va editar un catàleg (vegeu figura 16). A la introducció de la publicació i per presentar el projecte, Isabel Martínez fa referència a la trajectòria del LdlA de la manera següent:

Des dels inicis del Laboratori de les Arts, quan l'any 1987 vam consolidar els tallers d'art per afavorir el joc lúdic d'interpretació de les obres d'art, passant per la formulació de les maletes pedagògiques dedicades al color, a les fades, a les lletres..., fins al 1992 amb la descoberta de Criatures Misterioses,³⁹ el nostre interès per l'educació estètica ha anat creixent. Aquest procés, com a fons de recursos, ha anat alimentant constantment l'equilibri entre la mirada cap a l'exterior i la mirada introspectiva. (Fundació "la Caixa", 1994b, p. 1)

A la sortida de l'exposició «La capsa màgica», i com a proposta creativa, es distribuïen caps de cartró que els visitants podien manipular al seu gust. Al mes de març del 1995, es va obrir a la mateixa Sala Sant Jaume la instal·lació «La màgia de la capsa», que exposava les caps transformades. Així mateix, es va editar un segon catàleg amb el mateix nom de la mostra que presenta l'experiència i il·lustra les imatges de les caps exposades (Fundació "la Caixa", 1995c).

Durant el mateix any en què es va presentar la proposta «La capsa màgica», el 1994, l'equip del LdlA va organitzar, al Centre Cultural Palau Macaya, el seminari per a professors «L'Art, eina de coneixement i d'experiència», amb representants del MoMA (Museu d'Art de Nova York), del Centre Georges Pompidou de París, del Museu de Wilhelm Lehmbruck de Duisburg, del Instituto de Estética y Teoría de las Artes de Madrid, de l'Escola de Belles Arts de Barcelona i del LdlA (Fundació "la Caixa", 1994b). Al capítol 6 («6.2.1. Cursos, seminaris i

jornades al LdlA») desenvolupem més extensament els esdeveniments que el LdlA va adreçar als docents amb la intenció d'oferir recursos entorn de la reflexió sobre l'educació artística.

Amb la nova direcció de la pedagoga Carme Guinea, l'any 1994, al Departament de Programes Educatius de la Fundació "la Caixa", el LdlA va començar a generar el pla d'activitats educatives per als centres culturals de l'entitat a Lleida, Vic i Granollers. En una etapa d'obertura i més enllà de les activitats d'educació artística, des de l'entitat també es fomentava l'expansió de diverses propostes de caire formatiu. Assenyalem que a la Fundació "la Caixa", tot i que l'equip del LdlA no hi va estar implicat directament, des del 1994 al 2005 es va desenvolupar a Internet la plataforma interactiva Educalia, pionera a l'Estat espanyol a oferir continguts educatius. Un espai de comunicació obert per a docents, famílies i alumnes d'educació infantil, primària i secundària (documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació "la Caixa").

A partir de l'any 1995, al LdlA es van anar generant diverses activitats que no estaven supeditades a la programació d'exposicions, com ara «Diàlegs» (vegeu, dins el capítol 5, «5.2.2. Descripció de "Diàlegs amb l'artista" o "Diàlegs"»), en què diferents artistes compartien la seva experiència dialogant amb joves d'educació secundària i amb els docents (Abad, 2001). Amb el pas del temps, el LdlA va expandir la seva acció educativa cap a altres ciutats de l'Estat espanyol on la Fundació "la Caixa" organitzava exposicions. La necessitat d'adaptar les activitats a les diferents sales va afavorir l'expansió dels «carros» esmentats a l'apartat anterior, perquè poguessin contenir propostes i materials variats, facilitant les actuacions actives dels educadors davant de les obres amb els grups d'escolars (ídem, 2001). Cal tenir en compte que la major part de les sales del territori no disposaven d'un espai pensat per

dur-hi a terme propostes educatives. Isabel Abad i Montserrat Sampietro especifiquen que el procés de creació de moltes de les propostes del LdlA responia a les necessitats que anaven sorgint. Així va néixer el recurs dels «carros», per la manca d'espais per fer-hi propostes educatives (discussió de grup referenciada a l'annex 1). A partir del curs 1996-1997, el nou format de «Visita-taller» implementat al LdlA durant el curs anterior es va adaptar per començar a fer «Visites-taller» itinerants, que incorporaven tres estratègies: l'observació, el diàleg i la manipulació dels materials que contenia el «carro», amb un tractament interdisciplinari per ajudar els visitants a construir una visió global de l'art (Sampietro, 2001).

Per a l'equip del LdlA, format per un petit grup de persones fixes, el volum de treball que representava el disseny de projectes educatius per a les exposicions de la Fundació "la Caixa" que itineraven pel territori era molt gran. L'esforç es va traduir en una gran expansió del seu àmbit d'influència per bona part de l'Estat espanyol. Referenciem alguns dels llocs a partir dels programes informatius que hem pogut recopilar, i que formen part de la documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa". Tenim constància que l'àmbit d'acció va ser molt ampli. Deixem un petit registre escrit per observar l'abast de les activitats que es generaven, ja que en aquesta recerca ens centrem exclusivament en les activitats que es portaven a terme vinculades als espais físics del LdlA al Palau Macaya i a Caixa-Forum Barcelona. Entre d'altres, de les quals tenim coneixement però manca documentació, i buscant entre diferents programes de difusió territorial, hem trobat que el LdlA va dissenyar activitats i estratègies educatives vinculades a propostes artístiques per als centres culturals o espais expositius de la Fundació "la Caixa" a les ciutats següents:

- Curs 1997-1998: Madrid, Granollers, Lleida, Vic, Girona, Palma de Mallorca, Reus (Fundació "la Caixa", 1997c).
- Curs 1998-1999: Madrid, Girona, Granollers, Tarragona, Palma de Mallorca, Vic, Lleida, sala d'exposicions del Banco Herrero d'Oviedo (Fun-

dació "la Caixa", 1998a).

- Curs 1999-2000: Lleida, Girona, Vic, Madrid, sala d'exposicions del Banco Herrero d'Oviedo (Fundació "la Caixa", 1999c).
- Curs 2000-2001: Girona, Vic, Palma de Mallorca, Lleida, sala d'exposicions del Banco Herrero d'Oviedo (Fundació "la Caixa", 2000a).
- Curs 2001-2002: Madrid, Girona, Vic, Granollers, Palma de Mallorca, Tarragona, Lleida (Fundació "la Caixa", 2001a).
- Curs 2002-2003: Palma de Mallorca (Fundació "la Caixa", 2002c).

La metodologia que es generava al LdlA es va anar convertint progressivament en un model de referència per a l'aplicació de propostes d'educació artística arreu del territori espanyol. Des del programa, anualment s'oferien seminaris, cursos i jornades (vegeu, dins el capítol 6, «6.2.1. Cursos, seminaris i jornades al LdlA»). La dinàmica d'organitzar activitats per arribar a tots els públics va generar, d'una banda, una oferta de visites guiades per a un públic general, a qui acompanyava un educador de sales que facilitava la proximitat de les persones a les obres, i d'altra banda, el «Cafè-tertúlia amb les arts», destinat a la gent gran per fomentar un diàleg participatiu (Sampietro, 2001).

El camp d'acció del LdlA es va anar ampliant progressivament. L'equip manifestava la voluntat de cercar estratègies d'aprenentatge per a tots els públics i edats. Isabel Abad explica que al LdlA es considerava que l'educació artística havia d'arribar a tots els públics (discussió de grup referenciada a l'annex 1). La tasca del programa s'adreçava a escolars, famílies i grups d'adults, amb activitats vinculades a les exposicions i altres d'independents. També es feien cursos de formació per a professors i professionals de l'ensenyament. Els estudis de públics que s'elaboraven periòdicament ajudaven a conèixer millor les necessitats dels usuaris (Sampietro, 2001). No n'hi havia prou de generar recursos, sinó que també calia comprovar la seva efectivitat tenint en compte els resultats dels estudis de públics, revisant la informació que transmetien els educadors, i col·laborant en l'elabo-

³⁹ Criatures Misterioses és el nom d'una exposició que va crear Eulàlia Bosch (2017), organitzada per l'Institut de Recerca per a l'Ensenyament de la Filosofia (IREF). Es va obrir al públic en general, però dedicava una atenció especial als estudiants de primària i secundària que afrontaven l'art contemporani per primera vegada. Es va presentar a la Sala Sant Jaume de Barcelona, al Museu d'Història de Girona i a la sala d'exposicions "la Caixa" de Madrid el 1992, i al Gran Hotel Palma el 1993.
<http://eulaliabosch.net/ex_01_criatures_misterioses.html>

ració dels textos de les sales i, també, en els materials de difusió. Era important que, des d'un departament educatiu, s'intervingués així mateix en el disseny de les exposicions, independentment de generar propostes per a tots els públics (Abad, 2001). Es constata la presència activa del Departament Educatiu del LdLA en els processos de creació de les exposicions, intervencions que anteriorment eren impensables (ídem, 2001).

El coneixement de les necessitats dels usuaris va originar la posada en marxa del programa «mira!», que desenvolupem àmpliament al capítol 7 («7.1.3. Programa l'art per aprendre "mira!"»). El programa es va presentar a les escoles catalanes l'any 2001 i va ser el fruit del treball que, al llarg de tres anys, havia dut a terme l'equip del LdLA en col·laboració amb Amelia Arenas (Fundació "la Caixa", 2001b).⁴⁰ El projecte possibilitava un diàleg a les escoles a través d'imatges artístiques per desenvolupar durant diversos cursos, a partir de 4t d'educació primària. El programa, portat a terme sistemàticament, activava en els infants i els joves el plaer d'observar, parlar, reflexionar, comparar i familiaritzar-se amb l'art, per connectar amb les pròpies capacitats creatives. El projecte «mira!» era un programa per «pensar amb els ulls», una resposta efectiva per integrar l'art en l'educació (Arenas, 1994).

L'arribada al nou centre CaixaForum va propiciar la realització de propostes de visites educatives dinamitzades que permetien el diàleg entre l'arquitectura de l'edifici i els diversos usuaris. El 2002, el LdLA va desenvolupar el projecte col·laboratiu «Districte 3» (vegeu, dins el capítol 7, «7.2.1. Projecte "Districte 3"»), conjuntament amb un equip format per professors, joves estudiants de secundària, fotògrafs professionals i educadors d'art, amb l'objectiu d'explicar el propi barri a través d'imatges fotogràfiques: «L'objectiu és fomentar en els adolescents la definició de models de recerca sobre els seus interessos i encoratjar-los a oferir la seva pròpia interpretació dels temes que els resulten propers» (Fundació "la Caixa", 2002b, p. 20). El resultat final s'exposava a CaixaForum.

Durant el curs 2002-2003, es va incorporar una línia d'actuació al voltant de l'art contemporani adreçada a parvulari i cicle inicial de primària, amb l'objectiu de treballar el color, el moviment, el volum i l'espai, a partir de l'experimentació en directe (Fundació "la Caixa", 2002b). Fins al 2006, es van generar diverses propostes que es detallen àmpliament al capítol 5 («De l'escola al Laboratori de les Arts»). Destaquem l'activitat «El mural de Sol LeWitt: colors i formes en moviment», que a partir de l'obra convida els infants a explorar les línies de color amb el propi cos (la mateixa activitat es continua realitzant actualment a CaixaForum Barcelona).

Un dels mitjans importants per difondre la tasca feta al LdLA va ser la participació dels seus membres en conferències, cursos i seminaris a diverses ciutats del territori espanyol, i també a escala internacional. En la difusió i l'expansió de les propostes que es feien des del LdLA, cal tenir en compte les notícies i els articles que exposaven l'acció educativa del programa a diferents mitjans de comunicació. És significatiu que l'any 1999 el diari *La Vanguardia* dediqués dues pàgines a parlar de la pedagogia de les activitats artístiques, amb l'article «Cómo hay que enseñar arte a los niños», signat per tres de les components de l'equip: Isabel Abad, Montse Sampietro i Glòria Valls. A la introducció de l'article podem llegir: «Tres de las mayores expertas sobre esta cuestión en España abordan, en este artículo, cómo debe afrontarse la iniciación artística del niño, y desmontan algunos de los prejuicios más extendidos sobre este tema» (Abad, Valls i Sampietro, 1999, p. 6).

El programa es va continuar obrint fins al curs 2005-2006, oferint nombroses activitats per tot Espanya. Avancem en la descoberta del LdLA dedicant l'apartat següent a conèixer com es concebia l'educació artística des del LdLA.

4.3. Una manera compartida d'entendre l'educació artística

Considerem essencial explicar quina era la manera d'entendre l'educació artística compartida per les diferents persones que, al llarg del temps, van participar d'una manera o altra en el programa del LdLA. Seguint les idees de Read (1986),⁴¹ hi havia el convenciment que, a través d'una bona educació artística, es podia accedir a un creixement integral de la persona. Així, l'art esdevenia un mitjà necessari per arribar al coneixement i, en definitiva, per gaudir-ne compartint-lo amb els altres. Així mateix, permetia accedir a un saber ampli del món. Aquesta ideologia va ser present a totes les propostes, es va anar consolidant i va determinar el desenvolupament d'una metodologia específica.

Trobem que el concepte d'educació integral és fonamental per entendre la funció de renovació pedagògica que el LdLA va exercir en el dibuix d'una nova concepció de l'educació artística en un centre d'art. Seguint els principis exposats per Jaume Trilla, podem dir que «la educación no puede contemplarse, ni aún menos proyectarse, como un amontonamiento de instituciones, medios, recursos o experiencias aisladas, sino como un sistema complejísimo formado por elementos entre los que existen multitud de relaciones de diverso tipo» (Trilla, 2004, p. 28). Indaguem, doncs, en el funcionament d'un equip multidisciplinari que es va caracteritzar per promoure un ampli programa d'activitats educatives a través de l'art.

4.3.1. Equip multidisciplinari

Com ja s'ha apuntat a diferents apartats, inicialment l'equip del LdLA el va configurar Isabel Martínez (va ser-hi del 1987 al 1994). El 1994, la pedagoga Carme Guinea va assumir la direcció del Departament de Programes Educatius, i l'any 1996, per un canvi en la reestructuració dels departaments de la Fundació "la Caixa", Programes Educatius va passar a formar part de l'Àrea de Cultura,⁴² sota el lideratge de la mateixa Carme Guinea. Així, el LdLA s'integrava també en aquesta nova àrea. La responsable de l'equip va ser sempre Glòria Valls.⁴³

En l'organització de l'equip hi havia, d'una banda, un nucli permanent que assumia les tasques de gestió, coordinació, difusió, disseny d'activitats, realització de projectes, relacions humanes, educació i diferents competències vinculades al desenvolupament del programa, i d'altra banda, es comptava amb la col·laboració de professionals externs que aportaven la seva experiència en funció de les necessitats de cada projecte. La creació d'un equip implicat en el procés de treball va possibilitar una manera de funcionar que creixia i es nodria de les aportacions de molts col·laboradors amb coneixements diversos.

En els seus orígens, i fins al 1989, el programa va comptar amb les contribucions de la historiadora de l'art Clara Garí i del músic José Manuel Berenguer, que van concebre un projecte global per al LdLA i van dissenyar diverses activitats amb la col·laboració de l'equip permanent. A partir del 1989, el mateix

⁴¹ L'any 1943, el pensador anglès Herbert Read va publicar el llibre *Education Through Art (Educació per l'art)*, basat en la idea de Plató, plasmada a *La República*, que l'art ha de ser la base de l'educació.

⁴² Informació del document intern del LdLA *Antecedents activitat educativa a l'Obra Social de "la Caixa"*. Cedit per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

⁴³ Cal considerar que el nom de Laboratori de les Arts, que identificava el programa, va ser present durant dinou anys (del 1987 al 2006). A partir de l'any 2006 i fins al 2012, Glòria Valls va continuar sent la responsable de l'equip que elaborava les activitats educatives a CaixaForum.

⁴⁰ El programa «mira!» deriva del Visual Thinking Curriculum, una experiència iniciada al MoMA de Nova York als anys vuitanta. El projecte va ser creat per un equip de professionals dirigit per Philip Yenawine i Amelia Arenas a partir d'una investigació de la psicòloga Abigail Housen.

equip del LdLA es va responsabilitzar de l'elaboració de cada projecte, buscant col·laboradors especialitzats (artistes visuals i plàstics, arquitectes, músics, ballarins, fotògrafs...) que desenvolupaven, conjuntament amb els components de l'equip permanent, els diferents projectes. Destaquem les aportacions de nou membres que van formar part de l'equip del LdLA: Isabel Abad (IA), Marina Artiga (MA), Gràcia del Ruste (GdR), Mònica Herrera (MH), Irida Llucià (ILL), Antonio José López (AJL), Elena Massons (EM), Glòria Valls (GV) i Montse Vives (MV). Ho fem a partir de les seves respostes a la pregunta número 9 del qüestionari que vam elaborar per obtenir informació (referenciades a l'annex 3): «Quin rol et sembla que va tenir en el desenvolupament del LdLA la creació d'un equip més o menys permanent de professionals, que va comptar amb la col·laboració de persones externes i formades en diversos camps artístics?». Exposem les seves respostes amb les inicials del nom i el cognom, seguint l'ordre alfabètic dels cognoms i detallant els anys de treball al LdLA i la formació de cada persona:

- IA (membre de l'equip del LdLA del 1988 al 2006), llicenciada en Història de l'Art, respon: «Va ser fonamental, ja que l'existència d'un equip més o menys permanent va permetre partir d'una manera d'entendre les coses compartida que creixia i ens nodria de totes les aportacions d'un conjunt molt ampli i ric de col·laboradors, tots, ells i elles, amb coneixements específics i molt variats. Tenir la idea del que es volia i la possibilitat de buscar fins a trobar el col·laborador o col·laboradora que aportés i, a la vegada, entengués el que es busca va ser fonamental. També, el fet que l'equip permanent s'impliqués en el procés de treball i no fes solament un encàrrec sense directrius. També va ser molt ric poder comptar amb experts en coneixements allunyats del món de l'art que aportaven mirades renovades i transversals» (vegeu l'annex 3 IA).
- MA (membre de l'equip del LdLA del 1988 al 1990), llicenciada en Ciències de l'Educació, respon: «El de marcar la línia multidisciplinària, integradora de la diversitat d'especialistes, que

va caracteritzar el LdLA en tots els seus "muntatges"» (vegeu l'annex 3 MA).

- GdR (membre de l'equip del LdLA del 1988 al 1989), llicenciada en Història de l'Art i amb formació en art dramàtic, respon: «Crucial. Un bon timó, un bon equip, un bon camí. Jo reivindico, però, les persones d'equip de base, les que estàvem amb els infants, i una passió, un amor i un respecte immensos per la feina que fèiem» (vegeu l'annex 3 GdR).
- MH (membre de l'equip del LdLA del 2002 al 2006), llicenciada en Història de l'Art i amb formació en dansa contemporània, respon: «Va ser important un espai dedicat a la investigació i l'aplicació de noves metodologies amb un equip atrevit, convençut i lliure, però amb pressupost» (vegeu l'annex 3 MH).
- AJL (membre de l'equip del LdLA del 1992 al 1995), llicenciat en Belles Arts, respon: «És completament fonamental. La interacció de visions i àmbits és productiva de plusvàlua respecte a la consecució d'èxits» (vegeu l'annex 3 AJL).
- ILL (membre de l'equip del LdLA del 1992 al 1994), llicenciada en Belles Arts, respon: «L'equip que es va formar de professionals fixos va ser important per consolidar una línia de treball i un nivell qualitatiu, amb aportacions de professionals externs i especialitzats que feien col·laboracions i enriquien les diferents propostes aportant noves mirades» (vegeu l'annex 3 ILL).
- EM (membre de l'equip del LdLA del 1997 al 2006), llicenciada en Història de l'Art, respon: «Comptar amb col·laboradors externs ha estat una forma de reforçar el treball en equip, de fer més gran l'equip i d'enriquir tot el procés de creació que es desenvolupava, així com un gran diàleg i una «negociació», en el sentit de trobar la millor opció per a tots, de treballar com una intel·ligència col·lectiva, en la qual es troben solucions a les quals individualment no s'arribaria. Els col·laboradors i les col·laboradores procedien de diferents disciplines i especialitats, i això va augmentar molt la transversalitat a l'hora d'abordar l'art i a l'hora de plantejar metodologies, dinàmiques, etc. També crec que van aportar moltes

novetats en els enfocaments, en maneres noves de mirar i d'actuar, tant en relació amb les arts com en relació amb l'educació. En el marc del LdLA, es va produir un procés de formació i enriquiment mutu, i crec que per a ells també va ser un espai on dur a terme idees noves i fer realitat els projectes» (vegeu l'annex 3 EM).

- GV (membre de l'equip del LdLA del 1987 al 2006), mestra, pedagoga terapèutica i logopeda, respon: «Del tot fonamental. La cohesió de l'equip, així com la complementaritat dels perfils dels seus diferents membres, ha estat molt important en el desenvolupament del projecte del LdLA. També ho va ser el fet de tenir els educadors de sala i de tallers incorporats a l'equip. Òbviament, a partir que el servei d'educadors es va externalitzar, els resultats se'n van ressentir. D'altra banda, poder comptar en tot moment amb la col·laboració de professionals de diferents disciplines ha estat un luxe i un dels factors més interessants de la nostra trajectòria, ja que ens ha permès aprendre, créixer i seguir construint el projecte» (vegeu l'annex 3 GV).
- MV (membre de l'equip del LdLA del 1989 al 1992), llicenciada en Belles Arts, respon: «La continuïtat va ser necessària, i l'equip, imprescindible. Encara que hi hagués rotació, hi havia d'haver un nucli acumulador d'experiències que donessin forma a les activitats que es desenvolupaven. Un equip per obrir al diàleg també la manera de fer, i de donar veu també a altres projectes que es treballaven o es desenvolupaven. Evidentment, comptar puntualment amb professionals col·laboradors enriqueix el concepte» (vegeu l'annex 3 MV).

De les respostes obtingudes a aquestes nou persones enquestades, destaquem la importància que totes elles donen a la creació d'un equip configurat per professionals de diferents formacions que s'implicaven en les tasques, i que comptava amb les aportacions de col·laboradors externs per enriquir-se mútuament.

La transformació que es va anar generant al LdLA dins la nova seu de CaixaForum Barcelona va ser progressiva. Un temps abans de perdre el nom de LdLA i disgregar-se el grup permanent, van tenir lloc alguns canvis en el funcionament de l'equip humà del Laboratori (Sampietro, 2011). Durant els anys vuitanta i noranta del segle XX, socialment hi havia un interès per potenciar l'educació artística, i la Fundació "la Caixa" hi va col·laborar. Progressivament, es van anar produint canvis d'orientació provocats pel desenvolupament d'un programa extens d'activitats permanents vinculades als CaixaForum, als centres socials i culturals de la Fundació "la Caixa" a Barcelona, Madrid, Palma, Tarragona, Lleida i Girona,⁴⁴ i per l'ampliació del camp d'actuació en propostes de col·laboració de l'entitat amb altres institucions, com ara el Museu del Prado. El volum de projectes que portava a terme l'equip del LdLA va augmentar considerablement, sense que s'ampliés l'equip de persones que hi treballaven. Aquesta situació, juntament amb la incipient subcontractació d'empreses de serveis, va generar molta pressió i dificultats pel que fa al programa educatiu (idem, 2011).

L'equip del LdLA sempre havia sentit que formava part de les transformacions que es generaven en l'art, en els museus i, evidentment, en l'educació artística. L'expansió social dels museus sovint havia aconseguit atreure un públic més nombrós, però no per això havia arribat a totes les capes socials. En aquest sentit, es van crear entitats alternatives independents de les grans institucions, i, malgrat els canvis produïts en l'entorn escolar, destaca la poca consideració que encara actualment s'atorga a l'educació artística, tal com s'evidencia en les poques hores que s'hi destinen dins el currículum. Per això era significativa la proposta del LdLA de potenciar la pràctica docent de l'educació formal des de l'educació no formal, oferint recursos innovadors (Sampietro, 2011).⁴⁵

⁴⁴ Actualment, l'entitat té espais CaixaForum a Barcelona, Madrid, Palma, Lleida, Tarragona, Girona i Saragossa, i recentment se n'ha inaugurat un altre a Sevilla.

⁴⁵ Montserrat Sampietro va formar part de l'equip del LdLA des de l'any 1994. En el moment de la dissolució de l'equip, va passar al Departament Educatiu de l'Àrea de Cultura de la Fundació "la Caixa".

Nombroses persones van deixar la seva petjada al LdIA, i també moltes altres es van impregnar d'una forma d'entendre l'art que busca la implementació d'una educació integral a través de les arts, en una perspectiva similar a la que apunta Silvia Burset: «El arte es una forma de entender la vida, tanto desde el pensamiento más profundo e inherente del ser humano como desde el detalle más cotidiano y rutinario» (Burset, 2017, p. 16).

A l'apartat que ve a continuació exposem l'organització i el funcionament de les persones que formaven part de l'equip permanent del LdIA.

4.3.2. Estructura de l'equip permanent

Que el programa formés part de les moltes propostes que oferia la Fundació "la Caixa" va permetre disposar d'un nombre considerable de recursos humans i materials per desenvolupar activitats d'un alt nivell, ja que sovint es va poder comptar amb els millors especialistes. Malgrat el privilegi de poder disposar de nombrosos mitjans, van ser essencials les aportacions de les persones que van fer néixer, créixer i expandir el programa. Aquestes persones sovint van haver de defensar amb força els criteris que volien implementar, i no sempre va ser fàcil aconseguir-ho. Exemplifiquem el que expressem amb una aportació d'Isabel Martínez:

Quan vam presentar la maleta pedagògica «Visca el color!»,⁴⁶ tot i que va tenir molt èxit, algunes persones de l'entitat no ho veien clar i m'ho van qüestionar. Va ser difícil rebre les pressions. Jo vaig plorar el dia de la inauguració. Les llavors directores del Servei d'Exposicions i de Música eren unes extraordinàries professionals i tenien uns programes excel·lents, però no veien que es poguessin fer activitats per a nens. Seguint una llarga tradició, pensaven que l'art contemporani i la música clàssica no eren per a infants, per això

no creien en la implementació d'un programa educatiu. (I. Martínez, comunicació personal, 14 de setembre de 2017, entrevista referenciada a l'annex 2I M)

Inicialment, hi havia una manca de comunicació i també una gran separació entre les responsables d'organitzar les exposicions i els concerts del Centre Cultural Palau Macaya, i l'equip del Departament de Programes Educatius. Tradicionalment, s'havien concebut les exposicions en museus i centres culturals per a un públic elitista que ja disposava d'una formació de base. Els canvis socials esdevinguts durant els anys setanta propiciaven l'accés a la cultura per a tothom. L'ingrés d'escolars en els espais expositius i en els concerts implicava també un canvi de paradigma en l'enfocament tradicional. En aquest mateix sentit, Clara Garí explica que, durant el curs 1988-1989, les relacions amb les persones del Centre Cultural havien millorat molt gràcies a les gestions de l'equip del LdIA, però encara quedava molt camí per recórrer (C. Garí, comunicació personal, 10 de desembre de 2017, entrevista referenciada a l'annex 2 CG).

Per al curs 1989-1990, la direcció de la Fundació "la Caixa" va exigir l'assessoria d'una persona del Departament d'Exposicions del Centre Cultural Palau Macaya per a l'elaboració dels diferents projectes educatius del LdIA.⁴⁷ Aquesta assessoria va consistir en el suggeriment de possibles col·laboradors i en la supervisió dels projectes. Aquest fet va afavorir les relacions entre el Departament d'Exposicions i el LdIA, la qual cosa es va traduir en l'aportació de documentació gràfica i escrita sobre les exposicions, el contacte amb els comissaris i la integració d'informació del LdIA en els programes de mà del Centre Cultural, i també en una progressiva «presa d'identitat» del LdIA dins de l'equipament del Palau Macaya. Durant el curs 1990-1991, hi va haver una bona col·laboració entre l'equip del LdIA i el Departament d'Exposicions. Es van coordinar les activitats i les publicacions, i hi va haver accés als co-

missaris i als organitzadors d'exposicions. També es va començar a presentar l'acció del LdIA a les rodes de premsa de les diferents exposicions. Amb aquestes actuacions, l'equip del LdIA s'anava integrant progressivament en les accions culturals generades al Centre Cultural Palau Macaya.

A continuació definim l'estructura de funcionament de l'equip permanent del LdIA a Barcelona des del 1987 fins al 2006. Aportem els noms d'algunes de les persones que hi van participar, juntament amb la tasca que hi van exercir. Recordem que el LdIA formava part del Departament de Programes Educatius de la Fundació "la Caixa", que inicialment estava dirigit per la psicopedagoga Isabel Martínez (del 1987 al 1994), i a partir del 1994 sota la responsabilitat de la pedagoga Carme Guinea. Ambdues professionals de l'educació eren caps d'un ampli programa d'expansió territorial de l'entitat que preveia una gran diversitat de propostes vinculades a diferents disciplines. Per la seva relació directa amb les programacions d'exposicions, en el cas de les arts visuals i plàstiques, i amb les programacions de concerts i d'altres esdeveniments culturals, el LdIA va estar també íntimament relacionat amb la gestió dels diferents directius dels centres culturals de l'entitat al Palau Macaya i a CaixaForum. Entre aquests, destaquem l'acció portada a terme per l'historiador i arqueòleg Lluís Monreal, especialitzat en gestió cultural i de patrimoni, que va dirigir la Fundació "la Caixa" del 1990 al 2001.

La màxima responsable del funcionament de l'equip del LdIA, durant els dinou anys de durada del programa, va ser Glòria Valls (del 1987 al 2006). Com a membre del Departament de Programes Educatius, liderava la programació del LdIA, que s'articulava sobre la base de les exposicions, els concerts i altres manifestacions artístiques de la institució a Barcelona, al territori català i a tot Espanya. El volum de propostes educatives que es van arribar a generar va ser molt gran. El seu equip d'arts visuals i plàstiques va comptar inicialment amb la doctoranda llicenciada en Història de l'Art Assumpta Cirera (membre de l'equip del LdIA del 1987 al 1991), que va assumir tasques de coordinació i de suport a la gestió, i

que va intervenir en el disseny d'algunes activitats. Molt aviat s'hi va incorporar Isabel Abad (del 1988 al 2006), llicenciada en Història de l'Art, educadora, coordinadora i tècnica, que va impulsar el disseny de moltes de les propostes vinculades a l'educació visual i plàstica. Uns anys més tard, es van integrar en l'equip els llicenciats en Belles Arts Antonio José López (del 1992 al 1995) i Montserrat Sampietro (del 1995 al 2006), i la llicenciada en Història de l'Art Elena Massons (del 1997 al 2006). Molts d'ells van ser inicialment educadors i, posteriorment, coordinadors, dissenyadors d'activitats i tècnics. Fina López, puericultora (del 1993 al 2005), va assumir tasques d'administració i secretaria. El professor Llorenç Boix (del 1994 al 2006) va fer comeses de logística i control dels moviments de les activitats.

Tal com hem exposat al capítol 2 («2.2.4. Qüestionaris amb preguntes concretes»), vam elaborar un instrument que ens permetés obtenir dades d'algunes de les persones que havien format part de l'equip del LdIA. Destaquem les respostes dels membres de l'equip permanent del LdIA a la primera pregunta del qüestionari, «Què va significar per a tu el LdIA?»:

- IA respon: «Per a mi, va ser l'oportunitat de créixer, de tenir pista lliure per pensar totes les formes possibles de treballar per comunicar i apropar l'art a tots els públics» (vegeu l'annex 3 IA).
- AJL respon: «La possibilitat d'abordar en equip la reflexió sobre l'art, la manera de transmetre'l i fer que serveixi com a motiu d'acostament a la vida i als problemes de la societat i de la cultura» (vegeu l'annex 3 AJL).
- EM respon: «Per a mi, el LdIA és la meua vida professional, i de vegades em sento com si encara hi fos. A BUP i COU, hi vaig assistir com a alumna; durant la carrera hi vaig treballar, i després m'hi vaig quedar [...] Ha estat un aprenentatge molt ric, a partir del que m'han transmès les meves companyes, més experimentades que jo, del contacte amb els col·laboradors i, sobretot, de forma molt empírica: tot i que coneixem teories, crec que l'aprenentatge l'he fet amb el públic directament, deixant-lo

⁴⁶ La maleta «Visca el color!» es va presentar al Centre Cultural Palau Macaya l'any 1987.

⁴⁷ Document intern del LdIA. Documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

actuar, observant-lo i vivint diferents situacions i contextos» (vegeu l'annex 3 EM).

- GV respon: «Ha estat el projecte professional més important de la meua vida laboral. M'ha permès aprendre, créixer, construir i construir-me, i gaudir amb la meua feina» (vegeu l'annex 3 GV).

A final de la pàgina, exposem un quadre amb les dades facilitades per Isabel Abad (I. Abad, comunicació personal, 10 de desembre de 2018) sobre les persones que van formar part de l'equip permanent que gestionava les activitats d'educació visual i plàstica.

Dins l'equip, sempre es va fomentar la participació dels diferents membres en la configuració del programa. Es tenien en compte els criteris, els coneixements, les aportacions, l'experiència i les idees de tothom per continuar avançant en la creació de noves propostes. També es buscaven els millors perfils de professionals per portar a terme les activitats que s'anaven generant. Tot seguit dediquem un apartat a conèixer els trets que caracteritzaven els educadors al LdIA.

4.3.3. Formació dels educadors

Per conduir les activitats, des del principi es van cercar persones que tinguessin una formació adequada, que fossin dinàmiques, flexibles, inquietes i amb capacitat per comunicar amb els receptors de les activitats que s'oferien. Inicialment, aquests professionals es van anomenar *monitors*,⁴⁸ i més tard van adoptar el nom d'*educadors*. Tenint en compte la dignificació de la tasca que portaven a terme, i amb el convenciment que el terme *educador* és més adequat i acceptat actualment, optem per utilitzar aquesta última denominació per referir-nos a aquests professionals de l'educació.

La funció dels educadors era complexa, i, més enllà de ser els transmissors d'una experiència relatada en un projecte, es va buscar la seva implicació en el disseny de les propostes. Es tenien en compte les seves opinions i diferents punts de vista. La personalització de cada projecte, adaptant-lo a les característiques individuals de cada educador, era fonamental per aconseguir transmetre els aprenentatges amb coherència. Per portar a terme les activitats, era im-

prescindible transmetre els conceptes amb claredat, saber fer bones preguntes i adequar els continguts a l'edat i a les necessitats dels participants amb una gran flexibilitat.

Alguns dels educadors es contractaven en funció de la seva especialitat artística per a cada projecte en concret (arts visuals i plàstiques, història de l'art, dansa, teatre, música, fotografia, arquitectura i poesia). Altres educadors es van contractar durant un temps més llarg per aconseguir una certa estabilitat i així professionalitzar les seves aportacions. En algunes de les activitats, s'intentava fer uns tandems que conjugaven els perfils de dos educadors, cadascun d'ells amb una especialitat concreta. En un document intern del LdIA,⁴⁹ s'especifica que, un cop finalitzada l'activitat, els educadors havien de redactar una memòria per deixar un registre escrit del funcionament de l'activitat. En aquesta, hi havia de constar el grau d'assistència i el tipus de públic assistent (escolars, adults i altres). També, en relació amb els grups escolars, calia explicar l'actitud, les apreciacions i els comentaris dels alumnes i els docents. S'insistia en la conveniència de registrar els esdeveniments per ajudar a millorar les actuacions i repensar-ne de futures (vegeu un exemple de memòria a l'annex 10).

Tenint en compte la importància dels educadors per fer la seva feina adequadament, des de l'equip del LdIA s'oferien espais de formació personalitzada. El Departament de Programes Educatius preveia la formació dels educadors a través de diferents sessions o seminaris.⁵⁰ En els documents interns del LdIA *Reunió monitors, desembre 1987* i *Seminari de reciclatge per als monitors titulars de les activitats de «la Caixa» a les escoles», setembre 1988*, s'especificuen aquestes tasques (vegeu l'annex 6). Aquest últim document proposava proporcionar tota la informació necessària sobre la filosofia i el programa per mitjà de diferents intervencions de professionals, exposicions i col·loquis. Destacava el tractament de

temes com ara l'educació no formal, la didàctica de les activitats i els mecanismes de recerca per a l'anàlisi d'enquestes. En el seminari adreçat als educadors, hi van intervenir, entre altres formadors, Pablo del Río (psicòleg, director de la revista *Infancia y Aprendizaje*), amb la ponència *Noves tendències de la psicologia de l'educació*; el Dr. M. Siguan, que va exposar continguts sobre tècniques d'observació, i els pedagogs Jaume Trilla i Josep Mª Puig (Facultat de Pedagogia de la Universitat de Barcelona),⁵¹ que van fer una conferència sobre l'educació no formal.

Exposem a continuació alguns aspectes vinculats a la formació dels educadors d'activitats que es van desenvolupar en un curs del LdIA enfocat a exposicions de fotografia que itineraven pel territori espanyol, durant els dies 22 i 23 de setembre de 1998 (documentació interna del LdIA). En la formació es presentaven les línies d'actuació del LdIA, la tasca de l'educador, els materials educatius, el funcionament dels «carros» i la metodologia per a les diferents exposicions programades. Cal tenir en compte que nombroses persones van exercir com a educadores per a les exposicions que viatjaven per l'Estat espanyol. La dispersió de la metodologia va ser important, ja que tots els participants se'n van poder impregnar. Montserrat Sampietro ho corrobora explicant que Pablo Coca, del Servei Educatiu del Museu Patio Herreriano de Valladolid, es va formar com a educador del LdIA. Ell mateix explica que l'experiència del LdIA li va fer obrir els ulls a l'educació (discussió de grup referenciada a l'annex 1).

En les diverses formacions per a educadors, s'incidia en la importància del llenguatge gestual. Els comunicadors havien de tenir molt present els continguts, però també la seva posició corporal i la mirada. S'aconsellava que els educadors cerquessin exemples en l'experiència dels infants per facilitar-los la comprensió dels conceptes. A través de la incitació al diàleg, es desenvolupava el llenguatge i l'expressió dels

Estructura de l'equip permanent del LdIA

Direcció de l'Àrea: Isabel Martínez (del 1987 al 1994) i Carme Guinea (del 1994 al 2006)

Responsable del LdIA: Glòria Valls (del 1987 al 2006)

Administració i Secretaria: Fina López (del 1993 al 2005)

Disseny i coordinació d'activitats: Assumpta Cirera (del 1987 al 1991), Isabel Abad (del 1988 al 2006), Antonio José López (del 1992 al 1995), Montserrat Sampietro (del 1995 al 2006) i Elena Massons (del 1997 al 2006)

Logística i control dels moviments de les activitats: Llorenç Boix (del 1994 al 2006)

Quadre d'elaboració pròpia a partir de les dades facilitades per Isabel Abad (I. Abad, comunicació personal, 10 de desembre de 2018).

⁴⁸ Als anys vuitanta del segle XX, els professionals que guiaven les activitats educatives dels centres d'art i els museus van rebre el nom de *monitors*. A partir dels anys noranta, es va començar a utilitzar la denominació *educadors*. Actualment, està més acceptat el terme *educador*, ja que defineix millor i dignifica el tipus de treball que aporten aquests professionals.

⁴⁹ Document intern del LdIA sense data específica. Probablement, per les aportacions que s'hi fan, és de l'any 2002. Documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

⁵⁰ Documentació de l'arxiu personal de la doctoranda: *Reunió monitors, desembre 1987* i *Seminari de reciclatge per als monitors titulars de les activitats de «la Caixa» a les escoles», setembre 1988*.

⁵¹ Actual Facultat d'Educació de la Universitat de Barcelona.

participants. Verbalitzant els pensaments s'aconseguen uns bons fonaments per consolidar les reflexions.

Tal com hem fet constar al capítol 2 («2.2.4. Qüestionaris amb preguntes concretes»), en el procés d'investigació del programa vam seleccionar una mostra de persones que havien exercit d'educadores de diverses activitats als centres culturals del Palau Macaya (1987-2002) i CaixaForum Barcelona (2002-2006), perquè responguessin a les diferents qüestions plantejades. Seguint el mateix procés anterior per a les persones de l'equip permanent, destaquem aquí les respostes de les educadores Marina Artiga (MA), Gràcia del Ruste (GdR), Mònica Herrera (MH), Iraidà Llucià (ILL) i Montse Vives (MV), a la primera pregunta del qüestionari, «Què va significar per a tu el LdIA?»:

- MA respon: «Una oportunitat excepcional. Hi vaig fer les pràctiques dels estudis en el darrer curs de la carrera (conveni de la Fundació i la Universitat de Barcelona), i després m'hi vaig quedar contractada. Va ser una inserció laboral immediata en un àmbit estimulants i creatiu, amb molts recursos a l'abast, materials, econòmics i humans. L'equip m'hi va acollir de forma magnífica. Va ser una vivència inoblidable en què vaig poder aprendre molt» (vegeu l'annex 3 MA).
- GdR respon: «Un abordatge de l'art vivencial, arriscat, fet possible gràcies a la complicitat de l'equip de treball» (vegeu l'annex 3 GdR).
- MH respon: «Descobrir una nova manera d'educar a través de l'art» (vegeu l'annex 3 MH).
- ILL respon: «Un apropament a la pedagogia de l'art» (vegeu l'annex 3 ILL).
- MV respon: «Doncs si et dic que tot, vull dir que la meua vida professional s'ha vertebrat i expandit a partir de la feina feta al LdIA. El significat principal és que va donar, i dona veu, a la creativitat aplicable a tots els àmbits. Va donar la possibilitat d'acostar el coneixement del món dels artistes d'una manera crítica, amb un desenvolupament personal, intuïtiu i reflexiu» (vegeu l'annex 3 MV).

Per deixar constància de l'alt nombre d'educadors que van participar en les activitats d'educació visual i plàstica del LdIA, detallem al quadre de la pàgina següent algunes de les persones que van aportar la seva expertesa al LdIA, i que també es van impregnar d'una manera d'entendre l'educació artística. Ho fem incloent els seus noms dins les diferents especialitats en què desenvolupaven la seva tasca.

Per l'aprenentatge que van rebre les persones educadores que van formar part del programa, ens sembla convenient aportar algunes de les respostes de les professionals enquestades: Marina Artiga (MA), Gràcia del Ruste (GdR), Mònica Herrera (MH), Iraidà Llucià (ILL) i Montse Vives (MV), en relació amb la segona pregunta del qüestionari (vegeu, dins el capítol 2, «2.2.4. Qüestionaris amb preguntes concretes»): «Quins aspectes destacables vas incorporar en l'àmbit professional després d'establir contacte amb el programa del LdIA?»:

- MA respon: «Afegir molt de material (objectes, imatges, informació i altres) d'aspectes diversos, de temes i personatges interdisciplinaris coetanis a allò artístic que estava treballant. Vaig aprendre a aprofitar els recursos, públics o bé de fundacions privades, que la ciutat oferia per conèixer o ampliar el que es treballa als centres d'ensenyament» (vegeu l'annex 3 MA).
- GdR respon: «Que l'art dels centres culturals i els museus podia ser explicat d'una altra manera, i que el risc de fer-ho depèn, sempre, de les persones que liderin els serveis educatius d'un centre. Que la passió pot ser transmesa en qualsevol àmbit educatiu, i que l'art expressa una època històrica, de la qual l'artista és la mirada. A secundària, un quadre pot explicar tota la Revolució Francesa» (vegeu l'annex 3 GdR).
- MH respon: «Que l'experiència artística és més important que la informació que puguis donar» (vegeu l'annex 3 MH).
- ILL respon: «Em va servir, sobretot, com a comunicadora en el terreny oral i per obrir-me a la capacitat de dissenyar activitats» (vegeu l'annex 3 ILL).
- EM respon: «La transversalitat de l'art i la ne-

Persones educadores del LdIA a Barcelona

Animació: David López Retamero

Arquitectura: Chus Franco

Belles arts: Gabriela Bettini, Mònica Buxó, Sònia Buxó, Conce Codina, Xavier Erra, Iraidà Llucià, Maria Martín, Begonya Samit, Montserrat Sampietro, Lídia Porcar, Benjamí Tous, Montse Vives

Dansa: Rosly Ayuso, Mònica Herrera

Filosofia: Àfrica Guzmán

Fotografia: Marc Coromina, Tanit Plana, Carles Roche, Eli Rojas

Història de l'art: Isabel Abad, Fina Alert, Alfonso Berrueto, Jordi Cabestany, David Camps, Núria Capdevila, Clara Cervera, Carme Comas, Gràcia del Ruste, Sònia Elvira, Mireia Gubern, Natalia Javier, Sònia Hernández, Mònica Herrera, Elena Massons, Rosi Marín, Albert Martí, Anna Micaló, Antoni Ortega, David López Retamero, Salomé Nicolau, Carla Padró, David Piulats, Jordi Ribas, Montse Romaní, Sabela, Laura Tello, Pau Torres, Julia Vallespín, Yvette, Agnès Zander

Música: Laia Galofré, Carles Riera

Pedagogia: Marina Artiga

Poesia: Julià Guillamón, Josep Padrals, Jordi Ribas

Teatre: Gràcia del Ruste

Nota: Algunes de les persones consten en dos àmbits diferents per la seva expertesa en ambdós.

Quadre d'elaboració pròpia a partir de les dades facilitades per Isabel Abad (I. Abad, comunicació personal, 10 de desembre de 2018).

cessitat d'enfocar-lo transversalment, la riquesa d'aplicar aquest enfocament. Transversalitat entesa com a multidisciplina i també transversalitat com a enfocaments diferents de la linealitat i la successió temporal històrica. Trencar la unidireccionalitat de l'aprenentatge (el professor parla i el nen escolta i aprèn), posant èmfasi en la importància dels coneixements propis i de la construcció del significat col·lectivament i en la pluralitat de visions (l'art és un terreny idoni per a aquest aprenentatge), i posar fi a les preguntes de resposta única» (vegeu l'annex 3 EM).

- MV respon: «La manera de treballar amb llibertat i de forma crítica per acompanyar el públic, amb la possibilitat d'obrir a l'observació, la sensació i l'emoció en l'educació, que és un espai que ara ja es troba en algunes escoles, una manera de fer» (vegeu l'annex 3 MV).

Les respostes obtingudes a la segona pregunta del qüestionari evidencien que el LdIA es va convertir en un espai de formació i d'intercanvi de coneixements. Tot i que no disposem de les dades amb xifres, entenem que el nombre d'educadors de les diferents

especialitats que van contribuir a implementar les activitats del programa del LdIA als centres culturals de l'entitat a Barcelona, a les ciutats del territori català i a les ciutats de l'Estat espanyol va ser molt elevat. Per l'abast d'aquesta investigació, dediquem el proper punt a destacar el paper que van tenir els col·laboradors externs, centrant-nos en les activitats vinculades als centres de l'entitat a Barcelona.

4.3.4. Col·laboradors externs

Des dels orígens del programa, es va comptar amb un nombre significatiu de col·laboradors externs que hi van aportar la seva expertesa. Cadascun d'ells ho va fer d'una manera diferent, en funció del tipus de col·laboració que des de l'equip permanent se li demanava. El LdIA es nodria amb una retroacció constant de contribucions i, al mateix temps, amarava tots els participants de la seva filosofia. Nombrosos professionals hi van aportar la seva experiència i, també, van rebre la influència d'una manera determinada de treballar per projectes educatius i des d'un punt de vista

molt innovador. Les participacions personals, la interdisciplinarietat i la professionalitat de les moltes persones que van intervenir d'una manera o altra en el LdIA el van convertir en un programa exemplar. Isabel Abad explica:

Vaig tenir l'oportunitat de pensar molt profundament estratègies de relació amb la gent, de saber com és d'important l'educació en l'àmbit de la cultura, de poder treballar amb una mirada àmplia, des de qui encarregava, amb la possibilitat de comptar amb molt bons mitjans, amb els millors col·laboradors i amb la bona predisposició des de la Fundació "la Caixa" a acceptar propostes noves i atrevides. (I. Abad, comunicació personal, 15 de març de 2018, entrevista referenciada a l'annex 3 IA)

Durant els dinou anys de durada del LdIA, el nombre de col·laboradors externs va ser molt elevat. Especifiquem breument algunes de les col·laboracions per deixar constància de les diferents tipologies d'assessoraments que rebia el programa. Cal tenir en compte que les aportacions de cadascú van ser molt diverses. Ho fem seguint un ordre cronològic:

- Clara Garí, historiadora de l'art, i José Manuel Berenguer, músic contemporani (del 1987 al 1990). Van dissenyar diferents activitats que vinculaven les arts plàstiques a la música. Van crear plegats els primers projectes de «Visita comentada + taller».⁵² Tal com hem referenciat anteriorment, Garí va concebre la maleta pedagògica «Visca el color!» (Fundació Caixa de Pensions, 1987), va aportar els seus coneixements en la creació i definició del LdIA, i va dissenyar els continguts dels desplegable educatiu «Marià Fortuny» i «Dibuixos Philip Guston» (Fundació Caixa de Pensions, 1989b).
- Maragda Cuscuela, membre del Departament d'Exposicions del Centre Cultural Palau Macaya (del 1990 al 1992). Va elaborar els textos de diverses publicacions educatives del LdIA (Fundació

Caixa de Pensions, 1990d).

- Xavier Erra, llicenciat en Belles Arts i escenògraf (del 1993 al 2006). Va elaborar nombrosos projectes d'activitats per al LdIA, i també va dissenyar molts materials i diverses activitats educatives entorn dels artistes i les exposicions (Erra, 2013).
- Amelia Arenas, especialista en educació artística (del 1995 al 1999). Va col·laborar en la realització i la implementació del projecte «mira!» (Fundació "la Caixa", 2001b).
- Cristina Pou, especialitzada en estudis de públic (del 1995 al 2005). Va portar a terme diverses investigacions vinculades als projectes educatius del LdIA que van permetre conèixer millor els perfils i les necessitats dels usuaris.
- Toni Cirera i Anna Vega, dissenyadors d'activitats i materials educatius (del 1995 al 2005). En un principi conjuntament i més endavant Toni Cirera individualment, van dissenyar i realitzar nombrosos recursos per dinamitzar propostes experimentals d'art per al LdIA (Cirera, 2018).
- Tanit Plana, llicenciada en Comunicació Visual (del 1997 al 2008). Va ser creadora i conductora de diferents projectes educatius vinculats a la fotografia i el cinema del LdIA: Lartigue, Li Zhensheng, Rineke Dijkstra, Districte 3, Chaplin (La Tanit, 2014).
- Carles Guerra, artista i crític d'art (del 1998 al 2003). Va fer diverses col·laboracions amb el LdIA, com ara l'elaboració i la realització del programa «Diàlegs. Tallers-tertúlia amb artistes» (Fundació "la Caixa", 1999b).

El nombre de persones col·laboradores en les activitats d'educació visual i plàstica del LdIA va ser molt alt. També va ser molt diferent la implicació i la tipologia de la col·laboració de cadascuna d'aquestes persones, algunes de les quals van participar en diferents propostes. És difícil establir un registre de tots els col·laboradors sense deixar-nos ningú. Gràcies a les aportacions d'Isabel Abad, constatem algunes de les contribucions més rellevants al quadre de la pàgina 105.

Persones col·laboradores en les activitats del LdIA

Assessories diverses i consultes: Sue Aran, Amelia Arenas, Benet Casablanques, Maragda Cuscuela, Clara Garí, Laura González, Carles Guerra, Teresa Picazo, Cristina Pou, Carles Riera, Manel Úbeda, Miquel Vilagut
Artistes de l'activitat Diàlegs: Antoni Abad, Jordi Alfonso, Margarita Andreu, Balmes, Eugènia Balcells, Carmen Calvo, Octavi Comeron, Carles Congost, Pep Dardanyà, Domènech, Pep Duran, Ricardo Echevarría, Anna Estany, Alberto Fregenal, Carles Guerra, Ramon Guillén Balmes, Albert Gusí, Josep M. Martín, Jörg Müller, Miquel Navarro, Maite Ninou, Teresa Nogués, Perejaume, Cristina Pastó, Ramon Parramón, Perejaume, Asier Pérez, Jorge Ribalta, Juan Urrios

Comissaris de cicles: Fernando Hernández, Miquel Molins, Rosa Queralt, Carles Guerra, Martí Peran, Francisco Rubio

Dissenyadors d'activitats: Isabel Abad (història de l'art), Rosa Maria Agramunt (mestra parvulista), Fina Alert (història de l'art), Marina Artiga (pedagoga), Rosly Ayuso (dansa), Ricard Badia (disseny gràfic), José Manuel Berenguer (música), Toni Bové (fotografia), Mònica Buxó (belles arts), Jordi Cabestany (professor), Rosa Eva Campo (història de l'art), Silvia Canalda (?), Assumpta Cirera (història de l'art), Marc Coromina (història de l'art), Mario Croissier (arquitectura), Gràcia del Ruste (història de l'art i teatre), Xavier Erra (belles arts), Chus Franco (?), Clara Garí (història de l'art), Julià Guillamón (crític literari), Laura González (història de l'art), Mireia Gubern (humanitats), África Guzmán, Mònica Herrera (història de l'art i dansa), Sònia Hernández (història de l'art), Natalia Javier (història de l'art), Antonio José López (belles arts), David López (?), Marta López (història de l'art), Iraidia Llucià (belles arts), Rosi Marín (història de l'art), Patricia Marqués (història de l'art), Albert Martí (?), Maria Martín (història de l'art), Elena Massons (història de l'art), Josep Muntañola (?), Josep Padrals (poeta), Carla Padró (?), Teresa Picazo (vídeo), Tanit Plana (fotografia), Lidia Porcar (artista i professora), Raimon Ramis (història de l'art), David López Retamero (animació), Jordi Ribas (professor), Carles Riera (música), Carles Roche (?), Yvette Roche (belles arts), Eli Rojas (història de l'art i fotografia), Montse Romaní (història de l'art), Begonya Samit (belles arts), Montse Sampietro (belles arts), Joan Santacana (professor), Laura Tello (humanitats), Pau Torra (història de l'art), Benjamí Tous (belles arts), Manel Úbeda (fotografia), Eloïsa Valero (belles arts), Julia Vallespín (belles arts), Montse Vives (belles arts), Agnès Zander (fotografia), Margaret Zuckriegl (fotografia), Antonio Zúñiga (professor)

Ponents en conferències, cursos i jornades: Isabel Abad, Angelo Abreu, Xavier Antich, Amelia Arenas, Assumpta Cirera, Dominique Beaufrère, Gaëlle Bernard, Berith Helmersson, Eulàlia Bosch, Robert Branch, David Buckingham, Esther Boix, Cornelia Brüninhaus-Knubal, Sandra Carli, Montserrat Cortadellas, Jacqueline Chanda, Ricard Creus, Sílvia del Amo, Manuel Delgado, Paul Duncum, Ricardo Echevarría, Joan Fontcuberta, Kerry Freedman, Carles Guerra, Hannaka Homan, Headbanthing, Fernando Hernández, Sònia Hernández, José Jiménez, Antonio José López, Rachel Mason, Christoph Menke, Tom Mitchell, Miquel Molins, Montserrat Oliver, Manuel Oliveira, Amanda Peralta, Joan Roca, Luis Racionero, Tim Rollins, Montserrat Sampietro, Juana Sancho, Laura Trafí, Marcia Tucker, Glòria Valls, Agnès Zander

Producció de materials: Toni Cirera, Vicenç Guix, Hermanos Salvador, Joan Uab dels Ibers, Tort i Arnau, Anna Vega

Nota: Algunes de les persones van contribuir en diverses propostes, per la qual cosa hem considerat incloure-les en diferents apartats.

Quadre d'elaboració pròpia a partir de les dades facilitades per Isabel Abad (I. Abad, comunicació personal, 10 de desembre de 2018).

Al quadre podem observar les diferents tipologies de contribucions que es buscaven a l'equip del LdIA. Algunes de les persones van estar molt vinculades a diversos projectes, mentre que d'altres van fer únicament alguna col·laboració puntual. Cal considerar que les aportacions van ser entre elles notablement diferents. També hem pogut constatar que algunes de les persones de l'equip del LdIA van assumir al-

hora les funcions de dissenyadors d'activitats i de ponents en conferències, cursos i jornades.

Continuem amb l'àmplia xarxa de col·laboracions teixides pel LdIA, i tot seguit exposem les tipologies de relacions que es van establir entre aquest programa d'educació no formal i el col·lectiu del professorat de l'àmbit formal. Així, al proper apartat destaquem el vincle constant que el LdIA va establir

⁵² Els projectes són documents interns del LdIA. Documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

amb els docents per animar-los a participar tant en les activitats adreçades a grups d'escolars com en les formacions per a professionals de l'educació.

4.3.5. Intercanvi amb els docents

En aquesta secció exposem breument de quina manera l'equip del LdlA va començar a establir connexions amb els docents. Per la rellevància que va tenir el tracte continuat amb el col·lectiu de professors durant tot el desplegament del programa, dediquem el capítol 6 («Formació dels docents al Laboratori de les Arts») a aprofundir extensament en les interrelacions que es van crear a través de diferents actuacions i propostes. N'hem volgut incloure una síntesi en aquesta secció, perquè considerem que el col·lectiu del professorat va tenir un paper fonamental en la manera compartida d'entendre l'educació artística. Partim de la base que van esdevenir els aliats imprescindibles per poder incidir en la implementació de la concepció educativa que es generava al LdlA. Amb una visió similar a la que apunta Silvia Buset, al LdlA es considerava que els docents implicats tenien una importància primordial en el procés d'aprenentatge de l'educació artística:

Estaremos de acuerdo en afirmar que gran parte de la educación artística radica en la figura del profesor o del maestro. El alumno precisa de esta estructura para aprender, pero indudablemente para poder desarrollarse necesita un guía, un motivador, un organizador de curiosidades; en definitiva, un docente que sea capaz de motivar. (Buset, 2012, p. 75)

A l'inici de cada activitat, al LdlA es feien presentacions adreçades als docents interessats a participar-hi, que hi portaven els alumnes de l'escola en la qual treballaven. Al començament, les activitats s'adreçaven

a infants de 3r a 8è d'EGB, FP i BUP, amb les adaptacions necessàries.⁵³ Més endavant, s'hi van incloure totes les etapes educatives: educació infantil, primària i secundària fins a batxillerat. Així, la tipologia de docents implicats sempre va ser molt diversa, amb la participació de mestres més generalistes i d'altres amb especialitzacions vinculades més específicament a les arts visuals i plàstiques.

A partir de l'organització d'activitats amb escolars, el contacte amb els docents va ser directe i immediat. Aquest tracte va permetre conèixer les seves consideracions, fortaleces, mancances, dubtes i pors envers els plantejaments artístics. Així, al LdlA es va poder incidir en el treball del professorat, amb un nou estímul generat per la introducció de noves propostes en la programació escolar. Fruit d'un intercanvi continuat, es van concebre seminaris, debats i publicacions que, a través de l'art, replantejaven la tipologia de l'educació a l'escola (López i Abad, 1995). Molt aviat, es va oferir el seminari de recursos didàctics per a mestres Visions de l'Art Contemporani (Fundació "la Caixa", 1991b), ja esmentat a l'apartat «4.1. Els orígens, la gestació i el naixement», amb la participació de diferents professionals (vegeu figura 1). L'objectiu d'aquest primer seminari era proporcionar eines i recursos als docents per afavorir la percepció de les arts a les escoles i aportar, amb la col·laboració d'especialistes en camps diferents, elements per establir diàlegs en l'educació artística⁵⁴ (vegeu figura 17).

Els docents eren els que escollien les activitats per als grups d'escolars, i també els responsables de fer les reserves i acompanyar els seus alumnes durant tot el procés. Prèviament, s'informaven de les propostes, i molts d'ells assistien a les presentacions que es feien per donar a conèixer la tipologia d'activitats. Tenint en compte les necessitats dels seus alumnes, decidien quines eren les propostes més adequades. Tot seguit expliquem les relacions que s'establien al LdlA amb els grups d'escolars.

Figura 17. Professorat al Laboratori de les Arts. Extret del programa d'activitats educatives del Laboratori de les Arts 1990-1991.

Figura 18. Grup d'escolars en una «Visita comentada + taller» a l'espai del LdlA al Centre Cultural del Palau Macaya. Extret d'una fotografia de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

⁵³ EGB: educació general bàsica, educació obligatòria de 6 a 14 anys a Espanya. FP: formació professional. BUP: batxillerat unificat polivalent. Llei general de l'educació del 1970.

⁵⁴ El seminari Visions de l'Art Contemporani (1991) seguia un programa elaborat i coordinat per Assumpta Cirera i Glòria Valls.

4.3.6. Vincles amb grups d'escolars

Els infants, els adolescents i els joves arribaven al LdlA acompanyats pels docents, que, tal com hem explicat a l'apartat anterior, eren els qui havien convingut que el grup d'escolars participés en l'experiència. Aquests, sovint, mostraven l'eufòria de sortir de l'escola per rebre els aprenentatges en un entorn no quotidià. Els grups que participaven per primera vegada en una de les activitats exhibien inicialment alguns recels, però acostumaven a entregar-se molt aviat a les propostes, quan veien que ells es convertien en els protagonistes de l'experiència (vegeu figura 18). Era habitual que un mateix grup participés en diferents activitats. L'actitud dels escolars que ja havien tingut una primera experiència era molt gratificant, ja que mostraven il·lusió, entusiasme, interès i expectatives per rebre una nova vivència. La tasca de l'educador o educadora que conduïa l'activitat era fonamental per aconseguir la receptivitat òptima dels participants.

Amb l'assistència a les activitats del LdlA, els escolars tenien la possibilitat de veure obres d'art en directe, aprendre a observar i escoltar amb atenció, incorporar la vivència de l'art en la pròpia quotidianitat, participar en la construcció dels continguts exposats pels educadors, experimentar possibilitats creatives, considerar diferents punts de vista i expressar-se a través de recursos molt variats. Així ho expressa la docent Montserrat Morales:

Las artes plásticas, como elemento de impacto cultural, social, ético y estético, favorecen el desarrollo de la sensibilidad humana. En este sentido, el Laboratorio de les Arts, con su línea de trabajo, contribuye a llenar parte del vacío que existe en este aspecto en la sociedad actual, donde las enseñanzas formales e informales derivan hacia aspectos más tecnológicos y pretendidamente más eficaces. No obstante, el Laboratorio de les Arts no pretende ser una clase más ni la prolongación

de una actividad académica, sino que supone la posibilidad de una experiencia lúdica e imaginativa donde aparecen aspectos fundamentales de la educación visual y plástica, y en la que se pueden descubrir técnicas y actitudes referidas al arte y al artista contemporáneo. Todos estos elementos enriquecen al niño y repercuten, sin duda, en una mayor comprensión del mensaje visual que constantemente le rodea y le ayuda a reflexionar sobre sus propias formas de expresión. (Morales, 1991, p. 78)

Els vincles entre l'equip del LdlA i els alumnes participants es creaven a través de diferents canals: observant, escoltant i parlant amb els escolars, rebent les diverses apreciacions dels docents sobre les experiències viscudes, elaborant enquestes i recopilant algunes de les propostes portades a terme pels participants. Antonio José López (1994) relata que l'equip del LdlA tenia el repte d'apropar-se a cada exposició de forma orgànica, per poder establir interaccions entre les obres i els usuaris. Per aprofundir en aquest diàleg, es va plantejar una enquesta a 257 alumnes de diferents nivells educatius, amb la intenció d'avançar en la construcció social i humana a través de l'educació artística.⁵⁵ Des de les primeres activitats, es recollien les impressions dels alumnes a les memòries que els educadors feien *a posteriori*. Així, per exemple, en el recull d'impressions d'un exercici de transformació del so mitjançant un simulador d'espais, de la memòria interna del LdlA de l'any 1988 i corresponent a l'activitat «Visita comentada + taller Lucio Fontana» (vegeu, dins el capítol 5, «5.1.2. Exemple de "Visita comentada + taller": activitat "Lucio Fontana"»), hi trobem diverses expressions vinculades al so d'instruments per estimular la imaginació que corresponen a escolars de 3r a 8è d'EGB:

- «Amb el so del metal·lòfon he sentit que un mosquit feia un foradet però no podia.»
- «El xilòfon m'ha fet viatjar a dins del meu cos.»
- «El xiulet m'ha transportat al pol nord, fa molta calor i el gel es desfà.»

- «El Baschet⁵⁶ m'ha fet sentir que tots els cotxes del món em cauen a sobre.»
- «La cítara m'ha evocat un país oriental.»
- «Els bongos m'han recordat un reportatge que vaig veure sobre Etiòpia.»

L'acció desenvolupada per l'equip del LdlA es va veure molt aviat recompensada per les reaccions dels grups participants. Glòria Valls ho exposa de la manera següent:

En efecte, molts nens que entren a l'exposició amb una actitud negativa, responen als «típics tòpics» creats davant l'art contemporani –«Això ho sé fer jo», «No entenc com això val tants diners», «Aquest artista no sap dibuixar»...–, van engrescant-se al llarg de la visita i són capaços d'elaborar treballs i reflexions molt interessants en acabar l'activitat. Aquests mateixos nens recorden tot allò que han après quan continuen el treball a l'escola o quan retornen al centre per visitar una altra exposició. I més d'un ha arrossegat els seus pares a visitar l'exposició per poder-los explicar allò que ha descobert. (Valls, 1994, p. 17)

El repte de parlar de la vida a través de l'art es posava de manifest quan els responsables de vigilància de les sales del Centre Cultural Palau Macaya explicaven a l'equip que, els diumenges, veien com alguns nens i nenes que havien participat en l'experiència del LdlA portaven els seus pares i familiars a veure l'exposició, i ells mateixos feien de guies dels adults amb entusiasme. El coordinador Antonio José López explica: «El nostre treball es defineix com un procés d'interacció que estudia de quina manera els aspectes que considerem rellevants d'un autor, o d'uns plantejaments artístics en concret, poden posar-se en relació amb el món d'apreciacions, de coneixements i de relacions preexistents en el nostre públic» (López, 1994, p. 67).

Durant els dinou anys de durada del programa, es van portar a terme nombroses accions que permetien nodrir-se amb les aportacions dels escolars. El contacte entre els membres de l'equip del LdlA, la complicitat dels docents i les implicacions dels alumnes es van consolidar amb projectes com «Districte 3»⁵⁷ (vegeu, dins el capítol 7, «7.2.1. Projecte "Districte 3"»), adreçat a estudiants d'educació secundària, que convidava joves de diferents barris a expressar la seva visió del món i a representar l'entorn més proper utilitzant la fotografia com a suport. Després d'un procés de treball acurat, de descoberta i coneixement de les diferents mirades sobre la pròpia realitat, els resultats s'exposaven a CaixaForum. La relació continuada amb els estudiants establia bones complicitats entre els uns i els altres. L'equip del LdlA creixia amb totes les aportacions que rebia, per poder generar noves activitats que donaven veu i protagonisme als joves. Desenvolupem més extensament aquest projecte al capítol 7 («Recursos del Laboratori de les Arts entren dins les aules»).

Després d'haver aportat informació sobre una manera compartida d'entendre l'educació artística, continuem avançant per identificar quins van ser els mitjans que va utilitzar i que van caracteritzar el programa d'educació artística del LdlA.

⁵⁵ El resultat de l'enquesta es pot consultar a *Enquesta sobre el Laboratori de les Arts, 1994* (López, 1994), pp. 67-76.

⁵⁶ El Baschet a què es fa referència és una escultura sonora creada pels germans Baschet. Des dels anys cinquanta del segle xx, aquests dos germans francesos van dissenyar innovadores escultures sonores i instruments musicals.

⁵⁷ Projecte i documentació interna del LdlA sobre «Districte 3».

4.4. Els recursos utilitzats per transmetre els continguts

Basant-nos en els aspectes desenvolupats fins ara al llarg del capítol, ens ha semblat essencial dedicar aquesta darrera part a identificar quins van ser els recursos que va utilitzar el programa del LdIA per comunicar els diferents continguts d'educació artística als docents i als grups d'escolars que participaven en les activitats.

Tractant-se d'un programa que va néixer i es va desenvolupar amb la voluntat d'anar-se construint progressivament d'una manera creativa, podem constatar que, a l'equip del LdIA, hi havia una certa resistència a parlar d'un mètode de treball concret: «No perquè no en tinguem o perquè treballem a base d'improvisacions, sinó perquè no volem repetir un mateix esquema [...] Perquè crear una recepta va en contra de l'essència mateixa de l'art» (Abad, 1994, p. 99). Amb aquesta premissa de partida, que prioritzava el fet creatiu, plantejem un recorregut per diferents recursos que van ser presents en la realització de moltes de les activitats i que van acabar definint una metodologia molt concreta.

Donem pas a una selecció d'aportacions que hem fet per mostrar com, des d'un programa d'educació artística no formal, es va proporcionar també de nous recursos l'educació formal. Sempre en constant procés d'experimentació, l'equip intentava trobar noves vies i nous mitjans per transmetre adequadament els aprenentatges artístics. Tot seguit descrivim alguns dels recursos que van ser presents a diferents activitats del LdIA.

4.4.1. Diàleg, experimentació, innovació i joc

Des d'un principi, es van dissenyar les activitats tenint en compte uns objectius que eren presents a totes les propostes: ser rigorosos en la transmissió dels continguts, fomentar l'experimentació, utilitzar un llenguatge adequat, potenciar el diàleg, comunicar la vivència de l'art, emprar múltiples recursos, transmetre aprenentatges mitjançant el joc, fomentar una relació més sensible amb l'entorn i la vida en general, estimular la creativitat, promoure el treball en equip i complementar la tasca escolar (document intern del LdIA). Isabel Abad arrodoneix aquests objectius amb les afirmacions següents:

Hi ha una base comuna a totes les activitats que hem creat: la voluntat de fomentar el contacte amb l'art viu, que els més joves treballin en equip, que aprenguin una altra manera de mirar, que comprenguin l'art i entenguin per què evoluciona d'acord amb els canvis de la nostra societat. El menys important és que d'aquest treball en resultin exercicis ben acabats, que els alumnes hagin après una tècnica o que hagin desenvolupat les seves aptituds manuals. (Abad, 1994, p. 100)

Metodològicament, el diàleg, l'experimentació, la innovació i el joc sempre van formar part de l'estructura de les activitats del LdIA (vegeu figura 19).

El procés de disseny per a cada activitat implicava que l'equip del LdIA fes una bona immersió en els conceptes que s'havien de transmetre. Calia buscar i determinar els aspectes més essencials que havien de fonamentar cada activitat. Un cop s'havien trobat, s'entrava en la fase de concretar quina era la millor manera de poder-los comunicar. Tot i que cada projecte tenia unes característiques pensades exclu-

Figura 19. Activitat *La doble vida de les coses*. LdIA a CaixaForum, 2004. Extret d'una fotografia de Ferran Borràs. Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

sivament per a la tipologia d'activitat que es portava a terme, metodològicament s'establia el que calia aconseguir (Abad, 2001):

- Interrogar les obres a partir d'observacions que anaven de la concreció a l'abstracció.
- Introduir informació del context històric i social de l'obra.
- Generar preguntes perquè els espectadors associessin el que descobrien amb el que ja sabien.

Amb aquestes premisses, la tasca d'un educador en exposicions d'art contemporani havia d'estar més orientada a generar preguntes que respostes. Montserrat Sampietro ho explica així:

A lo largo de estos años hemos intentado mantener unos propósitos fijos a los que hemos podido atenernos y, de este modo, sortear los vaivenes internos y externos. Nunca nos ha interesado formar o instruir, sino acompañar en el aprendizaje, contribuir a la formulación de preguntas, crear el

entorno adecuado para que se generen experiencias de conocimiento. Hoy mantenemos el mismo propósito. (Sampietro, 2011, p. 76)

Per enriquir aquest apartat, hem extret informació d'algunes de les respostes a la tercera pregunta del qüestionari adreçat a les persones de l'equip del LdIA: Isabel Abad (IA), Marina Artiga (MA), Gràcia del Ruste (GdR), Mònica Herrera (MH), Irida Lluçà (ILI), Antonio José López (AJL), Elena Massons (EM), Glòria Valls (GV) i Montse Vives (MV) (vegeu, dins el capítol 2, «2.2.4. Qüestionaris amb preguntes concretes»), «Quins trets innovadors et sembla que va aportar el LdIA a l'educació visual i plàstica?». Les referenciem amb les inicials corresponents a cada membre de l'equip:

- IA respon: «Des del LdIA es va aportar una manera sincera d'apropar-se primer a l'art, ampliant el concepte, i més tard, a la cultura visual en general. Es va reivindicar el paper fonamental de l'espectador, compartint amb aquest el plaer de

mirar, pensar, i també fer, reclamant-li un paper actiu en la seva relació. Es va repartir a parts iguals el valor entre el resultat final d'una obra i tot el camí de l'experimentació per aconseguir-la, tenint en compte tota la informació i les habilitats de què parteix cada un. Des de la sinceritat, es van buscar respostes per donar a la gent no experta de per què l'art és tan important, mostrant el plaer que suposa tant l'apropament des de la raó com des de la pràctica; intentant apoderar-los en aquesta relació i fer-los veure que tots som experts i, a la vegada, profans en algun saber. Es van incloure, en el procés d'apropament al llenguatge artístic, tota mena de llenguatges, com ara la dansa, la música i el teatre, sense por de la transversalitat. Es va fer baixar l'art del seu pedestal elitista i se'l va fer conviure amb la quotidianitat, de manera que tota vivència personal hi tenia cabuda, sense excloure l'experiència intel·lectual» (vegeu l'annex 3 IA).

- MA: Sense resposta.
- GdR respon: «El fet d'integrar el cos i el moviment en la comprensió de l'artista i l'art. Per descomptat, la presentació de l'artista des d'una mirada il·lusionant, destriant un o dos aspectes més rellevants, i conduint l'infant cap a un nou món ple de possibilitats. La llibertat en estat pur» (vegeu l'annex 3 GdR).
- MH respon: «L'art per fer preguntes de la vida» (vegeu l'annex 3 MH).
- AJL respon: «Durant els anys en què hi vaig treballar, es van incorporar o madurar molts aspectes innovadors: el disseny de materials explicatius de diferents tipus i àmbits per ajudar a la comprensió dels fenòmens; la realització de visites i tallers amb reflexió i posada en comú final en format *sprint*, entre d'altres» (vegeu l'annex 3 AJL).
- ILI respon: «Crec que oferia un espai i uns materials que difícilment es poden trobar a l'espai escolar i que possibilitaven experiències espectaculars. Obrien una porta a l'experimentació i a la desinhibició, eines bàsiques en la creació artística» (vegeu l'annex 3 ILI).
- EM respon: «Crec que alguns de molt destacables van ser la importància d'obrir el museu a totes

les edats, dessacralitzar l'espai del museu i fonamentar la metodologia en l'observació, el diàleg i la praxi. Fer un procés semblant a l'alfabetització, on llegir i escriure es reforcen. Entrar al museu, i entrar-hi amb preguntes i activitats, canviava radicalment la manera d'anar-hi i d'aprendre'n, i per força canviava també el que després podia passar a l'aula. Apropar l'art contemporani a tots els públics, remarcant les preguntes com a eines per arribar a la seva essència?, i donant estratègies per lligar-ho amb la pròpia experiència i el propi context de l'espectador. Es donava una alternativa a la història de l'art lineal, o a l'aprenentatge exclusiu de tècniques artístiques i conceptes plàstics, per obrir una forma de treball que, a partir d'unes obres, no necessàriament les més icòniques o emblemàtiques de la història de l'art, podia arribar a llocs molt diferents» (vegeu l'annex 3 EM).

- GV respon: «Pel que fa a l'àmbit escolar, crec que un dels primers aspectes que es va aportar va ser que es tractava d'educació visual i plàstica, és a dir, que calia incorporar el treball sobre la part visual, i no reduir la matèria només a la plàstica. I també, plantejar un enfocament ampli i transversal que abordava l'art no només com un objecte, sinó també com una eina més per al coneixement. En l'àmbit de l'educació als museus, la nostra aportació penso que es va centrar en el treball per construir estratègies que permetien escurçar les distàncies entre l'art i l'espectador» (vegeu l'annex 3 GV).
- MV respon: «El diàleg a través de les imatges dels artistes, experimentar amb els sentits per desenvolupar la creativitat i aplicar-la d'una manera transversal» (vegeu l'annex 3 MV).

Continuem amb les aportacions fetes per alguns dels membres de l'equip del LdIA a través del qüestionari escrit (vegeu, dins el capítol 2, «2.2.4. Qüestionaris amb preguntes concretes»), i aportem les seves respostes a la vuitena pregunta: «Amb quins exemples concrets es pot demostrar el paper innovador i de referència que va tenir el programa d'actuació del LdIA?»:

- IA respon: «En el moment en què va arrencar el LdIA, pocs centres de cultura (per no dir cap) tenien espais pensats per acollir gent no experta. Abundaven més els llocs per captar i complaure únicament les elits enteses en la matèria. Es disculpava que les sales estiguessin buides. Se sobreentienien uns comportaments de respecte quasi eclesial, en què la paraula dels experts era l'única que validava la importància de l'objecte exposat. Des del LdIA, com ja he dit sempre, es volia trencar aquest ritual místic i elitista i demostrar que, des del respecte i el rigor, també es pot ser interessant, proper i divertit. Al LdIA es fomentava la comoditat: seure a terra i disposar de temps per escoltar, però també per parlar; intervenir en la disposició dels elements comunicatius o dels moviments en l'espai i tenir una posició en la programació. També es buscava tenir un espai dins les exposicions (amb accions educatives participatives: carros amb materials, intervencions a les cartelles informatives, activitats dins i fora de la sala...). S'ampliava l'àmbit de l'educació a totes les franges d'edat, i se segmentaven els públics per poder adequar millor l'oferta: escolar, familiar, docents, gent gran, públic jove, públic en risc d'exclusió social. Es creaven espais per fer activitats pròpies, inventant sistemes per acollir tota mena d'estratègies: pintura, *performances*, dansa, literatura, processos en línia, etc. Buscàvem poder fer activitats dins i fora de les sales. Ara, el que és difícil és trobar centres que no actuïn així» (vegeu l'annex 3 IA).
- AJL respon: «En la utilització dels materials i la dinamització de les visites a les sales d'exposició. En la incorporació de gabinets didàctics als museus i centres d'art» (vegeu l'annex 3 AJL).
- EM respon: «Em venen al cap les visites-taller, els tallers, "Diàlegs amb l'artista", "mira!", les jornades, "Retorn al País de les Meravelles" i "Districte 3"» (vegeu l'annex 3 EM).
- GV respon: «Per a mi, alguns dels projectes més innovadors que s'han dut a terme han estat aquests: introduir el diàleg i la participació en les visites i altres tipus d'activitats que es fan dins les exposicions; implementar activitats per a dife-

rents franges de públic (escolars, gent gran, famílies...); participar en els aspectes de comunicació amb el públic de les exposicions; els projectes "mira!", "Districte 3", "Mirades creuades", "Retorn al País de les Meravelles" i "L'art per aprendre"» (vegeu l'annex 3 GV).

Tot seguit sintetitzem les respostes obtingudes als qüestionaris. Ens ha semblat convenient presentar-les seguint una organització per isotopies. Així, a partir dels criteris dels participants en la mostra, podem considerar que el programa va ser innovador perquè:

1. Va implementar una metodologia, fent ús de nombrosos recursos.

Destaquem que va donar validesa a l'educació artística trencant l'elitisme establert, trobant espais d'acció dins i fora de les sales d'exposició, i intervenint en la disposició d'elements comunicatius. Es van donar alternatives a la història de l'art lineal, així com a l'aprenentatge exclusiu de tècniques artístiques i conceptes plàstics, construint un diàleg amb les imatges. Es van crear espais per fer activitats pròpies, dissenyant sistemes per acollir tota mena d'estratègies: pintura, *performances*, escultura, arquitectura, dansa, literatura, filosofia i processos en línia, entre d'altres. Es va fomentar una metodologia basada en l'observació, el diàleg i la praxi. S'equiparaven el procés i el resultat final tenint en compte la informació i les habilitats de cadascú. Va innovar en la manera de fer les visites, els tallers i les jornades, i es van oferir una gran diversitat de propostes, com ara «Diàlegs amb l'artista», «mira!» «Retorn al País de les Meravelles», «Mirades creuades», «Districte 3» i «L'art per aprendre».
2. Es va adreçar a diferents destinataris.

En el moment del naixement del programa, pocs centres culturals i museus tenien espais adreçats a acollir gent no experta. Va ampliar l'àmbit educatiu a totes les franges d'edat i va segmentar els públics per adequar les propostes a les diferents necessitats: escolars, familiars, docents, gent gran, joves i persones en risc d'exclusió social. Podem

dir que va facilitar la comprensió de l'art contemporani a diferents públics, aportant estratègies de proximitat.

3. Va incidir en diversos camps d'acció.

Es van millorar alguns aspectes de comunicació de les exposicions. Es reivindicava el paper actiu de l'espectador davant l'obra artística. S'experimentava a través dels sentits per fer aflorar la creativitat i aplicar-la transversalment. L'art s'utilitzava per fer preguntes sobre la vida. Es feien unes visites i uns tallers amb reflexió. Hi havia una mirada il·lusionant per conduir l'infant cap a un món ple de possibilitats. En el procés d'apropament al llenguatge artístic, es van incorporar tota mena de llenguatges, com ara la dansa, la música i el teatre, sense tenir por de la transversalitat per transmetre. Es van integrar el cos i el moviment en els aprenentatges artístics. Es van buscar respostes per explicar la importància de l'art en l'educació. Es va fer baixar l'art del seu pedestal elitista i se'l va fer conèixer amb la quotidianitat. L'exemple del programa va ajudar a incorporar serveis didàctics als museus i els centres d'art.

A partir de les diferents aportacions dels membres de l'equip del LdIA, podem afirmar que, a través del diàleg, l'experimentació, la innovació i el joc, el programa d'educació artística no formal que s'implementava al LdIA incidia en l'educació formal eixamplant la concepció generalitzada que hi havia de la disciplina d'Educació Visual i Plàstica. Així, s'incorporaven moltes propostes que reforçaven la part més vinculada als aprenentatges visuals, i no únicament als plàstics. Més enllà de considerar el valor de l'objecte artístic, s'abordava l'art com una eina de coneixement integral. El LdIA també ofería un espai i uns materials que no es trobaven en l'àmbit escolar, i permetia la generació de noves experiències educatives, obrint portes innovadores a la manera de concebre els aprenentatges artístics a l'educació formal.

Dediquem l'apartat següent a considerar de quina manera s'establí la mediació entre les obres, els do-

cents i els escolars per poder portar a terme els objectius implícits en el programa del LdIA.

4.4.2. Mediació entre les obres, els docents i els escolars

Va ser necessari desenvolupar estratègies de mediació entre els docents, els escolars i les obres contemporànies per facilitar l'acostament i aconseguir captar l'interès dels participants (Abad, 2001) (vegeu figura 20). Fora d'un públic especialitzat, en general a la societat espanyola de finals del segle XX i principis del segle XXI hi havia un gran desconeixement de les manifestacions artístiques que no seguien els esquemes més clàssics, i des del punt de vista educatiu calia aconseguir elements d'aproximació. Isabel Abad, a la publicació anglesa *Engage in the Visual Arts*, defineix bé les dificultats inicials que comportava portar a terme una nova experiència educativa basada en l'art contemporani:

Schools approached us with caution. Those in charge of the school groups visiting us made us aware of their fear at not knowing what to say about art and spoke of the support they felt they and their institutions needed. We looked for a solution. (Abad, 1999, p. 33)

[Les escoles es van apropar a nosaltres amb precaució. Els responsables dels grups escolars que ens visitaven ens van fer prendre consciència de la seva por de no saber què dir sobre art, i ens van parlar de la necessitat que tant ells com les seves institucions tenien de rebre el nostre suport. Hi vam buscar una solució.]

Pel que fa al públic escolar, es tractava del principal destinatari de les accions dels departaments educatius dels museus i centres d'art. En referència a la manera com s'entenia l'educació al LdIA, la idea era plantejar experiències d'aprenentatge no formal que incidissin en el marc escolar d'una forma transversal,

Figura 20. Activitat del LdIA al Centre Cultural Palau Macaya, 1999. Extret d'una fotografia de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

oferint eines i recursos al professorat per poder incorporar-los a les tasques diàries a l'aula:

En general, nuestras actividades potencian el desarrollo de habilidades de pensamiento por encima de habilidades manuales, la primacía de lo reflexivo por encima de lo mimético. (Sampietro, 2001, p. 33)

A continuació deixem constància d'algunes de les fórmules que s'aplicaven per aconseguir una mediació adequada entre les obres de les exposicions, els docents i els escolars. Aquestes estratègies s'han extret d'un document intern del LdIA:⁵⁸

- El diàleg era a la base de totes les activitats.
- Hi havia un contacte en viu amb les obres de les diverses exposicions temporals.

- Es fomentava disposar d'un temps per observar.
- S'establien relacions entre artistes diferents.
- S'aprenia a parlar, a observar i a verbalitzar els pensaments.
- Es buscava relacionar allò que sabem amb el que veiem i amb el que ens diuen, amb el que hi ha a l'exposició i el que passa a l'entorn.
- Es copsaven contextos diferents (espai i temps).
- Es deixava clar que l'art no és un fi en si mateix.
- L'objectiu de les activitats era dessacralitzar els museus i l'art, establint vincles que ajudaven a pensar i a posicionar-se.
- Es feien emergir prejudicis propis o heretats.
- Es transmetien coneixements amb entusiasme.
- No es creaven judicis de valor.
- A les activitats, es posaven en funcionament tres estratègies: diàleg, transmissió de coneixements i materials.

⁵⁸ Document intern del LdIA *Exposiciones de fotografía. Curso de formación de monitores para actividades educativas, 22 y 23 de septiembre de 1998*. Documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

- Es traslladava la quotidianitat a les sales, i l'art a la pròpia vida.
- S'utilitzava la dialèctica, explicant per contrast o per negació.
- Es potenciava el treball de grup per aconseguir un tràfic d'idees i acords col·lectius.
- Es relacionava allò que s'havia fet amb allò que s'havia vist.
- Es vivia l'experiència sense reduir-la a res material (no s'emportaven productes acabats a casa). Es donava importància a l'experiència efímera.
- Hi havia una voluntat lúdica.
- S'associaven les sensacions, com ara explicar una obra amb olors o un vídeo amb sons.
- S'interrelacionaven coneixements de diferents disciplines.
- Més enllà de l'obra acabada, es valorava el procés creatiu.
- Es considerava que no hi havia un art nociu.
- L'art havia de ser un vehicle per al coneixement i per desenvolupar el pensament crític. Una eina per aprendre sobre el món.

A continuació aportem les respostes de les persones de l'equip del LdIA: Isabel Abad (IA), Marina Artiga (MA), Gràcia del Ruste (GdR), Mònica Herrera (MH), Irida Lluçà (ILL), Antonio José López (AJL), Elena Massons (EM), Glòria Valls (GV) i Montse Vives (MV) a la quarta pregunta del qüestionari (vegeu, dins el capítol 2, «2.2.4. Qüestionaris amb preguntes concretes»), «Quins trets innovadors et sembla que va aportar el LdIA a la manera de rebre els aprenentatges en un centre d'art o museu?»:

- IA respon: «Té a veure amb la llibertat d'ús de qualsevol cosa que ajudi a apropar l'art i la cultura a tots els públics, sense trair-lo. I amb això no vull dir buscar una resposta comercial que, per atreure gent, fa el que calgui. La idea és trencar-se les banyes per fer proper i entenedor el que s'exposa, i no donar per sobreentès res. Buscar maneres d'exemplificar, com ara portar una maleta plena d'objectes i situacions que apropin a la idea que es vol transmetre, o, si cal, posar melmelada sobre una

torrada per parlar de l'experiència estètica d'aquest acte quotidià amb relació a un *dripping* de l'artista Willem de Kooning... Poder controlar els textos fets pels comissaris, les cartel·les, la circulació de la gent en l'espai, la comoditat a l'hora d'escoltar (deixar seure a terra...)» (vegeu l'annex 3 IA).

- MA respon: «La pila dels coixins que els usuaris agafaven abans d'entrar a les sales de les exposicions, per seure-hi o per estirar-se a terra davant les obres del museu. El "carro" dels recursos que es traslladava amb l'educadora a cada sala. El "carro" ple de caixes i calaixos, enginyers muntables o desmuntables. Molta expressió verbal i diàleg, intercanvi dels joves amb l'educadora. El contacte en viu, real i directe amb l'obra artística. La manipulació i la creació, després de reflexionar-hi en grup, a l'espai del LdIA» (vegeu l'annex 3 MA).
- GdR respon: «Sí, es va trencar la idea rígida dels centres o museus. Com? Amb un espai del LdIA on es podia fer i desfer sense la solemnitat d'un museu. I amb un abordatge pensat i cuidat perquè l'artista es quedés en la memòria dels participants per sempre més, i d'una manera lúdica i simpàtica. Per exemple, s'aconseguia que l'artista Joseph Beuys entrés fàcilment!» (vegeu l'annex 3 GdR).
- MH respon: «Prioritzant l'experiència estético-artística, les preguntes que pot generar l'art i els coneixements previs com a clau per mantenir els espectadors enganxats a la visita» (vegeu l'annex 3 MH).
- AJL respon: «El plantejament desenfadat i sorprenent d'interacció amb el públic. L'ampliació de públics: familiars, intergeneracionals i d'altres. La metodologia interactiva i pràctica del treball a les sales d'exposició» (vegeu l'annex 3 AJL).
- ILL respon: «El LdIA ofería dinamisme en les visites. El joc i la interacció n'eren eines bàsiques. Les obres exposades servien per plantejar conceptes nous de l'àmbit artístic i per traduir en paraules l'experiència de l'observació de l'obra d'art» (vegeu l'annex 3 ILL).
- EM respon: «S'hi proposava un nou tipus de discurs (lligat a l'experiència, obra com a resolució i no expressió...), i també s'afavoria una metodologia a través de preguntes i activitats. Es produ-

ïa una "dessacralització" de l'espai, que s'entenia com un espai per a l'acció i l'actuació (i no només la recepció), i sobretot s'obria a nous públics, alguns fins i tot fins aleshores "no-públics"» (vegeu l'annex 3 EM).

- GV respon: «Cercant recursos i estratègies per apropar les diferents manifestacions artístiques dels nostres centres al públic, per tal de vèncer pors, prejudicis i plantejaments elitistes» (vegeu l'annex 3 GV).
- MV respon: «Clar, és el suport, o un dels suports necessaris per al posterior desenvolupament. Al LdIA, la visita era l'eix vertebrador i d'inici per al diàleg i l'experimentació» (vegeu l'annex 3 MV).

Tal com hem fet amb les respostes a la vuitena pregunta del qüestionari («Amb quins exemples concrets es pot demostrar el paper innovador i de referència que va tenir el programa d'actuació del LdIA?»), organitzem per isotopies les respostes de les persones que van formar part del LdIA a la quarta pregunta: «Quins trets innovadors et sembla que va aportar el LdIA a la manera de rebre els aprenentatges en un centre d'art o museu?»:

1. Pel que fa a la transmissió de continguts
Es comunicaven d'una manera lúdica i participativa. Es potenciava el contacte directe i en viu amb l'obra d'art. Les obres exposades servien per plantejar conceptes nous de l'àmbit artístic i per traduir en paraules l'experiència de l'observació de l'obra d'art. Es prioritzava l'experiència estético-artística, les preguntes que pot generar l'art i els coneixements previs com a clau per mantenir els espectadors enganxats a la visita. Hi havia llibertat per fer ús d'allò necessari per apropar la cultura a tothom, fent bones propostes, buscant estratègies de proximitat. El joc i la interacció eren eines bàsiques.
2. Pel que fa a l'ús de recursos
Es va disposar d'un espai pedagògic on es podia experimentar sense la solemnitat de les sales expositives. Es va introduir per primera vegada un «carro» amb rodes a les sales, ple d'objectes i re-

curso, que els educadors utilitzaven en diferents moments per interactuar amb els usuaris. S'utilitzaven una gran varietat de mitjans per exemplificar d'una manera pràctica tots els conceptes. S'intervenien en els processos expositius des d'un punt de vista pedagògic, tenint en compte l'adequació dels textos, la informació de les cartel·les, el millor circuit a seguir i la comoditat dels usuaris. Els grups disposaven de coixins per seure o estirar-se còmodament davant de les obres.

En definitiva, podem considerar que hi havia una recerca constant d'estratègies amb l'objectiu d'apropar les diferents manifestacions artístiques al públic per tal de vèncer pors, prejudicis i plantejaments elitistes. Tot seguit veurem com la recerca de maneres diferents d'apropar l'art als docents i als escolars va propiciar el disseny d'innovadors recursos educatius.

4.4.3. Disseny de nous recursos

Coincidint amb l'inici del programa del LdIA i fruit del procés d'experimentació dels tallers «Visca el color!» duts a terme al Centre Cultural del passeig de Sant Joan de l'1 d'abril al 23 de maig de 1982, es va crear, el 1987, la primera maleta pedagògica de recursos i materials per a l'aprenentatge interdisciplinari «Visca el color!», ja esmentada a diferents apartats. Els continguts van ser obra de Clara Garí, i van comptar amb el disseny i la realització d'Okono & Ibusi. A la guia adreçada als docents hi trobem la informació següent:

Aquesta maleta ha estat possible gràcies a les aportacions dels monitors de «Visca el color!» que durant sis anys han treballat idees, solucions, recursos i experiències. També, gràcies a l'experimentació de molts mestres que, a partir dels quaderns de treball, varen aplicar i ampliar les nostres propostes. Per a tots ells, la maleta pedagògica és el final d'un procés i l'inici d'una nova aventura: la dels objectes a la deriva de l'ús individualitzat. (Fundació Caixa de Pensions, 1987, p. 3)

Sense estendre'ns a detallar els continguts de la maleta, que desenvolupem extensament al capítol 7 («7.1.1. Maleta pedagògica «Visca el color!»»), aportem una part del text de la fitxa de la *Carpeta de difusió de les maletes pedagògiques*,⁵⁹ que introdueix el nou recurs:

Els educadors hi trobaran la informació i els recursos necessaris per realitzar experiments, explicar alguns fenòmens, proposar jocs i activitats artístiques, o mostrar les recerques més recents en teoria del color dels centres de disseny i arts plàstiques d'arreu del món. La maleta conté propostes i materials per a tots els nivells escolars, i per poder treballar des d'una perspectiva interdisciplinària, de manera que la seva presència a l'escola, a més de la utilitat didàctica, pot tenir també un caire d'esdeveniment i de festa. (Fundació Caixa de Pensions, 1989a, p. 1)

La creació d'una maleta itinerant amb continguts artístics permetia una interacció molt bona entre l'educació no formal i la formal. Feia possible que un recurs creat a partir d'una exposició traspassés els murs de les sales expositives per entrar a les escoles. Tal com explica Isabel Martínez, es volia que arribés a l'escola una metodologia concreta, que permetés que els professors la poguessin gestionar autònomament i incorporar al seu currículum. Per aquest motiu van néixer les maletes pedagògiques (entrevista referenciada a l'annex 2 IM). Aquest format s'inspirava en els que s'utilitzaven a l'Atelier des Enfants del Centre Georges Pompidou, però amb moltes aportacions pròpies. Alguns artistes, des de les avantguardes del segle XX, havien estat pioners en la creació de museus portàtils. N'és un bon refe-

rent la sèrie de maletes *Boîte-en-valise* (1935-1941), de Marcel Duchamp, també anomenada *Caixa en una maleta*. En aquest mateix sentit, destaquem el fantàstic museu portàtil *Das Schubladenmuseum* o *Museu dels calaixos*, d'Herbert Distel (1970-1977) (Ruiz-Rivas, 2014).

Tal com explica Toni Cirera (entrevista referenciada a l'annex 2 TC), la idea d'un contenidor portàtil ple d'objectes per fer-ne un ús educatiu va inspirar el disseny d'uns primers «carros» l'any 1995 per ser utilitzats a les sales d'exposicions, que no disposaven d'un espai propi per fer-hi tallers. Desenvolupem més extensament la metodologia aplicada al recurs dels «carros» al capítol 5 («5.1. Les activitats d'educació visual i plàstica entorn de la programació d'exposicions d'art per a grups d'escolars»). Aquest nou mitjà va tenir un gran recorregut i va ser utilitzat per a moltes activitats adreçades a diferents públics, i per tot el territori espanyol, durant tota la trajectòria del LdIA. Actualment, l'últim disseny de «carro» (vegeu figura 21) que es va fer el 2002 per a CaixaForum Barcelona⁶⁰ s'utilitza, des del 2014, com a recurs educatiu als diferents CaixaForum de l'Estat espanyol, i també al Museu del Prado dins del programa *El arte de educar*.

Al LdIA van néixer una gran diversitat de recursos i materials per dinamitzar les activitats que s'anaven consolidant. També va servir de font d'inspiració per a altres programes educatius, com ara els materials per dissenyar quatre itineraris del programa *El arte de educar* del Museu del Prado de Madrid (2009-2014);⁶¹ *l'Arqueta de l'antic Egipte*, del Museu Episcopal de Vic⁶² (2011), o les maletes didàctiques «Art + Escola + Llum» (2015) i «Art + Escola + Buit»

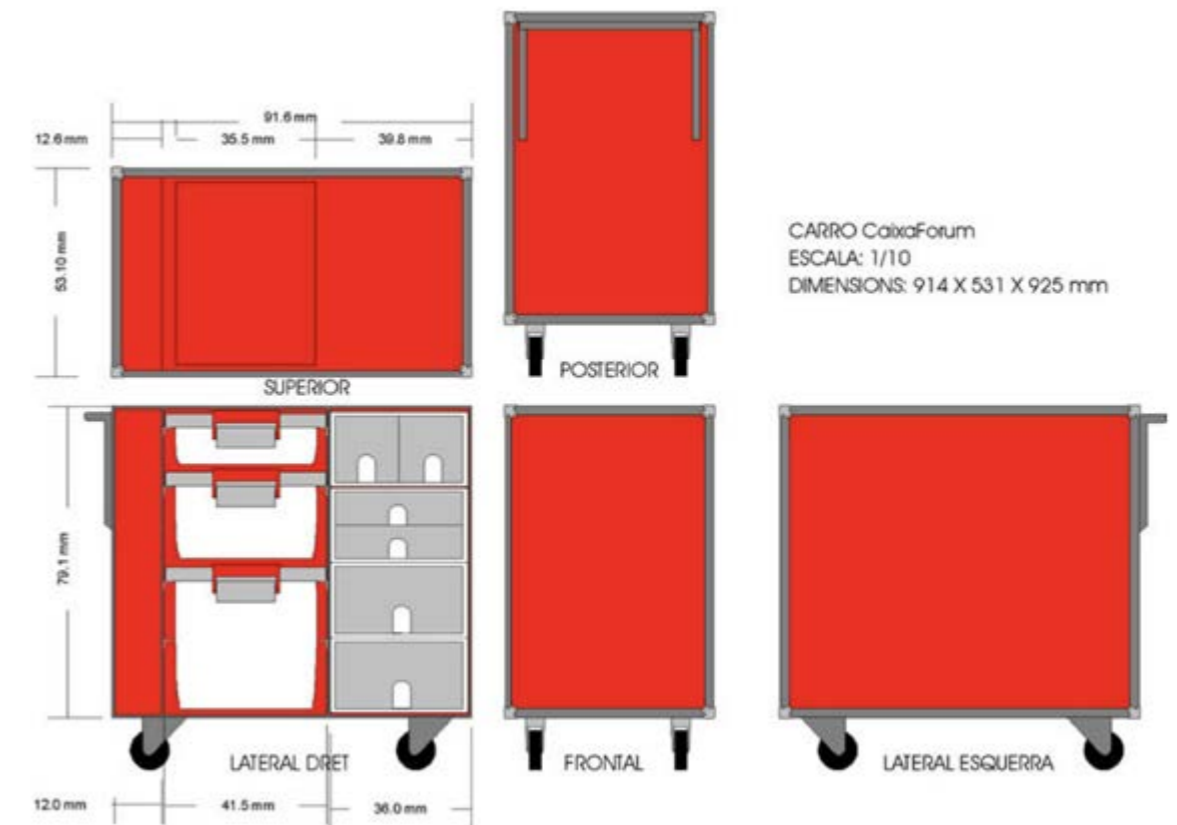

Figura 21. Disseny d'un «carro». Extret de la pàgina web de Toni Cirera: <http://materialeduc.net/>.

(2016),⁶³ creades per ACVic Centre d'Arts Contemporànies en el marc del programa Art i Escola.

mentatge, com a suport dels educadors, per generar nous coneixements.

La maleta pedagògica «Visca el color!» i els «carros» que es van idear al LdIA continuen tenint un gran recorregut en els recursos posteriors que s'han anat creant en museus, centres d'art i escoles. Considerem que la introducció d'aquests mitjans per desenvolupar propostes artístiques va marcar una tendència a l'Estat espanyol. Tant en capítols precedents com en posteriors, es deixa constància de molts recursos del LdIA. Aquí, a tall d'exemple, hem exposat únicament la creació de dos dissenys concrets, les maletes pedagògiques i els «carros», que van afavorir una nova manera d'entendre l'ús de materials per fer de suport dels conceptes que es volien transmetre. Així, els objectes es convertien en elements vius que intervenien en el procés d'apre-

Deixem constància dels aspectes més significatius que hem pogut detectar en relació amb el disseny de nous recursos a partir de les diferents fonts documentals referenciades. Es va crear una maleta pedagògica d'educació visual i plàstica amb recursos interdisciplinaris per treballar des de l'escola. També es van dissenyar uns «carros» plens de materials diversos per utilitzar dins les sales d'exposicions. En general, podem considerar que es van pensar i elaborar diversos recursos que fomentaven l'aprenentatge interdisciplinari. Fruit de la col·laboració i de l'experiència de moltes persones, es van generar nous dissenys de materials educatius per introduir en centres d'art, museus i escoles.

⁵⁹ La *Carpeta de difusió de les maletes pedagògiques* es va editar des de «la Caixa» a les escoles». Conté fitxes de cinc maletes vinculades a diferents disciplines, però amb un propòsit interdisciplinari: «Visca el color!», «L'aventura», «Cosmos», «La terra» i «Contes de fades». A la carpeta, no hi consta cap data. En una recerca documental, hem trobat a la revista *Papers* (octubre-novembre 1990) que, des de l'octubre del 1989, es distribuïen aquestes cinc maletes en préstec a les escoles (Fundació Caixa de Pensions, 1990a p. 10). Hem pogut datar la carpeta l'any 1989.

⁶⁰ Disseny realitzat per l'empresa Materials Educatius, de Toni Cirera (2018), en col·laboració amb Anna Vega, Isa Abad, Montse Sampietro i Elena Massons: <<http://materialeduc.net>>

⁶¹ Materials per al programa educatiu *El arte de educar*, creat conjuntament entre el Museu del Prado i la Fundació «la Caixa»: <<https://www.museodelprado.es/aprende>>. Toni Cirera, en col·laboració amb Montse Sampietro i Beatriz Sánchez.

⁶² Disseny de l'empresa Materials Educatius, <<http://materialeduc.net>>, a partir de la idea i realització dels continguts d'Assumpta Cirera i Carme Comas per al Museu Episcopal de Vic: <<http://materialeduc.net/pdf/463.pdf>>

⁶³ Ambdues maletes pedagògiques han estat dissenyades per l'empresa Materials Educatius, amb la col·laboració de Bruna Dinarès, Anna Dot i Blai Marginedes: <<http://materialeduc.net>>. Aquesta empresa va dissenyar nombrosos recursos i «carros» per al LdIA. Es pot trobar informació sobre aquests recursos a: <<https://www.artiescola.cat/ca/>> (Art i Escola, 2019).

Destaquem que la maleta pedagògica «Visca el color!» va permetre una interrelació molt directa entre l'educació artística no formal i la formal, ja que oferia unes propostes i uns materials per desenvolupar directament als centres escolars. El recurs dels «carros», tot i que s'utilitzava dins de les sales d'exposició de l'entitat, també possibilitava que els docents que hi participaven amb els grups d'escolars s'impregnessin de noves idees per aportar també a les aules. Veiem, doncs, que directament o indirectament al LdIA s'incidia per obrir noves possibilitats en la manera d'entendre l'educació artística.

Enllacem amb el proper apartat per mostrar com, a partir d'un procés de reflexió i d'una revisió permanent, l'equip del LdIA va aconseguir un programa que s'anava construint amb la col·laboració de moltes persones, per generar nous projectes.

4.4.4. Reflexió i revisió permanents

Estimem que l'exercici de qüestionar-se i replantejar-se les actuacions que es portaven a terme a l'equip del LdIA va possibilitar el naixement de noves activitats per convertir el programa en un laboratori que, a partir de l'experimentació, s'anava creant i definint. Aportem un paràgraf que mostra aquest procés viu de reflexió permanent:

Sovint ens trobem que les propostes sobre les exposicions es perceben com allunyades de la realitat escolar. Però cada vegada més entre institucions i centres d'ensenyament s'estableix un vincle que ens permet tenir un coneixement i un intercanvi més grans d'ambdues realitats. (Document intern del LdIA, 1995, p. 1)

Les memòries elaborades després de cada activitat, així com les reunions periòdiques de l'equip del LdIA per replantejar-se els diferents projectes i crear-ne de nous, són testimonis de la reflexió constant per mi-

llorar i aportar innovacions al programa. A la pàgina següent s'exposa un exemple del tipus d'informació que contenien les memòries que els educadors de les activitats lliuraven a l'equip quan finalitzava l'activitat. El document, redactat en castellà, va ser elaborat per l'equip del LdIA i s'adreçava a diferents educadors del territori espanyol (vegeu el quadre *Actividades educativas. Pautas para elaborar la memoria*).

La reflexió i l'obertura de l'equip es feien presents en la revisió i l'avaluació constants de les propostes generades, en un intent de ser sensibles als canvis que, amb els anys, tenien lloc en l'ensenyament, en l'art i en la societat. Al final del mateix document *Actividades educativas. Pautas para elaborar la memoria*, hi consten un seguit de reflexions perquè els educadors les tinguessin en compte a l'hora de conduir les activitats (vegeu el quadre *Cosas que pueden detectar-se con a errades a priori en l'execució de les activitats*).

La revisió permanent de l'oferta d'activitats, el tenir en compte les necessitats dels docents i dels grups d'escolars, i l'adaptació a les noves necessitats generaven un flux constant de projectes. Així ho podem constatar en les reflexions que provoquen el naixement de l'activitat Diàlegs (vegeu el quadre *Noves propostes*).

Durant un curs impartit per Amelia Arenas (juny 1998) (vegeu el capítol «6. Formació dels docents al Laboratori de les Arts»), adreçat a persones de diferents departaments de la Fundació "la Caixa", va sorgir la proposta d'elaborar estudis de públic de les exposicions i de les activitats educatives dels centres culturals per conèixer els resultats d'una manera objectiva.⁶⁴ Cristina Pou va ser la col·laboradora professional responsable d'elaborar els diferents estudis que es van fer. Amb els resultats, l'equip del LdIA va poder disposar d'una informació valuosa per avaluar l'impacte de moltes activitats.

Actividades educativas Pautas para elaborar la memoria

DATOS ESTADÍSTICOS DE PARTICIPACIÓN

Número de grupos
Número de alumnos por grupo
Niveles escolares

VALORACIÓN DE LA ACTIVIDAD

Diferenciar si se trata de la memoria que recoge los datos de los **grupos escolares** recibidos a lo largo de la semana, o si se trata de los **grupos familiares** del fin de semana, pues son dos dinámicas de trabajo distintas que es importante valorar por separado. La introducción puede servir para ambas, pero deberán indicarse las diferencias.

GRUPOS ESCOLARES

Hacer un breve resumen del recorrido que se ha seguido por las salas, nombrando las **obras** sobre las que se ha incidido: cuáles han sido los conceptos que se han tratado y cuál ha sido el **ejercicio** que se ha utilizado para explicarlos.

Descripción de la mecánica de funcionamiento, es decir, cómo recibimos a los grupos: si se sientan o están de pie; si se logra un orden en la participación; si se deja un tiempo para que los grupos puedan ver las obras a su aire y con detenimiento, etc.

Análisis del funcionamiento diferenciando entre los grupos de primaria y los de secundaria: captación de las explicaciones por parte de los alumnos; adecuación de los ejercicios prácticos a los distintos grupos de edad; explicar cómo se han hecho las adaptaciones; valoración de la utilidad del ejercicio para hacer comprensible el concepto; valorar si el ejercicio ayuda a aumentar el interés por la exposición o si, por el contrario, dispersa la atención de los alumnos; hacer constar si los grupos han seguido la visita con interés hasta el final o si, por el contrario, se les ha hecho demasiado larga. Valorar la duración y el ritmo de la actividad.

Anécdotas que hayan ido sucediéndose y que se consideren interesantes de comentar.

Valoración personal de los contenidos del proyecto.

Valoración personal de la utilidad de los materiales didácticos.

Valoración en general.

Sugerencias.

VALORACIÓN DE LOS MATERIALES

Funcionalidad del «carro».

Resistencia de los materiales didácticos.

Agilidad en la manipulación.

Sugerencias.

Quadre *Actividades educativas. Pautas para elaborar la memoria*. Elaborat a partir d'un document intern del LdIA amb data 17/05/1996, cedit per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

⁶⁴ *Estudios de públic* és un document intern del LdIA amb data del 1998, cedit per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Coses que poden detectar-se com a errades a priori en l'execució de les activitats

Pot passar que l'educador/a hagi après tant que ho vulgui explicar tot: a. Omple la gent de tanta informació, que no assimilen res per excés; b. Dona un nivell massa elevat per una qüestió de lluïment personal (ho vol explicar tot). Solució: seleccionar els conceptes a explicar o reservar els que se saben com a elements que ajudin en algun moment concret.

Pot passar que l'educador/a tingui la idea que el nen/a de poca edat té poca capacitat per entendre i li parli utilitzant un to excessivament infantil. Amb aquesta actitud no aconseguirà connectar amb els infants. També pot passar que els mateixos nervis facin que l'educador/a aboqui les coses sense tenir clar què és el que vol explicar, i en perdi la visió global: que preguntis i contestis ell/a mateix/a, sense donar temps a les respostes; que utilitzi un to de veu poc rítmic, monòton i avorrit.

Pot passar també que no utilitzi una adequada posada en escena, és a dir, que no miri els espectadors a la cara; que tapi amb el cos l'obra que explica; que tregui la gent a fer l'exercici i els disposi de manera que tapin la visibilitat de la resta del grup, només s'assabentin de l'exercici els que l'estan fent i la resta en perdi l'interès.

Amb els adolescents, és bo tractar l'art utilitzant-lo com un element de rebel·lió contra el que hi ha establert i crear motius d'identificació.

Quadre *Coses que poden detectar-se com a errades a priori en l'execució de les activitats*. Elaborat a partir d'un document intern del LdIA amb data 17/05/1996, cedit per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Noves propostes

Es tracta de fer un treball amb alguns artistes, tinguin o no obres a la col·lecció d'art de la Fundació. Aquest treball adoptarà un format de taller tertúlia on els artistes seleccionats han de plantejar un taller a realitzar pels grups d'escolars, amb l'objectiu de poder dialogar a propòsit de l'obra seleccionada. Estaria bé triar quatre artistes i cinc o sis escoles. Cada artista, una setmana abans, pot fer una reunió amb els mestres per suggerir-los possibles formes de preparar els alumnes. D'aquesta manera s'afavoreix que els mestres puguin tractar prèviament a l'escola, amb els seus grups classe, conceptes que ells (els nens) hauran de treballar el dia que tinguin assignat amb l'artista. Aquest treball el proposarà l'artista i estarà en relació amb l'obra que exposa, per tal de poder finalment fer una tertúlia en la qual es vinculin aspectes del que ells han realitzat amb d'altres del que l'artista va fer.

CURS PER A MESTRES

Fins ara, sabem què és el que hem anat donant des del Laboratori a les escoles i als grups que ens han visitat. Sabem també quina és la nostra realitat. Tot el que passa després ho intuïm, però no ho podem afirmar de manera una mica objectiva. Per la qual cosa, el que se m'acut de forma immediata per fomentar unes relacions més bilaterals i d'intercanvi entre el que és la nostra realitat i el que és la realitat de l'escola, és oferir un treball de continuïtat amb els mestres. És clar que nosaltres, com a centre difusor d'art, partim d'unes premisses molt diferents de les dels mestres que treballen en una escola, amb una sèrie de limitacions a les quals s'han de cenyir: programació escolar, horaris, exàmens, etc. De tot això en som conscients, però el que també és clar és que tenim interessos comuns, per exemple educar en l'art. La relació que hem anat creant al llarg d'aquests anys amb els mestres ha estat bastant esporàdica. Alguns venen a la presentació de l'activitat i parlem, d'altres parlen amb nosaltres mentre el seu grup fa l'activitat, d'altres han vingut als seminaris que hem fet sobre art i ens comenten..., però que fan després a les aules? Com reprenen el que han vist i han fet aquí amb nosaltres? Tot el que en sabem és molt imprecís. Per això pensem que un treball de continuïtat amb ells pot donar-nos respostes més contundents.

Quadre *Noves propostes*. Elaborat a partir d'un document intern del LdIA amb data 14/12/1995, cedit per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

El LdIA es va caracteritzar per la voluntat d'integrar diferents coneixements a través de la realització de propostes artístiques. El diàleg en aquest sentit va ser-hi sempre present, i va personificar la tipologia d'actuacions que es feien al LdIA. Montserrat Sampietro ho expressa amb les paraules següents:

El propósito final es el de construir una visión global del arte con un tratamiento interdisciplinar. En realidad, la visita-taller se realiza siempre en exposiciones temporales, y esto, unido al hecho de que las temáticas expositivas son cada vez más variadas, hace que proyectemos visiones desde perspectivas ajenas a nuestra área de conocimientos. Hablar de arte y fotografía a través de otras disciplinas (desde el lenguaje musical hasta el televisivo), o ayudar a entender el pasado contraponiéndolo al presente, son ejemplos de propuestas que pretenden huir de la endogamia disciplinar con la que hemos aprendido arte la mayoría de los adultos. Frente a este exceso de fragmentación del conocimiento que se ha producido, pensamos que áreas como expresión, técnica, pensamiento o historia no pueden entenderse por separado. (Sampietro, 2001, p. 34)

Després de considerar els diferents aspectes exposats, podem afirmar que la reflexió i la revisió permanents van consolidar una metodologia de treball molt específica que es pot concretar en una bona previsió del desenvolupament de les propostes, elaborant memòries per a cada activitat amb uns continguts estructurats en unes pautes prèvies. També forma part de les reflexions tenir cura d'un bon tractament interdisciplinari de les activitats. L'avaluació dels resultats de les activitats i l'elaboració d'estudis de públic provoquen la generació de noves propostes a partir dels suggeriments i les necessitats dels docents i dels escolars.

Dediquem el proper apartat a conèixer les eines de difusió que s'utilitzaven per donar a conèixer a la comunitat escolar les noves propostes d'activitats que s'oferien.

4.4.5. Eines de difusió de les activitats

Tot i que desenvolupem extensament aquest aspecte al capítol 6 («6.1. La comunicació permanent amb el professorat»), ens ha semblat adequat dedicar-hi un apartat dins d'aquest capítol. Des del curs 1987-1988, la línia de programes educatius «"la Caixa" a les escoles», de l'Obra Social de la Caixa de Pensions, incloïa l'edició de material de difusió per a cada curs escolar, amb tota l'oferta de les activitats educatives que itineraven per diverses poblacions de Catalunya i de les Balears. El LdIA, al Centre Cultural del Palau Macaya a Barcelona, s'oferia com una més de les propostes del programa, que inicialment es feien exclusivament a Barcelona. Les primeres programacions, en format de desplegable, que es van editar per a les activitats del primer i segon trimestre dividien les diverses propostes en quatre àmbits diferents: «Els mons que ens envolten» (Museu de la Ciència), «Eines per a la creació» (CIEJ), «El Laboratori de les Arts» (Centre Cultural) i «El passat en el present» (Biblioteques) (Obra Social de la Caixa de Pensions, 1987d).

Durant el curs 1990-1991, el LdIA va editar la primera programació d'activitats pròpia, que consta com a proposta del Centre Cultural Fundació Caixa de Pensions. A la presentació, es proposen dues programacions paral·leles, d'arts plàstiques i de música, entorn de les línies d'actuació del Centre Cultural (Fundació Caixa de Pensions, 1990e). Fins al curs 2005-2006, el LdIA va editar material de difusió amb la programació de les propostes adreçades a les escoles. El programa d'activitats del curs 2005-2006 (vegeu figura 22), editat en català i castellà, incloïa activitats educatives al voltant de les arts plàstiques i visuals, la música i la literatura. Les activitats s'anunciaven dins el Servei Educatiu-Laboratori de les Arts CaixaForum, Obra Social Fundació "la Caixa" (Obra Social Fundació "la Caixa", 2005a).

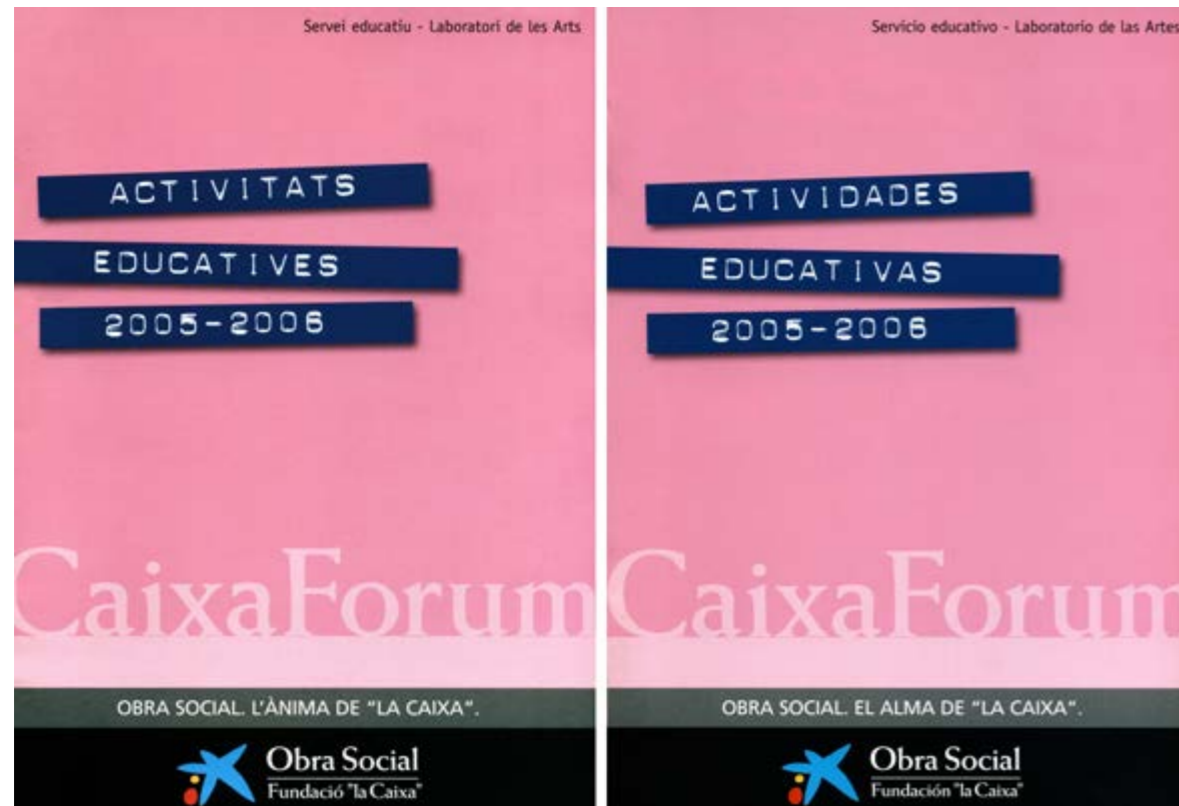

Figura 22. Portada del programa de difusió d'activitats educatives 2005-2006, editat en català i castellà. Extret de l'Obra Social Fundació "la Caixa".

No disposem del programa d'activitats del curs 2006-2007. A partir del curs 2007-2008, els materials ja s'editaven amb la denominació Activitats Educatives CaixaForum. Suposem que la voluntat de l'equip directiu d'integrar les diverses activitats que s'oferien sota el paraigua de la identificació de Centre Cultural CaixaForum va fer que es deixés d'utilitzar el nom de Laboratori de les Arts com a referència de la programació educativa.

Inicialment, amb la tramesa dels programes d'activitats s'acostumava a enviar una carta adreçada als mestres de les escoles per convidar-los a participar en les activitats amb grups escolars o bé en les activitats de formació per a docents. En la carta enviada al setembre del 1987,⁶⁵ s'especifica que els mestres que hi vulguin participar han de fer prèviament la reserva per telèfon, seguint les instruccions del dors de la butlleta d'inscripció. En aquest mateix document,

hi consten els preus en pessetes de les diferents activitats: maleta pedagògica «Visca el color!», 7.000 ptes. (42 €) una setmana; taller d'art «El mite de Leonardo i les seves follies», 4.000 ptes. (24 €) grup classe; taller per a mestres «Teatre i pintura», 5.000 ptes. (30 €) per mestre;⁶⁶ visita comentada a l'exposició sobre Leonardo, 1.500 ptes. (9 €) grup classe.

En els programes d'activitats de cada curs, es poden observar la trajectòria del disseny i les diverses estratègies per oferir totes les propostes educatives del LdLA a les escoles. En el programa del curs escolar 2005-2006, en format de llibret, s'inclouïa una presentació inicial i s'oferia informació detallada sobre cada proposta. La inscripció es feia per telèfon, i era el primer curs que també es podia fer en línia. A la pàgina 30 de la publicació, es detallava la forma d'inscripció (Obra Social Fundació "la Caixa", 2005a). Especifici-

quem únicament la informació del programa sobre les activitats d'educació visual i plàstica:

- Educació infantil i cicle inicial de primària: «El mural de Sol LeWitt: colors i formes en moviment» i «Dins i fora. Viure l'espai Beuys i Isozaki». Nivells recomanats: parvulari. Horari: de dimarts a divendres, a les 10.00 h. Durada: 1 hora. Grups: màxim 30 persones. Preu de l'activitat: 18 €/grup.
- Cicle mitjà i superior de primària, ESO, batxillerats i cicles formatius:
 - .«Escenaris», «Oh! Pintura», «Animant històries». Horari: de dimarts a divendres, a les 10.00 h. Durada: 3 hores. Grups: màxim 30 persones. Preu de l'activitat: 24 €/grup.
 - .«Visita dinamitzada + dossier educatiu». Horari: de dimarts a divendres, a les 10.00 i a les 11.30 h. Durada: 1 hora i mitja. Grups: màxim 30 persones. Preu de l'activitat: 18 €/grup.
 - .«Visita comentada». Nivells recomanats: cicle superior. Horari: de dimarts a divendres, de 10.00 a 19.00 h. Durada: 1 hora. Grups: màxim 30 persones. Preu de l'activitat: 12 €/grup.
 - .«L'arquitectura de CaixaForum». Horari: de dimarts a divendres, a les 10.00 h. Durada: 1 hora. Grups: màxim 30 persones. Preu de l'activitat: 18 €/grup.

Segons el *Resum de les estadístiques de les activitats escolars 2005-2006*,⁶⁷ aquest curs van participar en les diferents activitats d'educació visual i plàstica del LdLA de CaixaForum Barcelona 13.796 escolars. Independentment de la difusió que es feia de tota la programació del curs corresponent, per a moltes propostes que es desenvolupaven al llarg del període es feien trameses d'informació específica. És el cas dels cursos que s'oferien per a docents, o bé per a activitats com Diàlegs o Districte 3.

A partir de les diverses fonts consultades, podem concloure que les diferents eines de difusió fomentaven el diàleg entre l'educació no formal i la formal

basant-se en l'interès per estructurar adequadament la informació adreçada a les escoles, l'edició de programes d'activitats per a cada curs escolar amb tota l'oferta de propostes, l'edició de material informatiu per a propostes puntuals, i la comunicació amb els docents a través del tracte personal, per telèfon i per carta. Tenim constància que alguns docents esperaven rebre la programació d'activitats del LdLA per organitzar el pla de treball del curs escolar: «Jo esperava cada curs que m'arribés el programa d'activitats del LdLA per estructurar i definir les propostes que portaria a terme amb els alumnes» (S. del Amo, comunicació personal, 16 de març de 2018, entrevista referenciada a l'annex 2 SdA).

Als capítols següents, dedicats a les activitats per a grups escolars, a les formacions dels docents i als recursos que s'aportaven per desenvolupar a les aules, hi trobem un recull exhaustiu d'informació i anàlisi sobre totes les dades vinculades a la tipologia de les activitats que es van arribar a generar al LdLA de Barcelona.

⁶⁵ Document intern del LdLA, setembre 1987, cedit per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

⁶⁶ El taller per a mestres anunciat inicialment amb el nom de «Teatre i pintura» es va dur a terme amb el nom «Exercicis de teatre», del 14 d'abril al 9 de juny de 1988. El preu del cicle complet va ser de 10.000 pessetes (60 €).

⁶⁷ El *Resum de les estadístiques de les activitats escolars 2005-2006* és un document intern del LdLA, cedit per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Capítol 5

De l'escola al Laboratori de les Arts

5.1. Les activitats d'educació visual i plàstica entorn de la programació d'exposicions d'art per a grups d'escolars

En aquesta secció, hem classificat les diverses propostes d'educació artística per a grups d'escolars que es traçaven des del Laboratori de les Arts i que estaven pensades per oferir-se dins la programació d'exposicions al Centre Cultural Palau Macaya (1987-2002), a la Sala Catalunya (1992-1995) i a CaixaForum (2002-2006) de Barcelona. Els grups d'escolars, acompanyats pels docents, sortien de les escoles per anar a visitar els espais expositius i establir un contacte directe amb les obres originals. Isabel Abad assenyala el que representava l'oferta educativa relacionada amb les exposicions:

Un dels grans avantatges amb què podem comptar des del Laboratori de les Arts són les exposicions en directe. Es tracta d'exposicions vives, que tracten temes molt diversos, que permeten posar-nos davant de corrents artístics de diverses èpoques i països, davant diverses tècniques i procediments utilitzats pels seus creadors. Exposicions que són, també, el resultat del treball que han dut a terme els comissaris i els especialistes, que ens ofereixen tota una sèrie de continguts, una tesi, un punt de partida. (Abad, 1994, p. 97)

Des de l'any 1987 i fins al 2006, fem referència a les activitats que implicaven el desplaçament dels usuaris de l'escola (educació formal) al LdLA (educació no formal). Aquestes propostes s'inclouen dins la categoria d'activitats d'educació visual i plàstica del LdLA de la Fundació "la Caixa" a Barcelona. Fent

honor al nom *laboratori*, i com anirem constatant, les tipologies d'activitats van anar evolucionant, van canviar de nom o bé es van deixar de fer per donar pas a nous formats. Així, no totes van conviure simultàniament. Després d'analitzar els programes d'activitats dels diferents cursos escolars, hem pogut distingir les categories següents:

- «Visites comentades»¹
- «Visites comentades + tallers»
- «Visites-taller» o «Visites dinamitzades»²
- «Visites lliures»
- «L'art per aprendre. Visita + dossier» o «Visita dinamitzada + dossier educatiu»³

Com ja hem apuntat en el capítol anterior, les diferents propostes s'oferien per a cada curs escolar a través de la difusió de programes editats amb tota l'oferta i la informació de les activitats programades. La divulgació arribava a les escoles, i els docents de cada etapa, els tutors, els especialistes d'educació visual i plàstica, o bé els equips de direcció dels centres escolars, eren els responsables d'escollir les activitats que consideraven més adequades per als grups d'alumnes a qui impartien docència. Vegem, doncs, en què consistien aquestes tipologies d'activitats. Ho farem partint de la premissa que l'oferta permanent de propostes, estructurades des d'un punt de vista interdisciplinari i experimental, va contribuir a enriquir el bagatge cultural dels participants, establint estrets ponts de connexió entre l'educació formal i la no for-

¹ A CaixaForum, durant el curs 2002-2003, va sorgir un nou model de visita comentada: «Això és art?». Aquest format s'oferia com a visita dialogada a les exposicions.

² Inicialment, aquesta tipologia es va anomenar «Visites-taller», i a partir del 2002 va rebre el nom de «Visites dinamitzades». Consistien en itineraris actius per les exposicions amb el suport d'un «carro» amb materials.

³ El tipus d'activitat anomenada «L'art per aprendre. Visita + dossier» va canviar el nom pel de «Visita dinamitzada + dossier educatiu» el curs 2003-2004.

mal. Al llarg de l'apartat, definirem cadascuna de les activitats, i aportarem exemples i dades que hem pogut recopilar a partir de l'organització i l'anàlisi de la documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa", de la comunicació personal amb professionals que van configurar el programa del LdIA i, també, de la pròpia experiència personal.

5.1.1. Descripció de les «Visites comentades» i les «Visites comentades + tallers»

Descrivim conjuntament aquestes dues tipologies d'activitats perquè partien d'un mateix plantejament educatiu, que s'estructurava a les sales d'exposicions i davant de les obres originals. En el cas de les «Visites comentades + tallers», es prolongava l'activitat a l'espai de taller del LdIA (vegeu figura 23). Per a cada exposició, s'elaborava un projecte escrit en el qual es definien les línies d'actuació que havien de tenir en compte els educadors pel que fa als continguts de les obres i els tallers experimentals posteriors (vegeu un exemple de projecte a l'annex 9).

Les «Visites comentades» consistien a fer uns recorreguts participatius, acompanyats d'uns educadors, per unes obres prèviament seleccionades de les sales d'exposicions i durant una hora. També es plantejaven per a grups d'adults i col·lectius que ho sol·licitaven. En el cas de les «Visites comentades + tallers», s'adreçaven exclusivament a grups d'escolars, i, després d'una hora a les sales d'exposicions, s'oferia l'oportunitat de participar en una experiència de taller a l'espai del LdIA durant dues hores més (vegeu la definició de taller que es fa al capítol 4, «4.2.2. Espai dedicat a l'educació artística»). Isabel Abad descriu la idea de taller que es potenciava des del LdIA:

Un altre element important és el caràcter pràctic del treball que es desenvolupa al taller. El que, per entendre'ns, anomenem *taller* equival a una

sèrie d'exercicis que proposem perquè tots aquells que han seguit la visita puguin posar en pràctica alguns dels conceptes que s'hi han anat tractant. El que ens interessa més no és abordar la tècnica emprada pels artistes o imitar el resultat final de l'obra acabada. Tampoc no perseguim, com a objectiu prioritari, que els nois i noies realitzin treballs ben acabats i polits. Pretenem que els participants es trobin en situació d'expressar una idea a partir d'uns pressupòsits similars als de l'artista o moviment artístic «estudiat» a les sales. (Abad, 1994, p. 102)

El format «Visites comentades + tallers» es va oferir a les escoles, vinculat a les exposicions del Centre Cultural del Palau Macaya, des del curs 1987-1988 fins al curs 1995-1996. Aquestes visites es van deixar quan van donar pas a una nova adaptació, anomenada inicialment «Visites-taller» i, posteriorment, «Visites dinamitzades» (Fundació "la Caixa", 1996). Expliquem aquesta evolució a l'apartat corresponent (5.1.3, «Descripció de les "Visites-taller" o "Visites dinamitzades"»).

Fent un recorregut històric, constatem que les «Visites comentades» i les «Visites comentades + tallers» van sorgir durant el curs 1987-1988, coincidint amb la creació del LdIA. Recordem que, anteriorment a la gestió d'Isabel Martínez, al Centre Cultural Palau Macaya s'havien dut a terme algunes experiències educatives dins la fase inicial del programa «"la Caixa" a les escoles», ja exposades al capítol 4 («Descripció i anàlisi de l'objecte d'estudi: el programa del Laboratori de les Arts»). Després de la primera activitat educativa del LdIA, vinculada a l'exposició *El mite de Leonardo i les seves follies* (del 29 de setembre de 1987 al 5 de novembre de 1987), Isabel Martínez, directora del Departament de Programes Educatius «"la Caixa" a les escoles», va encarregar a Clara Garí que elaborés els projectes de les propostes educatives del LdIA. Garí explica que, amb Isabel Martínez, van començar a pensar en el disseny del LdIA des del 1986 (entrevista referenciada a l'annex 2 CG). Des del 1987 i fins al curs 1988-1989, aquesta historiadora de l'art, amb

Figura 23. Activitat del LdIA «Visita comentada + taller» a l'exposició *Miralda. Obres, 1965-1995* (curs 1995-1996). Extret de dues fotografies de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

experiència educativa a Brussel·les, va dissenyar els projectes per a cada exposició, conjuntament amb el músic José Manuel Berenguer i les aportacions del nucli de l'equip del LdIA. A partir del curs 1989-1990, l'equip del LdIA es va responsabilitzar de l'elaboració de cada projecte, buscant col·laboradors especialitzats o bé desenvolupant les propostes des del mateix equip. La interdisciplinarietat, que era present a totes les activitats, va caracteritzar el format de «Visites comentades + tallers».

L'activitat educativa vinculada a l'exposició *Cy Twombly: sèries sobre paper 1959-1987*, dissenyada per Garí amb la col·laboració de Berenguer, s'oferia com el primer d'una sèrie de tallers d'introducció a l'estètica de l'art abstracte que es desenvolupaven al llarg del curs, amb la intenció de familiaritzar els escolars amb algunes de les característiques més importants de l'expressionisme abstracte: pintura gestual, escriptura i signes, relació entre grafisme, color i música (Obra Social de la Caixa de Pensions, 1987c). A la memòria del curs 1987-1988, elaborada per Garí, s'especifica l'objectiu general i el plantejat per a cadascuna de les activitats del curs. En reproduïm un fragment:

Així, per a aquest curs vàrem dissenyar unes activitats que, tot i seguir un paral·lelisme amb el programa d'exposicions, presentaven un panorama més ampli d'introducció a l'Art Contemporani: l'exposició «Twombly» va protagonitzar un apropament a l'art abstracte. «Lucio Fontana» va ser el fil conductor d'introducció al concepte d'espai en la creació plàstica, musical i dramàtica. Finalment, «Punt de confluència», dedicada al radi d'influència de Joseph Beuys a l'Escola de Belles Arts de Düsseldorf, ha estat pres com a element motivador per introduir conceptes com ara l'acte creador com a sistema de vida, la relació entre l'artista i la societat, i la significació de la *performance* i del *happening* en el context d'agitació i d'innovació social i artística dels anys 60-70. (Memòria del curs 1987-1988. Document intern del LdIA, 1988, pp. 3-4)

Des del Departament de Programes Educatius «"la Caixa" a les escoles» i de l'equip del LdIA, qualsevol projecte s'iniciava demanant als responsables del Servei d'Exposicions la programació prevista per al període d'un curs escolar. Seguidament, ja es podien elaborar els redactats de les eines de difusió destinades als docents perquè hi participessin amb els grups d'escolars. En un principi, la revista *Papers* i els programes de difusió de les propostes exercien aquesta funció. Sovint, el tipus d'exposició determinava el grau d'afiliació de docents, amb els seus escolars participants. Les mostres d'artistes més clàssics o coneguts predisposaven a una gran demanda, mentre que les exposicions de caire més contemporani i d'artistes poc coneguts afavorien que la participació fos més baixa. Per aquest motiu, era necessari que el docent conegués *a priori*, o mitjançant la pròpia participació, els objectius que es desenvolupaven en els formats «Visites comentades» i «Visites comentades + taller», independentment dels artistes, moviments o èpoques que es mostraven. Per poder transmetre correctament les explicacions, molt aviat es van començar a oferir presentacions adreçades als docents i vinculades a la programació de cada curs (capítol 6, «Formació dels docents al Laboratori de les Arts»).

Com ja hem explicat, l'equip del LdIA sol·licitava tota la documentació corresponent als projectes expositius per fer una bona immersió en el tema. A continuació, es desenvolupava la proposta educativa des del mateix equip i buscant els professionals més adequats per dissenyar un projecte educatiu per a cada exposició. Finalment, es produïen i es portaven a terme les propostes concretes. Sovint, la informació de base es complementava amb un procés de recerca per ampliar els continguts de l'exposició, ja que es tenien en compte tots els coneixements que se'n podien derivar: contextualització, influències i d'altres. Els educadors havien de fer una bona immersió en els continguts de cada projecte per poder portar-lo a bon terme.

Les «Visites comentades + taller», d'una gran complexitat d'execució, van esdevenir una de les iniciati-

ves més característiques de l'oferta del LdIA, i també podem dir que van constituir el germen per a la creació d'altres propostes futures, com ara «Articles i artefactes», «Figura», «Visites-taller» o «Visites dinamitzades» i «Tallers d'art contemporani», entre d'altres. Com ja s'ha comentat, per a cada activitat s'elaborava un projecte ben definit i, en finalitzar, els educadors presentaven una memòria en la qual explicaven el funcionament de la proposta (vegeu un exemple de memòria a l'annex 10). Aquest format es va estendre fins al curs 1995-1996 (Fundació "la Caixa", 1995a), quan va ser substituït pel nou model, anomenat «Visites-taller» o «Visites dinamitzades». Les «Visites comentades», d'una hora de durada, es van continuar oferint durant tota la trajectòria del LdIA.

A l'apartat següent deixem constància d'un exemple concret de «Visita comentada + taller» per tipificar el model a què fem referència.

5.1.2. Exemple de «Visita comentada + taller»: activitat «Lucio Fontana»

Esmetem un dels primers projectes que es van fer, en aquest cas vinculat a l'exposició de l'artista Lucio Fontana (del 9 de febrer al 27 de març de 1988). Aportem un resum de l'activitat a partir del projecte, de la memòria i de les descripcions que formen part de la documentació interna del LdIA. També ho fem a partir de la pròpia experiència. El projecte va ser elaborat per Clara Garí i José Manuel Berenguer, i va comptar amb la participació de les persones de l'equip del LdIA. L'activitat la van conduir les educadores Isabel Abad (llicenciada en Història de l'Art) i Rosly Ayuso (especialista en dansa i expressió corporal). La coordinació va anar a càrrec de Glòria Valls i Assumpta Cirera.

El projecte i la memòria especifiquen el que calia fer a cadascuna de les dues parts en què es dividia l'activitat. Hem utilitzat algunes de les frases que consten en ambdós documents per elaborar un nou redactat que explica el funcionament de la proposta. La presentem mostrant les dues meitats que la configuren:

1. L'activitat, conduïda per les dues educadores, s'iniciava amb una visita comentada a les sales d'exposició per familiaritzar els escolars amb les creacions de l'artista italià Lucio Fontana. Durant una hora, es proposava fer un recorregut distès per algunes obres significatives, prèviament seleccionades, perquè els grups de participants tinguessin un contacte directe amb les peces originals. Els continguts es desenvolupaven amb els alumnes asseguts davant de cadascuna de les obres tractades, i per a cada peça s'exposaven aspectes concrets que hi estaven implícits, com el moviment, l'abstracció, l'espacialisme i l'art integral. Buscant la implicació dels membres del grup, es feia una introducció amb conceptes bàsics i es partia de la figuració per comprendre l'art no figuratiu i poder arribar a l'abstracció. En les explicacions de les educadores es tenia present el tractament de l'espai. Així, s'introduïa la concepció espacial a través del gest per facilitar la comprensió de l'obra de l'artista. Es buscava la participació directa dels escolars promovent la contemplació a través del joc, i també amb preguntes que ajudaven a aconseguir respostes intel·ligents per afavorir la proximitat i fer brotar la imaginació. Es tenien en compte les aportacions dels alumnes i se'ls feia pensar. Es donaven referències del marc històric i social de Lucio Fontana a partir d'exemples de proximitat.
2. A continuació i durant dues hores, tot el grup, sempre acompanyat per les dues educadores, es traslladava al pati del Centre Cultural Palau Macaya, on hi havia el llum de neó dissenyat per Lucio Fontana.⁴ Es donaven referències de l'obra i dels aspectes materials i tècnics per convidar els

⁴ Actualment, l'estructura de neó *Ambient espacial núm. 51-A1*, creada per Lucio Fontana per a la IX Triennial de Milà (1951), s'exposa al vestíbul de CaixaForum Barcelona. <https://premsa.lacaixa.es/obrasocial/col-leccio-d-art-contemporani-br-fundacio-la-caixa__816-c-3371_.html> (Fundació Bancària Caixa d'Estalvis i Pensions de Barcelona "la Caixa", 2002).

participants a resseguir les formes del neó a través del moviment corporal. D'aquesta manera, els escolars traçaven dibuixos imaginaris amb el cos que, invisiblement, quedaven gravats en l'espai. Després, tot el grup entrava dins el taller del LdIA per fer una proposta experimental, ambientada mitjançant la narració d'un conte que convidava els alumnes a ser els protagonistes de la història. Així, els participants es transformaven en *bucciatori* (foradors) i, ja en el paper dels personatges, se'ls proposava celebrar un ritus o una acció performativa en l'espai. Per aconseguir-ho, es feien tres grups i cadascun disposava d'un recurs diferent: llum, so o matèria. La funció de cada grup d'alumnes era similar, ja que tots havien de crear forats a l'espai, però cada grup ho havia de fer amb els recursos que se li lliuraven. Els *bucciatori* de la llum traçaven circuits gestuals amb llanternes. Amb els moviments, marcaven línies en la foscor, fàcilment associables a les instal·lacions de neó de Fontana. Els *bucciatori* del so feien sonar instruments en espais canviants. Tocaven instruments de percussió i de vent. Els efectes espacials s'aconseguien amb un programa de simulació acústica i una taula de mesclades que integrava els senyals dels micròfons. Els *bucciatori* de la matèria feien talls i forats, a la manera de Fontana, en unes teles tensades sobre uns grans bastidors de peu. Uns micròfons instal·lats al costat de les teles captaven el so amplificat dels talls i els forats. S'utilitzaven diferents recursos per aconseguir una *performance* cooperativa, amb una gran diversitat de materials sonors, visuals i tàctils: xilòfon, metal·lòfon, xiulet, dos instruments Baschet,⁵ cítara, bongos, llanternes, tubs, samarretes, cúters, taula de so (vegeu figura 24), simulador d'espais, deu micròfons amb peus, sis bastidors grans, teles per a bastidors i dos projectors. Per mitjà de l'acció performativa, els participants experimentaven vivencialment la percepció de l'espai a través del cos, l'intel·lecte i les emocions. Després d'haver assajat per grups els diferents rols que havien d'assumir, es duia a terme l'acció conjunta en la penombra i en silenci

absolut. Aquesta segona part, a l'espai del LdIA, acabava amb una reflexió i una posada en comú sobre allò viscut, vinculades amb el que s'havia vist a l'exposició de Lucio Fontana.

Utilitzant recursos presents en l'art contemporani, el resultat es traduïa en una acció performativa, participativa, creativa, divertida, lúdica i, sobretot, viscuda. Reproduïm a continuació alguns dels comentaris dels alumnes participants un cop a l'escola i després d'haver reflexionat sobre l'experiència al LdIA. Tal com podem constatar a les respostes obtingudes a la setena pregunta del qüestionari al professorat (vegeu, dins el capítol 6, «6.1.3. Connexions dels docents amb el LdIA»), sovint els docents que participaven en les activitats amb els grups d'escolars vinculaven els aprenentatges del LdIA amb els curriculars. Les aportacions següents van ser recollides per un dels professors després de recopilar l'expressió de les vivències d'un grup d'escolars que havien fet l'activitat al LdIA, i les va fer arribar a l'equip (no tenim constància del nom de l'escola, ni del docent que les va lliurar):

Vi una especie de huevos que tenían unos agujeros. Representaba que no había nada detrás del cuadro. Al señor Lucio Fontana le gustaba el espacio y el movimiento. (Josep, document intern del LdIA, 1988)

Yo sentí algo distinto a lo normal, ya que allí trabajé con el espacio. Cosa que no había hecho nunca. Me pareció algo realmente hermoso. (Elena, document intern del LdIA, 1988)

Había unos instrumentos diferentes. Cuando la chica los hacía tocar sonaban mal, como si no hubiera espacio, pero con un aparato con muchos botones los hicimos sonar. Sonaba parecido al eco, como si estuviéramos en un sitio muy grande y espacioso. Era todo oscuro. Algunos teníamos linternas normales o de color lila para agujerear el espacio, otros hacían cortes y agujeros en las

Figura 24. Un grup d'escolars es preparen per a una acció performativa aprenent a utilitzar una taula de so al taller del LdIA del Centre Cultural Palau Macaya (curs 1987-1988). Extret d'una fotografia de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

telas, y los demás bailaban representando instrumentos. También había unos que reproducían sonidos. (Sònia, document intern del LdIA, 1988)

Aquesta activitat va ser duta a terme pels nens i nenes de 3r a 8è d'EGB⁶ de les escoles Mare Nostrum, Alfons XIII, Camí, Lluís Millet, Vedruna, Montserrat, La Floresta, Ginebró, Vaixell Burriac, Bàrkeno, Sant Cristòfol i Frederic Mistral. També hi va assistir un grup d'estudiants de mestre de la Universitat Autònoma de Barcelona. Se'n van fer un total de 21 sessions, en les quals van participar 638 alumnes.

Tal com hem apuntat al capítol 4 («4.4.4. Reflexió i revisió permanents»), l'observació detallada de les reaccions dels participants i la recopilació de dades sobre el funcionament dels grups d'escolars permetia introduir millores de cara al desenvolupament de futures propostes al LdIA. A la memòria de l'activitat «Lucio Fontana», hem trobat una valoració de les educadores en la qual es mostra el necessari procés de construcció:

El que ha resultat absolutament satisfactori ha estat l'evolució que s'ha detectat en els alumnes des del començament fins al final. Tot i que, en alguns casos, s'ha topat amb una predisposició de rebuig i negativa d'entrada, ràpidament els participants s'han deixat portar, s'han interessat i han fet preguntes. Les seves cares han deixat de ser escèptiques per esdevenir fascinades. Alguns professors ens han comentat que hi ha hagut alumnes que a l'entrar a l'exposició han dit: «Que horros! Que lleig! Quina presa de pèl dir que això és art!». I que els mateixos alumnes s'han desdit i han comentat que els havia encantat quan ha acabat tota l'activitat. (Memòria de l'activitat «Lucio Fontana», document intern del LdIA, 1988)

Seguint amb la descripció de les activitats entorn de la programació d'exposicions, a continuació desenvolupem el funcionament del format corresponent a les anomenades «Visites-taller» o «Visites dinamitzades».

⁵ Els dos instruments Baschet o escultures sonores del LdIA van ser construïts pels germans francesos Bernard Baschet, enginyer (1917-2015), i François Baschet, escultor (1920-2014).

⁶ El curs 3r d'EGB equival a l'actual 3r d'educació primària, i 8è d'EGB, a 2n d'ESO.

5.1.3. Descripció de les «Visites-taller» o «Visites dinamitzades»

La tipologia d'activitats que figura inicialment en els programes de difusió amb el nom de «Visites-taller», i posteriorment «Visites dinamitzades», fa referència a uns itineraris actius, de dues hores de durada, per les sales d'exposicions adreçats a grups d'escolars i també al públic familiar. Com a les «Visites comentades + tallers», comptaven amb un projecte definit per a cada exposició, i les activitats estaven conduïdes per uns educadors que utilitzaven diferents materials i recursos per dinamitzar-les. Sampietro descriu les «Visites-taller» de la manera següent:

A partir de 1995, las dos partes de la actividad⁷ se fusionaron en la llamada *visita-taller*, que incorpora ejercicios de comprensión que se ponen en práctica en las propias salas. Este tipo de visita sigue plenamente vigente para nosotros. Se trata de una propuesta que pone en funcionamiento tres estrategias: la observación, el diálogo y la manipulación de materiales (imágenes y objetos muy diversos). Estos se desplazan por las salas en un carrito y tienen por objetivo ayudar al educador de sala a explicar mejor un concepto, a ilustrar una idea o a establecer relaciones. La visita-taller permite trabajar con los referentes que forman parte de la experiencia cotidiana de los niños, potenciando el hábito de visitar exposiciones y alimentando la interpretación del museo como un espacio próximo donde el respeto a las obras y al resto del público no implica la sacralización. Desmenuzar las ideas, explicar conceptos por contraste o negación, plantear problemáticas y articular la conversación en torno a todo ello son algunos de los cometidos más importantes que lleva a cabo el educador con la ayuda de los materiales. (Sampietro, 2001, pp. 33-34)

Aquesta modalitat, que va tenir un gran recorregut i que continua vigent actualment en les activitats educatives de CaixaForum, va néixer per una necessitat. Quan, durant el curs 1991-1992, el LdLA va començar a fer activitats educatives a la Sala Catalunya de la Fundació "la Caixa", especialitzada en exposicions de fotografia, va ser necessari adaptar-se a unes sales d'exposició que no disposaven d'un espai educatiu adequat per fer-hi tallers. Es buscava una manera de poder interaccionar amb els grups d'escolars vivencialment, i entre l'equip del LdLA va sorgir la idea de crear un contenidor portàtil ple de recursos i materials (vegeu figura 25). Aquest recipient es va anomenar *carro*, i va anar evolucionant amb els anys. El 1992 es va fer una adaptació d'un «carro» per a les visites de grups familiars a les exposicions de fotografia. L'any 1995, al Centre Cultural Palau Macaya ja hi convivien dos tallers i dos «carros». Aquell mateix any, amb les itineràncies d'activitats educatives vinculades a les exposicions del territori espanyol, es va adoptar la fórmula del «carro» com a recurs educatiu.⁸

Les «Visites-taller» o «Visites dinamitzades» es desenvolupaven íntegrament dins les sales d'exposició. Els educadors feien la visita amb el suport d'un contenidor, el «carro», ple de materials pensats per a cada recorregut d'exposició. Amb l'ús de diferents recursos es complementaven les explicacions, de manera que es contribuïa a un millor coneixement de les obres i s'aportaven aspectes lúdics. Els materials propiciaven exercicis diversos, que anaven des de la simple exhibició davant del públic fins a la realització de jocs participatius, per dinamitzar, reforçar i obrir noves vies d'interpretació i diàleg amb els grups d'escolars (vegeu figura 26). La concreció del fil argumental de la visita i el disseny del material educatiu partien d'un projecte previ dut a terme per l'equip del LdLA i els col·laboradors, en el qual es proposava un itinerari amb els objectius i el funcionament dels materials dins de les sales. Amb la contemplació de

Figura 25. Un grup d'escolars interactua amb un «carro» ple de materials, en una «Visita-taller» de la Sala Catalunya de fotografia, 1992. Extret d'una fotografia de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Figura 26. Un educador del LdLA interactua a les sales amb un grup d'escolars a través dels materials d'un «carro», a la «Visita-taller» *Renoir, Cézanne, Modigliani, Picasso... Obres clau de l'art modern*, 2002, CaixaForum. Extret d'una fotografia de Ferran Borràs, de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

⁷ Amb l'expressió «las dos partes de la actividad», Sampietro fa referència a la visita comentada i al taller.

⁸ Les dades exposades s'han extret d'un document intern del LdLA. Formen part del guió de la ponència que Montserrat Sampietro va fer a Valladolid el 8 de maig de 1999.

les obres i la manipulació dels objectes, es buscaven referències de proximitat.⁹

En el programa de difusió de les activitats del LdLA del curs 1996-1997, s'explica el nou format, que va substituir la tipologia de «Visites comentades + tallers»:

Cada exposició genera un seguit d'activitats dissenyades en funció de l'obra exposada, aprofundint en diversos aspectes del llenguatge plàstic a partir del diàleg i de l'experimentació en directe. La novetat d'aquest curs és que les activitats es duran a terme a les mateixes sales d'exposició. (Fundació "la Caixa", 1996, p. 6)

Veiem, doncs, que el disseny del recurs anomenat *carro* es va fer seguint un procés orgànic i com a fruit de les necessitats que anaven sorgint. Consistia en un contenidor amb rodes i diferents distribucions per organitzar el material necessari per a cada exposició. A les sales, es convertia en una taula d'operacions sobre la qual es produïen esdeveniments inesperats i sorprenents. També oferia l'oportunitat de gaudir de l'art intervenint i tocant, activitats normalment prohibides quan es visita una exposició. Els dissenys d'aquests «carros», que recollien moltes possibilitats per comunicar els continguts de les exposicions, estaven inspirats en les anomenades *maletes pedagògiques* (recurs explicat a l'apartat 4.4.3, «Disseny de nous recursos»). L'equip del LdLA els va pensar conjuntament amb el col·laborador Toni Cirera, que els va dissenyar tenint en compte les diferents necessitats específiques. Els models van anar evolucionant al llarg del temps, des de l'ús d'un contenidor simple per transportar-hi els materials, passant pel disseny d'uns contenidors específics (vegeu figura 27), fins a arribar al disseny del prototip que es continua utilitzant actualment (vegeu figura 21). Per conèixer millor el sentit d'aquest recurs, reproduïm un fragment de l'entrevista realitzada a Toni Cirera:

Els «carros» són bons, ni dolents, ni macos o lletjos. Funcionen per al projecte o no funcionen. M'és molt difícil treballar si no entenc el projecte en global. Haig de veure molt clara la idea que es vol portar a terme per poder construir un contenidor adequat. Amb els materials passa el mateix [...] Hi ha una part molt important, que és la fascinació de l'objecte. El fet de tenir-lo a les mans fa que ens n'apropriem. Crec fermament que educar passa sobretot per obrir la porta de l'interès de l'educand. Els materials ens ajuden moltes vegades a obrir aquesta porta. (T. Cirera, comunicació personal, 5 d'octubre de 2018. Vegeu l'annex 2 TC)

Amb aquest nou recurs, ja no calia desplaçar-se des de les sales d'exposicions fins a l'espai del taller del LdLA, ja que, acompanyats per un educador i davant de les obres, els nois i noies experimentaven directament amb els conceptes i les idees que sorgien. L'èxit de les «Visites dinamitzades» s'aconseguia utilitzant complements i proposant jocs i exercicis pràctics que estimulaven la participació (Fundació "la Caixa", 1997a). L'encert d'aquest mitjà, de llarg recorregut, tal com hem avançat, fa que actualment es continuïn utilitzant uns «carros» a les visites educatives dels centres CaixaForum de l'Estat espanyol, i també dins el programa *El arte de educar* del Museu del Prado de Madrid, en el qual col·labora la Fundació "la Caixa" des del curs 2009-2010.

5.1.4. Exemple de «Visita-taller» o «Visita dinamitzada»: activitat «Sophie Calle»

Com a referència d'aquesta tipologia, prendrem el projecte que el LdLA va elaborar per a l'activitat educativa vinculada a l'exposició *Sophie Calle. Relats* (del 14 de febrer al 27 d'abril de 1997), sobre aquesta fotografia i escriptora. A la carta que el LdLA va

Figura 27. Tres tipologies de «carros». A l'esquerra, un model comercialitzat i adaptat. Al centre i a la dreta, disseny d'uns prototips específics que van anar evolucionant. Extret de fotografies de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

⁹ Informació extreta d'un document intern del LdLA sense data (se situa als voltants de l'any 2000).

enviar als docents amb informació complementària sobre l'activitat, hi consta la presentació als professors, que es va portar a terme el dijous 18 de febrer de 1997, a dos quarts de set de la tarda. També hi trobem la informació següent:

Els exercicis que es desenvolupen durant la visita tenen una doble finalitat. En primer lloc, explicar d'una manera entenedora en què consisteix el treball de l'artista, i posar-lo en contacte amb les nostres pròpies experiències personals. En segon lloc, familiaritzar-se amb els usos instrumentals de la fotografia (la fotografia que es limita a deixar constància de l'existència d'una persona o d'un esdeveniment), i veure els avantatges d'utilitzar aquests tipus de materials en una obra de caràcter conceptual. Aprendre a explicar una història mitjançant textos i fotografies, reconstruir la nostra vida a través de fragments (experiències, records, desitjos). I convertir-nos en detectius per aprendre a interpretar la manera d'actuar de les persones que ens envolten: com es veuen a si mateixes i com voldrien que les veiéssim. (Carta als docents, 1997; documentació interna del LdIA)

Fem una descripció sintetitzada de la proposta a través del projecte elaborat pel col·laborador Julià Guillamon,¹⁰ conjuntament amb Isabel Abad, de l'equip del LdIA (document intern del LdIA). Per fer la visita a l'exposició dels grups d'escolars, es partia del concepte d'identitat implícit en l'obra de la fotògrafa. Per fer-ho, es mostraven una sèrie de documents oficials (carnet d'identitat, llibre de família, passaport, etc.) i un seguit de fotografies de personatges en família, que feien treballs o activitats vinculats a les aficions i gustos personals. Aquestes imatges permetien introduir i aprofundir el concepte d'identitat.

A partir d'un repertori d'experiències autobiogràfiques de l'artista, se seleccionaven les obres per reflexionar sobre la identitat: qui som?, quins elements ens defineixen?, quin sentit té la nostra vida? A tra-

vés de diferents preguntes i l'ús d'objectes, els educadors construïen un diàleg amb els grups escolars per aproximar-los a l'obra de Sophie Calle. Per exemple, davant la instal·lació *Els dorments*, es plantejaven qüestions a través de l'observació i l'ús d'objectes:

Tenim aquestes varetes amb símbols (lupa, binocles, forat del pany, espiell) que representen diferents maneres d'observar la realitat (en detall, des de lluny, de fora a dins i de dins a fora). Quina us sembla que correspondria a la situació que es planteja a *Els dorments*? (el forat del pany, perquè Sophie Calle s'introdueix en la intimitat dels seus convidats, s'amaga darrere la càmera per mirar). Ara imagineu que Sophie Calle us proposa a vosaltres que us instal·leu a casa seva. Quina reacció tindreu? Acceptaríeu la seva proposta? Faríeu les mateixes coses que feu habitualment? O, pel fet que us observessin i us fessin fotografies, canviariéu la vostra manera de fer, intentaríeu passar despercebuts? Què us sembla que fan tots aquests «dorments»? Us sembla que actuen amb naturalitat? O canvien la seva manera de fer les coses? Quins d'aquests personatges us sembla que estan relaxats i quins altres us sembla que estan nerviosos? Us sembla que podem arribar a treure conclusions de com són a través d'aquesta experiència? Us heu fixat que molts d'aquests personatges estan a l'expectativa, com si esperessin que passés alguna cosa? Què us sembla que podria passar en una situació així? Però la realitat és que no passa res d'això. La normalitat és total. Només que l'acte normal (dormir) s'ha traslladat a un lloc estrany i ha provocat una inquietud. Mireu aquestes fotografies de la instal·lació i compareu-les amb aquestes altres que corresponen a una pel·lícula d'acció. Ara intentarem fer un diagrama, amb les mans, del que passa a totes dues seqüències, com si la nostra mà fos l'agulla d'un aparell per mesurar la intensitat del que passa, una mena de sismògraf. Cada vegada que hi hagi un canvi bruscat en l'acció, farem un gest per indicar que puja la intensitat. A la seqüència de fotografies de Sophie Calle, gai-

Figura 28. Grup d'escolars a la «Visita-taller» del LdIA a l'exposició Sophie Calle. *Relats*, 1997. Extret d'una fotografia de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

rebé no hi ha cap oscil·lació! Ara fixem-nos en la manera com l'artista ha disposat les imatges a la paret. No trobeu que accentua la monotonia de l'acció? (Projecte «Sophie Calle», 1997, document intern del LdIA)

La proposta es desenvolupava fent un desplaçament dels grups davant de diferents obres de Sophie Calle i seguia l'exemple descrit, explicant a través de preguntes i utilitzant objectes ubicats dins el contenidor transportable anomenat *carro* (vegeu figura 28).

Els educadors adoptaven el projecte escrit i hi feien les aportacions que consideraven amb l'acord de l'equip del LdIA. A la memòria elaborada pels educadors (no hi consta el seu nom), es destaca que la major part dels grups assistents eren de 6è d'EGB i BUP. Tal com hem fet a la descripció de l'activitat «Lucio Fontana», constatem la reflexió present al LdIA en cada projecte (vegeu, dins el capítol 4, «4.4.4. Reflexió i revisió permanents»), i aportem una valoració que ens sembla destacable del document:

Volem remarcar que els alumnes que han vingut a veure aquesta exposició tenien un desconeixement total del que venien a veure. És per aquest motiu que al principi tenien una actitud una mica escèptica, i era a mesura que anaven descobrint l'artista i la seva obra que se'ls anava despertant l'interès, fins que, en arribar al final, podem assegurar que marxaven plenament satisfets i amb la sensació d'haver descobert un sistema d'expressió. Hem hagut de retallar o suprimir alguna activitat del projecte per poder ajustar-nos al temps disponible, que era de dues hores. (Memòria de l'activitat «Sophie Calle», documentació interna del LdIA)

En un document intern d'estadística de participació del LdIA (1997-2003), hi consta que en l'activitat educativa de l'exposició Sophie Calle hi van participar 266 alumnes de diferents grups escolars. Per poder portar-hi els alumnes, els docents havien de decidir prèviament l'assistència del grup i fer la reserva corresponent trucant al telèfon del LdIA. El grup màxim admès era de 30 persones. L'activitat s'adreçava a grups d'escolars de 8 a 18 anys, i es feien

¹⁰ Julià Guillamon i Mota (Barcelona, 1962) és escriptor i crític literari.

les adaptacions necessàries a l'edat i al grup. El preu era de 5.000 pessetes per grup (30 euros). L'horari que s'oferia era de deu a dotze del matí o bé de tres a cinc de la tarda. La durada de l'activitat era de dues hores (Fundació "la Caixa", 1996).

5.1.5. Descripció de les «Visites lliures»

Dediquem ara un breu espai a parlar de la tipologia de les «Visites lliures». Aquestes es van oferir des del curs 1997-1998 fins al curs 1999-2000 al Centre Cultural Palau Macaya, i consistien en una oferta perquè els docents poguessin organitzar-se les visites amb els grups d'escolars pel seu compte i sense que les dinamitzés un educador. S'oferia la possibilitat que el docent assistís a les sessions de presentació, per poder lliurar-li la documentació pertinent i aprofitar millor la visita (Fundació "la Caixa", 1997a).

Aquesta modalitat s'oferia vinculada al calendari d'exposicions per a grups d'escolars, estudiants i altres col·lectius, en l'horari d'onze del matí a set de la tarda, i calia concertar prèviament l'hora de visita. Podien participar-hi grups de fins a 30 persones, a un preu de 125 pessetes/persona (0,75 €). Durant el curs 1999-2000, es van oferir gratuïtament. L'adequació al nivell es deixava sota el criteri del docent (Fundació "la Caixa", 1997a). No disposem de cap exemple de «Visita lliure», ja que, com el mateix nom indica, cada docent hi aportava allò que considerava convenient.

5.1.6. Descripció de «L'art per aprendre. Visita + dossier» o «Visita dinamitzada + dossier educatiu»

Amb el nom de «L'art per aprendre. Visita + dossier», durant el segon semestre del curs 2002-2003,

l'equip del LdIA, ja instal·lat a CaixaForum, va començar a oferir una innovadora línia d'actuació. Per les seves característiques, desenvolupem també aquesta tipologia al capítol «6. Formació dels docents al Laboratori de les Arts». Com indica el mateix nom de l'activitat, es tractava d'una visita a les exposicions temporals que incorporava un dossier pedagògic amb informació, materials i activitats per fer a l'escola abans i després de la visita. La intenció era que els docents integressin els temes tractats a cada exposició dins la programació curricular i, més enllà de l'àrea de visual i plàstica, els poguessin vincular a diferents disciplines (vegeu figura 29).

Els dossiers educatius es presentaven com una eina de treball adreçada als professors que proporcionava informació i propostes de caire interdisciplinari per explorar qüestions presents als centres educatius (Fundació "la Caixa", 2002b). El format es destinava a grups d'escolars, i s'estructurava a través d'un diàleg temàtic per a cada exposició que propiciava un intercanvi d'idees entre l'educador que conduïa la visita i els alumnes. Tal com es feia a les «Visites-taller» o «Visites dinamitzades», per portar a terme la visita l'educador utilitzava materials didàctics que facilitaven l'observació i la participació dels grups d'escolars. A partir del curs 2004-2005, el mateix format es va començar a difondre amb el nom de «Visita dinamitzada + dossier educatiu» (Fundació "la Caixa", 2004a).

Coincidint amb la presentació de la Col·lecció d'Art Contemporani de la Fundació "la Caixa" a les tres sales de CaixaForum, durant el curs 2002-2003, el LdIA va iniciar una línia de dossiers vinculada a exposicions concretes d'aquesta col·lecció. Aquests dossiers pretenien respondre a qüestions generals implícites en l'art contemporani, i anaven més enllà de referir-se a artistes o tendències determinades. Com tots els dossiers proposats, partien d'uns temes clau que organitzaven tots els conceptes i recollien suggeriments amb diferents estratègies participatives, que es desenvolupaven amb l'acompanyament d'un educador durant la visita a l'exposició. Es proposaven unes activitats per treballar a l'aula *a priori*

Figura 29. Visita del LdIA a l'exposició *Avedon* (Col·lecció d'Art Contemporani), CaixaForum, 2002. Extret d'una fotografia de Ferran Borràs de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

i a posteriori de la visita. La idea era poder oferir una tasca de continuïtat amb el desenvolupament d'uns continguts previs a la visita per part dels docents i dels grups, durant la visita a les sales d'exposició de CaixaForum amb un educador, i continuar proposant aspectes de creació contemporània per desenvolupar després de la visita entre els docents i els grups (Fundació "la Caixa", 2003a).

La modalitat de «L'art per aprendre. Visita + dossier», més tard anomenada «Visita dinamitzada + dossier educatiu», generava unes sinergies destacables entre l'educació formal i la no formal, ja que incidia en un model interdisciplinari que integrava coneixements a través de propostes artístiques. Com ja s'ha avançat, tenint en compte que els dossiers educatius proporcionaven al professorat informació, materials i activitats per treballar amb els alumnes abans i després de la visita, desenvoluparem més extensament aquest format al capítol «6. Formació dels docents al Laboratori de les Arts». Considerem que els dossiers van ser una bona eina per a la

formació dels docents, ja que aportaven a les escoles una concepció metodològica plenament integradora. Amb aquest recurs, el vincle entre l'educació no formal i la formal es feia molt evident.

Per acabar l'apartat dedicat a les activitats educatives que es portaven a terme al LdIA en relació amb la programació d'exposicions, ens ha semblat convenient dur a terme un buidatge de totes les propostes que es van arribar a fer, i deixar constància del gran nombre d'activitats a què fem referència. Les presentem i analitzem tot seguit.

5.1.7. Relació d'activitats educatives vinculades a les exposicions

A continuació detallarem la relació d'activitats educatives per a grups d'escolars que es van dur a terme a l'entorn de la programació d'exposicions: «Visi-

tes comentades»; «Visites comentades + tallers»; «Visites-tallers» o «Visites dinamitzades»; «Visites lliures» i «L'art per aprendre. Visita + dossier» o «Visita dinamitzada + dossier educatiu». Ho farem a partir de la documentació que ens ha estat possible recopilar relacionada amb els títols de les exposicions, les dates, el nombre d'escolars, els preus, els nivells, la durada i altres informacions que hem considerat destacables.

La tasca feta per obtenir totes les dades ha estat molt complexa, ja que ens ha calgut dedicar molt de temps a cercar la informació en els programes de difusió elaborats per a cada curs escolar, en diversos documents interns del LdIA i a la revista *Papers*, editada pel Servei Educatiu de la Fundació "la Caixa" del 1987 al 1991. Els quadres que presentem són d'elaboració pròpia i s'han dissenyat a partir de l'estructuració i l'anàlisi d'informació dispersa. També ha estat necessària una important tasca de classificació i organització. Les dades corresponents al nombre de participants del 1978 al 1992, les hem obtingut d'un document intern, sense data: *Laboratori de les Arts-Resum metodològic* (probablement és de l'any 1992, data de l'última visita-taller referenciada al document). Per determinar les dades concretes de les exposicions, ens hem basat en diferents estadístiques internes en les quals consten algunes de les dades corresponents a les exposicions. La documentació utilitzada forma part de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Considerem que l'elaboració d'una estructura centrada en les activitats educatives que es van fer per a cada curs escolar possibilitarà un recull de les propostes educatives, vinculades a les programacions d'exposicions, que l'equip del LdIA va dur a terme des de l'any 1987 fins al 2006. La quantitat d'activitats que es van arribar a generar i l'alt nombre d'estudiants que hi van participar donen compte de l'expansió que va arribar a tenir el programa. Recordem que en aquesta investigació aportem únicament les dades de les propostes d'educació artística que es van fer des del LdIA connectades a les exposicions de la ciutat de Barcelona de l'entitat "la Caixa".

Cal tenir en compte que, des del curs 1995-1996, el nombre d'activitats per a les exposicions va ser molt més nombrós, perquè incloïa les diverses propostes educatives del territori espanyol.

Als quadres següents hem estructurat únicament la informació de les activitats vinculades a la programació d'exposicions del Palau Macaya, la Sala Catalunya de fotografia i el centre CaixaForum, agrupades per cursos escolars. Cal tenir present que dediquem l'apartat 5.2 d'aquest capítol («Les activitats d'educació visual i plàstica per a grups d'escolars no associades a les exposicions») a considerar les activitats d'art per a grups d'escolars que es van fer a Barcelona sense estar directament vinculades a la programació d'exposicions.

Aportem les dades que hem obtingut en relació amb el nombre d'escolars que hi van participar. Quan no hem aconseguit trobar-les, s'indica «Sense dades». Hem descartat assignar el nombre d'usuaris corresponents a les «Visites comentades» perquè inclouen la suma total de participants, també adults, i no s'hi concreta amb el nombre d'escolars que hi assistien. Únicament les hem considerat quan als documents d'estadística es deixa constància que són activitats per a grups d'escolars.

Les activitats educatives s'emmarcaven dins de les dates de cada exposició (als quadres consten les dates de cada mostra, però no els dies concrets de realització de les propostes educatives). També cal tenir en compte que des del LdIA s'organitzaven moltes més activitats, independentment de les adreçades a grups d'escolars: propostes familiars i visites per a gent gran, per a grups de sords i per a altres col·lectius. A continuació presentem la relació de les activitats dutes a terme al voltant de les exposicions d'art per a grups d'escolars, del curs escolar 1987-1988 al 2005-2006.

Curs 1987-1988. Relació d'activitats del LdIA entorn de les exposicions d'art per a grups d'escolars al Centre Cultural Palau Macaya.

«Visites comentades + taller» (vt) «Visites comentades» (vc)	Dates	Nombre d'escolars
EL MITE DE LEONARDO I LES SEVES FOLLIES	29-09-87 a 05-11-87	1.425 (vt)
CY TWOMBLY: SÈRIES SOBRE PAPER 1959-1987	30-11-87 a 17-01-88	437 (vt)
LUCIO FONTANA	09-02-88 a 27-03-88	638 (vt)
PUNT DE CONFLUÈNCIA. JOSEPH BEUYS	18-04-88 a 22-05-88	180 (vt)
<ul style="list-style-type: none"> – «Visita comentada + taller». Nivells: cicle superior d'EGB, BUP i FP. Durada: 3 hores. Preu: 4.000 ptes./grup (24 €) (màxim, 35 persones). – «Visita comentada». Nivells: cicle superior d'EGB, BUP i FP. Durada: 1 hora. Preu: 1.500 ptes./grup (9 €) (màxim, 35 persones). <p>A destacar: La difusió de les activitats es va fer en dos programes desplegable, l'un per al primer trimestre i l'altre per al segon (format de tríptic de 32 × 25 cm), conjuntament amb totes les activitats que el programa «"la Caixa" a les escoles» ofería a Catalunya i Balears. Ens ha semblat convenient facilitar els preus en euros.</p>		

Curs 1989-1990. Relació d'activitats del LdIA entorn de les exposicions d'art per a grups d'escolars. Centre Cultural Palau Macaya.

«Visites comentades + taller» (vt) «Visites comentades» (vc)	Dates	Nombre d'escolars
JOSEP PUIG I CADAFALCH: L'ARQUITECTURA ENTRE LA CASA I LA CIUTAT	01-12-89 a 11-02-90	730 (vt)
GEORG BASELITZ	27-02-90 a 22-04-90	1.218 (vt)
ED RUSCHA	14-05-90 a 15-07-90	594 (vt)
<ul style="list-style-type: none"> – «Visita comentada + taller». Nivells: cicle superior d'EGB, BUP i FP. Durada: 3 hores. Preu: 5.000 ptes./grup (30 €) (màxim, 30 persones). – «Visita comentada». Nivells: cicle superior d'EGB, BUP i FP. Durada: 1 hora. Preu: 1.500 ptes./grup (9 €) (màxim, 30 persones). <p>A destacar: La difusió de les activitats es va fer en un programa en format de desplegable conjuntament amb totes les activitats que «"la Caixa" a les escoles» ofería a Catalunya i Balears. Ens ha semblat convenient facilitar els preus en euros. A la revista <i>Papers</i> (núm. 2), hi consta que durant el curs 1989-1990 hi van participar 4.318 escolars.</p>		

Quadres d'elaboració pròpia a partir de la documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Curs 1990-1991. Relació d'activitats del LdIA entorn de les exposicions d'art per a grups d'escolars al Centre Cultural Palau Macaya.

«Visites comentades + taller» (vt) «Visites comentades» (vc)	Dates	Nombre d'escolars
HOWARD HODGKIN	02-10-90 a 18-11-90	811 (vt)
EDOUARD VUILLARD	04-12-90 a 27-01-91	845 (vt)
PASSAGE DE L'IMAGE	11-02-91 a 28-03-91	1.100 (vt)
FOTOGRAFIA NORD-AMERICANA DEL SEGLE XX	16-04-91 a 26-05-91	700 (vt)
<p>– «Visita comentada + taller». Nivells: cicle superior d'EGB, BUP i FP. Durada: 3 hores. Preu: 10.000 ptes./grup (60 €). El conjunt dels quatre tallers: 35.000 ptes. (210 €) (màxim, 30 persones).</p> <p>– «Visita comentada». Nivells: cicle superior d'EGB, BUP i FP. Durada: 1 hora. Preu: 5.000 ptes./grup (30 €). El conjunt de les quatre visites: 15.000 ptes. (90 €). Grup classe (màxim, 30 persones).</p> <p>A destacar: És el primer curs que el LdIA té un programa de difusió propi en format de llibret (21 × 21 cm). Els preus es dupliquen. Ens ha semblat convenient facilitar els preus en euros. En un article de la revista <i>Comunidad Escolar</i> s'informa que uns 1.000 estudiants han participat en la «Visita comentada + taller» <i>Fotografia nord-americana del segle xx</i> (Comunidad Escolar, 1991).</p>		

Curs 1991-1992. Relació d'activitats del LdIA entorn de les exposicions d'art per a grups d'escolars al Centre Cultural Palau Macaya i Sala Catalunya.

«Visites comentades + taller» (vt) «Visites comentades» (vc)	Dates	Nombre d'escolars
AL RAS. FIGURES D'INTEMPÈRIE	20-11-91 a 05-01-92	844 (vt)
MODEST URGELL: 1839-1919	14-01-92 a 22-03-92	1.419 (vt)
SANDY SKOGLUND (Sala Catalunya de fotografia)	28-04-92 a 31-05-92	426 (vt)
L'ESPORT A LA GRÈCIA ANTIGA: LA GÈNESI DE L'OLIMPISME	13-05-92 a 09-08-92	1.845 (vt)
<p>A destacar: No disposem de més dades. El catàleg de difusió és un desplegable molt genèric. S'especifica que el LdIA, coincidint amb la inauguració de cada exposició, farà arribar a les escoles una informació més exhaustiva.</p>		

Quadres d'elaboració pròpia a partir de la documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Curs 1992-1993. Relació d'activitats del LdIA entorn de les exposicions d'art per a grups d'escolars al Centre Cultural Palau Macaya i Sala Catalunya.

«Visites comentades + taller» (vt) «Visites comentades» (vc)	Dates	Nombre d'escolars
ARNOLD SCHOENBERG. PINTURES I DIBUIXOS	16-09-92 a 01-11-92	Sense dades
DEIXEU EL BALCÓ OBERT... LA FOTOGRAFIA EN L'ART CONTEMPORANI ESPANYOL (Sala Catalunya de fotografia)	29-09-92 a 08-11-92	Sense dades
EL QUART CONTINENT. ART PRECOLOMBÍ	19-11-92 a 10-01-93	Sense dades
EINSAMKEIT. UN SENTIMENT ALEMANY (Sala Catalunya de fotografia)	24-11-92 a 17-01-93	Sense dades
WIFREDO LAM. OBRA SOBRE PAPER (Sala Catalunya de fotografia)	21-01-93 a 21-03-93	Sense dades
DANNY LYON. FOTOGRAFIES (Sala Catalunya de fotografia)	09-02-93 a 28-03-93	Sense dades
ESPAIS EXISTENCIALS. LA MIRADA APASSIONADA DE DANIEL CORDIER	16-04-93 a 30-05-93	Sense dades
VEURE MIRÓ. LA IRRADIACIÓ DE MIRÓ EN L'ART ESPANYOL	17-05-93 a 01-07-93	Sense dades
<p>A destacar: No disposem del programa d'activitats educatives. Obtenim la informació de documents interns del LdIA, de retalls de premsa i de les publicacions per a docents. Manca informació. No disposem de cap document amb el nombre d'escolars.</p>		

Quadre d'elaboració pròpia a partir de la documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Curs 1993-1994. Relació d'activitats del LdIA entorn de les exposicions d'art per a grups d'escolars al Centre Cultural Palau Macaya i Sala Catalunya.

«Visites comentades + taller» (vt) «Visites comentades» (vc)	Dates	Nombre d'escolars
J. M. W. TURNER. IMPRESSIONS DE GRAN BRETAGNYA	15-09-93 a 07-11-93	Sense dades
ÀLBUM DE FRANÇA. DE SEEBERGER A L'ESTUDI HARCOURT (Sala Catalunya de fotografia)	21-09-93 a 14-11-93	Sense dades
VERSALLES: RETRATS D'UNA SOCIETAT. SEGLES XVII-XIX	09-12-93 a 30-01-94	Sense dades
LAS FUENTES DE LA MEMORIA II. FOTOGRAFÍA Y SOCIEDAD EN ESPAÑA 1900-1939 (Sala Catalunya de fotografia)	14-12-93 a 23-01-94	Sense dades
LA IMATGE FRÀGIL (Sala Catalunya de fotografia)	07-02-94 a 10-04-94	Sense dades
WILLEM DE KOONING	17-02-94 a 03-04-94	Sense dades
CHARLES SIMONDS	21-04-94 a 05-06-94	Sense dades
HELEN CHADWICK. EFFLUVIA (Sala Catalunya de fotografia)	28-04-94 a 12-06-94	Sense dades
TADAO ANDO. MÉS ENLLÀ DELS HORIZONS EN ARQUITECTURA	15-06-94 a 30-07-94	Sense dades
A destacar: No disposem del programa d'activitats educatives. Obtenim la informació de documents interns del LdIA. Manca informació. No disposem de cap document amb el nombre d'escolars.		

Curs 1994-1995. Relació d'activitats del LdIA entorn de les exposicions d'art per a grups d'escolars al Centre Cultural Palau Macaya i Sala Catalunya.

«Visites comentades + taller» (vt) «Visites comentades» (vc)	Dates	Nombre d'escolars
ENTRE LA PRESENCIA I LA REPRESENTACIÓ. ESCULTURES I INSTAL·LACIONS DE LA COL·LECCIÓ	21-09-94 a 06-11-94	Sense dades
KANDINSKI/MONDRIAN. DOS CAMINS VERS L'ABSTRACTIÓ	25-11-94 a 22-01-95	Sense dades
LES DONES FOTÒGRAFES A LA REPÚBLICA DE WEIMAR. 1919-1933 (Sala Catalunya de fotografia)	23-01-95 a 26-03-95	Sense dades
LA VISIÓ AUSTRÍACA. TRES GENERACIONS D'ARTISTES AUSTRÍACS	08-02-95 a 02.04/95	Sense dades
EUROPA DESPRÉS DEL DILUVI. L'ART DE LA POSTGUERRA 1945-1965 (Exposició al Palau Macaya, Sala Catalunya de fotografia i Sala Sant Jaume)	12-05-95 a 30-07-95	Sense dades
A destacar: No disposem de dades. Desplegable informatiu molt genèric (21 × 10 cm). Obtenim la informació de documents interns del LdIA. Manca informació. No disposem de cap document amb el nombre d'escolars.		

Quadres d'elaboració pròpia a partir de la documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Curs 1995-1996. Relació d'activitats del LdIA entorn de les exposicions d'art per a grups d'escolars. Centre Cultural Palau Macaya.

«Visites comentades + taller» (vt) «Visites comentades» (vc)	Dates	Nombre d'escolars
Arts plàstiques		
ELS MOAI DE L'ILLA DE PASQUA. ART I CULTURES ALS MARS DEL SUD	28-09-95 a 26-11-95	Sense dades
MIRALDA. OBRES, 1965-1995	15-12-95 a 28-01-96	Sense dades
SEAN SCULLY. QUINZE ANYS. 1981-1995	05-02-96 a 07-04-96	Sense dades
WILLIAM BLAKE (1757-1827). VISIONS DE MONS ETERNES	18-04-96 a 02-06-96	Sense dades
L'ARQUITECTURA I L'ART DELS ANYS CINQUANTA A MADRID	19-06-96 a 28-07-96	Sense dades
Fotografia		
DE LA REBEL·LIÓ A LA UTOPIA. FOTOGRAFIA DELS ANYS 60-70	10-10-95 a 03-12-95	Sense dades
JOAQUIM PLA JANINI	19-12-95 a 11-02-96	Sense dades
ELS COSSOS PERDUTS. LA FOTOGRAFIA I EL SURREALISME	20-02-96 a 14-04-96	Sense dades
FOTOGRAFIA I SOCIETAT A L'ESpanyA DE FRANCO	18-04-96 a 09-06-96	Sense dades
FOTOPRES'95 ITINERANT PER ESPANYA	20-06-96 a 28-07-96	Sense dades
<ul style="list-style-type: none"> - «Visita comentada + taller». Nivells: cicle superior d'EGB, BUP i FP. Durada: 3 hores. Preu: 10.000 ptes./grup (60 €) (màxim, 30 persones). - «Visita comentada». Nivells: cicle superior d'EGB, BUP i FP. Durada: 1 hora. Preu: 175 ptes./participant (1 €). 		
A destacar: Des del LdIA es comença a dissenyar la categoria de «Visites-taller» per a les exposicions de la Fundació "la Caixa" que itineren pel territori espanyol. A partir del curs 1996-1997, aquesta categoria substituirà les «Visites comentades + taller» al LdIA, a Barcelona. El preu de la «Visita comentada» s'estableix per persona. Distingim els apartats d'exposicions d'arts plàstiques o fotografia, seguint els criteris establerts en els programes d'activitats educatives. No disposem de cap document amb el nombre d'escolars. Programa en format de llibret (21 × 10 cm).		

Quadre d'elaboració pròpia a partir de la documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Curs 1996-1997. Relació d'activitats del LdIA entorn de les exposicions d'art per a grups d'escolars al Centre Cultural Palau Macaya.

«Visites-taller» (vt) «Visites comentades» (vc)	Dates	Nombre d'escolars
Arts plàstiques		
L'ART SAGRAT DEL TIBET	02-10-96 a 12-01-97	1.217 (vt)
OSKAR SCHLEMMER	05-02-97 a 27-04-97	1.714 (vt)
TARSILA DO AMARAL, FRIDA KAHLO, AMELIA PELÁEZ	14-05-97 a 27-07-97	668 (vt)
Fotografia		
WILLIAM KLEIN. NEW YORK 1954-55	08-10-96 a 01-12-96	553 (vt)
LES GUERRES FRATRICIDES	10-12-96 a 02-02-97	410 (vt)
SOPHIE CALLE. RELATS	14-02-97 a 27-04-97	266 (vt)
FOTOPRES'97	29-05-97 a 27-07-97	Sense dades
<ul style="list-style-type: none"> - «Visita-taller». Nivells: de 8 a 18 anys. Durada: 2 hores. Preu: 5.000 ptes./grup (30 €) (màxim, 30 persones). - «Visita comentada». Nivells: de 8 a 18 anys. Durada: 1 hora. Preu: 175 ptes./participant (1 €) (màxim, 30 persones). <p>A destacar: Amb la introducció del format «Visita-taller», es redueix la durada i el preu de la visita. Distingim els apartats d'exposicions d'arts plàstiques o fotografia, seguint els criteris establerts en els programes d'activitats educatives. Ens ha semblat convenient facilitar els preus en euros. Programa en format de llibret (21 x 10 cm).</p>		

Quadre d'elaboració pròpia a partir de la documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Curs 1997-1998. Relació d'activitats del LdIA entorn de les exposicions d'art per a grups d'escolars al Centre Cultural Palau Macaya.

«Visites-taller» (vt) «Visites comentades» (vc) «Visites lliures» (vll)	Dates	Nombre d'escolars
COL·LECCIÓ D'ART CONTEMPORANI DE LA FUNDACIÓ "LA CAIXA"	05-09-97 a 05-10-97	Sense dades
LES AVANTGUARDES FOTOGRÀFIQUES A ESPANYA (1925-1945)	19-09-97 a 09-11-97	Sense dades
MADRID-BARCELONA, 1930-1936. LA TRADICIÓ D'ALLÒ QUE ÉS NOU	17-10-97 a 21-12-97	Sense dades
REMBRANDT: EL PAISATGE NATURAL I HUMÀ GRAVATS	19-11-97 a 11-01-98	51 (vt)
ELS IBERS, PRÍNCEPS D'OCCIDENT	30-01-98 a 12-04-98	1.853 (vt)
1898, ESPANYA FI DE SEGLE	22-05-98 a 26-07-98	Sense dades
<ul style="list-style-type: none"> - «Visita-taller». Nivells: de 6 a 14 anys. Durada: 2 hores. Preu: 5.000 ptes./grup (30 €) (màxim, 30 persones). - «Visita comentada». Nivells: a partir de 12 anys. Durada: 1 hora. Preu: 125 ptes./participant (0,75 €) (mínim, 10 persones; màxim, 30 persones). - Visites lliures». Nivells: a criteri del docent. Preu: 125 ptes./participant (0,75 €) (mínim, 10 persones; màxim, 30 persones). <p>A destacar: Per primera vegada, es proposen les «Visites lliures». Els grups d'escolars, acompanyats pel docent, organitzen la visita pel seu compte, sense un educador del LdIA. Hi ha canvis en les franges d'edat (passen a oferir-se a partir de 6 anys). Ens ha semblat convenient facilitar els preus en euros. Programa en format de llibret (21 x 15 cm).</p>		

Quadre d'elaboració pròpia a partir de la documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Curs 1998-1999. Relació d'activitats del LdIA entorn de les exposicions d'art per a grups d'escolars al Centre Cultural Palau Macaya.

«Visites-taller» (vt) «Visites comentades» (vc) «Visites lliures» (vll)	Dates	Nombre d'escolars
EL SILENCI DE LES COSES. FOTOGRAFIES DE JOSEF SUDEK	18-09-98 a 29-11-98	436 (vt)
ÀFRICA: MÀGIA I PODER. 2.500 ANYS D'ART A NIGÈRIA	23-09-98 a 20-12-98	1.764 (vt)
CARTÒGRAFS I AVENTURERS: NARRADORS D'HISTÒRIES	16-12-98 a 14-02-99	328 (vt)
MADE IN USA: 1940-1970. DE L'EXPRESSIONISME ABSTRACTE AL POP	28-01-99 a 04-04-99	1.312 (vt)
EL PICTORIALISME A ESPANYA (1900-1936)	05-03-99 a 02-05-99	210 (vt)
OBRES MESTRES DE L'ART FLAMENC	23-04-99 a 27-06-99	Sense dades
TRACEY MOFFATT	21-05-99 a 18-07-99	Sense dades
<ul style="list-style-type: none"> – «Visita-taller». Nivells: de 8 a 14 anys. Durada: 2 hores. Preu: 5.000 ptes./grup (30 €). (màxim, 30 persones). – «Visita comentada». Nivells: a partir de 12 anys. Durada: 1 hora. Preu: 125 ptes./participant (0,75 €) (màxim, 30 persones). – «Visites lliures». Nivells: a criteri del docent. Preu: 125 ptes./participant (0,75 €) (màxim, 30 persones). <p>A destacar: Les «Visites-taller» es presenten sense el guió que s'utilitzava en altres programes anteriors. La franja d'edat d'aquestes visites es torna a modificar: canvia de 6 anys del curs anterior a 8 anys per a aquest curs. Ens ha semblat convenient facilitar els preus en euros. Programa en format de llibret (21 × 15 cm).</p>		

Quadre d'elaboració pròpia a partir de la documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Curs 1999-2000. Relació d'activitats del LdIA entorn de les exposicions d'art per a grups d'escolars al Centre Cultural Palau Macaya.

«Visites-taller» (vt) «Visites comentades» (vc) «Visites lliures» (vll)	Dates	Nombre d'escolars
MIGUEL RIO BRANCO. ENTRE ELS ULLS	22-09-99 a 5-12-99	267 (vt)
ESPERITS DE L'AIGUA. ART D'ALASKA I LA COLÚMBIA BRITÀNICA	06-10-99 a 09-01-00	1.354 (vt)
LES FORMES DEL MÓN. COL·LECCIÓ WILDE	17-12-99 a 19-03-00	247 (vt)
MIKHAÏL VRÚBEL I ELS SIMBOLISTES RUSSOS	27-01-00 a 26-03-00	423 (vt)
MIRADES IMPÚDIQUES	13-04-00 a 25-06-00	170 (vt)
GARY HUME	13-04-00 a 25-06-00	306 (vt)
<ul style="list-style-type: none"> – «Visita-taller». Nivells: de 8 a 16 anys. Durada: 2 hores. Preu: 4.000 ptes./grup (24 €) (màxim, 30 persones). – «Visita comentada». Nivells: a partir de 12 anys. Durada: 1 hora. Preu: 2.000 ptes./grup (12 €). – Nivells: a criteri del docent (màxim, 30 persones). – «Visites lliures». Nivells: a criteri del docent. Entrada gratuïta (màxim, 30 persones). <p>A destacar: Els preus s'abaixen i es poden pagar en pessetes i en euros. S'amplia la franja d'edat de 14 a 16 anys. La «Visita comentada» deixa de tenir un preu per persona i s'abona per grup. Les «Visites lliures» són gratuïtes. Programa en format de llibret (21 × 15 cm).</p>		

Curs 2000-2001. Relació d'activitats del LdIA entorn de les exposicions d'art per a grups d'escolars al Centre Cultural Palau Macaya.

«Visites-taller» (vt) «Visites comentades» (vc)	Dates	Nombre d'escolars
ÀSIA, RUTA DE LES ESTEPES. D'ALEXANDRE EL GRAN A GENGUIS KHAN	22-09-00 a 30-12-00	897 (vt)
HERBERT LIST. L'ULL MÀGIC	06-10-00 a 07-01-01	173 (vt)
ARMAN	19-01-01 a 01-04-01	1.214 (vt)
EL DESERT	26-01-01 a 15-04-01	390 (vt)
RETORN AL PAÍS DE LES MERAVELLES. L'ART CONTEMPORANI I LA INFÀNCIA	27-04-01 a 08-08-01	939 (vt)
ED VAN DER ELSKEN. EYE LOVE YOU	04-05-01 a 08-07-01	Sense dades
<ul style="list-style-type: none"> – «Visita-taller». Nivells: de 8 a 16 anys. Durada: 2 hores. Preu: 4.000 ptes./grup. (24 €) (màxim, 30 persones). – «Visita comentada». Nivells: a partir de 12 anys. Durada: 1 hora. Preu: 2.000 ptes./grup (12€) (màxim, 30 persones). <p>A destacar: Es deixa d'oferir el format de «Visites lliures». Torna l'ús de guió per a les «Visites-taller». No s'indica el preu en euros (l'equivalència la fem constar nosaltres). Programa en format de llibret (21 × 15 cm).</p>		

Quadres d'elaboració pròpia a partir de la documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Curs 2001-2002. Relació d'activitats del LdIA entorn de les exposicions d'art per a grups d'escolars al Centre Cultural Palau Macaya i, a partir del març, a CaixaForum.

«Visites-taller» (vt) «Visites comentades» (vc)	Dates	Nombre d'escolars
Al Centre Cultural Palau Macaya		
FOTOPRES'01	28-09-01 a 05-01-02	Sense dades
AFGANISTAN: LA HISTÒRIA PROHIBIDA	03-10-01 a 30-12-01	1.431 (vt)
JOAN PONÇ	16-01-02 a 28-04-02	908 (vt)
A CaixaForum		
«Visites dinamitzades» (vd) «Visites comentades» (vc)	Dates	Nombre d'escolars
COL·LECCIÓ D'ART CONTEMPORANI Visita comentada i recorreguts temàtics: Això és art L'espectador a escena La idea pintada	02-03-02 a 24-11-02	Sense dades
RENOIR, CÉZANNE, MODIGLIANI, PICASSO... OBRES CLAU DE L'ART MODERN	12-04-02 a 30-06-02	1.358 (vd)
<ul style="list-style-type: none"> – «Visita-taller». Nivells: de 8 a 16 anys. Durada: 2 hores. Preu: 4.000 ptes./grup (24 €) (màxim, 30 persones). – «Visita dinamitzada». Nivells: primària i secundària. Durada: 2 hores. Preu: 12 €/grup (màxim, 30 persones). – «Visita comentada». Nivells: primària i secundària. Durada: 1 hora. Preu: 12 €/grup (mínim, 10 persones; màxim, 30 persones). <p>A destacar: Molts canvis. Les «Visites-taller» es comencen a anomenar «Visites dinamitzades». A CaixaForum, el preu es redueix a la meitat. Es comencen a fer «Visites dinamitzades a l'edifici de CaixaForum», amb una durada d'una hora i mitja, i també «Visites comentades i recorreguts temàtics». S'edita un programa desplegable amb les activitats educatives al Palau Macaya (21 × 10 cm), així com un llibret amb les activitats educatives de CaixaForum de març a juny (21 × 15 cm).</p>		

Quadre d'elaboració pròpia a partir de la documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Curs 2002-2003. Relació d'activitats del LdIA entorn de les exposicions d'art per a grups d'escolars a CaixaForum.

«L'art per aprendre. Visita + dossier» (vd) «Visites comentades» (vc)	Dates	Nombre d'escolars
PIERRICK SORIN, AV. MARQUÈS DE COMILLAS, 6-8	26-09-02 a 05-01-03	463 (vd)
LUCIAN FREUD	24-10-02 a 12-01-03	417 (vd)
COL·LECCIÓ D'ART CONTEMPORANI	28-01-03 a 12-06-03	1.826 (vd)
LA FOTOGRAFIA A ESPANYA AL SEGLE XIX	04-04-03 a 13-07-03	186 (vd)
REGNES DE NÚBIA. SUDAN EN L'ANTIGUITAT	11-04-03 a 24-08-03	564 (vd)
<ul style="list-style-type: none"> – «L'art per aprendre. Visita + dossier » Nivells: cicles mitjà i superior de primària, secundària i batxillerat. Durada: una hora i mitja. Preu: 12 €/grup (màxim, 30 persones). – «Visita comentada a les exposicions». Nivells: secundària, batxillerat i altres col·lectius. Durada: 1 hora. Preu: 12 €/grup (màxim, 30 persones). <p>A destacar: Les «Visites dinamitzades a les exposicions» inclouen un dossier i passen a anomenar-se «L'art per aprendre. Visita + dossier» (vd). Hi ha una separació de seccions. D'una banda, s'anuncien propostes d'art contemporani amb «Tallers» i «Visites»: «Això és art?» (visites dialogades), i d'una altra, es descriuen exposicions amb «L'art per aprendre» i «Visita comentada». Per primera vegada, s'introdueix la proposta «L'art per aprendre. Visita + dossier» (visita dinamitzada a l'exposició i dossier per treballar a l'aula). Programa en format de llibret (21 × 15 cm).</p>		

Quadre d'elaboració pròpia a partir de la documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Curs 2003-2004. Relació d'activitats del LdIA entorn de les exposicions d'art per a grups d'escolars a CaixaForum.

«L'art per aprendre. Visita dinamitzada + dossier» (vd) «Visites comentades»	Dates	Nombre d'escolars
AL GUST DE CARTIER-BRESSON	19-09-03 a 04-01-04	202 (vd)
COL·LECCIÓ D'ART CONTEMPORANI	21-10-03 a 12-12-03	213 (vd)
LA PERCEPCIÓ DEL TEMPS, L'ESPAI I LA IDENTITAT	10-06-03 a 14-12-03	Sense dades
RUBENS, VAN DYCK, JORDAENS... MESTRES DE LA PINTURA FLAMENCA DEL SEGLE XVII EN LES COL·LECCIONS DEL MUSEU DE L'ERMITAGE	08-10-03 a 01-02-04	526 (vd)
TROBADA ENTRE COL·LECCIONS: ART PORTUGUÈS I ES- PANYOL EN ELS NORANTA	16-01-04 a 25-04-04	Sense dades
DALÍ. CULTURA DE MASSES	05-02-04 a 23-05-04	Sense dades

– «L'art per aprendre». Nivells: cicles mitjà i superior de primària, ESO, batxillerats i cicles formatius. Durada: una hora i mitja. Preu: 18 €/grup (màxim, 30 persones).

– «Visita comentada a les exposicions». Nivells: cicles mitjà i superior de primària, secundària i batxillerat. Durada: 1 hora. Preu: 12 €/grup (mínim, 10 persones; màxim, 30 persones).

A destacar: Al programa de difusió hi ha una introducció que explica què és el LdIA. Es divideixen les activitats per etapes educatives: infantil, primària i secundària. «L'art per aprendre» s'apuja de preu, de 12 a 18 euros. Les visites comentades a l'edifici de CaixaForum i a les exposicions s'ofereixen també per a primària. Programa en format de llibret (21 × 15 cm).

Quadre d'elaboració pròpia a partir de la documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Curs 2004-2005. Relació d'activitats del LdIA entorn de les exposicions d'art per a grups d'escolars a CaixaForum.

«Visita dinamitzada + dossier» (vd) «Visites comentades»	Dates	Nombre de participants
JORGE PARDO, UN PROJECTE PER A LA COL·LECCIÓ D'ART CONTEMPORANI FUNDACIÓ "LA CAIXA"	Fins al 7 de novembre	Sense dades
GIUSEPPE PENONE. RETROSPECTIVA	01-10-04 a 16-01-05	Sense dades
RODIN I LA REVOLUCIÓ DE L'ESCULTURA: DE CAMILLE CLAUDEL A GIACOMETTI	29-10-04 a 27-02-05	4.198 (vd)
LI ZHENSHENG. UN FOTÒGRAF XINÈS A LA REVOLUCIÓ CULTURAL	01-12-04 a 06-02-05	Sense dades
VINT ANYS DE COL·LECCIONISME: UNA VISIÓ DE FUTUR	15-02-05 a 01-05-05	845 (vd)
TURNER I VENÈCIA	01-03-05 a 05-06-05	2.035 (vd)
TRÀCIA. TRESORS D'UN ALTRE MÓN	14-04-05 a 31-07-05	Sense dades

– «Visita dinamitzada + dossier». Nivells: cicles mitjà i superior de primària, ESO, batxillerats i cicles formatius. Durada: una hora i mitja. Preu: 18 €/grup (màxim, 30 persones).

– «Visita comentada a les exposicions». Nivells: ESO, batxillerats i cicles formatius de grau mitjà. Durada: 1 hora. Preu: 12 €/grup (màxim, 30 persones).

A destacar: Canvia el nom de «L'art per aprendre» per «Visita dinamitzada + dossier educatiu» (visita a l'exposició i dossier per treballar a l'aula). Es fan únicament per a determinades exposicions, ja que l'oferta d'exposicions és molt nombrosa. Al document d'estadística trobem el total de grups d'escolars que hi van participar: «Visites comentades», 9.774 escolars; «Visites dinamitzades», 7.078 escolars. Programa en format de llibret (21 × 15 cm). El nom de LdIA no consta a la portada, sinó a la contraportada. A la presentació hi ha una explicació sobre el LdIA.

Quadre d'elaboració pròpia a partir de la documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Curs 2005-2006. Relació d'activitats del LdIA entorn de les exposicions d'art per a grups d'escolars a CaixaForum.

«Visita dinamitzada + dossier» (vd) «Visites comentades» (vc)	Dates	Nombre d'escolars
ART NOUVEAU. EL LLEGAT DE SIEGFRIED BING	07-09-05 a 29-01-06	No (vd) 3.013 (vc)
TEMPS DE VÍDEO. 1965-2005	28-09-05 a 08-01-06	230 (vd) 1.073 (vc)
LA MIRADA DE L'ARTISTA A LA COL·LECCIÓ D'ART CONTEMPORANI. LA PROPOSTA DE JUAN USLÉ	31-01-06 a 07-05-06	773 (vd) 623 (vc)
DIANE ARBUS. REVELACIONS	15-02-06 a 14-05-06	113 (vd) 867 (vc)
L'IMPERI OBLIDAT. EL MÓN DE L'ANTIGA PÈRSIA	08-03-06 a 11-06-06	167 (vd) 1.539 (vc)
HISTÒRIES ANIMADES	09-06-06 a 10-09-06	Sense dades
<ul style="list-style-type: none"> - «Visita dinamitzada + dossier educatiu». Nivells: cicles mitjà i superior de primària, ESO, batxillerats i cicles formatius. Durada: una hora i mitja. Preu: 18 €/grup (màxim, 30 persones). - «Visita comentada a les exposicions». Nivells: cicle superior, ESO i batxillerat. Durada: 1 hora. Preu: 12 €/grup. - «Això és art?». Nivells: ESO, batxillerats i cicles formatius. Durada: 1 hora. Preu: 12 €/grup. <p>A destacar: La «Visita comentada a les exposicions» s'adreça al cicle superior. Aportem les dades de participants a les «Visites comentades» perquè s'especifica que el nombre correspon a escolars. En un document intern d'estadística del LdIA, hi consta que durant el curs 2005-2006 van assistir 10.391 escolars a les visites comentades i 1.724 a les visites dinamitzades. Programa en format de llibret (21 × 15 cm). El nom de LdIA torna a constar a la portada.</p>		

Quadre d'elaboració pròpia a partir de la documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Malgrat la manca d'algunes dades i la dificultat que hem tingut per recopilar-les de documents diversos i dispersos, a partir de la consulta de variades fonts, hem volgut deixar un registre del volum d'activitats educatives per a grups d'escolars vinculades a la programació d'exposicions que es van arribar a fer des del LdIA a Barcelona. També ens ha semblat convenient destacar, a cada curs escolar, els principals canvis que hem detectat. Tenint en compte que ens falten algunes dades estadístiques de participació, sumant les xifres obtingudes i arrodonint-les, des del curs 1987-1988 fins al 2005-2006 van participar en les activitats d'educació visual i plàstica entorn de la programació de les exposicions d'art del LdIA a Barcelona molt més de 55.000 alumnes de totes les etapes educatives.

No disposem del programa de difusió de les activitats educatives que es van fer durant el curs 2006-2007. A l'agenda de CaixaForum del gener-febrer del 2007, les activitats del LdIA es presenten com a

Activitats educatives de CaixaForum, i no hi consta el nom del programa del LdIA. A partir del curs 2007-2008, al programa d'activitats educatives ja no hi surt el nom Laboratori de les Arts. A partir d'aquest moment, les activitats per a grups d'escolars es presenten com a *Activitats educatives de CaixaForum Barcelona*. Tinguem present que l'equip del LdIA va continuar elaborant les propostes educatives fins a l'any 2012, data en què, per diferents criteris de l'entitat, es va disgregar l'equip de persones que configuraven el LdIA. Com ja hem anat avançant, algunes de les professionals de l'equip van continuar aportant els seus coneixements a les activitats educatives dels centres CaixaForum de l'Estat espanyol, i ho continuen fent actualment.

A l'apartat següent desenvolupem les modalitats d'activitats que el LdIA va dissenyar per a grups d'escolars a Barcelona sense estar relacionades amb unes exposicions determinades.

5.2. Les activitats d'educació visual i plàstica per a grups d'escolars no associades a les exposicions

Ens ha semblat convenient dedicar una secció a les propostes que el LdIA va generar independentment de la programació d'exposicions per a grups d'escolars. Algunes d'aquestes activitats hi podien estar vinculades d'una manera o altra, però moltes altres es podien programar més enllà d'un autor, una temàtica o unes dates concretes. La introducció d'aquests formats va possibilitar incidir en el desenvolupament d'aspectes essencials per a la formació artística dels grups d'escolars. Així, des del LdIA s'oferien activitats per facilitar la descoberta de l'art contempo-

rani des d'un tractament més ampli i sense establir dependències directes amb les mostres programades pel Servei d'Exposicions. Analitzant els programes d'activitats dels diferents cursos escolars, hem pogut distingir les tipologies següents:

- «Articles i artefactes»¹¹
- «Diàlegs amb l'artista» o «Diàlegs»¹²
- «Tallers de fotografia»
- «Tallers d'art contemporani»
- «Visites a l'edifici de CaixaForum»

¹¹ Al LdIA, l'activitat es va anomenar «Articles i artefactes» (1988-1989 i 1989-1990), i quan va començar a itinerar va prendre el nom de «Figura» (1990).

¹² L'activitat es va anomenar «Diàlegs amb l'artista» durant els cursos 1995-1996 i 1996-1997. A partir del curs 1997-1998 i fins al curs 2000-2001, va prendre el nom de «Diàlegs».

Des dels inicis del LdLA (1987), hi va haver la voluntat de fer algunes propostes que no estiguessin vinculades directament a la programació d'exposicions. Al document intern del LdLA *Activitats d'aproximació a l'art contemporani* (octubre del 1988), elaborat per Clara Garí i José M. Berenguer, s'explica que el projecte del LdLA definia dos tipus d'activitats per a escolars: les puntuals vinculades a les exposicions, i les de llarga durada, que no guardaven relació amb les exposicions. Així va néixer l'activitat «Articles i artefactes» (1988), perquè els grups d'escolars es poguessin formar en la comprensió de l'art contemporani. La iniciativa va tenir una durada de dos cursos escolars, i el 1990 es va preparar per itinerar per diferents poblacions catalanes amb el nom de «Figura».

Durant el curs 1995-1996, es va iniciar una nova línia d'activitats al voltant de les arts plàstiques que va contribuir a la formació artística dels participants: «Diàlegs», concebuda per fer uns tallers-tertúlia amb artistes, i «Tallers de fotografia», amb professionals de la fotografia (Fundació "la Caixa", 1996). Amb el trasllat del LdLA a CaixaForum l'any 2002, l'equip del LdLA va començar a programar els «Tallers d'art contemporani», de tres hores de durada, que feien un recorregut per obres seleccionades i després es desenvolupaven a l'espai del nou LdLA per fer un taller experimental. Aquest format recorda la tipologia d'activitats que es feien inicialment amb el nom de «Visites comentades + tallers», i que es detallen a l'apartat anterior. També es va considerar la realització de «Visites a l'edifici de CaixaForum».

Independentment de les activitats esmentades, també es van portar a terme les propostes «mira!» i «Districte 3», que, per les seves característiques, hem considerat com recursos que des del LdLA entraven directament a les aules. Es desenvolupen al capítol 7 («Recursos del Laboratori de les Arts entren dins les aules»).

5.2.1. Descripció d'«Articles i artefactes» i «Figura»

Aquesta activitat es descriu a partir del buidatge dels documents del projecte i de les memòries internes del LdLA. Com ja hem anticipat al capítol 4 («4.2.5. Àmbits d'obertura del programa»), inicialment l'activitat es va anomenar «Articles i artefactes» i, més endavant, quan va començar a itinerar, va adoptar el nom de «Figura». El projecte va ser obra de Clara Garí i J. M. Berenguer, i va comptar amb les aportacions de les persones de l'equip del LdLA. L'activitat va ser duta a terme per les educadores Isabel Abad (llicenciada en Història de l'Art), Marina Artiga (pedagoga) i Laia Galofré (música). La coordinació va anar a càrrec de Glòria Valls i Assumpta Cirera.

L'activitat se centrava en l'art figuratiu del segle xx, concretament en el tractament de la figura humana a les avantguardes històriques (expressionisme, cubisme, fauvisme, surrealisme i futurisme), i també es tenien en compte els moviments posteriors a la Segona Guerra Mundial (art pop, hiperrealisme i art corporal). La proposta es dividia en tres parts:

- Primera part. Visualització d'un audiovisual amb una selecció d'obres que mostraven l'evolució del tractament plàstic de la figura humana, des de la Grècia clàssica fins a propostes artístiques actuals. Les imatges es retroprojectaven en dues pantalles i seguien el ritme d'una música que també evolucionava en el temps.
- Segona part. Debat participatiu, a partir d'una selecció d'imatges de l'audiovisual, centrat en la idea d'aprendre a conèixer i descobrir la diversitat de propostes plàstiques existents.
- Tercera part. Grups diferents per a la creació pràctica d'un personatge. A partir d'un guió inicial, calia estructurar tots els trets més característic del prohòmic (caràcter, edat, sexe, professió, estatus social, nacionalitat, gustos, preferències, història, futur, ambicions...). En funció dels trets determinats, el personatge havia d'adquirir un aspecte exterior (rostre, cos, vestit, posició, espai...). També se'l dotava de paraula mitjançant uns enregistraments

previs. Per dur a terme l'activitat, cada grup disposava d'unes estructures grans d'escuma per fer diferents parts del cos, roba i elements diversos.

Continuem evidenciant el procés d'observació i reflexió de l'equip del LdLA («4.4.4. Reflexió i revisió permanents») i, en aquest sentit, aportem informació de la memòria *Articles i artefactes 1988*, elaborada per Isabel Abad, en la qual es detallen algunes de les reaccions, comentaris i propostes de personatges dels grups d'escolars. Reproduïm una de les aportacions que hi consten:

En el debat participatiu, quan passem les diapositives conjuntes de les obres *David* de Miquel Àngel i *Mare i fill* de Henry Moore, els escolars se senten més atrets per l'escultura clàssica, que els agrada més. Quan els convidem a descriure què hi veuen, a *Mare i fill* de Henry Moore, tenen respostes molt variades: «Un monstre que ataca un cap», «Una senyora o senyor amb una pinta», «Un home tocant la guitarra», «Dos homes ballant-se», «Un home amb un martell», «Un home assegut damunt una dona»... Quan descobrim que n'és de divertit mirar formes i descriure-les perquè hi poden veure mil coses diferents, entren en una fase de predisposició per acceptar que, perquè una obra s'entengui millor que una altra, no necessàriament és millor o pitjor. Incorporen que totes dues corresponen a uns ideals estètics diferents, i que també expressen idees que no necessàriament han de ser les mateixes. (Document intern del LdLA, 1988)

A la memòria esmentada, hi trobem una interessant reflexió sobre les tipologies estandarditzades dels personatges que acaben recreant els grups d'escolars: marginals, professionals, famosos o imaginatius (vegeu figura 30). L'explicació potser es troba en la gran influència del llenguatge televisiu i dels ambients vivencials. També s'aporta una reflexió sobre el condicionament que poden tenir els materials utilitzats a l'hora de predisposar o influir en els actes creatius dels grups d'escolars.

A partir de la lectura de les memòries i a través de l'experiència personal viscuda, podem constatar que a l'equip del LdLA hi havia una preocupació constant per aconseguir incidir en l'educació dels grups d'escolars que participaven en les activitats. A través de les propostes artístiques s'introduïen valors i coneixements de diferents disciplines que complementaven els aprenentatges escolars. D'aquesta manera, un programa d'educació no formal intervenia en l'educació formal per col·laborar conjuntament en la formació dels infants i els joves.

Del 10 de novembre al 13 de desembre de 1988, van fer l'activitat diferents grups des de 6è d'EGB fins a formació professional de les escoles Bàrkeno, Vedruna, Simeó Rabasa, Mare Nostrum, Ginebró, Llebetx, Orlandai i Zafra. Se'n van fer un total de 18 sessions, en les quals van participar 470 alumnes (les educadores van ser Isabel Abad i Laia Galofré).

L'experiència va possibilitar fer reajustaments en la proposta per adaptar-la millor a les necessitats dels escolars. L'activitat que es va portar a terme l'any 1989 va experimentar diversos canvis: noves diapositives a l'audiovisual; selecció d'imatges per al debat vinculades a la llum, l'expressió, la geometrització, el color i el moviment; eines per facilitar la configuració del perfil del personatge, i introducció de nous materials menys limitadors. La realització d'aquestes adaptacions va fer possible que l'activitat es presentés, l'any 1990, per fer itineràncies per diferents poblacions catalanes amb el nom de «Figura». Al primer paràgraf del díptic de difusió específic de l'activitat, hi trobem els qüestionaments següents a l'hora de presentar l'activitat als docents disposats a portar-hi els grups d'escolars:

Com ha canviat la representació plàstica de la figura humana a mesura que han canviat les pautes per a la percepció del món? Pretén representar un artista dels nostres dies el mateix que un artista del Renaixement? Treballa un artista del segle xx amb els mateixos materials que un artista del segle xvi? Aquestes i moltes altres qüestions sorgeixen

Figura 30. Creació d'un personatge a l'activitat «Articles i artefactes» al taller del LdIA, 1988. Extret d'una fotografia de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

en l'espai educatiu «Figura». (Fundació Caixa de Pensions, 1990c)

Del 9 al 30 de novembre de 1989, van fer l'activitat diferents grups des de 4t fins a 8è d'EGB i un grup d'educació especial de les escoles Bàrkeno, Llebetx, Turó Blau, Ginebró, Provençals, Garbiñe, Gaudí, Les Planes, Acadèmia Escola Comercial i Aubada. Se'n van fer un total de 16 sessions, en les quals van participar 422 alumnes (les educadores van ser Isabel Abad i Marina Artiga).

A continuació exposem una altra tipologia de proposta que no estava vinculada directament a la programació d'exposicions.

5.2.2. Descripció de «Diàlegs amb l'artista» o «Diàlegs»

Durant el curs 1995-1996, es va començar a oferir l'activitat «Diàlegs amb l'artista», el nom de la qual es va simplificar a partir del curs 1997-1998 a «Diàlegs» (taller-tertúlia amb artistes, ja esmentada al capítol 4 («4.2.5. Àmbits d'obertura del programa»). La nova proposta va néixer al LdIA del Centre Cultural Palau Macaya, independentment de la programació d'exposicions, en una etapa d'obertura del programa, ja que era el moment en què l'equip començava a dissenyar i elaborar projectes educatius per a les exposicions de la Fundació "la Caixa" que itineraven pel territori espanyol. L'activitat es presentava com un conjunt de tallers-tertúlia que, a través del diàleg i d'un treball pràctic amb artistes contemporanis, permetia establir vincles amb referents socials i facilitar, així, la comprensió de les formes de

Figura 31. Activitat del LdIA «Diàlegs amb l'artista» Carmen Calvo, 1996. Extret d'una fotografia de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

representació (Fundació "la Caixa", 1995a). Javier Abad¹³ descriu l'activitat de la manera següent:

Se trata de una serie de tertulias-taller con diferentes artistas (Miquel Navarro, Carmen Calvo, etc.) de distintas procedencias y campos de actuación (artes plásticas, cómic, publicidad), en las que los alumnos de secundaria tienen la oportunidad de dialogar y hacer preguntas sobre diferentes aspectos de la trayectoria personal y profesional del artista. De esta manera se potencia la experiencia cultural del alumno como sujeto activo. (Abad, 2003, p. 16)

En la gestació de l'activitat «Diàlegs», el LdIA va comptar amb l'assessorament de la comissària i crítica d'art Rosa Queralt (1940-2018), que va suggerir la possibilitat de desenvolupar la proposta partint de temàtiques concretes i amb la col·laboració de diversos artistes. La primera vegada que es va fer l'activitat, es va decidir portar-la a terme amb els ar-

tistes Perejaume, Miquel Navarro i Carmen Calvo (document intern del LdIA). Per a cada curs escolar, diferents artistes presentaven la seva obra i n'explícaven el procés de treball personal, en unes tertúlies participatives que pretenien introduir els alumnes en el món de la creació contemporània i adquirir noves maneres de parlar d'art (Fundació "la Caixa", 1996). Això s'aconseguia mitjançant el diàleg i la realització d'un treball pràctic que oferia la possibilitat d'establir uns estrets vincles entre els participants i els artistes (vegeu figura 31). Els alumnes generaven nous diàlegs, feien preguntes i plantejaven dubtes. Per preparar adequadament l'activitat, es comptava amb la col·laboració indispensable del docent acompanyant, que també participava en unes sessions de treball adreçades als mestres en les quals se'ls proporcionava material didàctic. Desenvolupem aquestes trobades al capítol 6 («6.2.3. Tertúlies d'art i sessions de treball»).

¹³ Javier Abad Molina és un artista visual i professor titular d'Educació Artística al Centro Universitario La Salle (Universitat Autònoma de Madrid). És assessor pedagògic de projectes d'art a diferents museus i institucions.

Cercant en la documentació interna del LdIA, hem trobat un text que conté algunes dades corresponents a l'activitat «Diàlegs amb l'artista» del curs 1996-1997. S'hi defineix la tria de temes i d'artistes a partir d'una aproximació a la producció artística més recent, vinculant-la a temes socials i culturals rellevants a través de diferents llenguatges. Els tallers s'adreçaven a grups d'edats compreses entre 8 i 18 anys. En aquesta edició, hi van participar els artistes Anna Estany, «Amb el cos»; Cristina Pastó, «L'ull tàctil»; Antoni Abad, «Espai i mesura», i Albert Gusi, «Fotogrames *au découpage*» (no disposem de les dates de cada taller).

Durant el curs 1997-1998, es va portar a terme un cicle de «Diàlegs» que s'anunciava amb el lema «El taller de l'artista», coordinat pel professor Martí Peran i Isabel Abad. En un document intern del LdIA en què s'explica la proposta, hi trobem la definició següent:

L'enunciat EL TALLER DE L'ARTISTA respon a un objectiu clar: atesa la naturalesa del públic del programa, volem donar prioritat al sentit formatiu i didàctic d'aquesta proposta d'aproximació a l'art contemporani, per la qual cosa es presenta dessota una idea simple, susceptible de ser rebuda sense cap perjudici, però també capaç de contenir tot el ventall de qüestions que bateguen en l'interior d'una realitat tan complexa com l'art contemporani. EL TALLER DE L'ARTISTA és un enunciat que es limita a designar un lloc en què s'esdevé una realitat tan plena com és l'experiència estètica. L'objectiu és fixar una idea entenedora que permeti perfilar un territori en l'interior del qual operen moltes qüestions, la suma de les quals configura l'univers de la creació artística contemporània. Així, sota la invitació figurada a recrear el taller de l'artista –de diferents artistes–, cal presuposar que es podran polsar i abordar les diferents dimensions que configuren el fenomen de la creació i el sentit de l'art contemporani, ja siguin aquestes d'ordre tècnic, històric o conceptual. En efecte, el taller de l'artista no és un lloc neutre i asèptic; al contrari, és un lloc per a la realització, un lloc on es confeccionen objectes i discursos i,

en conseqüència, un lloc on són continguts tots els rostres de l'art. El programa proposa de resumir-los en una relació d'idees simples i concretes amb la participació d'un seguit d'artistes propers al tarannà de cada taller. (Document intern del LdIA, 1998, p. 1)

A l'apartat d'escolars del programa de difusió del LdIA del curs 1997-1998, hi consta l'horari de realització de la sessió amb artistes, de deu del matí a una del migdia. El nombre de nois i noies de 12 a 18 anys de cada grup es limitava a 30 participants, i el preu de cada taller era de 10.000 pessetes/grup (60 €), o 22.000 pessetes per al cicle de tres tallers (Fundació "la Caixa", 1997b). Hi van participar els artistes següents, amb els tallers corresponents:

- Ramon Guillén Balmes, «El laboratori: el taller com a lloc en el qual s'experimenta amb objectes i idees» (02-02-98 a 06-02-98)
- Eugènia Balcells, «La finestra: el taller com a lloc des del qual es contempla i s'interpreta el món» (09-02-98 a 13-02-98)
- Pep Duran, «El circ: el taller com a lloc on es desplega l'imaginari» (16-02-98 a 20-02-98)
- Domènec, «El rebost: el taller com a lloc en el qual es formalitza i es conserva l'experiència» (23-02-98 a 27-02-98)
- Octavi Comeron, «La caverna: el taller com a lloc de reflexió» (02-03-98 a 06-03-98)
- Juan Urrios, «La tribuna: el taller com a lloc des del qual s'escriu i es manifesta una actitud» (09-03-98 a 13-03-98)
- Josep M. Martín, «El mirall: el taller com a lloc d'introspecció» (23-03-98 a 27-03-98)
- Jorge Ribalta, «El taller de l'artista: el taller com a receptacle de la tradició i la memòria històrica» (30-03-98 a 03-04-98)

Al final de cada activitat, es lliurava un dossier explicatiu sobre la trajectòria de l'artista del taller en concret, en el qual figuraven les seves obres per si es volia continuar treballant el tema a les aules. La realització de «Diàlegs» plantejava també una sèrie d'exercicis per portar a terme als mateixos centres escolars.

Durant el curs 1998-1999, es va portar a terme el cicle «Diàlegs» amb el tema «Imatges en circulació». Desenvolupem més extensament aquest cicle al proper apartat. Hi van participar els artistes Carles Congost, «Play»; Alberto Fregenal, «Just do it»; Ricardo Echevarría, «Global Tamagotchi»; i Jordi Alfonso i Teresa Nogués, «Electro-domèstics». En el curs 1999-2000, es va tornar a fer el cicle «Imatges en circulació», i el taller de Ricardo Echevarría, «Global Tamagotchi», va ser substituït per «De la tele a la web», dirigit pels artistes Jörg Müller i Carles Guerra.

L'última activitat de «Diàlegs» es va portar a terme durant el curs 2000-2001, amb el cicle de taller-tertúlia amb artistes «El món de la imatge», que va incloure les propostes següents:

- Joan Manuel Jubany (dissenyador gràfic), «Estètiques que envolten la música de consum» (del 16 al 20 d'octubre)
- Asier Pérez (artista), «Productors capaços de generar transformacions» (del 6 al 10 de novembre)
- Maite Ninou, artista, professora i realitzadora de vídeo, «El vídeo digital per manipular icones del consum» (del 13 al 17 de novembre)
- Ramon Parramon, artista multimèdia i professor, «Recerques pluridisciplinàries dels entorns urbans» (del 20 al 24 de novembre)

Per la implicació dels docents, desenvolupem també aquesta opció al capítol següent. A cada curs, es convidava a participar diferents artistes amb nous plantejaments. Per il·lustrar el desenvolupament de l'activitat, exposem a continuació els «Diàlegs» que es van dur a terme durant el curs 1998-1999.

5.2.3. Exemple de «Diàlegs»: activitat «Imatges en circulació»

La solapa del programa de difusió de l'activitat, amb informació específica, presentava el text següent:

Que l'art serveix per dialogar és un fet que no és gaire difícil d'imaginar. Tot i que, per sentit comú, sabem que les obres no ens parlen directament, sinó a través del coneixement que adquirim. Per ser més precisos, cal dir que les obres d'art mantenen un diàleg en la mesura que hi ha dubtes. Així, l'espai de l'educació, allí on s'utilitza l'art per aprendre coses, és un espai de preguntes i converses, i el Laboratori de les Arts proposa convertir-se, un any més, en aquest espai. L'activitat «Diàlegs» ofereix l'oportunitat d'aproximar-nos a la cultura visual contemporània a través d'un programa que inclou unes sessions de treball adreçades a mestres i una sèrie de tallers per a joves, conduïts per diferents artistes i professionals del món de la imatge. (Fundació "la Caixa", 1999b, p. 1)

El cicle «Imatges en circulació» va ser configurat pel col·laborador Carles Guerra, conjuntament amb Isabel Abad del LdIA, per apropar els grups d'escolars als espais contemporanis per on circulen imatges que són consumides per moltes persones (Internet, publicitat, televisió, revistes...). Durant el curs 1998-1999, el cicle es va estructurar en quatre tallers diferents conduïts pels artistes que es detallen a continuació:

- a. Carles Congost (del 26 al 30 d'abril). Amb el taller «Play», convidava els alumnes a ser conscients del gust i la identificació. L'artista exposava la pròpia visió a través de la informació donada pels mitjans de comunicació (televisió, videojocs i música). Edat recomanada: de 10 a 18 anys.
- b. Alberto Fregenal (del 3 al 7 de maig). Amb el taller «Just do it», proposava l'anàlisi d'imatges publicitàries per donar a conèixer als alumnes els

mecanismes que intervenen com a consumidors de productes. Edat recomanada: de 10 a 18 anys.

- c. Ricardo Echevarría (del 10 al 14 de maig). Amb el taller «Global Tamagotchi», mostrava als alumnes com generar produccions pròpies i posar-les en circulació, a través del material d'Internet. Edat recomanada: de 10 a 18 anys.
- d. Jordi Alfonso i Teresa Nogués (del 17 al 21 de maig). Amb el taller «Electro-domèstics», se centraven a mostrar als alumnes que els objectes, fora del seu context, adquireixen noves funcions. Edat recomanada: de 8 a 14 anys.

A continuació, aprofundim en l'estructura dels tallers a partir d'una síntesi de l'activitat «Electro-domèstics», a càrrec de Jordi Alfonso i Teresa Nogués, artistes que treballen amb materials diversos i en espais inusuals. A la memòria de la proposta (document intern del LdIA), hi consta que, partint de la idea de diàleg, aquest taller va funcionar molt bé. S'estructurava en dues parts: a la primera, es presentaven els artistes i les seves obres, i a la segona, es convidava els alumnes a participar mitjançant una proposta concreta. En aquest cas es formaven diferents grups que havien d'escollir una notícia, llegir-la i integrar-se en la imatge que la il·lustrava per exposar opinions sobre fets d'actualitat. El procés es duia a terme amb una càmera Polaroid, fent postures. Un cop obtinguda la imatge, es feia una fotocòpia per integrar-la en la notícia (vegeu figura 32). El resultat s'imprimia en paper adhesiu per obtenir-ne dues còpies, l'una per als grups i l'altra que s'incorporava en un diari elaborat des del LdIA amb el resultat de tots els treballs del taller. Per acabar, es feia una reflexió final.

A la memòria *Diàlegs, 1999* s'explica detalladament el funcionament de la proposta amb els grups d'escolars i les seves reaccions. Per exemple:

Era molt interessant veure els diferents tipus de relació que els nens tenien amb el seu entorn i les diverses maneres de veure i entendre la natura en funció del seu lloc de residència. Aquesta primera part del diàleg amb la Teresa els interessava molt,

ja que descobrien múltiples manifestacions de l'art i hi havia un diàleg molt fluid que en alguns casos costava d'interrompre. (Document intern del LdIA, 1999)

De l'apartat de valoracions generals de la memòria, recollim el comentari següent:

Destacaria sobretot la implicació dels grups en la part del taller, ja que no s'ho prenién només com una activitat lúdica, sinó que realment es mostraven molt interessats a incorporar la seva pròpia veu a les imatges, i ressaltaven sempre la importància que algú els demanés l'opinió de tot el que passava al seu voltant. Tot i que s'hi podrien introduir alguns canvis, l'activitat va ser de les que millor van funcionar. (Document intern del LdIA)

Segons consta a la memòria, hi van participar grups d'escolars de les escoles Turó Blau (2n d'EGB), Sant Fost Martorelles (1r d'ESO), Escola Avenç (2n d'ESO) i Vall de Tenes (3r d'ESO). A la contraportada del mateix programa de difusió, hi consten les diferents dades pràctiques. El preu era de 5.000 pesetes (30 €) per grup (màxim, 30 alumnes) i per taller. L'horari era de deu del matí a una del migdia. En relació amb el cicle del curs anterior, observem que el preu de l'activitat s'ha reduït a la meitat (Fundació "la Caixa", 1999a).

El curs 1999-2000 es va tornar a oferir el cicle «Diàlegs. Imatges en circulació». Aquest taller-tertúlia, presentat a l'edició anterior per Carles Guerra i Isabel Abad, incorporava alguns canvis:

- Jordi Alfonso i Teresa Nogués, «Electro-domèstics» (del 21 de febrer al 3 de març de 2000)
- Jörg Müller i Carles Guerra, «De la tele a la web», Internet com a instrument de relació (del 6 al 17 de març de 2000)
- Alberto Fregenal, «Just do it», anàlisi d'imatges publicitàries (del 20 al 31 de març de 2000)

Figura 32. Proposta del LdIA realitzada per un grup d'alumnes de 2n d'ESO de l'Escola Avenç, 1999. Extret d'una imatge del treball fet al taller «Electro-domèstics», amb Jordi Alfonso i Teresa Nogués.

- Carles Congost, «Play», per ser conscients del gust i de la manera d'identificar-nos (del 3 al 14 d'abril de 2000)

Després d'haver exemplificat el funcionament de l'activitat «Diàlegs», continuem avançant en la definició d'activitats no associades a les exposicions, i analitzem a continuació diversos tallers relacionats amb el llenguatge fotogràfic.

5.2.4. Descripció de «Tallers de fotografia»

El primer taller de fotografia es va oferir durant el curs escolar 1995-1996 amb el nom «Tallers: Els llenguatges fotogràfics». Amb aquesta activitat es volia aconseguir una formació bàsica en els principals conceptes de la fotografia per explorar aquest llenguatge i conèixer les seves possibilitats expressives i comunicatives. Tot i el format de taller, l'activitat es complementava amb una visita a l'exposició

que s'oferia en les mateixes dates, per aplicar d'una manera pràctica els aspectes desenvolupats al taller (Fundació "la Caixa", 1995a). El programa de difusió de les activitats educatives del LdIA del curs 1996-1997 presenta la proposta amb el nom «Taller de fotografia. Activitat per a escolars» de la manera següent:

Tallers per introduir de manera pràctica i entenedora el llenguatge de la fotografia, la màgia de la seva tècnica i les seves possibilitats expressives i de comunicació. (Fundació "la Caixa", 1996, p. 11)

Durant el curs 1997-1998 es va oferir un nou taller, «Mirar el món per un forat». Aquesta activitat ja no incloïa una visita final a l'exposició, i s'iniciava amb un audiovisual centrat en les experiències de Jacques Henri Lartigue (1894-1986), un nen fotògraf i pintor francès. En aquest taller, els infants es familiaritzaven amb l'ús de diversos suports materials, com ara les càmeres, la informàtica i la fotocopiadora, per treballar alguns conceptes bàsics —enquadrament,

Figura 33. Taller «Imatges petites per a una gran història: les narracions de l'àlbum de família», 1999. Extret d'una fotografia de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

punt de vista, instantaneïtat i representació del moviment— i descobrir les possibilitats de la fotografia (Fundació "la Caixa", 1997a).

Al programa d'activitats educatives del curs 1998-1999, no hi consta cap taller de fotografia. Analitzant les activitats del programa de difusió del curs 1999-2000, s'observa que s'ofereix el taller de fotografia «Imatges petites per a una gran història: les narracions de l'àlbum de família» (vegeu figura 33). Aquesta activitat partia de l'àlbum familiar per comprendre la història personal, familiar i de l'entorn a través del joc dramàtic i de la investigació corporal. Vegem com s'explicava la proposta:

Dins de cada casa hi ha, almenys, una història: aquella que conta l'àlbum de fotografies d'una família. Si reuníssim tots els àlbums de família de totes les cases, trobaríem el retrat de tota una

societat, amb la imatge de la seva memòria. En aquest taller, l'àlbum de família es convertirà en una eina clau per entendre diferents històries: la nostra personal, la de la nostra família i la del segle en què vivim. A través del joc dramàtic i de la investigació corporal, descobrirem les històries dels diferents personatges de cada retrat, aquelles que ens revelen els seus gestos, les seves postures, els seus signes d'identitat. I mitjançant la narració oral explicarem aquella gran història que contenen els àlbums de família. (Fundació "la Caixa", 1999a, p. 8)

Els tallers estaven limitats a un màxim de 30 persones i tenien una durada de tres hores. El cost era de 10.000 pessetes per grup (60 €). «Imatges petites per a una gran història: les narracions de l'àlbum de família» tenia un cost de 8.000 pessetes (48 €). Pel que fa als destinataris dels tallers, el del curs 1995-

1996 era per a grups d'escolars de 12 a 18 anys; el del curs 1996-1997, per a joves de 8 a 14 anys; el del curs 1997-1998, per a grups de 8 a 12 anys, i el del curs 1999-2000, per a joves de 8 a 16 anys.

No s'aporta cap proposta de taller fotogràfic perquè no es disposa de més documentació. Continuem amb la descripció de les propostes batejades com a «Tallers d'art contemporani».

5.2.5. Descripció de «Tallers d'art contemporani»

Al programa de difusió de les activitats educatives del LdlA a CaixaForum, durant la temporada de març a juny del 2002, es presenta un format nou de tallers adreçats a grups d'escolars i vinculats directament a la Col·lecció d'Art Contemporani de la Fundació "la Caixa" (iniciada l'any 1985). Per a la inauguració de l'espai CaixaForum, es va fer una exposició amb un centenar d'obres de la col·lecció. Al voltant d'aquesta mostra, el LdlA va oferir un taller per a grups de primària i un altre per a grups de secundària. Els tallers combinaven l'observació de les obres a les sales d'exposició amb una experimentació a l'espai del taller del LdlA; i tenien una durada de tres hores i un preu per a cada grup classe de 24 euros. El primer taller portava per títol «Ordres i desordres» (del 6 de març al 3 de maig) i es descrivia així:

Aquest taller proposa treballar dues maneres diferents d'entendre l'art o, el que és el mateix, d'entendre el món. L'art actual confronta l'ordre amb el desordre, el gest amb la geometria, el caos amb l'esquematisme... Tot és possible si ens ajuda a explicar les nostres idees! Per això explorarem tots aquests processos a la recerca de noves maneres d'organitzar plàsticament allò que volem dir. (Fundació "la Caixa", 2002a, p. 7)

El segon taller, adreçat a grups de secundària, s'anunciava com a «Coses velles amb nous significats»

(del 6 de març al 3 de maig), i es presentava de la manera següent:

Qui ha dit que «copiar» està malament? De fet, molts artistes consideren que és una bona idea apropiar-se idees alienes. N'hi ha que busquen referents en la televisió, en el cinema o al carrer, i alguns, fins i tot, recorren a les obres d'altres artistes. Sigui com vulgui, tots atorguen nous significats a coses ja conegudes, i ens hi fan pensar d'una altra manera. En aquest taller sondejarem totes les possibilitats d'aquesta actitud tan contemporània. (Fundació "la Caixa", 2002a, p. 7)

Al programa de difusió de les activitats del Servei Educatiu del LdlA a CaixaForum Barcelona, corresponent al curs escolar 2002-2003, s'hi anuncia una nova línia de treball directament relacionada amb l'art contemporani, a la qual s'incorpora una secció de tallers per a grups d'educació infantil i primària (vegeu figura 34). Per al segon cicle d'educació infantil i el cicle inicial de primària, es presenta una activitat basada en el diàleg i l'experimentació, d'una durada d'una hora i amb un preu de 12 euros per a cada grup classe: «El mural de Sol LeWitt: colors i formes en moviment», al voltant de l'obra *Splat!* (2001). La presentació de la proposta era la següent:

El gran mural de l'artista nord-americà Sol LeWitt que presideix el *hall* de CaixaForum serà el motiu per convidar els més petits a explorar el moviment tot observant i representant amb el propi cos el comportament d'unes línies de color en aparent dinamisme. Els exercicis que es plantejegen al voltant de l'obra de LeWitt apunten a la potenciació de les diferents maneres de percebre que proposa l'art contemporani, apel·lant tant als sentits com a les emocions. (Fundació "la Caixa", 2002b, p. 5)

Per a grups dels cicles mitjà i superior de primària i per a grups de secundària, s'oferien tallers de tres hores de durada amb un cost de 24 euros per a cada grup classe (vegeu figura 35). Reproduïm a conti-

Figura 34. Espectacle-taller del LdIA «Plaf! L'enigma de Sol LeWitt», 2003. Extret d'una fotografia de Ferran Borràs de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Figura 35. Taller al LdIA «Formes en desordre», 2002. Extret d'una fotografia de Ferran Borràs de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

nuació els textos del programa perquè clarifiquen el tractament de cada taller:

«Formes en desordre» (per a primària, de l'1 d'octubre al 20 de desembre de 2002). Un passeig per algunes obres d'art contemporani ens permetrà observar interessants contrastos en la manera en què s'organitzen els elements que les componen. En unes s'ordenen a partir de la geometria, i en d'altres, d'una manera més orgànica. Així doncs, parteixen de supòsits molt diferents, però en el taller veurem que tot són ordres –o maneres d'ordenar– que tenen a veure també amb la manera en què els artistes veuen i ordenen el món. (Fundació "la Caixa", 2002b, p. 6)

«A escena!» (per a primària, del 10 de febrer al 21 de març, i del 2 de maig al 20 de juny de 2003). Què passa quan una obra d'art no és una pintura ni una escultura, sinó un habitacle que ens convida a entrar-hi? En aquest cas, l'espai es converteix en protagonista de l'obra, i nosaltres podem ser com actors en un escenari. Això és precisament el que farem en el taller: explorar les qualitats escenogràfiques de l'art tot treballant amb l'espai, un espai en el qual es poden representar fantàstiques històries. (Fundació "la Caixa", 2002b, p. 6)

«Ser o semblar» (per a secundària, de l'1 d'octubre al 20 de desembre de 2002). Hi ha obres que parteixen d'imatges que ens resulten molt familiars, mentre que d'altres s'allunyen de la realitat i no evocuen res de conegut. Representar o suggerir, semblar o només ser, aquesta serà la qüestió que tractarem en el taller. Veurem que aquestes dues opcions de treball ens obriran múltiples possibilitats a l'hora de construir significats i d'interpretar les nostres idees. (Fundació "la Caixa", 2002b, p. 6)

«La mirada escenogràfica» (per a secundària, del 10 de febrer al 21 de març i del 2 de maig al 20 de juny de 2003). L'art contemporani crea sovint entorns que ens envolten i ens fan penetrar físicament en l'obra. Són espais gairebé escenogràfics

que posen en funcionament estratègies molt lligades a la representació teatral. El taller aprofundeix en aquesta relació i ens convida a entendre, des de l'art, l'espai com a receptacle d'històries. (Fundació "la Caixa", 2002b, p. 7)

Veiem que, a cadascuna de les propostes plantejades als tallers, es treballaven aspectes presents en l'art contemporani, com ara el tractament de l'espai, de les formes i de la imatge. Els tallers es presentaven adaptant-se a les edats dels participants, i buscaven que els infants i els joves experimentessin mitjançant la creativitat, per incorporar vivencialment els aprenentatges que se'ls transmetia.

Per al curs 2003-2004, el Servei Educatiu del LdIA va presentar els tallers dividits per etapes escolars: educació infantil (parvulari), educació primària (cicle inicial, i cicles mitjà i superior), ESO, batxillerats i cicles formatius. Seguirem, doncs, aquesta classificació per exposar els tallers que s'oferien.

Per a educació infantil (parvulari) i educació primària (cicle inicial), els tallers es complementaven amb un dossier per als professors amb informació i suggeriments de treball per fer a l'escola abans i després de la visita (vegeu el capítol 7, «7.1.2. Dossiers amb informació, documentació i recursos»). Tenien una durada d'una hora i un preu de 18 euros per grup classe. Vegem com es presentaven a partir de la informació que consta al programa de difusió:

«El mural de Sol LeWitt: colors i formes en moviment». A partir del 7 d'octubre. *Splat!*, el gran mural de l'artista nord-americà Sol LeWitt que presideix el *hall* de CaixaForum, serà el motiu per convidar els nens a explorar el moviment tot observant i representant amb el propi cos el comportament d'unes línies de color en aparent dinamisme. (Fundació "la Caixa", 2003a, p. 5)

«Dins i fora. Viure l'espai amb Beuys i Isozaki». A partir del 4 de novembre. Treballarem sobre la percepció de l'espai a través de l'arquitectura d'Arata Isozaki i de la instal·lació de l'artista Jo-

Figura 36. Taller al LdIA «L'espai: veure'l o viure'l», 2003. Extret d'una fotografia de Ferran Borràs de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

seph Beuys, dues creacions que es poden contemplar a CaixaForum. A través de l'experimentació i dels contrastos (dins/fora, llum/ombra, obert/tancat, etc.), aprendrem a relacionar-nos amb l'entorn. (Fundació "la Caixa", 2003a, p. 5)

A la presentació dels dos tallers adreçats a grups d'escolars de parvulari i cicle inicial, hi trobem unes excel·lents propostes d'intervenció dels participants amb el propi cos per poder copsar adequadament la concepció de l'espai.

Per als cicles mitjà i superior de primària, s'oferien dos tallers d'art contemporani que combinaven l'observació i el diàleg a les sales d'exposició amb una experimentació a l'espai del taller del LdIA (vegeu figura 36). Tenien una durada de tres hores i un preu de 24 euros per grup classe. Les propostes que s'oferien eren les següents:

«L'espai: veure'l o viure'l». Del 6 d'octubre al 12 de desembre. Si intervenim en un espai podem

transformar-lo, de tal manera que la nostra relació amb ell canvia radicalment. Però, quines estratègies podem fer servir? Com s'ho fan els artistes contemporanis per modificar la nostra percepció de l'espai en les instal·lacions que creen? (Fundació "la Caixa", 2003a, p. 8)

«La doble vida de les coses». Del 16 de febrer al 14 de maig. Els objectes del nostre entorn tenen una funció concreta, una forma concreta i, fins i tot, acostumem a trobar-los en un lloc determinat. Però, què passa si canviem tot això que ens resulta tan familiar? Aquest taller ens permetrà descobrir com un mateix objecte pot convertir-se en una cosa molt diferent si capgirem les regles del joc. (Fundació "la Caixa", 2003a, p. 8)

Totes dues propostes estimulaven els participants amb l'aportació de plantejaments i, alhora, establien connexions entre l'art contemporani i l'entorn quotidià dels infants.

Figura 37. Taller al LdIA «L'empremta de la natura», 2004. Extret d'una fotografia de Ferran Borràs de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Seguint el programa d'activitats educatives 2003-2004, per a ESO, batxillerats i cicles formatius s'oferien dos tallers que, tal com es feia per a primària, també combinaven l'observació i el diàleg a les sales d'exposició amb l'experimentació a l'espai del LdIA. Tenien una durada de tres hores i un preu de 24 euros per grup classe. Les propostes que es presentaven eren les següents:

«L'espai alterat». Del 6 d'octubre al 12 de desembre. Molts artistes contemporanis utilitzen l'espai com a matèria per al seu treball. En aquest taller veurem com, a través d'intervencions molt diverses, podem aconseguir transformar l'espai i, alhora, provocar en l'espectador reaccions inesperades. (Fundació "la Caixa", 2003a, p. 13)

«L'ànima dels objectes». Del 16 de febrer al 14 de maig. Què passa quan modifiquem el context d'un objecte, encara que sigui mínimament? En aquest taller tindrem ocasió d'observar i d'experimentar amb els processos a què molts artistes

contemporanis sotmeten els objectes i, d'aquesta manera, adquireixen significats nous i sorprenents. (Fundació "la Caixa", 2003a, p. 13)

Al programa d'activitats educatives del curs 2004-2005, es proposen els mateixos tallers que en el curs anterior per als nivells d'educació infantil i cicle inicial de primària. El text que acompanya l'explicació dels tallers presenta lleugeres variacions, però amb les mateixes propostes. S'oferixen a partir del 19 d'octubre. Per als cicles mitjà i superior de primària, ESO, batxillerats i cicles formatius, es presenten noves activitats que proposen la combinació de l'observació i el diàleg a les sales amb l'experimentació a l'espai del taller del LdIA (vegeu figura 37). Aquesta vegada, els tallers es presentaven de la manera següent:

«L'empremta de la natura». Del 25 d'octubre al 17 de desembre. L'observació de la natura pot ser fascinant. El creixement de les plantes, les empremtes del pas del temps, els ritmes biològics,

la convivència silenciosa són fenòmens que, més enllà d'un interès científic, desvetllen possibilitats creatives inesperades. Igual com fa l'artista Giuseppe Penone, aprofitarem aquestes possibilitats i farem servir la natura com a tema, com a material i com a font d'inspiració. (Fundació "la Caixa", 2004a, pp. 10 i 16)

«Veritats a mitges». Del 21 de febrer al 29 d'abril. Molts artistes utilitzen nous mitjans per experimentar formalment i generar altres maneres de percebre el món. Alguns d'aquests mitjans ens sorprenen per la sensació de realitat que produeixen en l'espectador, però sovint es tracta d'una veritat a mitges, d'un joc d'aparences versemblant. Al taller explorarem els mecanismes que fan servir els artistes per parlar-nos de la realitat, encara que sigui amb ficció. (Fundació "la Caixa", 2004a, pp. 10 i 16)

En aquests dos tallers trobem propostes interdisciplinàries que es desenvolupen a través de plantejaments artístics.

Seguint el programa d'activitats educatives per al curs 2005-2006, constatem que per a educació infantil i cicle inicial de primària es continuen oferint els mateixos tallers dels cursos anteriors, i per als cicles mitjà i superior de primària s'ofereixen aquests:

«Escenaris». Del 25 d'octubre al 2 de desembre. Què passa quan una obra d'art no és una pintura ni una escultura, sinó un habitacle que ens convida a entrar-hi? En aquest cas l'espai es converteix en el protagonista de l'obra, i nosaltres podem ser com els actors a l'escenari. Això és precisament el que farem al taller: explorar les qualitats escenogràfiques i arquitectòniques de l'art tot treballant amb l'espai, un espai en el qual es poden representar històries fantàstiques. (Obra Social Fundació "la Caixa", 2005a, p. 13)

«Oh! Pintura». Del 28 de febrer al 5 de maig. La pintura és un vehicle extraordinari per explicar el món contemporani. Això sí: cada artista ho

fa segons paràmetres molt diferents. De vegades s'implica en l'obra de manera que, en observar-la, el veiem a ell. Altres vegades, en canvi, sembla que l'autor manté una distància freda amb el quadre, com si no l'hagués pintat directament. En aquest taller veurem com és de fascinant esbrinar el que s'amaga darrere aquestes actituds diferents. (Obra Social Fundació "la Caixa", 2005a, p. 14)

«Animant històries». Del 9 de maig al 2 de juny. Tots els nens senten una fascinació especial pel món dels dibuixos animats. En aquest taller els proposem canviar el seu paper d'espectadors per esdevenir creadors d'històries animades. En primer lloc, descobriran què hi ha darrere dels dibuixos animats, i es podran acostar a les particularitats d'aquest llenguatge audiovisual. Després, hauran d'inventar la seva narració i donar-hi vida. (Obra Social Fundació "la Caixa", 2005a, p. 14)

A partir de les breus descripcions del programa de difusió, deixem constància de l'evolució que van seguir els tallers, en els quals cada vegada era més present el desenvolupament de propostes d'educació artística que integraven perfectament els diferents coneixements tractats, en aquest cas d'arquitectura, escenografia, literatura, pintura i històries animades.

Per a l'etapa de l'ESO, durant el curs 2005-2006 s'ofereixen els mateixos dos tallers que per als cicles mitjà i superior de primària, i en les mateixes dates: «Escenaris» i «Oh! Pintura». Es presenta també un tercer taller, adreçat a 3r i 4t d'ESO i batxillerat, amb el text següent:

«Animació: una altra manera d'explicar coses». Del 7 de febrer al 3 de març. Seguint la línia de treball amb adolescents desenvolupada en els darrers anys, proposem un nou projecte educatiu que pretén oferir als joves un espai per explorar temes que els interessin posant al seu abast nous mitjans creatius. En aquesta ocasió, i en relació amb l'exposició *Històries animades*, els participants en el taller, a més de conèixer les tècniques de l'animació i l'obra d'artistes contemporanis realitzada

amb aquest procés, crearan les seves pròpies històries animades. (Obra Social Fundació "la Caixa", 2005a, p. 21)

La diversitat de tallers que es van oferir des de l'any 2002 fins al 2006 va ser considerable. Al LdIA s'experimentava amb noves propostes en funció de les necessitats que sorgien a cada moment. Dedicuem l'apartat següent a conèixer la tipologia de visites per a grups d'escolars realitzades a l'edifici CaixaForum.

5.2.6. Descripció de «Visites a l'edifici de CaixaForum»

El programa d'activitats educatives del període març-juny del 2002 a CaixaForum introdueix una nova tipologia de propostes, que s'inicia el dia 6 de març, a l'entorn del nou edifici. L'antiga fàbrica tèxtil Casaramona, projectada per l'arquitecte modernista Josep Puig i Cadafalch (1867-1956) l'any 1911, va ser rehabilitada amb la intervenció de l'arquitecte Arata Isozaki (nascut el 1931). La nova configuració arquitectònica permetia establir bons diàlegs amb els grups d'escolars. L'activitat «Visita dinamitzada a l'edifici de CaixaForum», que, amb una durada d'una hora i mitja, s'oferia al preu de 12 euros (màxim, 30 persones), es va presentar de la manera següent:

Després d'un audiovisual introductori, farem un recorregut pels espais més interessants de CaixaForum. Un seguit de materials ens serviran de suport en l'aventura de descobrir alguns dels canvis que ha experimentat l'arquitectura durant el segle XX, des dels testimonis que ens ensenyen com era una fàbrica als anys vint fins a la nova concepció de l'espai d'Arata Isozaki. La visita recull, també, les intervencions artístiques de Sol LeWitt i Lucio Fontana, les quals, en diàleg amb l'arquitectura, singularitzen la zona més moderna de l'edifici. (Fundació "la Caixa", 2002a, p. 3)

Durant el curs 2002-2003, sota el títol «Modernisme i modernitat. Història i arquitectura a CaixaForum», el programa del Servei Educatiu del LdIA adreçat a les escoles presenta la «Visita dinamitzada a l'edifici de CaixaForum», que ja s'havia ofert el curs anterior, amb un text diferent i per a grups de 3r a 6è de primària. També s'ofereix la «Visita comentada a l'edifici de CaixaForum», per a grups d'ESO, batxillerat i cicles formatius, amb una durada d'una hora i un preu de 12 euros per grup (màxim, 30 persones):

La visita permet descobrir totes les cares d'aquest bell exemple d'arquitectura modernista industrial. Els secrets que amaga l'antiga fàbrica i l'espectacularitat de la transformació actual ens expliquen moltes coses sobre la història de Barcelona i, també, sobre els canvis que ha experimentat l'arquitectura durant l'últim segle. La visita recull, a més, les intervencions artístiques de Sol LeWitt i Lucio Fontana, les quals, establint un diàleg amb l'arquitectura, singularitzen la zona més moderna de l'edifici. (Fundació "la Caixa", 2002b, p. 3)

Les activitats educatives del període 2003-2004 del Servei Educatiu del LdIA a CaixaForum presenten les dues mateixes visites dins l'apartat «L'arquitectura de CaixaForum». La «Visita dinamitzada» i la «Visita comentada» es presenten amb un text més didàctic per aconseguir fer-les més atractives als docents que les havien d'escollir per portar-hi els grups d'escolars. En aquest curs escolar, la «Visita comentada» s'ofereix també a alumnes dels cicles mitjà i superior d'educació primària. Al programa d'activitats educatives dels anys 2004-2005, dins l'apartat «L'arquitectura de CaixaForum» s'ofereix la «Visita dinamitzada» per als cicles mitjà i superior de primària, i la «Visita comentada», per a ESO, batxillerat i cicles formatius de grau mitjà. Durant el curs 2005-2006 es manté l'oferta de la mateixa manera, però es redueix el temps de la «Visita dinamitzada» a una hora i s'apuja el preu a 18 euros.

Després d'haver descrit el funcionament de les visites que es feien relacionades amb l'arquitectura de

CaixaForum, i que amb algunes variacions es continuen oferint actualment, presentem diferents quadres d'elaboració pròpia amb la relació d'activitats no associades a les exposicions.

5.2.7. Relació d'altres activitats educatives no vinculades a les exposicions

A continuació es detalla la relació d'altres activitats d'art per a grups d'escolars que no estaven necessàriament vinculades a la programació d'exposicions: «Articles i artefactes» o «Figura», «Diàlegs amb l'artista» o «Diàlegs», «Tallers de fotografia», «Tallers d'art contemporani» i «Visites a l'edifici de CaixaForum». Tal com s'ha fet a l'apartat anterior, es presenta a partir de la documentació que ha estat possible recopilar. El procés de recerca de dades ha estat laboriós i similar a l'exposat a l'apartat «5.1.7. Relació d'activitats educatives vinculades a les exposicions». Per no reiterar el que s'ha explicat a l'apartat esmentat, deixem constància de l'elaboració pròpia dels quadres que es presenten, després d'una acurada tasca d'estructuració de la informació a partir de diverses fonts documentals del LdIA.

Estimem que l'estructura per cursos escolars possibilitarà deixar un recull aproximat de les propostes educatives no directament vinculades a les programacions d'exposicions i que l'equip del LdIA va dur a terme des de l'any 1988 fins al 2006. La quantitat d'activitats que es van arribar a generar i l'elevat nombre d'estudiants que hi van participar donen compte de l'expansió que va arribar a tenir el programa.

A les graelles següents hem estructurat la informació sobre les activitats d'art que no estaven necessàriament relacionades amb la programació d'exposicions del Palau Macaya i CaixaForum, agrupades per cursos escolars. S'hi recullen des de les primeres activitats que es van fer dins d'aquesta classificació, el curs 1988-1989, fins al curs 2005-2006 (del 1991 al 1995 no es van fer propostes independents de la programació d'exposicions). Aportem les dades que hem obtingut en relació amb el nombre d'escolars que hi van participar. Com hem fet als quadres elaborats per a les activitats vinculades a la programació del Servei d'Exposicions, quan no hem aconseguit trobar la informació ho indiquem amb l'expressió «sense dades». També cal tenir en compte que des del LdIA s'organitzaven moltes més activitats, independentment de les adreçades a grups d'escolars. Tot seguit presentem els diferents quadres corresponents a la relació d'activitats no associades a les exposicions que es van portar a terme del curs escolar 1988-1989 al 2005-2006.

Curs 1988-1989. Relació d'activitats d'art del LdIA, per a grups d'escolars, no associades a les exposicions al Centre Cultural Palau Macaya.

«Articles i artefactes»	Dates	Nombre d'escolars
ARTICLES I ARTEFACTES	10-11-88 a 13-12-89	480
<p>– «Articles i artefactes». Nivells: cicles mitjà i superior d'EGB. Durada: 3 hores. Preu: 5.000 ptes./grup (30 €) (màxim, 35 alumnes).</p> <p>A destacar: És la primera proposta que es fa al LdIA per a grups d'escolars sense estar vinculada a una exposició. Les dates i el nombre d'escolars consten a la memòria interna de l'activitat. Ens ha semblat convenient facilitar els preus en euros.</p>		

Quadre d'elaboració pròpia a partir de la documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Curs 1989-1990. Relació d'activitats d'art del LdIA, per a grups d'escolars, no associades a les exposicions al Centre Cultural Palau Macaya.

«Articles i artefactes»	Dates	Nombre d'escolars
ARTICLES I ARTEFACTES	09-11-89 a 30-11-89	422
<p>– «Articles i artefactes». Nivells: cicles mitjà i superior d'EGB. Durada: 3 hores. Preu: 5.000 ptes./grup (30 €) (màxim, 35 alumnes).</p> <p>A destacar: Remodelació i adaptació de la proposta inicial feta per l'equip del LdIA a partir de la proposta inicial. Va itinerar per diferents poblacions catalanes amb el nom «Figura». Les dates i el nombre d'escolars consten a la memòria interna de l'activitat. Ens ha semblat convenient facilitar els preus en euros.</p>		

Quadre d'elaboració pròpia a partir de la documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

No ens consta que, des del curs 1990-1991 fins al 1995-1996, es fessin activitats per a grups d'escolars independents de les programacions d'exposicions.

Curs 1995-1996. Relació d'activitats d'art del LdIA, per a grups d'escolars, no associades a les exposicions al Centre Cultural Palau Macaya.

«Diàlegs amb l'artista» «Tallers de fotografia»	Dates	Nombre d'escolars
DIÀLEGS AMB L'ARTISTA Perejaume Miquel Navarro Carmen Calvo	Gener-maig 96	Sense dades
ELS LLENGUATGES FOTOGRÀFICS	Octubre 95–maig 96	Sense dades
<p>– «Diàlegs amb l'artista» i «Tallers de fotografia». Nivells: de 12 a 18 anys. Durada: 3 hores. Preu: 10.000 ptes./grup (60 €) (màxim, 30 persones).</p> <p>A destacar: És el primer curs de «Diàlegs amb l'artista», que es fa a l'espai del taller del LdIA. Ens ha semblat convenient facilitar els preus en euros.</p>		

Quadre d'elaboració pròpia a partir de la documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Curs 1996-1997. Relació d'activitats d'art del LdIA, per a grups d'escolars, no associades a les exposicions al Centre Cultural Palau Macaya.

«Diàlegs amb l'artista» «Tallers de fotografia»	Dates	Nombre d'escolars
DIÀLEGS AMB L'ARTISTA Anna Estany Cristina Pastó Antoni Abad Albert Gusí	Novembre 96 i febrer-maig 97	1.075 Total
TALLER DE FOTOGRAFIA	Desembre 96 i març-juny 97	666

– Diàlegs amb l'artista». Nivells: de 8 a 18 anys (adaptació a les edats i característiques de cada grup), i «Taller de fotografia». Nivells: de 8 a 14 anys. Durada: 3 hores. Preu: 10.000 ptes./grup (60 €) (màxim, 30 persones).

A destacar: «Diàlegs amb l'artista» es comença a fer per a la franja de 8 a 10 anys. El «Taller de fotografia» s'ofereix per a grups de 8 a 14 anys. Ens ha semblat convenient facilitar els preus en euros.

Curs 1997-1998. Relació d'activitats d'art del LdIA, per a grups d'escolars, no associades a les exposicions al Centre Cultural Palau Macaya.

«Diàlegs» «Tallers de fotografia»	Dates	Nombre d'escolars
DIÀLEGS (Taller-tertúlia amb artistes) Ramon Guillén Balmes Eugènia Balcells Pep Duran Domènec Octavi Comeron Juan Urrios Josep M. Martín Jorge Ribalta	Febrer-abril 98 02-02-98 a 06-02-98 09-02-98 a 13-02-98 16-02-98 a 20-02-98 23-02-98 a 27-02-98 02-03-98 a 06-03-98 09-03-98 a 13-03-98 23-03-98 a 27-03-98 30-03-98 a 03-04-98	756 Total
MIRAR EL MÓN PER UN FORAT (Taller de fotografia)	01-10-97 a 21-11-97	Sense dades

– «Diàlegs». Nivells: de 12 a 18 anys, i «Mirar el món per un forat». Nivells: de 8 a 12 anys. Durada: 3 hores. Preu: 10.000 ptes./grup (60 €) (màxim, 30 participants). Cicle de tres tallers de «Diàlegs», 22.000 ptes. (132 €).

A destacar: Canvi de nom del taller «Diàlegs amb l'artista» per «Diàlegs». Es torna a la franja d'edat de 12 a 18 anys. No s'ofereixen de 8 a 10 anys. Ens ha semblat convenient facilitar els preus en euros.

Quadres d'elaboració pròpia a partir de la documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Curs 1998-1999. Relació d'activitats d'art del LdIA, per a grups d'escolars, no associades a les exposicions al Centre Cultural Palau Macaya.

«Diàlegs»	Dates	Nombre d'escolars
DIÀLEGS. Imatges en circulació (Taller-tertúlia amb artistes) Carles Congost Alberto Fregenal Ricardo Echevarría Jordi Alfonso i Teresa Nogués	Març-abril 99 26-04-99 a 30-04-99 03-05-99 a 07-05-99 10-05-99 a 14-05-99 17-05-99 a 21-05-99	538 Total 134 140 147 117

– «Diàlegs». Nivells: de 10 a 18 anys. El taller de Jordi Alfonso, de 8 a 14 anys. Preu: 5.000 ptes. (30 €) (màxim, 30 persones).

A destacar: Al catàleg d'activitats educatives dels anys 1998-1999, hi consta el preu de 10.000 ptes./grup (60 €), però al programa informatiu «Diàlegs» figura el preu de 5.000 ptes./grup (30 €) per taller. No hi ha taller de fotografia. Ens ha semblat convenient facilitar els preus en euros.

Curs 1999-2000. Relació d'activitats d'art del LdIA, per a grups d'escolars, no associades a les exposicions al Centre Cultural Palau Macaya.

«Diàlegs» «Taller de fotografia»	Dates	Nombre d'escolars
DIÀLEGS. Imatges en circulació (Taller-tertúlia amb artistes) Jordi Alfonso i Teresa Nogués Jörg Müller i Carles Guerra Alberto Fregenal Carles Congost	Febrer-abril 00 21-02-00 a 03-03-00 06-03-00 a 17-03-00 20-03-00 a 31-03-00 03-04-00 a 14-04-00	885 total 226 192 281 186
IMATGES PETITES PER A UNA GRAN HISTÒRIA: LES NARRACIONS DE L'ÀLBUM DE FAMÍLIA (Taller de fotografia)	19-10-99 a 26-11-99	Sense dades

– «Diàlegs». Nivells: de 10 a 18 anys. El taller de Jordi Alfonso i Teresa Nogués, de 8 a 14 anys. Durada: 3 hores. Preu: 6.000 ptes. (36 €).

– «Taller de fotografia». Nivells: de 8 a 16 anys. Durada: 3 hores. Preu: 8.000 ptes./grup (48 €) (màxim, 30 persones).

A destacar: Es torna a oferir un taller de fotografia. Al catàleg d'activitats, hi consta Ricardo Echevarría, però al programa específic s'ha substituït aquest taller pel de Jörg Müller i Carles Guerra. Ens ha semblat convenient facilitar els preus en euros.

Quadres d'elaboració pròpia a partir de la documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Curs 2000-2001. Relació d'activitats d'art del LdIA, per a grups d'escolars, no associades a les exposicions al Centre Cultural Palau Macaya.

«Diàlegs» «Taller de fotografia»	Dates	Nombre d'escolars
DIÀLEGS. El món de la imatge (Taller-tertúlia amb artistes) Joan Manuel Jubany Asier Pérez Maite Ninou Ramon Parramon	Febrer-abril 00 16-10-00 a 20-10-00 06-11-00 a 10-11-00 13-11-00 a 17-11-00 20-11-00 a 24-11-00	468 Total 114 121 146 87
IMATGES PETITES PER A UNA GRAN HISTÒRIA: LES NARRACIONS DE L'ÀLBUM DE FAMÍLIA (Taller de fotografia)	24-04-01 a 18-05-01	Sense dades
<ul style="list-style-type: none"> – «Diàlegs». Nivells: de 10 a 18 anys. Durada: 3 hores. Preu: 6.000 ptes./grup (36 €) (màxim, 30 persones). – «Taller de fotografia». Nivells: de 8 a 16 anys. Durada: 3 hores. Preu: 6.000 ptes./grup (36 €) (màxim, 30 persones). <p>A destacar: El preu del taller de fotografia es redueix de 8.000 ptes. (48 €) a 6.000 ptes. (36 €). «Diàlegs» es fa a partir de 10 anys.</p>		

Curs 2001-2002. Relació d'activitats d'art del LdIA, per a grups d'escolars, no associades a les exposicions a CaixaForum.

«Tallers d'art contemporani» «Visites a l'edifici de CaixaForum»	Dates	Nombre d'escolars
ORDRES I DESORDRES	06-03-02 a 03-05-02	Sense dades
COSES VELLES AMB NOUS SIGNIFICATS	06-03-02 a 03-05-02	Sense dades
VISITA DINAMITZADA A L'EDIFICI DE CAIXAFORUM	04-04-02 a 06-06-02	356
<ul style="list-style-type: none"> – «Tallers d'art contemporani». Durada: 3 hores. Preu: 24 €/grup. – «Visita dinamitzada a l'edifici de CaixaForum». Durada: una hora i mitja (màxim, 30 persones). Preu: 12 €/grup. <p>A destacar: Durant aquest curs té lloc el trasllat del LdIA a CaixaForum. Es van editar dos programes d'activitats, l'un corresponent a les activitats al Palau Macaya i l'altre per a CaixaForum (març-juny del 2002). No ens consten activitats independents de les programacions d'exposicions al Palau Macaya. No s'especifiquen les edats dels participants a les activitats.</p>		

Quadres d'elaboració pròpia a partir de la documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Curs 2002-2003. Relació d'activitats d'art del LdIA, per a grups d'escolars, no associades a les exposicions a CaixaForum.

«Tallers d'art contemporani» «Visites a l'edifici de CaixaForum»	Dates	Nombre d'escolars
EL MURAL DE SOL LEWITT: COLORS I FORMES EN MOVIMENT	A partir del 04-11-02	Sense dades
FORMES EN ORDRE	01-10-02 a 20-12-02	Sense dades
SER O SEMBLAR?	01-10-02 a 20-12-02	Sense dades
A ESCENA!	10-02-03 a 02-05-03	Sense dades
LA MIRADA ESCENOGRÀFICA	10-02-03 a 21-03-03 02-05-03 a 20-06-03	Sense dades
VISITA DINAMITZADA A L'EDIFICI DE CAIXAFORUM	Tot el curs	891
VISITA COMENTADA A L'EDIFICI DE CAIXAFORUM	Tot el curs	Sense dades
<ul style="list-style-type: none"> – «El mural de Sol LeWitt: colors i formes en moviment». Nivells: segon cicle d'educació infantil i cicle inicial de primària. Durada: 1 hora. Preu: 12 €/grup classe. – «Formes en ordre» i «A escena!». Nivells: cicles mitjà i superior de primària. «Ser o semblar?» i «La mirada escenogràfica». Nivells: secundària. Durada: 3 hores. Preu: 24 €/grup (màxim, 30 persones). – «Visita dinamitzada a l'edifici de CaixaForum». Nivells: de 3r a 6è de primària. Durada: una hora i mitja. Preu: 12 €/grup (màxim, 30 persones). – «Visita comentada a l'edifici de CaixaForum». Nivells: ESO, batxillerat i cicles formatius. Durada: 1 hora. Preu: 12 €/grup (màxim, 30 persones). <p>A destacar: El LdIA incorpora una línia d'actuació adreçada a parvulari i cicle inicial de primària. Es proposen per primera vegada els tallers per a primària i secundària.</p>		

Quadre d'elaboració pròpia a partir de la documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Curs 2003-2004. Relació d'activitats d'art del LdIA, per a grups d'escolars, no associades a les exposicions a CaixaForum.

«Tallers d'art contemporani» «Visites a l'edifici de CaixaForum»	Dates	Nombre d'escolars
EL MURAL DE SOL LEWITT: COLORS I FORMES EN MOVIMENT	A partir del 07-10-03	2.399 (01-01-04 a 19-12-04)
DINS I FORA. VIURE L'ESPAI AMB BEUYS I ISOZAKI	A partir del 04-11-03	305
L'ESPAI: VEURE'L O VIURE'L	06-10-03 a 12-12-03	Sense dades
LA DOBLE VIDA DE LES COSES	16-02-04 a 14-05-04	Sense dades
L'ESPAI ALTERAT	06-10-03 a 12-12-03	Sense dades
L'ÀNIMA DELS OBJECTES	16-02-04 a 14-05-04	Sense dades
VISITA DINAMITZADA A L'EDIFICI DE CAIXAFORUM	Tot el curs	Sense dades
VISITA COMENTADA A L'EDIFICI DE CAIXAFORUM	Tot el curs	Sense dades
<ul style="list-style-type: none"> – «El mural de Sol LeWitt: colors i formes en moviment» i «Dins i fora. Viure l'espai amb Beuys i Isozaki». Nivells: segon cicle d'educació infantil i cicle inicial de primària. Durada: 1 hora. Preu: 18 €/grup classe. – «L'espai: veure'l o viure'l» i «La doble vida de les coses». Nivells: cicles mitjà i superior de primària. «L'espai alterat» i «L'ànima dels objectes». Nivells: ESO, batxillerats i cicles formatius. Durada: 3 hores. Preu: 24 €/grup (màxim, 30 persones). – «Visita dinamitzada a l'edifici de CaixaForum». Nivells: cicles mitjà i superior de primària. Durada: una hora i mitja. Preu: 12 €/grup (màxim, 30 persones). – «Visita comentada a l'edifici de CaixaForum». Nivells: cicles mitjà i superior de primària, ESO, batxillerat i cicles formatius. Durada: 1 hora. Preu: 12 €/grup (màxim, 30 persones). <p>A destacar: Nova activitat «Dins i fora. Viure l'espai amb Beuys i Isozaki». Els preus s'apugen a 18 €. Noves activitats: «L'espai: veure'l o viure'l», «La doble vida de les coses», «L'espai alterat» i «L'ànima dels objectes». Ampliació dels tallers a batxillerat i cicles formatius. La «Visita comentada a l'edifici de CaixaForum» també s'adreça als cicles mitjà i superior de primària.</p>		

Quadre d'elaboració pròpia a partir de la documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Curs 2004-2005. Relació d'activitats d'art del LdIA, per a grups d'escolars, no associades a les exposicions a CaixaForum.

«Tallers d'art contemporani» «Visites a l'edifici de CaixaForum»	Dates	Nombre d'escolars
EL MURAL DE SOL LEWITT: COLORS I FORMES EN MOVIMENT	A partir del 19-10-04	Sense dades
DINS I FORA. VIURE L'ESPAI AMB BEUYS I ISOZAKI	A partir del 19-10-04	Sense dades
L'EMPRESA DE LA NATURA	25-10-04 a 17-12-12	Sense dades
VERITATS A MITGES	21-02-04 a 29-04-04	Sense dades
«Tallers d'art contemporani» 7.771 Total		
VISITA DINAMITZADA A L'EDIFICI DE CAIXAFORUM	Tot el curs	Sense dades
VISITA COMENTADA A L'EDIFICI DE CAIXAFORUM	Tot el curs	Sense dades
<ul style="list-style-type: none"> – «El mural de Sol LeWitt: colors i formes en moviment» i «Dins i fora. Viure l'espai amb Beuys i Isozaki». Nivells: segon cicle d'educació infantil i cicle inicial de primària. Durada: 1 hora. Preu: 18 €/grup classe. – «L'empremta de la natura» i «Veritats a mitges». Nivells: cicles mitjà i superior de primària, ESO, batxillerats i cicles formatius. Durada: 3 hores. Preu: 24 €/grup (màxim, 30 persones). <p>A destacar: Les noves propostes s'adrecen a grups dels cicles mitjà i superior de primària, ESO, batxillerats i cicles formatius.</p>		

Quadre d'elaboració pròpia a partir de la documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Curs 2005-2006. Relació d'activitats d'art del LdIA, per a grups d'escolars, no associades a les exposicions a CaixaForum.

«Tallers d'art contemporani» «Visites a l'edifici de CaixaForum»	Dates	Nombre d'escolars
EL MURAL DE SOL LEWITT: COLORS I FORMES EN MOVIMENT	A partir del 19-10-04	Sense dades
DINS I FORA. VIURE L'ESPAI AMB BEUYS I ISOZAKI	A partir del 19-10-04	Sense dades
ESCENARIS	25-10-05 a 02-12-05	Sense dades
OHI PINTURA	28-02-06 a 05-05-06	Sense dades
ANIMANT HISTÒRIES	09-05-06 a 02-06-06	Sense dades
ANIMACIÓ: UNA ALTRA MANERA D'EXPLICAR COSES	07-02-06 a 03-03-06	Sense dades
«Tallers d'art contemporani» 6.646 Total		
VISITA DINAMITZADA A L'EDIFICI DE CAIXAFORUM	Tot el curs	Sense dades
VISITA COMENTADA A L'EDIFICI DE CAIXAFORUM	Tot el curs	Sense dades
<ul style="list-style-type: none"> – «El mural de Sol LeWitt: colors i formes en moviment» i «Dins i fora. Viure l'espai amb Beuys i Isozaki». Nivells: segon cicle d'educació infantil i cicle inicial de primària. Durada: 1 hora. Preu: 18 €/grup classe. – «Escenaris» i «Oh! Pintura». Nivells: cicles mitjà i superior de primària, ESO, batxillerats i cicles formatius. «Animant històries». Nivells: cicles mitjà i superior de primària. «Animació: una altra manera d'explicar coses». Nivells: ESO, batxillerats i cicles formatius. Durada: 3 hores. Preu: 24 €/grup (màxim, 30 persones). <p>A destacar: Les propostes s'adrecen a grups dels cicles mitjà i superior de primària, ESO, batxillerats i cicles formatius. Canvien el nom i el plantejament de les propostes d'animació adreçades a les diferents etapes.</p>		

Quadre d'elaboració pròpia a partir de la documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Sumant el nombre d'alumnes participants, i tenint en compte que manquen dades estadístiques de participació, estimem que del 1988-1989 al 2005-2006 més de 25.000 alumnes de grups escolars van participar en les activitats no associades a les exposicions. Isabel Abad assenyala que la participació dels alumnes de les escoles públiques sempre va ser més nombrosa que la dels alumnes de les escoles privades (I. Abad, comunicació personal, 17 de novembre de 2018). Per deixar constància d'aquesta afirmació, destaquem les dades que hem aconseguit trobar entre els documents interns d'estadística: durant el curs 1996-1997, van participar en les activitats del LdIA al Centre Cultural Palau Macaya de Barcelona 65 escoles privades i 235 de públiques.

La recerca, l'ordenació i l'anàlisi de les activitats d'art que, des del LdIA, es van adreçar a grups d'escolars ens han possibilitat constatar l'alt nombre de propostes que es van arribar a fer. Moltes d'elles van néixer molt vinculades a la programació d'exposicions, i d'altres es van generar per poder ampliar els coneixements artístics dels participants. Malgrat no disposar de les dades concretes, tenim constància que, des de l'any 1987 i fins al 2006, molt més de 80.000 alumnes de centres d'educació formal es van impregnar de la metodologia que s'aplicava al LdIA. Aquesta xifra és orientativa, ja que molt probablement hi va haver molt més alumnes que se'n van beneficiar. Si ens fixem en les estadístiques i considerem la participació de grups d'escolars en tots els àmbits d'actuació del LdIA, tenint en compte les activitats de música, les literàries i altres que es feien dins de l'àmbit territorial del Departament de Programes Educatius, que incloïa accions a diferents ciutats, les xifres van ser molt superiors. A tall d'exemple, aportem les dades en xifres registrades en un document intern del LdIA, en el qual consta que, entre l'1 de gener i el 31 de desembre de 2002, 114.338 escolars van assistir a les activitats dissenyades al LdIA (a diferents poblacions), i se'n van fer 1.960 sessions. Cal tenir en compte que l'àmbit d'influència exercit per aquest programa d'educació no formal en l'educació formal va ser molt gran.

Dediquem el capítol que ve a continuació a descriure i analitzar els vincles que, des d'un programa d'educació no formal, es van establir amb els docents, principals artífexs de l'educació formal.

Capítol 6

Formació dels docents al Laboratori de les Arts

6.1. La comunicació permanent amb el professorat

Des del primer curs d'existència del programa (1987-1988) i fins que es va deixar d'anomenar Laboratori de les Arts (2005-2006), l'equip va buscar la comunicació constant amb els docents dels diferents centres educatius que participaven en les activitats acompanyant els grups d'escolars. Aquest contacte continuat possibilitava conèixer les necessitats de cada cas, establir vincles mutus i construir propostes adequades als requeriments que anaven sorgint. La interrelació quotidiana entre els artífexs d'una educació no formal i els professionals de l'educació formal permetia tenir en compte les demandes formatives del professorat. Recordem que, tal com hem destacat al capítol 4 («Descripció i anàlisi de l'objecte d'estudi: el programa del Laboratori de les Arts»), el LdlA es proposava incidir en la millora de l'educació artística mitjançant diferents actuacions.

Per donar a conèixer la tipologia de les propostes que s'oferien des del LdlA, inicialment es va establir un primer contacte amb els docents dels centres escolars a través de trucades telefòniques. Aquest tipus de comunicació possibilitava explicar detalladament els objectius de les activitats que, amb unes directrius marcadament innovadores, s'oferien per primera vegada a les escoles catalanes. Molt aviat es van establir diversos canals de comunicació entre les persones del LdlA i els docents, que anaven des de la consolidació d'un tracte personal directe fins a la realització de propostes formatives i l'edició de diversos materials divulgatius amb informació, suggeriments i propostes perquè el professorat les pogués portar a terme directament amb els seus alumnes als centres escolars.

La formació dels docents que acompanyaven els grups d'escolars a les activitats d'educació visual i plàstica del LdlA era diversificada, i incloïa especialistes d'educació artística i de ciències socials, tutors i altres professors que impartien diferents disciplines

als seus centres escolars. També comprenia docents de totes les etapes educatives. Algunes vegades era difícil que els professors volguessin participar amb els seus alumnes en activitats que no entraven directament dins els continguts del currículum escolar, tot i que, pel seu tractament, incidien en diverses àrees de coneixement i contribuïen a eixamplar els aprenentatges fora del marc escolar. Tal com expressa Anne Bamford (2009), compartim la noció que, més enllà de les polítiques establertes en els diferents plans d'estudis, els professors apassionats i compromesos tenen un paper fonamental a l'hora de garantir una educació artística de qualitat.

En els diferents apartats d'aquest capítol, farem un recorregut per constatar de quina manera s'establien les relacions amb els docents per generar un programa adequat a les necessitats formatives que s'anaven produint.

6.1.1. Recursos informatius adreçats als docents

Tal com hem avançat al capítol 4 («4.1.4. Primeres propostes d'educació artística al Centre Cultural de la Fundació "la Caixa"»), al juny del 1987 el programa «"la Caixa" a les escoles», sota la recent direcció d'Isabel Martínez, va editar el número 0 de la revista *Papers*. A la portada de l'exemplar (vegeu figura 5), s'hi expliciten quins són els objectius de la nova eina, que va néixer amb la intenció d'esdevenir un mitjà de connexió entre el programa i els docents. En aquesta publicació es fa referència a la voluntat que el professorat rebí les iniciatives del programa d'una manera àgil i continuada. També es manifesta la intenció de poder personalitzar la informació perquè pugui arribar a totes les persones de l'àmbit educatiu i, així, aconseguir un espai obert per rebre iniciatives i suggeriments (Obra Social de la Caixa de Pensions, 1987b).

A la primera edició de la revista *Papers* (Obra Social de la Caixa de Pensions, 1987b), es presentava el programa «la Caixa» a les escoles» a la comunitat educativa de Catalunya i Balears, i s'agrupaven en quatre blocs d'activitats les iniciatives dels àmbits educatius de la Fundació Caixa de Pensions. Un d'aquests blocs era «El Laboratori de les Arts», que, ubicat al Centre Cultural Palau Macaya, oferia tallers dirigits als escolars i als ensenyants. Aquests tallers, d'una banda, emfatitzaven la música, el teatre i les arts plàstiques, i d'altra banda, tenien la voluntat d'oferir maletes pedagògiques amb propostes i materials didàctics (idem, 1987b).

A la contraportada de la mateixa revista *Papers* (Obra Social de la Caixa de Pensions, 1987b), es fa referència a la importància de les «escoles d'estiu» perquè els mestres es formin i facin intercanvis d'experiències educatives. S'hi explica que, durant quinze dies, docents d'arreu de Catalunya entraven en contacte amb noves didàctiques, i per això «la Caixa» a les escoles», per primera vegada, va posar a disposició dels mestres assistents a les «escoles d'estiu» el Museu de la Ciència, el Centre d'Iniciatives i Experimentació per a Joves (CIEJ), Torrebonica, el Planetari Viatger i el seminari «Mirem el cel». La revista *Papers* es va editar gratuïtament i sota la coordinació de «la Caixa» a les escoles» des de l'any 1987 fins al 1989. Durant el curs 1990-1991 es va inaugurar una segona època, en què es va canviar el format de la revista, que va a passar a ser de pagament. El programa va substituir el nom de «la Caixa» a les escoles» per Àrea Educativa de la Fundació Caixa de Pensions. Els docents podien adquirir els exemplars de la revista a un cost de 300 pessetes (1,80 €). També es va obrir una nova sèrie de suplementos monogràfics amb el nom de *Papers/Documents*, que es va inaugurar l'any 1990 amb l'edició d'una revista dedicada a la temàtica «Ambient i educació» al preu de 500 pessetes (3 €).

Independentment de la informació de les activitats educatives que oferia el programa, els diferents exemplars de *Papers* incloïen interessants reflexions de professionals de l'educació, com ara el psicòleg Miquel Si-guan (1918-2010), el fundador de la revista *Cuadernos*

de Pedagogia, Fabricio Caivano (1942), el professor i filòleg José Manuel Blecuca (1939) i els catedràtics de la Facultat d'Educació de la Universitat de Barcelona Josep M. Puig (1951) i Jaume Trilla (1951), entre molts d'altres. A diferents números de la revista es poden trobar informacions específiques del LdIA adreçades als docents. Així, podem veure de quina manera es buscava la seva implicació per crear un projecte conjunt:

Amb les activitats al voltant de les arts plàstiques, el teatre i la música, es pretén trobar un sistema de recerca que permeti la col·laboració de mestres, tècnics especialitzats i artistes, en un veritable projecte global que estimuli la creació de noves vies, de noves accions. I sobretot, trobar l'estímul que permeti que els nens d'avui puguin fascinar-se, puguin sorprendre's, puguin crear. (Obra Social de la Caixa de Pensions, 1988b, p. 3)

En aquest mateix sentit, la periodista Sue Aran també incideix en el fet que el LdIA era un programa d'educació artística connectat amb el món exterior:

No es tracta de fer classes magistrals d'Història de l'Art, d'elaborar una cronologia d'autors i moviments o d'estudiar les diferents tècniques plàstiques. Es tracta de crear un espai artístic, de donar l'oportunitat de sorprendre'ns, de jugar, d'inventar. És així com el Laboratori es defineix com un espai d'experimentació. L'Art no es pot acotar dins d'esquemes preestablerts, ni es pot ofegar dins la faixa estreta d'una aula aliena al món exterior. (Aran, 1990, p. 6)

La revista *Papers*, sota la direcció d'Isabel Martínez i amb el nom d'Àrea Educativa o Programes Educatius de la Fundació "la Caixa", va editar diferents monogràfics durant els anys 1990 i 1994 que aportaven reflexions als docents sobre temes d'actualitat que incidien en l'educació. El preu d'aquests exemplars era sempre de 500 pessetes (3 €). Un dels monogràfics es va dedicar exclusivament al Laboratori de les Arts. La publicació, que es va editar en català i en castellà, fa un recorregut pel LdIA del 1987 al 1994, amb destacables articles sobre la concepció artística del LdIA (vegeu figura 38).

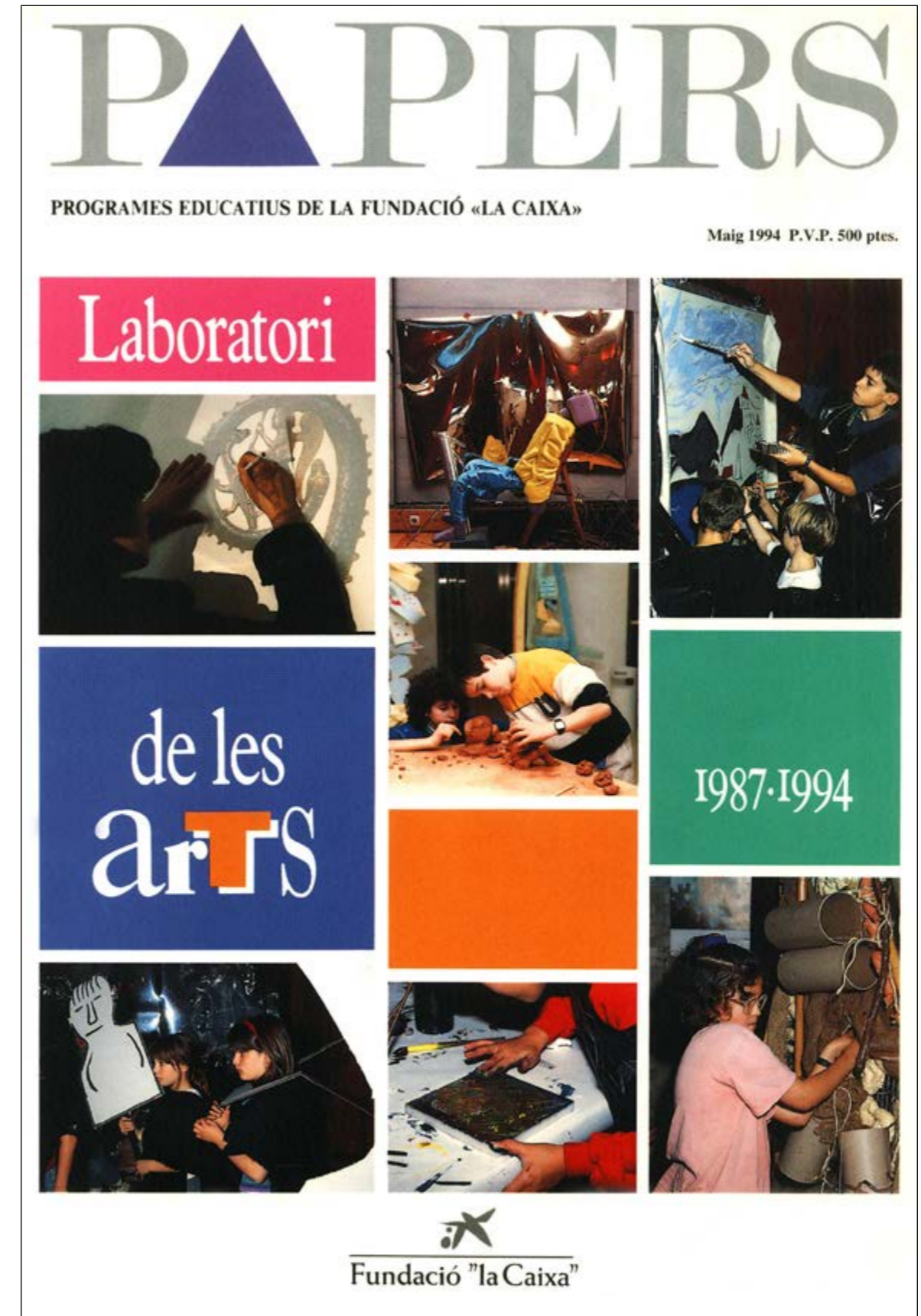

Figura 38. Portada del monogràfic *Papers* dedicat al Laboratori de les Arts, 1994. Extret de la publicació de la Fundació "la Caixa".

Per l'interès que té en aquesta recerca el monogràfic *Papers* dedicat al LdLA, destaquem les aportacions de les persones que hi van participar, seguint l'índex de la publicació i agrupades en diferents blocs temàtics. Així, hem elaborat el quadre que presentem tot seguit:

EDITORIAL

Laboratori de les Arts, 1987-1994

ARGUMENTS PER AL DEBAT

Miquel Vilagut, «Els centres d'art, un recurs educatiu de l'entorn social»

Glòria Valls, «El Laboratori de les Arts. Una experiència entorn de l'art»

Dominique Beaufrère, «Els tallers de la Mirada»

Cornelia Brüninghaus, «Nens, art i museus»

Amelia Arenas, «Què és l'art modern? I altres preguntes difícils»

Fernando Hernández, «Per repensar l'Educació de les Arts Visuals»

Joan Fontcuberta, «Reconfigurar l'experiència»

PREGUNTES I RESPOSTES

Antonio J. López, «Enquesta sobre el Laboratori de les Arts, 1994»

A TRAVÉS DEL TEMPS I LES CULTURES

Luis Racionero, «Arts i civilitzacions»

PARLEM I ACTUEM A FAVOR DE L'EDUCACIÓ ARTÍSTICA

Clara Garí, «Projecte versus objecte. Dels tallers a la maleta "Visca el color!" a través de diversos camins simultanis»

Isabel Abad, «El Labo»

Eulàlia Bosch, «Una proposta per aproximar-se al món de les arts: "La capsula màgica"»

Quadre d'elaboració pròpia a partir de l'índex de la publicació *Laboratori de les Arts 1987-1994*. Monogràfic *Papers* (Fundació "la Caixa", 1994a, pp. 3-4).

Com ja hem avançat, un mitjà habitual d'informació per comunicar-se amb els docents eren les trucades telefòniques que les persones de l'equip del LdLA feien als centres educatius. Així, la transmissió de continguts de les activitats arribava directament als professors interessats, de manera que es possibilitava un diàleg per expressar els plantejaments de les propostes i resoldre els dubtes que poguessin sorgir. També es van fer diverses trameses de cartes, redactades per informar d'activitats concretes. Inicialment, la redacció i la tramesa de cartes es feien des de «la Caixa» a les escoles», i s'enviaven a tots els centres escolars de Catalunya i Balears, amb la programació d'activitats educatives corresponents als quatre àmbits d'actuació (Museu de la Ciència, CIEJ, biblioteques i Centre Cultural). També va ser habitual l'edició de material de difusió específic, amb continguts detallats de propostes determinades, com ara cursos, debats i jornades, que als programes de difusió de cada curs s'acostumaven a anunciar d'una manera més genèrica. Aquesta informació exclusiva per detallar els continguts d'una activitat concreta es va continuar fent durant tota la trajectòria del LdLA. A partir del curs 1990-1991, coincidint amb l'edició del primer programa de difusió dedicat exclusivament a les activitats del LdLA, es van començar a escriure cartes als docents que informaven, també, de les propostes que es feien al LdLA (a l'annex 7 referenciem un exemple de carta adreçada als docents de l'any 2004).

En el programa de difusió de les activitats educatives del curs escolar 1990-1991, hi consta que el LdLA ofería activitats per a mestres relacionades amb la didàctica de les arts plàstiques, i s'hi aportaven recursos metodològics. En reproduïm un fragment que fa referència al funcionament de les presentacions per a docents:

Coincidint amb l'inici de cada exposició, es realitzaran sessions de presentació adreçades als mestres interessats, on s'informarà dels continguts i de la dinàmica de l'activitat, i es proporcionaran materials per a la preparació de la visita. Les dates i els horaris exactes es comunicaran amb la infor-

mació corresponent de cada exposició. (Fundació Caixa de Pensions, 1990e, p. 7)

Les presentacions per a docents es van convertir en activitats usuales del programa del LdLA. Així, cada vegada que es posava en marxa una nova activitat, l'equip del LdLA proposava la realització de sessions exclusivament adreçades al professorat. El contacte directe amb el col·lectiu d'educadors per informar sobre els continguts i els objectius, i per orientar sobre la manera d'integrar les propostes artístiques a l'aula, propiciava una estreta relació per treballar conjuntament en la millora de l'educació. Durant les presentacions de les activitats al voltant de les exposicions, es portava a terme una visita comentada, s'exposava el plantejament de l'activitat i se suggerien propostes per desenvolupar a l'escola abans i després de la visita amb el grup d'escolars. Al programa de difusió de les activitats educatives del curs 2000-2001, hi consta una presentació general de la temporada per mostrar als docents totes les activitats al voltant de les arts plàstiques i visuals, i també s'ofereixen diverses presentacions específiques per a cada exposició. Per participar-hi, es demanava una inscripció prèvia (Fundació "la Caixa", 2000b). Al programa de difusió de les activitats educatives del curs 2002-2003, es proposen presentacions generals de les activitats en tres dies diferents i separant els professors per cicles educatius (Fundació "la Caixa", 2002b). Aquesta fórmula es va continuar fent en els cursos posteriors. En un document intern d'estadística del LdLA amb dades d'assistència, facilitat per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa", hem trobat les dades següents:

- Presentació general per a mestres de les activitats educatives del curs 1998-1999 al LdLA. Hi assisteixen 35 docents (1 d'octubre de 1998).
- Presentació per a mestres de l'activitat per a grups d'escolars i vinculada a l'exposició «El silenci de les coses. Fotografies de Josef Sudek». Hi assisteixen 35 docents (1 d'octubre de 1998).
- Presentació per a mestres de l'activitat per a grups d'escolars i vinculada a l'exposició «Àfrica: màgia i poder. 2.500 anys d'art a Nigèria». Hi assisteixen

xen 50 docents (8 d'octubre de 1998).

- Presentació per a mestres de l'activitat per a grups d'escolars i vinculada a l'exposició «Cartògrafs i aventurers: narradors d'històries». Hi assisteixen 20 docents (17 de desembre de 1998).

Quan, l'any 2002, el LdIA es va traslladar a la nova seu de CaixaForum, l'equip va tenir cura de presentar la programació d'activitats de la temporada 2001-2002 al nou espai i oferir als docents una visita en primícia per conèixer les noves instal·lacions de l'edifici (Fundació "la Caixa", 2001c). Per a cada curs escolar, el LdIA editava un programa divulgatiu que s'enviava a totes les escoles de Catalunya, perquè els docents estiguessin al cas de les propostes programades. Els dissenys d'aquests mitjans van anar canviant, adaptant-se a les necessitats de cada període. Era habitual que, al llarg del curs, s'edités material puntual amb més informació sobre algunes propostes determinades, i que es fes arribar als docents per ampliar els continguts inicials.

Resumidament, les tipologies de recursos informatius exposades en aquest apartat i que des del LdIA s'adreçaven als docents van ser la revista *Papers* (del 1987 al 1994), les trucades telefòniques, les presentacions de les activitats, les cartes, els programes de difusió amb les activitats per a cada curs escolar i el material divulgatiu amb informació específica.

A l'apartat següent continuem avançant en les diferents maneres de comunicar-se amb els docents que es van establir des de l'equip del LdIA.

6.1.2. Construcció de vincles entre l'equip del LdIA i els docents

Mitjançant una comunicació telefònica prèvia i el tracte personal quan els docents assistien a les activitats, l'equip del LdIA es va anar conscienciant de la formació de partida, les preferències i les necessitats del professorat. Cal dir que, per a una part dels pro-

fessionals de l'educació, hi havia un certa predisposició a participar en les activitats que s'oferien en nom de la Fundació "la Caixa", gràcies al prestigi assolit pel programa «"la Caixa" a les escoles» de l'Obra Social de la Caixa de Pensions, que des de l'any 1977 s'havia portat a terme per tot Catalunya, les Balears i Andorra. Tal com hem apuntat al capítol 4 («4.1.3. Innovació educativa en els orígens del programa» i «4.1.4. Primeres propostes d'educació artística al Centre Cultural de la Fundació "la Caixa"»), amb el naixement del programa d'exposicions de la Fundació "la Caixa" al Palau Macaya de Barcelona, s'havien portat a terme les primeres activitats d'educació artística adreçades a grups d'escolars, prèvies a l'existència del LdIA. Recordem que l'any 1982 ja s'havien fet les exposicions «Visca el color!» i «Les mans miren» amb una intenció educativa. Considerem que el prestigi assolit en el desenvolupament d'aquest programa pioner d'educació no formal va facilitar l'interès d'alguns docents per participar en les primeres activitats que s'oferien des del nou programa que s'implementava al LdIA.

Malgrat tots els avantatges i les bones predisposicions, tenim constància que no va ser fàcil engegar un projecte que volia incidir molt especialment en la transmissió d'experiències educatives basades en l'art contemporani. A continuació aportem informació sobre com vivien els docents la seva participació en les primeres propostes del LdIA. Ho fem mitjançant el buidatge de la recopilació d'informació obtinguda a través del contacte amb diferents professors que, com a coordinadora de les activitats del LdIA, va dur a terme Assumpta Cirera de l'any 1987 al 1991. Disposem de dades sobre 140 docents que van participar en les activitats vinculades a les exposicions «Visites comentades + tallers»: «Philip Guston», «Marià Fortuny», «Josep Puig i Cadafalch», «Georg Baselitz», «Ed Ruscha», «Howard Hodgkin» i «Passage de l'imatge». També, sobre l'activitat «Articles i artefactes», que no estava vinculada a cap exposició. Tot seguit exposem els resultats obtinguts:

1. Perfil dels docents que acompanyaven els grups d'escolars d'EGB, BUP i COU.¹ Inclou també el professorat de la Facultat d'Educació de la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB), que puntualment hi assistia amb els alumnes que estudiaven per ser mestres i que s'apuntaven a algunes de les activitats del LdIA per conèixer el seu funcionament:
 - 55 docents d'Educació Visual i Plàstica (especialistes i professorat generalista que impartia l'assignatura)
 - 40 docents d'altres assignatures curriculars
 - 23 docents de Ciències Socials
 - 22 tutors dels grups d'escolars

Algunes apreciacions: La majoria de docents s'implícaven, participaven i col·laboraven en el desenvolupament de les activitats, mentre que d'altres es limitaven a tenir cura del bon comportament del grup. S'apuntaven a les activitats a partir de les trucades telefòniques, la informació que rebien a l'escola o bé la recomanació d'altres professors que havien participat anteriorment en les activitats.

2. Preparació dels docents amb el grup d'escolars abans d'assistir a l'activitat:
 - Resposta de 70 docents: Es mentalitzava el grup de la importància de tenir un bon comportament.
 - Resposta de 32 docents: No es feia cap preparació prèvia.
 - Resposta de 18 docents: Es donava una informació bàsica i es comentava mínimament allò que s'havia de visitar.
 - Resposta de 15 docents: A partir dels desplegable, les revistes o la informació que es rebia, s'informava el grup.
 - Resposta de 5 docents: Es proposava un treball d'investigació sobre l'artista o el moviment en qüestió.
3. Tipologia d'activitats d'educació visual i plàstica que acostumaven a fer des del centre escolar:
 - Resposta de 56 docents: Dibuixos de tipus clàssic,

- dibuix lineal, dibuix artístic, teoria del color.
- Resposta de 51 docents: Treballs manuals.
- Resposta de 18 docents: Tallers de plàstica, de fang, de còmics, de marqueteria, i tallers rotatius d'activitats diverses.
- Resposta de 7 docents: Activitats diverses per fomentar la creativitat individual.
- Resposta de 5 docents: Treballs d'investigació sobre un pintor i la seva obra.
- Resposta de 3 docents: No es fa cap activitat de visual i plàstica per manca de temps, espai i especialització.

Algunes apreciacions: Hi havia docents que aprofitaven les activitats fetes al LdIA per desenvolupar-les a l'escola després d'haver participat amb els grups en la «Visita comentada + taller».

4. Recull d'algunes valoracions i comentaris de les activitats que feien els docents després d'haver-hi participat:
 - Resposta de 54 docents: Les educadores del LdIA expliquen i dinamitzen molt bé. Aconsegueixen una participació molt activa. La metodologia emprada és molt bona. Es fomenta la creativitat.
 - Resposta de 30 docents: Ens ha sorprès molt agradablement escoltar les respostes que han fet els nostres alumnes. També hem vist que estudiants que a l'escola no acostumen a participar, aquí han intervingut molt. Tots s'entregaven amb entusiasme. Hem vist molt motivats alumnes que difícilment es motiven.
 - Resposta de 24 docents: El plantejament és molt interessant. Mai havíem fet activitats d'aquest tipus. Hi ha poques ofertes amb ensenyament d'art. La tasca que es porta a terme al LdIA és innovadora.
 - Resposta de 12 docents: Ens agrada fer activitats fora de l'escola i que els alumnes rebin una educació més global. És bàsic sensibilitzar els estudiants a través de l'art.
 - Resposta de 10 docents: Alumnes que han participat en diferents activitats del LdIA en parlen sovint.

¹ La Llei general d'educació del 1970 a Espanya establia l'ensenyament obligatori fins als 14 anys amb l'EGB (Educació General Bàsica). Després es podia accedir al BUP (Batxillerat Unificat Polivalent) i al COU (Curs d'Orientació Universitària).

- Resposta de 8 docents: És important assistir a activitats d'art contemporani, ja que normalment hi ha una gran desconexió i rebuig en aquest sentit. Ens interessa familiaritzar-nos amb propostes contemporànies.
- Resposta de 2 docents: L'art contemporani no ens agrada perquè no l'entendem. És més important que els nens i nenes coneguin l'art clàssic perquè està ben fet i es pot entendre. Tot i que, a partir de les explicacions de les educadores i de les activitats proposades, hem de reconèixer que hem començat a mirar l'art contemporani d'una altra manera.

Les recopilació de les respostes i les apreciacions obtingudes en aquesta primera prospecció del professorat va permetre començar a fer actuacions adreçades als docents. Durant el curs 1989-1990 es va formalitzar una enquesta adreçada al professorat amb 12 qüestions (exemple referenciat a l'annex 8). Aprofundint en l'interès per conèixer amb detall el perfil i les necessitats dels professionals de l'educació, durant el mes de gener del 1994 es va elaborar una enquesta adreçada a 14 professors des de 5è d'EGB fins a COU. Els resultats obtinguts es van publicar al monogràfic de la revista *Papers* dedicat al Laboratori de les Arts (López, 1994).

Tal com exposa Glòria Valls, la relació continuada amb els docents que participaven en les activitats de LdIA va possibilitar un intercanvi i, també, elements per millorar les diferents accions. Era clar que les activitats, inicialment adreçades als grups d'escolars, incidien directament en la formació del professorat que acompanyava els grups:

L'orientació de les activitats ha representat per a molts professors l'oportunitat d'enfrontar-se sense prejudicis als plantejaments de les exposicions, i poder manifestar sense por els seus dubtes i les seves mancances entorn de l'art. Alhora, els ha servit d'estímul per dotar d'una nova dimensió les activitats d'art que realitzen a l'escola. (Valls, 1994, p. 17)

Com ja hem referenciat a l'apartat 4.1.2 del capítol 4 («Influència directa dels espais educatius dels centres culturals francesos»), Dominique Beaufrère (1994) constata que als tallers d'art del CAPC – Musée d'Art Contemporaine de Bordeus, adreçant-se als infants i als joves dins del marc escolar, també s'adreçaven als docents. Aquest mateix factor era present a les diverses propostes d'activitats que el LdIA ofería per a grups d'escolars (vegeu figura 39).

El contacte permanent amb el col·lectiu de mestres va permetre fer créixer el programa i aportar-hi millores (Valls, 1994). El coneixement dels interessos, les mancances i les demandes del professorat va possibilitar la generació de diferents accions formatives que, des del LdIA, s'oferien al col·lectiu docent, com ara presentacions, publicacions divulgatives, seminaris, jornades, cursos i debats. La tasca portada a terme queda ben expressada al paràgraf següent:

L'objectiu de les activitats del Laboratori de les Arts és estimular l'interès per la descoberta de les diferents formes d'expressió plàstica tot facilitant els instruments que n'afavoreixin la percepció i la comprensió. El Laboratori vol ser igualment un espai de divulgació, recerca i intercanvi obert al mestre i a totes aquelles persones que desenvolupen una tasca en relació amb l'educació estètica i artística dels més joves. (Fundació "la Caixa", 1991a, p. 1)

Podem afirmar que, a partir del tracte directe, establint relacions de proximitat i analitzant els resultats de les enquestes que es feien, l'equip del LdIA podia saber quin era el perfil dels docents que participaven en les activitats. Així es podien atendre les seves demandes. Des del programa, sempre es va donar molta importància al contacte amb els docents, tot i que l'augment del nombre de propostes i l'expansió del programa ho feien cada vegada més difícil.

Després d'haver exposat els vincles que a l'equip del LdIA es construïen amb el professorat, tot seguit aportem el punt de vista d'alguns docents que es van

Figura 39. Una professora conversa amb diferents alumnes a l'exposició de l'activitat «Districte 3», 2003. Extret d'una fotografia de Ferran Borràs de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

interrelacionar amb el programa del LdIA mitjançant la seva participació en diferents activitats.

6.1.3. Connexions dels docents amb el LdIA

Molts dels professionals de l'educació que van participar en les propostes del LdIA van establir-hi unes connexions significatives. Per deixar constància d'aquest fet, ens vam posar en contacte amb alguns docents perquè aportessin la seva experiència² (vegeu, dins el capítol 2, «2.2. La descripció de les estratègies i els instruments de recollida de dades»). Els vam escollir pel vincle que cadascun d'ells va establir amb les persones de l'equip del LdIA, a partir d'acompanyar els grups d'escolars i participar en diferents activitats del programa. Per fer la selecció dels representants, es va considerar interessant que incloguéssim persones d'ambdós gèneres i que haguessin

sin estat estretament vinculades a l'educació artística. També ens ha semblat rellevant poder deixar constància de la seva implicació, com a docents, en la construcció del programa. Tots ells eren professors que, quan van participar en les activitats del LdIA, treballaven a diferents centres escolars impartint l'assignatura d'Educació Visual i Plàstica, a les etapes d'educació primària o secundària.

Aportem un buidatge de la informació obtinguda a partir d'una entrevista presencial que vam fer a la mestra Sylvia del Amo (16-03-2018) (vegeu l'annex 2 SdA), així com uns qüestionaris, amb deu preguntes, que vam elaborar per obtenir informació dels docents Anna Estany (AE) (04-05-2018), Dimas Fàbregas (DF) (09-05-2018), Vicens Mascarell (VM) (25-04-2018) i Montserrat Morales (MM) (27-04-2018) (vegeu l'annex 4). Tenint en compte que les respostes són individuals, indiquem les inicials del nom i el cognom de cada professor al principi

² Després d'establir contacte amb diferents professors, vam rebre les respostes de quatre docents que van contestar el qüestionari que els vam facilitar. Amb una cinquena professora, hi vam connectar mitjançant una entrevista presencial.

de les aportacions. Exposem juntes les respostes de tots els participants per a cada pregunta i seguint l'ordre alfabètic dels cognoms.

1. Què va significar per a tu el LdIA?

- SdA respon: «Jo era mestra especialitzada en art de les escoles municipals de l'Institut Municipal de Barcelona (IMEB) i fèiem diferents formacions, a l'Escola Massana ens feien la formació tècnica. M'havia format en diferents tendències que venien de França i d'escoles progressistes. Vaig conèixer a l'artista Bruno Munari i amb un grup de mestres, volíem traduir els seus vídeos per poder-los facilitar a totes les escoles, però el seu representant s'hi va negar. Per la meua especialitat i manera de pensar, el LdIA va ser un aprenentatge molt bo. I també en la forma de treballar amb els grups d'escolars. Jo havia fet classes a nens i nenes des de P3 fins a 6è de primària (anteriorment fins a 8è de primària). Per a mi era bàsic fomentar un pensament crític en els infants a través de l'art. El LdIA va fer una feina fantàstica en l'aspecte d'explicar i fer entendre les exposicions. Trencava amb tot allò més convencional. A Barcelona no hi havia res similar. A les jornades que organitzaven, venien professionals internacionals. Es van fer activitats molt interessants. Reconec que la feina del LdIA sobresortia en relació a les altres propostes d'educació artística que es feien durant els anys vuitanta i noranta» (vegeu l'annex 2 SdA).
- AE respon: «Una finestra oberta a l'art i la pràctica artística contemporània, que tantes mancances té a l'escola a tots els nivells» (vegeu l'annex 4 AE).
- DF respon: «El Laboratori de les Arts va suposar un suport molt important a la manera d'entendre l'educació artística que jo ja tenia quan vaig començar a treballar de mestre. Jo també m'havia format en Història de l'Art, i creia que els artistes havien de ser un referent a les escoles, generadors de processos d'aprenentatge oberts, creatius i transversals; ja molt abans que es parlés d'educació competencial» (vegeu l'annex 4 DF).
- VM respon: «Una gran ajuda en la tasca d'aproximar i sensibilitzar els alumnes vers l'art» (vegeu l'annex 4 VM).

– MM respon: «El LdIA ha estat com una mena de company de viatge amb qui vaig poder compartir inquietuds i interessos sobre l'art i l'educació. De fet, els professors especialistes d'Educació Artística de les escoles sovint ens sentim molt sols, ja que a primària no acostuma a haver-hi especialistes de la matèria. En aquest sentit, el LdIA va ser un referent extern per interpel·lar-se i afirmar-se sobre la pròpia feina del dia a dia, i també una oportunitat per intercanviar experiències amb altres docents amb situacions similars que freqüentaven les activitats» (vegeu l'annex 4 MM).

2. Com i quan vas conèixer el programa del LdIA?

- SdA respon: «Jo buscava la manera d'anar als museus amb els grups d'escolars d'una forma agradable. Quan vaig llegir en una informació que al LdIA deixaven en préstec a les escoles la maleta "Visca el color!", em vaig decidir a utilitzar-la. T'ensenyaven com funcionava, i jo mateixa podia fer tallers amb els grups d'alumnes a l'escola. Encara conservo el dossier que donaven als mestres per fer propostes. A partir d'aquí, em vaig apuntar a les activitats per participar-hi amb els alumnes» (vegeu l'annex 2 SdA).
- AE respon: «No ho recordo, però em va agradar molt el que s'hi feia. Vaig ser seguidora i clienta durant molts anys!» (vegeu l'annex 4 AE).
- DF respon: «Si no recordo malament, va ser cap a mitjan anys noranta, buscant propostes de qualitat per oferir als meus alumnes relacionades amb el món de l'art. A l'escola sempre procuràvem fer sortides vinculades a tots els camps de l'aprenentatge, també de l'art» (vegeu l'annex 4 DF).
- VM respon: «A través de la Fundació "la Caixa", i deuria ser cap als finals dels vuitanta del segle passat» (vegeu l'annex 4 VM).
- MM respon: «El com i el quan és força difícil de recordar, perquè és com si fos de sempre. Diria que vaig conèixer el programa en els seus inicis, quan era al Palau Macaya. Potser en vam rebre informació a l'escola, potser buscant activitats per elaborar el programa del curs, potser participant en les activitats com a mare» (vegeu l'annex 4 MM).

- 3. En quin centre treballaves quan portaves els alumnes al LdIA?
 - SdA respon: «Inicialment, a l'escola Bàrkeno, i després a l'Escola Turó Blau de Barcelona» (vegeu l'annex 2 SdA).
 - AE respon: «A l'Institut de Cardedeu i amb els alumnes d'EATP³ de 2n i 3r de BUP» (vegeu l'annex 4 AE).
 - DF respon: «A la mateixa escola que treballava ara: La Immaculada de Vilassar de Dalt» (vegeu l'annex 4 DF).
 - VM respon: «A l'Escola Ginebró de Llinars del Vallès (cooperativa de mestres)» (vegeu l'annex 4 VM).
 - MM respon: «A l'Escola Garbí d'Esplugues de Llobregat» (vegeu l'annex 4 MM).
- 4. Com et sembla que vivien els alumnes les experiències que es feien al LdIA?
 - SdA respon: «Els alumnes responien molt bé. Tot el que els proposaven des del LdIA ho podien arribar a fer. No hi havia l'obligatorietat de dibuixar. Després de les activitats, expressaven molta satisfacció. Hi havia un acolliment total. Després em deien: "Per favor, Sylvia, farem tot això també a l'escola?"» (vegeu l'annex 2 SdA).
 - AE respon: «Molt bé» (vegeu l'annex 4 AE).
 - DF respon: «Molt positivament. I no només els alumnes. Anava més enllà: les famílies, que rebien el retorn de la visita dels nens i nenes, i la resta de l'equip docent, que gaudien molt fent d'acompanyants de les visites-taller» (vegeu l'annex 4 DF).
 - VM respon: «Amb força plenitud en la major part dels casos. La visita guiada a les exposicions i els tallers posteriors donaven resultats molt satisfactoris. Crec que aquestes sortides, en tota la seva magnitud, formen part de l'imaginari escolar d'aquells alumnes» (vegeu l'annex 4 VM).
 - MM respon: «Amb molta naturalitat, ja que era com una continuïtat del treball que es feia a la classe de Visual i Plàstica, però també amb la incògnita de què passaria i la motivació per realitzar

una proposta que sabien que els sorprendria, els engrescaria i els faria conèixer alguna cosa diferent» (vegeu l'annex 4 MM).

5. Durant quant de temps hi vas participar amb els alumnes? En quins anys?

- SdA respon: «Des del principi del LdIA fins al final, és a dir del 1987 al 2006» (vegeu l'annex 2 SdA).
- AE respon: «Hi vam participar sempre, cada any, amb tres activitats, una per trimestre, fins que va desaparèixer el projecte (per desgràcia). He de dir que va ser una de les experiències més enriquidores que he viscut a nivell educatiu i artístic en tota la meua etapa com a docent (35 anys), i encara la recordo. Tant les visites a les exposicions, com les experiències pràctiques, com les converses amb artistes. Hi vaig participar des del 1987 i fins que es va acabar» (vegeu l'annex 4 AE).
- DF respon: «Recordo clarament dos moments. El primer correspondria a la seu al Palau Macaya, durant la segona meitat dels noranta. El millor: propostes molt acurades, espai molt íntim. El segon moment es correspondria a la nova seu a CaixaForum, a partir del 2002. Per a mi, va ser el declivi: macroexposicions, multituds, les propostes pensades per a un gran públic, més descafeïnades, mentre que a Barcelona es començava a trobar més oferta de qualitat per part d'altres serveis educatius de museus. El monitoratge no ens convenia, ho vaig comunicar a les responsables del LdIA i, a poc a poc, vam deixar d'anar-hi» (vegeu l'annex 4 DF).
- VM respon: «De memòria, diria que des de finals dels vuitanta fins al 1992, en què vaig deixar la tasca d'ensenyant» (vegeu l'annex 4 VM).
- MM respon: «Des que es va crear fins que em vaig jubilar de l'escola, l'any 2013»⁴ (vegeu l'annex 4 MM).

6. Quines són les activitats que més recordes del LdIA?

³ La sigla EATP (Ensenyaments i Activitats Tècnico-Professionals) fa referència a una assignatura optativa a 2n i 3r de BUP (Batxillerat Unificat Polivalent), dins l'ensenyament secundari a Espanya regulat per la Llei general d'educació (1970-1990).

⁴ A l'any 2013 el LdIA ja no existia, però les activitats educatives es seguien fent amb la marca CaixaForum.

- SdA respon: «Moltes i molt interessants. Recordo especialment el programa “mira!”, que vaig aplicar a 4t, 5è i 6è de primària. També em venen al cap la “Visita comentada + taller” de Lucio Fontana, o de Charles Simonds, que em van impactar» (vegeu l’annex 2 SdA).
 - AE respon: «“Diàlegs amb artistes” i la pràctica al Labo després de veure les exposicions» (vegeu l’annex 4 AE).
 - DF respon: «N’hi va haver moltes, però amb alguna mestra companya encara recordem una exposició sobre art austríac de postguerra, que ens temíem molt dura, però que va ser increïble el partit que en van saber treure les educadores, i com hi van respondre els infants. Anar al LdIA era garantia de gaudir d’una experiència de qualitat hi hagués l’exposició que hi hagués» (vegeu l’annex 4 DF).
 - VM respon: «Els tallers, ja que els alumnes disposaven de mitjans que no teníem a l’escola. I cal destacar que normalment sorprenien positivament, pel bon plantejament i per la qualitat dels materials» (vegeu l’annex 4 VM).
 - MM respon: «Les visites amb els alumnes, sempre amb propostes significatives. Sí que recordo, per la seva complexitat, que els tallers se’m feien curts i que els plantejaments quedaven una mica inacabats. Els cursos de formació sempre eren interessants, i tractaven temes que anaven més enllà d’allò conegut. Els dossiers per a professors i altres materials de suport per a les visites. Els jocs de pistes per fer les visites amb família» (vegeu l’annex 4 MM).
7. De quina manera vinculaves els aprenentatges del LdIA als aprenentatges curriculars?
- SdA respon: «Jo esperava saber les propostes del LdIA per fer la programació de cada curs a l’escola. Així establia sempre uns bons vincles amb el que feiem. També participava donant idees a les propostes del LdIA i en diferents activitats. Sovint aportava materials que treballàvem amb els grups d’escolars abans i després de fer les activitats al LdIA» (vegeu l’annex 2 SdA).
 - AE respon: «Sempre he treballat per projectes, també quan encara no estava de moda i se’m con-
- siderava un *bicho raro*. El que feiem al Labo m’inspirava molt per aprofundir en els moviments d’art a partir del anys cinquanta, cosa que no existeix encara ara en cap programa educatiu» (vegeu l’annex 4 AE).
- DF respon: «Les propostes engegades al LdIA creixien un cop arribades a l’escola. Se’n parlava, es reflexionava, es generava producció i s’exposava» (vegeu l’annex 4 DF).
 - VM respon: «Escassament. Amb els aprenentatges curriculars, els vincles es donaven per inclús més que per seguiment» (vegeu l’annex 4 VM).
 - MM respon: «D’entrada, les exposicions tenien valor per elles mateixes, i des de l’àrea d’educació artística es treballaven com una experiència que permetia integrar i transferir els aprenentatges d’un context a l’altre. Pel que fa a l’ús que en feien els tutors, especialment amb les exposicions de “cultures llunyanes”, procurava fer encaixar la suposada temàtica que es presentava, destacant aspectes que els permetessin establir vincles amb els temes de ciències socials que treballaven a classe en format més acadèmic» (vegeu l’annex 4 MM).
8. En quins cursos de formació que s’oferien des del LdIA vas participar com a docent?
- SdA respon: «Gairebé vaig participar en totes les formacions» (vegeu l’annex 2 SdA).
 - AE respon: Sense resposta
 - DF respon: «Recordo especialment la participació en el projecte “mira!” amb Amelia Arenas. Va ser una oportunitat de creixement professional molt gran» (vegeu l’annex 4 DF).
 - VM respon: «En cap, però sospito que hauria estat profitós» (vegeu l’annex 4 VM).
 - MM respon: «Intentant fer memòria, he obert el meu currículum, quan encara hi anotava el que feia, i m’ha sortit aquest llistat, i suposo que hi ha més coses. Tots aquests títols van generar un munt de reflexions i van ser una oportunitat per poder aprofundir en temes d’educació artística des d’una perspectiva diferent i innovadora. Per tant, un gran agraïment a tot l’equip del LdIA, que van tenir l’encert, la intuïció, el bon criteri i el convenciment de per on calia anar per avançar i

fer anar endavant l’educació artística. Uns quants exemples del llistat: “L’art, eina de coneixement i d’experiència” (1994); “L’art. Entre els museus i el públic” (1997); “Imatges i idees” (1997); “Allò que sempre has volgut saber sobre la transmissió de l’art i mai no has gosat preguntar” (1998); “Més enllà de l’educació artística” (1999); “mira!” (1999, 2000, 2001); “Experts i profans” (2000)» (vegeu l’annex 4 MM).

9. Quins aspectes destacables vas incorporar en l’àmbit professional després d’establir contacte amb el programa del LdIA?

– SdA respon: «Hi vaig aprendre molt! Em va obrir al món de l’art contemporani. Aplicava amb els grups d’escolars allò que hi aprenia, i sempre l’esmento com a exemple a les formacions per a mestres que imparteixo. Tot em servia» (vegeu l’annex 2 SdA).

– AE respon: «Sempre he tingut en compte la realitat artística que podíem experimentar en aquells anys i els artistes vius que vam conèixer (Pep Duran, Carles Congost, Ramon Parramon, Carles Guerra i un llarg etcètera)» (vegeu l’annex 4 AE).

– DF respon: «Sobretot, reafirmar-me en la idea que a les escoles hem de prendre com a referent els i les artistes, especialment contemporanis, perquè ens motivin a engegar processos creatius propis, no pas còpies. La veritat és que penso que el LdIA em va ajudar molt a créixer professionalment, fent-me reflexionar sobre la meua pràctica docent i buscar com millorar-la. El fet és que, vint-i-cinc anys després, a l’escola La Immaculada de Vilassar de Dalt continuem conversant d’art cada setmana, cosa que vam aprendre del LdIA, i els llenguatges artístics formen part de l’ADN de l’escola. Fins al punt que a mi, l’especialista de Visual i Plàstica, fa sis cursos enrere el patronat (format per mares i pares) em va proposar dur el projecte de direcció del centre» (vegeu l’annex 4 DF).

– VM respon: «Desenvolupar amb motivació els aprenentatges practicats als tallers i a les exposi-

ons, en funció dels interessos desvetllats, amb tècniques de pintura, escultura, dibuix i tapís, entre d’altres» (vegeu l’annex 4 VM).

– MM respon: «Possiblement, molts aspectes relacionats amb la forma d’abordar el món de l’educació artística amb una altra mirada, una altra actitud i una altra seguretat. Però per a mi, el més rellevant va ser l’oportunitat de formació en la metodologia de les estratègies de pensament visual, el VTS,⁵ durant els tres anys que es va fer el programa. El VTS ha suposat un punt de partida per dur a terme un seguit d’experiències educatives i socials, i un detonant per continuar-me formant en temes d’imatge, pensament i llenguatge. Ha estat un fil conductor al qual, després de tant de temps, encara hi estic vinculada en formats i nivells molt diversos» (vegeu l’annex 4 MM).

10. Quins trets innovadors et sembla que va aportar el LdIA a l’Educació Visual i Plàstica?

– SdA respon: «La Montse Vives i jo en vam rebre una influència directa que després vam aportar a l’associació EART Experimentem amb l’Art. És d’on vam sortir i on vam fer tot un camí. És important deixar constància de tot el que s’havia fet. Tot era molt creatiu. Ara es presenten moltes propostes com a novetat, però no són sinceres, perquè moltes aportacions ja les havia fet el LdIA fa anys. Cal buscar i reconèixer els orígens. Hi havia llibertat, obertura, bons materials, bon tracte, i es treballava per competències abans que se’n parlés. El LdIA tenia cura de fer propostes innovadores conjuntament amb els docents, els professionals i els artistes. No hi havia res més així. Va trencar amb les visites típiques i avorrides que molts museus oferien als grups d’escolars. Per a mi va ser un gran aprenentatge a tots els nivells. El LdIA va obrir l’art als infants, tenint molta cura de com ho presentava a les escoles i fent presentacions als mestres» (vegeu l’annex 2 SdA).

– AE respon: «Per desgràcia, crec que va ser una etapa molt brillant que es va acabar amb el projec-

⁵ Visual Thinking Strategies (VTS) o Estratègies de Pensament Visual és un mètode que predisposa a la conversació i al diàleg, utilitzant obres d’art. Es basa en l’observació, la descoberta i la construcció de significats.

te mateix. Però jo sempre he continuat treballant amb els criteris que en vaig extreure. Així que, per a mi, personalment, encara és vigent. Mai no es va acabar. Sempre he pensat que ha de tornar a existir alguna cosa semblant en el futur» (vegeu l'annex 4 AE).

- DF respon: «Sobretot, aprendre com educar la mirada dels infants, com conversar d'art, com degustar-lo i com desvetllar el plaer creatiu dels nens i les nenes» (vegeu l'annex 4 DF).
- VM respon: «En desconec l'abast global, però respecte a la meua experiència va significar una finestra oberta a l'apreciació de l'art, des d'una perspectiva més propera i menys "sacralitzada" que, en definitiva, potenciava la sensibilització dels alumnes» (vegeu l'annex 4 VM).
- MM respon: «Haver trobat el punt just en l'ús d'elements lúdics i emocionals, des del rigor i la seriositat, per estimular l'interès i la curiositat pels continguts de cada exposició, tant en les visites escolars com en les visites familiars, i alhora promoure el gaudi i l'aprenentatge. Legitimar la incorporació, de forma natural i significativa, sense banalitzacions, dels elements fonamentals que incorpora la presència de l'art contemporani en les pràctiques educatives de les escoles. Articular com un tot la teoria i la pràctica de l'educació artística, a través dels aprenentatges dels cursos de formació, conjuntament amb l'experiència singular de cada visita-taller, integrant en una sola estructura reflexiva els diferents nivells d'aprenentatge» (vegeu l'annex 4 MM).

Tenint en compte les respostes obtingudes, exposem algunes de les connexions que considerem més significatives de la relació del professorat amb el programa del LdIA. Aquestes aportacions ens permeten obtenir una mostra del punt de vista dels principals responsables de l'educació formal, en relació amb les seves vivències amb un programa d'educació artística no formal. Així, podem dir que al LdIA s'aborda l'educació artística des d'una mirada diferent de

l'establerta en els currículums, i es feia incorporant l'art contemporani a les pràctiques educatives de les escoles; aportant idees i buscant la participació dels docents i els alumnes; fomentant uns aprenentatges amb llibertat, obertura, bons materials i bon tracte; treballant per competències; trobant un equilibri en l'ús d'elements lúdics i emocionals, des del rigor i la seriositat; transmetent una apreciació de l'art propera i dessacralitzada, i també oferint l'oportunitat que diferents docents es formessin en la metodologia de les estratègies de pensament visual, per aportar els aprenentatges als centres escolars.

Per a alguns dels docents que van participar en el LdIA, va esdevenir un programa enriquidor que els acompanyava en la seva pràctica educativa, obria espais per comunicar inquietuds i els provocava intenses reflexions sobre la pràctica docent amb l'objectiu de millorar-la. A través de les valoracions que fan els cinc docents de la mostra posem en relleu que el programa desenvolupat al LdIA permetia compartir interessos sobre l'art i l'educació.

Tot seguit fem un repàs de diferents mitjans de comunicació que difonien els esdeveniments portats a terme pel programa del LdIA. Considerem que la difusió que se'n feia també contribuïa al seu coneixement, alhora que expandia una manera d'entendre l'educació artística entre el professorat.

6.1.4. Difusió del programa en els mitjans de comunicació

Les propostes que es portaven a terme al LdIA van tenir un cert ressò a diferents mitjans de comunicació, alguns dels quals estaven especialitzats en la difusió d'informacions associades més directament al món de l'educació, com ara *Crònica d'Ensenyament*⁶ (vegeu figura 40) o *Comunidad Escolar*,⁷ i també en

altres d'audiovisuals, com ara *Edu3.cat. L'escola a casa. Ara sortim!*.⁸ Igualment, n'hi va haver una difusió considerable a través d'articles en diverses revistes, com ara *Indivisa*⁹ i *Dada*.¹⁰ Altres notícies del LdIA s'editaven en mitjans de comunicació adreçats a tots els públics, com a *El País* o *La Vanguardia*.

La Fundació "la Caixa" també tenia diversos mitjans de difusió propis que donaven a conèixer les activitats culturals que es feien a l'entitat, com ara *L'Informatiu*, *Panorama* o la revista cultural *Quaderns*. Revisant diferents publicacions de *L'Informatiu* del 1987 al 1990, no hi hem trobat cap referència a les activitats que es feien al LdIA. Hi consta la difusió de les activitats que, des del Servei d'Exposicions, es programaven vinculades a cada mostra, però no s'hi inclouen les propostes adreçades a docents o a grups d'escolars. A la revista *Panorama* de la Fundació "la Caixa", hi hem trobat diferents informacions del LdIA, algunes de les quals s'adreçaven directament als docents:

S'han programat diferents accions dirigides específicament als professors, amb la voluntat d'oferir espais de reflexió i debat en relació amb el paper del professor com a agent mitjancer entre l'escola i l'entorn sociocultural. Jornades, exposicions, seminaris i taules rodones configuren una àmplia oferta cap a un sector de l'educació que es mereix reconèixer des de la participació activa en el nou procés d'ordenació del sistema educatiu [...] També dins d'aquesta línia cal destacar la funció de la revista *Papers/Documents*, la col·lecció «Laboratori de les Arts» i la d'altres publicacions, amb la voluntat de facilitar l'obertura d'una via de col·laboració més propera als professors i a tots aquells que estan implicats en el procés educatiu escolar i en el diàleg entre l'entorn i l'escola. (Fundació "la Caixa", 1992, p. 10)

Figura 40. Portada de la revista *Crònica d'Ensenyament*, 47, juny 1992. Extret de la revista. Departament d'Ensenyament de la Generalitat de Catalunya.

Tal com hem avançat, tenim constància que, del 1987 al 2006, alguns mitjans de comunicació externs a l'entitat es van fer ressò de les actuacions del LdIA. Probablement, la difusió d'aquests mitjans va ser d'utilitat per donar a conèixer les experiències del LdIA als docents. Així doncs, dediquem aquest apartat a oferir un recull d'alguns dels materials que hem pogut recopilar a partir de la recerca feta sobre la documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa". Seguint un ordre cronològic, aportem un buidatge resumit de la informació sobre el LdIA que consta als diferents mitjans de comunicació. Ho fem a través d'uns quadres d'elaboració pròpia que recullen els aspectes més destacables de cada article. Els facilitem a continuació:

⁸ Programa «L'escola a casa. Ara sortim!». Portal educatiu Edu3.cat, amb material educatiu creat l'any 1995 amb el nom Edu3.cat, produït pel Departament d'Educació de la Generalitat de Catalunya i la Corporació Catalana de Ràdio i Televisió.

⁹ *Indivisa*, revista trimestral del Centro de Estudios Universitarios La Salle de Madrid.

¹⁰ *Dada*, primera revista francesa d'art per a infants de 6 a 106 anys.

⁶ La revista *Crònica d'Ensenyament* (1988-1995) era una revista d'informació, opinió i debat sobre el món de l'educació editada per la Generalitat de Catalunya.

⁷ Amb el nom de *Comunidad Escolar* (1983-2012) es coneixia una publicació d'informació educativa que tenia una periodicitat quinzenal. L'editava el Ministeri d'Educació d'Espanya.

Mitjà de comunicació	Secció	Data	Núm. de pàgina
<i>Comunidad Escolar</i>	«Información»	27 de setembre de 1989	13
Títol: Conocer los secretos del arte contemporáneo			
Subtítol: Alumnos de Barcelona participan cada año en talleres de artes plásticas y de experimentación musical, dentro del programa «"la Caixa" a les escoles»			
Autora: Maite Ricart			
Resum: Article que explica el funcionament del LdIA a partir d'una introducció i la divisió en tres apartats («Experimentación», «El sonido interno de las artes» i «Espacios y sonidos»). En reproduïm textualment alguns dels fragments que considerem més significatius:			
<p>El Laboratorio de las Artes es una de las actividades enmarcadas dentro del programa «"la Caixa" a les escoles», de la Fundación Caixa de Pensions, cuyo objetivo es la difusión del arte contemporáneo en el medio escolar a través de la experimentación, que tiene como punto de partida las exposiciones y los ciclos de conciertos que organiza el Centro Cultural. En el Laboratorio de las Artes tienen cabida los talleres de artes plásticas y la experimentación musical, que incorpora los ordenadores como herramienta básica [...] En el curso 1987-1988 participaron en el Laboratorio de las Artes un total de 2.615 escolares, la mayoría de ciclo medio y superior de EGB, y el curso pasado fueron 1.800 los que realizaron esta actividad¹¹ [...] La idea es poner a los participantes, la mayoría alumnos de 5.º a 8.º de EGB, tan cerca como sea posible de las situaciones, los materiales y los procedimientos artísticos de las diferentes épocas del arte contemporáneo. [...] En estos talleres de artes plásticas, la música se incluye a dos niveles. En primer lugar, a nivel conceptual. La música, como la poesía o las artes escénicas, se integra en las actividades como parte integrante del pulso cultural y artístico del momento que se está tratando, lo que facilita la comprensión no formalista de las ideas, las intenciones o el espíritu de una época, o de un movimiento artístico [...] El Laboratorio de las Artes también ofrecerá, periódicamente, ciclos de ejercicios para maestros. Los ejercicios tienen como fin proporcionar a los enseñantes los elementos para el conocimiento de los diferentes hechos creativos. (Ricart, 1989, p. 13)</p>			

Quadre d'elaboració pròpia a partir del buidatge de les dades de *Comunidad Escolar*.

¹¹ Les xifres d'escolars fan referència a l'assistència d'alumnes a les activitats d'arts plàstiques i de música.

Mitjà de comunicació	Secció	Data	Núm. de pàgina
<i>Comunidad Escolar</i>	«Información»	29 de maig de 1991	12-13
Títol: Mirar a través de una cámara			
Subtítol: Más de mil alumnos, de 3.º de EGB a COU, participan en Barcelona en el taller de fotografía organizado por el Laboratorio de las Artes			
Autora: Maite Ricart			
Resum: Article que explica el funcionament d'un taller de fotografia a partir d'una introducció i quatre apartats («Memorias de la realidad», «Visión histórica», «El instante preciso» i «Exposición»). També hi trobem un quadre que, amb el títol «Nuevas opciones de aprendizaje», explica el Laboratori de les Arts i fa referència a les propostes per a docents: publicacions, activitats i cursos. En reproduïm textualment alguns dels fragments que considerem més significatius:			
<p>Los visitantes de la exposición «Fotografía americana del siglo xx», ubicada en el Centro Cultural de la Fundación "la Caixa", quizá se sorprendieron al ver deambular por los distintos espacios del centro a pequeños grupos de estudiantes armados con cámaras Polaroid, a la búsqueda de personas, objetos o escenarios susceptibles de ser fotografiados. Tanta actividad no era gratuita, sino que formaba parte de la propuesta de trabajo del taller de fotografía que el Laboratorio de las Artes organizó con motivo de la mencionada exposición, con la finalidad de ofrecer una visión de la evolución de la fotografía y, sobre todo, de potenciar su lectura desde la perspectiva creativa. El taller proponía a los estudiantes la realización de diferentes ejercicios con el soporte de material Polaroid, con el fin de proporcionarles los elementos básicos para acceder al descubrimiento de las posibilidades expresivas del medio y de despertar su interés por el lenguaje fotográfico [...] Al final del taller, cada grupo tenía que exponer sus trabajos, ideando la instalación más adecuada para ello, y explicar a sus compañeros el porqué de sus fotos. (Ricart, 1991, pp. 12-13)</p>			

Quadre d'elaboració pròpia a partir del buidatge de les dades de *Comunidad Escolar*.

Mitjà de comunicació	Secció	Data	Núm. de pàgina
<i>El País</i>	«Planes con niños»	Juliol del 1991 ¹²	78-79
Títol: Sugerencias creativas			
Avantítol: Laboratori de les Arts			
Autora: Montserrat Morales ¹³			
Resum: Article que explica una activitat d'estiu del LdIA vinculada a l'exposició «L'espai i la idea». Independentment de narrar la proposta, hi ha una bona reflexió sobre el LdIA. L'apartat «4.3.6. Vincles amb grups d'escolars» inclou una citació textual de l'article, amb destacades reflexions de l'autora sobre la innovadora metodologia del LdIA (Morales, 1991).			

Quadre d'elaboració pròpia a partir del buidatge de les dades d'*El País*.

¹² Disposom d'una fotocòpia de l'article. No hi consta la data de publicació.

¹³ L'autora de l'article, Montserrat Morales, és la mateixa docent de la qual s'ofereix informació de la seva experiència al LdIA a través de les respostes a les preguntes del qüestionari que consta a l'annex 4 MM.

Mitjà de comunicació	Secció	Data	Núm. de pàgina
<i>Primeras Noticias. Comunicación y Pedagogía</i> ¹⁴	«Información»	1992 ¹⁵	22-23
Títol: El Laboratorio de las Artes			
Avantítol: Una interesante experiencia pedagógica de la Fundación "la Caixa"			
Autor: Jordi Artigas			
<p>Resum: Article que explica les activitats complementàries a l'entorn de l'exposició «El quart continent», centrant-se en les propostes educatives del Laboratori de les Arts. Després d'una introducció, es desenvolupen quatre apartats: «Educar en las artes», «Cómo se desarrolla un taller», «Arte precolombino», «Textos y asesores». En reproduïm textualment alguns dels fragments que considerem més significatius:</p> <p>La idea de que el arte ha de tener un papel importante en el aprendizaje y en la formación ha servido de base para la confección de las diferentes propuestas que el Laboratorio de las Arts organiza alrededor de las exposiciones [...] Además, y ligadas a la didáctica de la música y de las artes plásticas, se organizan una serie de actividades exclusivas para maestros y paralelas al Laboratorio. [...] Calculándose a <i>grosso modo</i> que globalmente en los dos meses que suele durar un Laboratorio pasan unas 2.000 personas [...] El Laboratorio de las Arts se creó en 1987 con la intención de experimentar con la didáctica del arte –cosa poco corriente en este país–, creándose un espacio en el Centro Cultural que fuese multidisciplinario, o sea, un sitio que permitiera hacer con todos los medios una serie de actividades artísticas como la danza, la pintura, el teatro, la fotografía, según la posibilidad que dieran las características de cada exposición. Se trata de ofrecer especialmente a las escuelas aquello que en los centros no se puede hacer: ver obras de arte en directo, e intentar apartar al alumno de tópicos como «No lo entiendo», «Todo el arte moderno es lo mismo» o «No me gusta». Se les hace ver que toda obra de arte no es únicamente una cuestión estética, sino que es el resultado de una serie de vivencias, de un proceso de creación, el producto de una época, de las circunstancias que influyeron en el artista, en fin, hacerles ver que el arte no es una cosa aislada porque forma parte de la vida misma [...] Un apoyo muy importante para los talleres del Laboratorio es la edición de unas breves pero útiles publicaciones ilustradas a todo color que incluyen unas notas biográficas y comentarios de la obra del autor o autores, un estudio comparativo con autores-obras y estilos contemporáneos de cada autor, y un vocabulario de terminología técnica y una bibliografía o discografía, según el caso. Estas publicaciones están pensadas para que el maestro dé una continuidad a esta experiencia cuando vuelva a la escuela. (Artigas, 1992, pp. 22-23)</p>			

Quadre d'elaboració pròpia a partir del buidatge de les dades de *Primeras Noticias. Comunicación y Pedagogía*.

¹⁴ Revista del Ministeri d'Educació i Formació Professional del Govern d'Espanya.

¹⁵ Disposem d'una fotocòpia de l'article. No hi consta el número de la revista ni la data i el mes de publicació.

Mitjà de comunicació	Secció	Data	Núm. de pàgina
<i>Crònica d'Ensenyament</i>	«Visites»	Juny del 1992, núm. 47	48
Títol: Educar en les arts			
Autora: Montse Batlló			
<p>Resum: Informació general del LdIA i de la tipologia de propostes que s'hi feien. En reproduïm textualment alguns dels fragments que considerem més significatius:</p> <p>Apropar al públic escolar les realitats més atractives del nostre entorn cultural és l'objectiu del Laboratori de les Arts, una experiència nascuda fa cinc anys i que s'ha convertit, ara, en un espai físic pluridisciplinari on es pot interpretar l'art a partir de diferents tècniques, com ara la dansa, el teatre, la pintura o els jocs [...] En definitiva, procuren que els alumnes descobreixin l'art i en gaudeixin, en contacte directe amb l'obra plàstica o musical. El Laboratori presenta un espai que convida a la reflexió. Aconsegueix crear una nova atmosfera per a cada activitat. La llum, els colors i la música ajuden a la reconversió periòdica d'aquestes instal·lacions. (Batlló, 1992, p. 48)</p>			

Quadre d'elaboració pròpia a partir del buidatge de les dades de *Crònica d'Ensenyament*.

Mitjà de comunicació	Secció	Data	Núm. de pàgina
<i>Cultura. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya</i>	«Dossier: Els límits de l'art»	Juliol-agost del 1992	37-38
Títol: Això és art?			
Autora: Glòria Valls			
<p>Resum: L'article explica les reaccions que acostumen a tenir els visitants davant les obres d'art contemporànies, per una manca d'educació artística. Ressalta diverses institucions barcelonines que ajuden a integrar l'art contemporani, i fa referència al futur Museu d'Art Contemporani.¹⁶ Es reivindica la necessitat de canals de mediació que facilitin la comprensió de l'art. En reproduïm textualment alguns dels fragments que considerem més significatius:</p> <p>Per començar, caldria un canvi de plantejament en l'educació artística dels nens d'avui, que, en definitiva, són els qui compondran el públic del futur. Si pretenem que aquestes noves generacions siguin capaces de seleccionar, de gaudir, d'interpretar i, eventualment, de crear, cal que aquests nous plantejaments potenciïn la contemplació, el diàleg i la reflexió, i que eixamplin les possibilitats d'experimentació, d'expressió i de creació [...] El mestre haurà de cercar també fora de l'escola recursos que complementin la seva formació –que, com la de la resta dels adults, és absolutament deficitària en aquest sentit–. (Valls, 1992, pp. 37-38)</p>			

Quadre d'elaboració pròpia a partir del buidatge de les dades de *Cultura. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya*.

¹⁶ El MACBA, Museu d'Art Contemporani de Barcelona, es va inaugurar el 28 de novembre de 1995.

Mitjà de comunicació	Secció	Data	Núm. de pàgina
<i>Dada</i>	«Atelier»	Desembre del 1995, núm. 25	30-32
Títol: Abocabadart: Jouer au musée			
Autora: Joyce Delimata			
Resum: Article amb moltes imatges que explica l'experiència familiar Bocabadart al LdIA de Barcelona (Delimata, 1995). <i>Dada</i> és el títol d'una revista francesa editada a París.			

Quadre d'elaboració pròpia a partir del buidatge de les dades de *Dada*.

Mitjà de comunicació	Secció	Data	Núm. de pàgina
TV3	<i>Edu3.cat. L'escola a casa. Ara sortim!</i>	1996	-
Títol: El Laboratori de les Arts (Fundació "la Caixa" de Barcelona)			
Subtítol: Al Centre Cultural de la Fundació "la Caixa", les escoles hi fan activitats sobre art, música i fotografia			
Autor: Generalitat de Catalunya (Departament d'Ensenyament)			
Adreça: http://www.edu3.cat/Edu3tv/Cerca?p_cp=1&p_ex=laboratori+de+les+arts&x=0&y=0			
Resum: Vídeo de 6 minuts que s'inicia amb una activitat de música per a grups d'escolars, continua amb una explicació general sobre el programa del LdIA per part de Glòria Valls, i acaba amb el desenvolupament del taller musical i la participació dels escolars. Després, Isabel Abad explica les tipologies d'activitats d'educació visual i plàstica que es feien al LdIA. El vídeo fa el seguiment d'una «Visita-taller» amb un grup d'escolars a les sales d'exposicions. La visita és conduïda per una educadora que explica i interactua amb el grup d'escolars, a través de diferents materials i propostes contingudes en un «carro». Per acabar, Isabel Abad defineix quins eren els objectius de les propostes que es portaven a terme al LdIA (Edu3.cat. Generalitat de Catalunya, 1996).			

Quadre d'elaboració pròpia a partir del buidatge de les dades de TV3.

Mitjà de comunicació	Secció	Data	Núm. de pàgina
<i>Correo Galego</i>	«Suplemento»	5 de setembre de 1997	10-11
Títol: O Laboratorio das Artes			
Autora: Isabel Abad			
Resum: L'article fa un recorregut per la trajectòria del LdIA, els orígens, la metodologia i el desenvolupament de les propostes d'educació artística que s'hi desenvolupaven. Recull una divisió de l'article centrant-se en dos apartats: «Vista con cariño» i «Bocabadart». Destaquem un paràgraf que fa referència al professorat i la interessant reflexió final: Os mesmos responsables dos grupos escolares que nos visitaban, facíanos saber o seu medo a non saber qué dicir ó respecto. A non saber por ónde comezar nin cómo empezar. Falábnanos da necesidade de apoio que precisaban por parte das institucións. «No sabemos porque nunca se nos ha enseñado, pero en nuestras manos está evitar que se nos siga acusando a nosotros, los enseñantes, de non haber hecho nada por cambiar las cosas». Busquemos a maneira [...] Podemos considerar que a arte é expresión, creatividade, comunicación, pero nestas definicións non podemos obviar a súa condición de artificio, é dicir, de algo que non xorde directamente da natureza senón da actividade humana. Nesta vontade de creación está implícita a necesidade de representar a percepción que se ten do mundo, inventando para eso as propias normas do xogo. Aprender a descifrar estes códigos, convertidos en visuais, axuda a entender un pouco máis este mundo que herdamos, non libre de prexuízos, senón cheo de valores e normas, podendo tamén participar na súa modificación dunha forma crítica e activa. (Abad, 1997, pp. 10-11)			

Quadre d'elaboració pròpia a partir del buidatge de les dades de *Correo Galego*.

Mitjà de comunicació	Secció	Data	Núm. de pàgina
<i>La Vanguardia</i>	«Libros, ideas, música, arte»	16 d'abril de 1999	6-7
Títol: Cómo hay que enseñar arte a los niños			
Avantítol: La pedagogía sobre las actividades artísticas			
Autores: Isabel Abad, Glòria Valls i Montserrat Sampietro			
<p>Resum: Article que fa una bona reflexió pedagògica a partir d'una introducció i l'estructuració en dos significatius apartats («Aprender a crear, aprender a mirar» i «La visita al museo, ¿placer o tortura?»). També inclou una llista de sis consells per ensenyar art als nens. En reproduïm textualment alguns dels fragments que considerem més significatius:</p> <p>Echando una ojeada a lo que sucede en nuestras escuelas, podemos intuir qué es lo que se espera que sea el arte para los niños. Por desgracia, la asignatura de Educación Visual y Plástica sigue relegada al espacio de las categorías inferiores, muy por debajo de otras disciplinas como las matemáticas, las lenguas o las ciencias, que constituyen el bloque de lo que se considera realmente importante. Es cierto que esta situación es, por un lado, el reflejo de una actitud social de rechazo hacia el arte por considerar que no es «útil» para nuestros hijos, pero, por otro lado, el hecho de que sectores minoritarios conciban el arte como un reducto para iniciados contribuye tanto o más a este distanciamiento. Hay, también, algunos casos en que se produce una aceptación tímida y condescendiente, y, por supuesto, existen situaciones ejemplares, aunque esta no es la tónica general. Resulta paradójico que en una sociedad en que la imagen es omnipresente no sepamos interpretar la información visual y no enseñemos a los niños a leerla. Inmersos en este gran universo de imágenes que están a nuestro alcance, ¿por qué no utilizar las formas de representación plástica y visual utilizadas y experimentadas a lo largo de los siglos por los artistas? Por medio del arte, tenemos a nuestro alcance el más amplio catálogo imaginable de objetos, personajes, situaciones y temas, y se nos ofrece la posibilidad de aproximarnos a otras épocas y de conocer otras culturas [...] Mirar, observar y hablar sobre arte puede convertirse en un excelente vehículo para desvelar inquietudes sobre el entorno, contribuir al desarrollo del espíritu crítico y también despertar la necesidad de dialogar escuchando las opiniones de los demás. Con ello, afloran prejuicios, valores y creencias que pueden enriquecerse, ponerse en tela de juicio o transformarse con opiniones diferentes. (Abad, Valls i Sampietro, 1999, pp. 6-7)</p> <p>Pel seu interès, reproduïm els sis consells que hi consten sobre la manera d'ensenyar art als nens:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Aprender a mirar es algo que hay que integrar desde el principio en la educación artística de los niños, además de fomentar sus habilidades plásticas. 2. Dedicar tiempo a la observación e invitar al niño a que mire para familiarizarle con las distintas formas de expresión artística. Mirar arte no es hacer <i>zapping</i>. Requiere su tiempo. 3. Hablarle de arte con naturalidad y respondiendo realmente a sus propias inquietudes. Una «clase magistral» no despertará en ellos ningún interés y les aburrirá. 4. Escuchar las interpretaciones de los niños, además de sorprendernos, contribuirá a ampliar nuestra propia percepción. 5. No arrastrar a los niños al museo si nosotros no estamos dispuestos a disfrutar con ellos de la visita. El resultado puede ser frustrante y contraproducente para todos. 6. Conocer las posibilidades que algunos museos ofrecen para familias puede facilitar la tarea de los padres. <p>(Abad, Valls i Sampietro, 1999, pp. 6-7)</p>			

Quadre d'elaboració pròpia a partir del buidatge de les dades de *La Vanguardia*.

Mitjà de comunicació	Secció	Data	Núm. de pàgina
<i>La Vanguardia</i>	«Sociedad»	5 de novembre de 1999	36
Títol: Experiencia en 24 escuelas para enseñar a los niños a dialogar sobre las obras de arte			
Autor: Josep Playà Maset			
<p>Resum: Un breu article explica l'experiència «mira!». En reproduïm alguns fragments:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Se trata de algo tan simple como dedicar una hora semanal de clase a alumnos de 9 a 11 años, a los que se proyecta una diapositiva de una obra de arte. El maestro se limita a incitar al debate: «¿Qué ves?», «¿Qué te dice?», «¿Qué está pasando aquí?». Y los alumnos describen lo que ven, hacen conjeturas y discuten. El maestro se limita a moderar, no a proveer de información. Esto no es una clase de historia del arte. (Playà, 1999, p. 36) 			

Quadre d'elaboració pròpia a partir del buidatge de les dades de *La Vanguardia*.

Mitjà de comunicació	Secció	Data	Núm. de pàgina
<i>Engage 6</i>		Estiu del 1999, núm. 6	32-34
Títol: Barcelona's Art Laboratory			
Subtítol: How education Works in Barcelona' "la Caixa"			
Autora: Isabel Abad			
<p>Resum: Article traduït a l'anglès per Anna Milsom. Fa un recorregut pels orígens del LdA, explica què és i què s'hi fa. <i>Engage</i> és una revista anglesa fundada per The Arts Council of England. En reproduïm textualment alguns dels fragments que considerem més significatius:</p> <p>When The Laboratory came into being in 1987 we had hardly started developing our ideas. There was a desire to create a permanent space within the Centro Cultural de Barcelona itself, with the intention of carrying out educational projects around the exhibitions which took place there. At the outset we did not subscribe to any specific pedagogic theory. I almost dare admit that we basically worked from our own intuition [...] About ten years museums were generally like churches for art where the ritual silence of the erudite, the indifference of the majority and the indignation of the offended, reigned supreme. The first thing to tackle then was the demystification of the art museum; not to be confused with a loss of respect or regard, but quite the opposite. (Abad, 1999, pp. 32-33)</p>			

Quadre d'elaboració pròpia a partir del buidatge de les dades d'*Engage 6*.

Mitjà de comunicació	Secció	Data	Núm. de pàgina
<i>Indivisa</i>	«Experiencias didácticas»	Febrer del 2003, núm. 6	14-16
Títol: El Laboratorio de las Artes			
Subtítol: Servicio Educativo de la Fundación "la Caixa". CaixaForum de Barcelona			
Autor: Javier Abad			
<p>Resum: L'article explica què és el LdIA i què s'hi fa en diferents apartats: els objectius, les visites dinamitzades, els tallers d'art contemporani, les visites-taller per a escolars, el programa «mira!» i l'experiència «Diàlegs». En reproduïm textualment alguns dels fragments que considerem més significatius:</p> <p>El Laboratorio de las Artes, el Labo, como lo llaman Isa Abad y Montserrat Sampietro, dos de sus responsables, lo integra además un equipo de personas formadas en el campo del arte y la educación con la aportación de diferentes profesionales que contribuyen con su experiencia y ofrecen otras formas de aproximación a la cultura [...] El museo ofrece experiencias de aprendizaje no formales para que se incorporen a la escuela de una forma transversal, proporcionando al profesor las herramientas necesarias para que pueda aprovechar los recursos que ofrece el museo y adaptarlos a su trabajo diario en el aula. (Abad, 2003, p. 14)</p>			

Quadre d'elaboració pròpia a partir del buidatge de les dades d'*Indivisa*.

A continuació s'exposa una llista dels diferents mitjans de comunicació esmentats:

- 1989. Comunidad Escolar: «Conocer los secretos del arte contemporáneo»
- 1991. Comunidad Escolar: «Mirar a través de una cámara», El País: «Sugerencias creativas»
- 1992. Primeras Noticias. Comunicación y Pedagogía: «El Laboratorio de las Artes», Crónica d'Ensenyament: «Educar en les arts», Cultura: «Això és art?»
- 1995. Dada: «Abocabadart: Jouer au musée»
- 1996. TV3. Edu3.cat. L'escola a casa. Ara sortim!: «El Laboratori de les Arts»
- 1997. Correo Galego: «O Laboratorio das Artes»
- 1999. La Vanguardia: «Cómo hay que enseñar arte a los niños», La Vanguardia: «Experiencia en 24 escuelas para enseñar a los niños a dialogar». Engage 6: «Barcelona's Art Laboratory»
- 2003. Indivisa: «El Laboratorio de las Artes»

Amb la inclusió d'aquesta informació centrada en la tasca educativa que va exercir el LdIA, hem volgut deixar constància de la importància que possiblement van tenir els mitjans de comunicació en la difusió del seu programa. Sintetitzem a continuació les dades aportades pels articles que tracten sobre el LdIA, i ho fem organitzant els continguts en diferents categories.

Pel que fa a la definició dels objectius que es considera que ha de tenir un programa d'educació no formal, s'assenyala que va difondre l'art contemporani a l'educació formal, ajudant a dignificar el lloc de l'art en els aprenentatges. Va apropar els docents i els alumnes a situacions, materials i procediments artístics. Per la manera de portar a terme els aprenentatges, s'indiquen diferents possibilitats: a través de l'experimentació, proposant nous plantejaments, buscant la reflexió, propiciant el diàleg, contemplant les obres en directe, fomentant l'observació, oferint

un espai polivalent, trencant alguns dels tòpics més arrelats, integrant diferents disciplines i utilitzant diversos recursos. Pel que fa a la formació dels docents, s'esmenta la realització de propostes diverses com ara activitats, cursos i publicacions pensats perquè el professorat donés continuïtat a l'experiència un cop a l'escola. En definitiva, es buscava la incorporació de vivències d'aprenentatge no formal a les escoles des d'una perspectiva transversal. Tres dels articles inclouen xifres d'assistència, molt variables. Cal tenir en compte que del 1987 al 1992 es van fer moltes més activitats, i la participació va augmentar notablement. En un dels textos es pot llegir que, en el curs 1987-1988, hi van participar 2.615 escolars,

i menciona la xifra de 1.800 en el curs anterior.¹⁷ En un article de l'any 1991 s'assenyala que més de mil alumnes van participar en un sol taller de fotografia, i en un altre del 1992 s'indica que per cada activitat del LdIA passen unes 2.000 persones.¹⁸

Estimem que molts docents i educadors d'art es van poder impregnar de la metodologia que s'implementava al LdIA a través de la lectura dels articles o del visionat dels vídeos. A l'apartat següent explicitem quines van ser les activitats que es van fer al LdIA amb la intenció de contribuir a la formació del professorat.

6.2. Les activitats per a professors

En els programes de difusió de les activitats que el LdIA enviava a les escoles, hi acostumava a constar un apartat dedicat als docents que, en una primera etapa, es va anomenar «Activitats per a mestres», i que feia referència a les propostes que s'adreçaven directament a la formació artística dels docents. Al llarg dels dinou anys de durada del LdIA, el nom de l'apartat es va anar modificant lleugerament, probablement com a resultat de les diferents reflexions que es feien des del mateix equip per poder incloure adequadament els docents de totes les etapes educatives sota un mateix paraigua. Hem decidit titular aquest apartat «Les activitats per a professors» perquè aquesta va ser la denominació més utilitzada a la darrera etapa del LdIA. També considerem que el terme *professors* inclou tots els docents de les etapes d'educació infantil, primària, secundària i universitat que hi participaven.

Per a la difusió de les activitats de «"la Caixa" a les escoles» del curs 1988-1989, a la pàgina dedicada al LdIA consta un apartat amb el títol «Activitats per a mestres», en el qual s'informa que el LdIA oferirà els cicles periòdics «Exercicis»,¹⁹ amb la intenció d'aportar als mestres coneixements vinculats a la creació artística (Fundació Caixa de Pensions, 1988). Al programa d'activitats del curs 1989-1990, es dedica la primera pàgina al cicle «Exercicis per a mestres», centrat en les temàtiques del programa «"la Caixa" a les escoles». El LdIA ofereix un dels exercicis amb el títol «Aproximació a l'art contemporani»²⁰ (Fundació Caixa de Pensions, 1989c).

En el programa d'activitats editat per al curs 1990-1991 per difondre exclusivament les propostes del LdIA, es va tenir en compte dedicar una pàgina a les «Activitats per a mestres» (Fundació Caixa de Pensions, 1990e). També es continua considerant

¹⁷ Recordem que el LdIA va començar la seva activitat el curs 1987-1988. Anteriorment a aquesta data, es tractava de propostes d'art del programa de l'Obra Social «"la Caixa" a les escoles».

¹⁸ Cal tenir en compte que, independentment de les activitats educatives d'arts plàstiques, al LdIA es feien activitats relacionades amb altres disciplines artístiques (música, literatura...), i el programa del LdIA s'adreçava a tots els públics (famílies, gent gran...). Per això és difícil esbrinar les dades exactes de participació de docents i grups d'escolars.

¹⁹ Inicialment, el programa «"la Caixa" a les escoles» va considerar anomenar «Exercicis per a mestres» totes les formacions per a docents. Finalment, aquesta denominació únicament es va aplicar a uns «Exercicis de teatre» que es van oferir durant el curs 1987-1988 al Laboratori de les Arts.

²⁰ L'«exercici» anunciat amb el títol «Aproximació a l'art contemporani» no es va arribar a realitzar.

un apartat per a docents en el programa del curs 1991-1992. En el text dirigit al professorat, s'explica que les activitats que es fan per a grups escolars volen aportar elements per integrar les propostes del LdIA en la programació dels centres educatius. També es proposa l'organització d'un seminari que possibiliti la reflexió per obrir noves perspectives en l'educació artística (Fundació Caixa de Pensions, 1991a).

El programa d'activitats educatives del curs 1994-1995 distingeix tres blocs d'informació diferenciats: «Escolars», «Professorat» i «Grups familiars».²¹ A l'apartat «Professorat», s'informa de conferències, tertúlies i tallers per proporcionar recursos als docents (Fundació "la Caixa", 1994c). Amb el títol «Tallers i cursos per a professors», en el programa d'activitats 1999-2000 s'expliquen detalladament els cursos i les jornades. Les activitats educatives 2000-2001 inclouen l'apartat «Cursos per a professors», i en les activitats del període 2001-2002 s'anomenen «Per a professors». Ja a CaixaForum, els programes són més exhaustius i inclouen una gran diversitat d'activitats. A l'apartat «Recursos per a professors» es difonen totes les propostes adreçades a aquest col·lectiu (Fundació "la Caixa", 2002b).

Dins de la secció «Formación de formadores», a la memòria de l'any 2000 del LdIA consta el text següent:

Sensibles a las transformaciones de nuestra época y a la forma en que estas afectan a la educación, el Laboratorio de las Artes ha adquirido un firme compromiso con la comunidad educativa. Su objetivo principal es aportar elementos de reflexión a las problemáticas actuales de la educación artística, fomentando el debate y la participación. Así se ofrece un programa de formación continuada a los docentes que les aporte recursos y herramientas de trabajo para desarrollar nuevas estrategias de actuación en sus respectivos centros. (Documentació interna del LdIA, 2000, p. 3)

Als apartats següents es desenvolupen les actuacions que es van portar a terme des del LdIA per incidir en la millora de l'educació artística a través de la formació. La major part de les activitats adreçades als docents inclouen l'edició d'un material informatiu propi de cada curs, seminari o jornada que completava i concretava la primera informació general presentada en el programa d'activitats que s'elaborava per a cada curs escolar.

6.2.1. Cursos, seminaris i jornades al LdIA

En aquest apartat exposem alguns dels cursos, seminaris i jornades adreçats a docents que es van portar a terme des del LdIA vinculats a l'educació visual i plàstica. Aportem la informació que ens ha estat possible recopilar, i ho fem amb la intenció que les dades exposades serveixin per exemplificar la tipologia d'activitats formatives que des del LdIA s'adreçava als docents per contribuir a la millora de l'educació artística des d'un punt de vista integrador.

A l'hora d'exposar i analitzar les propostes, hem pogut constatar que, sovint, la informació recollida en els programes que s'editaven per a cada curs escolar era molt genèrica i presentava variacions en els títols i les dates enunciades per a la realització. Hem volgut contrastar les informacions que hi consten amb els materials que s'editaven específicament per a cada curs, i també amb diferents documents interns del LdIA. Aquestes modificacions eren degudes a la distància temporal. La informació de la programació de cada curs arribava a les escoles a l'inici del curs escolar, i moltes de les propostes no es portaven a terme fins al segon o tercer trimestre. Sovint, en els programes de difusió de les activitats del LdIA s'anuncia que s'editarà una informació específica per a les activitats que necessitin una concreció de continguts.

Tal com hem exposat al capítol 4 («Descripció i anàlisi de l'objecte d'estudi: el programa del Laboratori de les Arts»), el LdIA, que havia sorgit de l'àmbit temàtic de «"la Caixa" a les escoles» dedicat a les arts, va tenir molt en compte el vincle amb els docents per contribuir a implementar noves propostes que incidissin en la formació dels protagonistes de l'educació formal. Des del LdIA, paral·lelament als cursos formatius adreçats al professorat d'Educació Visual i Plàstica, també es feien cursos per al professorat de Música, i a partir del curs 2000-2001 es van començar a fer seminaris per al professorat de Literatura (Fundació "la Caixa", 2000b).

Seguint la idea inicial de fer activitats vinculades a la música, el teatre i les arts plàstiques, durant els mesos d'abril a juny del 1988, el LdIA va portar a terme el primer curs adreçat als docents. Tot i que no era específic d'educació visual i plàstica, ens ha semblat oportú definir-ne l'estructura, ja que va ser el primer curs per a professors que es va fer al LdIA, i també per deixar constància que el programa acostumava a interrelacionar diferents disciplines artístiques. El curs duia per títol «Exercicis de teatre» (vegeu figura 41), i el va presentar i coordinar l'actor Enric Major. S'adreçava als mestres per donar a conèixer elements dels diferents fets creatius, aguditzar la sensibilitat i ajudar a trobar eines d'anàlisi per aportar a les escoles. Aquesta primera experiència ja posava en contacte professionals de l'expressió artística, com ara Enric Major, Jaume Melendres, Rosa M. Sardà, Albert Boadella, Anna Ricci, Oriol Martorell, Montserrat Roig, Alicia Pérez Cabrero i Pastora Martos, amb educadors dels centres escolars, perquè aquests rebessin uns aprenentatges i els aportessin a les aules (Obra Social de la Caixa de Pensions, 1988a).²² El curs es va fer com un homenatge de cloenda a l'experiència d'una dècada de teatre dirigida als escolars de Catalunya i Balears que l'equip de «"la Caixa" a les escoles» de l'Obra Social "la Caixa" havia promogut. La coordinació de la iniciativa havia anat a

càrrec de la pedagoga Maria Pla Molins,²³ que el 29 de juny de 1988 va presentar el llibre que ella mateixa havia escrit, *10 anys de teatre. «"la Caixa" a les escoles»*, al Centre Cultural Palau Macaya. Després d'aquesta experiència, al LdIA no es van tornar a fer més propostes directament vinculades al teatre, tot i que l'expressió corporal i el llenguatge sempre van formar part de les activitats d'educació visual i plàstica des d'una perspectiva interdisciplinària.

El primer seminari adreçat específicament a l'educació visual i plàstica per a la formació dels docents, ja esmentat al capítol 4 («Descripció i anàlisi de l'objecte d'estudi: el programa del Laboratori de les Arts»), va ser «Visions de l'art contemporani» (Fundació "la Caixa", 1991b), i es va portar a terme en sis sessions diferents, del 25 d'abril al 16 de maig de 1991 (vegeu figura 1). Diversos professionals hi van aportar els seus coneixements: Miquel Molins (professor de Teoria i Art Contemporani a la UAB), Montserrat Oliver (professora d'Educació Artística a l'Escola de Mestres de la UAB), Esther Boix (pintora i pedagoga), Ricard Creus (escriptor i pedagog), Glòria Picazo (crítica i comissària d'exposicions), Sylvia del Amo (mestra de Plàstica a l'Escola Municipal Turó Blau) i l'equip del LdIA (Isabel Abad, Assumpta Cirera i Glòria Valls). L'objectiu era proporcionar eines i recursos als docents per afavorir la percepció de les arts a les escoles i aportar, amb la col·laboració d'especialistes en diferents camps, elements per establir diàlegs en l'educació artística. El seminari es va desenvolupar a l'espai del LdIA del Centre Cultural Palau Macaya. Les places es van limitar a una assistència màxima de 50 participants, i es van omplir. El preu era de 3.000 pessetes (18 €) per persona. Per saber quins eren els objectius d'aquesta activitat, reproduïm un fragment del text que el presentava:²⁴

L'oferta continuada d'activitats per a escolars ens ha possibilitat un contacte directe amb els mes-

²¹ Disposem del programa de difusió per a totes les activitats educatives de la Fundació del curs 1994-1995. És un desplegable amb informació genèrica que fa referència a cinc blocs diferents: medi ambient, l'aventura del llenguatge, recursos de comunicació, arts plàstiques i música. No és un programa específic del LdIA.

²² El programa de difusió «Exercicis de teatre» (Obra Social de la Caixa de Pensions, 1988a) es va editar en format de llibre i contenia informació específica dels continguts del curs.

²³ Maria Pla Molins, doctora en Filosofia, va ser professora de la Universitat de Barcelona i experta en pedagogia.

²⁴ Per presentar el programa del seminari, es va editar un díptic informatiu específic amb els continguts.

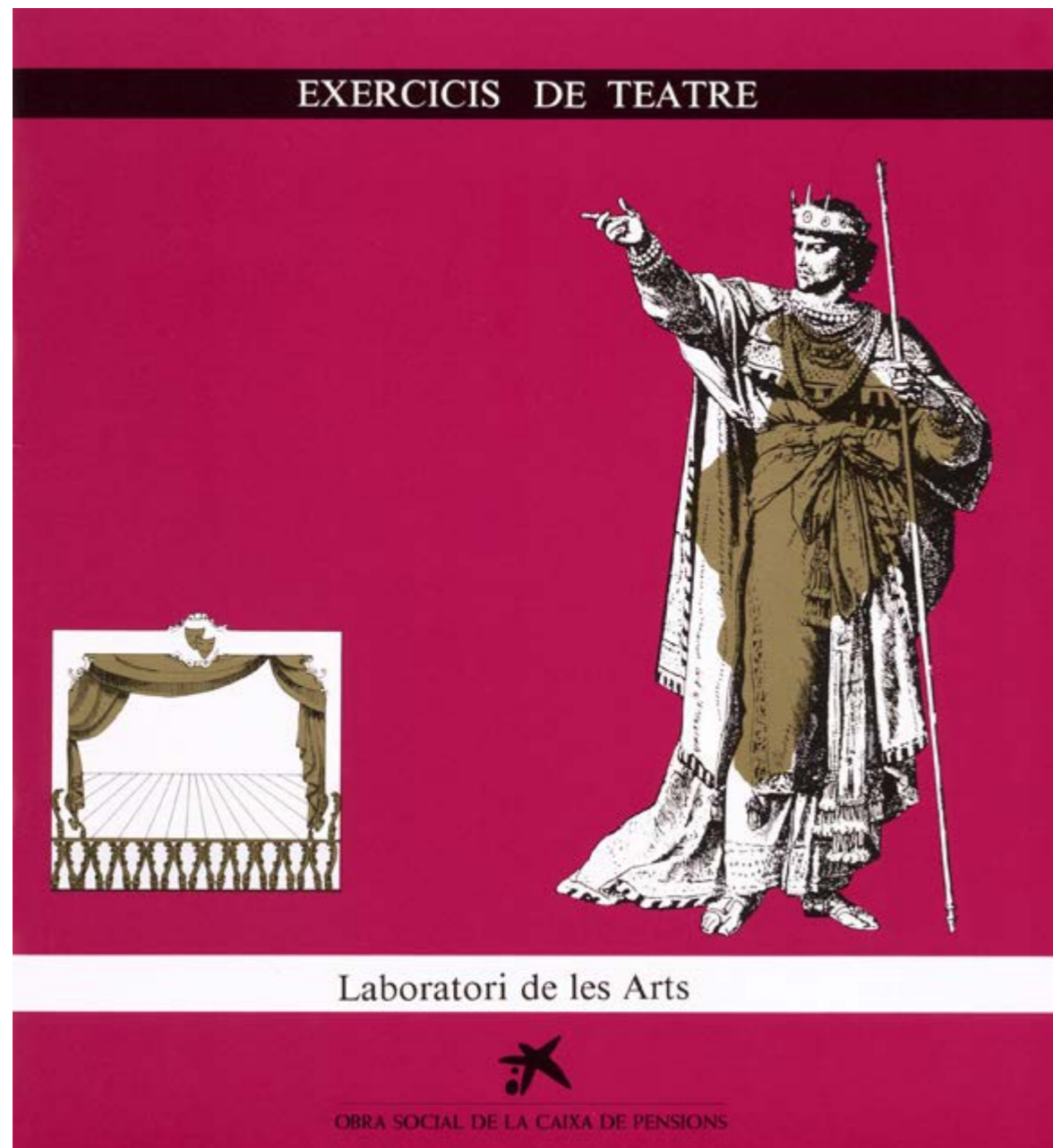

Figura 41. Portada del programa de difusió «Exercicis de teatre» per a mestres del Laboratori de les Arts, 1988. Extret del material de difusió de l'Obra Social de la Caixa de Pensions.

tres, que sovint han manifestat un gran interès per ampliar els seus coneixements sobre art contemporani i per conèixer experiències d'aplicació didàctica que els permetessin incorporar nous plantejaments en l'aprenentatge de la plàstica a l'escola. Obert a tots els mestres interessats en el tema, el Laboratori de les Arts presenta aquest primer seminari, amb la col·laboració de destacats especialistes en diferents camps de l'art, que espe-

rem que puguin aportar, des de cadascuna de les perspectives, elements per establir una nova via de diàleg en l'educació de l'art. (Fundació "la Caixa", 1991b, p. 1)

Amb el títol «L'art, eina de coneixement i d'experiència», del 12 al 14 d'abril de 1994, el LdLA va organitzar un debat educatiu amb diferents professionals per analitzar la presència de l'art en la societat i

el paper de les arts visuals i plàstiques en l'educació. També es va debatre la manera d'aproximar els nens, els joves i els mestres a l'art. El programa, que en bona part es va recollir a la publicació *Papers*, dins el monogràfic sobre el Laboratori de les Arts (Fundació "la Caixa", 1994a), va ser el següent (extret d'un document intern del LdLA):

- *La rellevància social de l'art*, José Jiménez (director de l'Institut de Estètica y de Teoría de las Artes, Madrid)
- *L'Atelier des Enfants*, Gaele Bernard (Centre Georges Pompidou, París)
- *La capsula màgica*, Eulàlia Bosch (col·laboradora de Programes Educatius de la Fundació "la Caixa")
- *Reconfigurar l'experiència*, Joan Fontcuberta (artista, Barcelona)
- *Nens, art, museus*, Cornelia Brüninghaus (Wilhelm Lehmbruck Museum de Duisburg, Alemanya)
- *Les ateliers du regard*, Dominique Beaufrère (CAPC Musée, Bordeus)
- *Per repensar l'educació de les arts visuals*, Fernando Hernández (professor de la Universitat de Barcelona)
- *Què és l'art modern? I altres preguntes difícils*, Amelia Arenas (MoMA Nova York)
- *L'experiència del Laboratori de les Arts*, Isabel Abad i Antonio López (Programes Educatius de la Fundació "la Caixa")

Un document intern del LdLA datat l'any 1995 conté diferents reflexions entorn la necessitat d'establir uns vincles d'intercanvi més estrets amb les escoles a través dels mestres. En reproduïm un fragment que expressa aquesta necessitat:

Fins al moment, sabem què és el que hem anat donant des del Laboratori a les escoles i als grups que ens han visitat; sabem també quina és la nostra realitat. Però tot el que passa després ho intuïm, però no ho podem afirmar de manera una mica objectiva. Per la qual cosa el que se m'acut de forma immediata, per fomentar unes relacions més bilaterals i d'intercanvi entre el que és la nostra realitat i el que és la realitat de l'escola, és oferir

un treball de continuïtat amb els mestres. (Document intern del LdLA, 1995, p. 2)

Al mateix document es proposava fer un curs per a mestres amb un nombre màxim de 30 participants i que durés tot un curs escolar, amb la idea de poder vincular les propostes del LdLA als treballs que es portaven a terme des de les escoles. Probablement, aquest document va ser l'embrió de diferents cursos que es van fer els anys posteriors.

En un text breu del programa d'activitats educatives del curs 1995-1996, s'ofereix un curs adreçat a professors de primària i secundària, «Aula per a les arts», amb l'objectiu de crear un espai on es tractin aspectes d'art per poder-los aplicar a l'escola. El calendari proposat era del desembre del 1995 a l'abril del 1996. Es preveia una assistència de 20 persones, i tenia un preu de 10.000 pessetes (60 €) (Fundació "la Caixa", 1995a). Un document intern del LdLA inclou el text amb la informació específica del curs que es va fer del 16 de gener al 12 d'abril de 1996, amb l'objectiu d'establir vincles entre els centres escolars i el LdLA a partir d'unes trobades per reflexionar sobre l'art i la seva pràctica en l'educació. Al mateix programa s'ofereix un altre curs per a professors, «La mirada fotosensible», que es presenta com una iniciació a la fotografia per realitzar un projecte per desenvolupar a l'escola. Les dates són de l'octubre del 1995 al març del 1996. El nombre de persones i el preu són els mateixos que a l'anterior (Fundació "la Caixa", 1995a).

Amb el títol «Art i educació», al programa d'activitats educatives dels anys 1996-1997 s'anuncia un seminari-taller que proposa formes d'actuació en les propostes artístiques de les escoles. La data de realització prevista és al febrer del 1997 (Fundació "la Caixa", 1996). Aquest seminari, adreçat a gestors i dinamitzadors culturals, finalment va portar per títol «L'art. Entre els museus i el públic», i el va impartir Amelia Arenas del 17 al 21 de febrer de 1997. Tot i que no s'adreçava directament als docents i plantejava diferents formes d'actuació artística als departaments pedagògics dels museus i les institu-

cions culturals, tenim constància que hi van assistir nombrosos docents. A l'apartat de fotografia, per al mes de gener del 1997 es torna a anunciar el curs «La mirada fotosensible», que ja s'havia fet el curs anterior. En un díptic específic, s'informa del curs de fotografia per a mestres «Imatges i idees», que es va fer durant cinc sessions del mes d'abril del 1997. Conduït per la fotògrafa Laura González, introduïa els docents en les imatges i en les idees clau de la fotografia per poder fer-ne ús a les aules (Fundació "la Caixa", 1997d). El programa d'aquest curs va ser el següent: «Fotografia d'idees i cultura d'imatges?» (7 d'abril); «Educació artística i visual» (8 d'abril); «Document, propaganda i publicitat» (14 d'abril); «Imatge i objecte fotogràfic» (15 d'abril), i «Pràctica fotogràfica i currículum escolar» (16 d'abril). L'horari del curs era de les sis de la tarda a nou del vespre, i el preu, de 5.000 pessetes (30 €).

El programa d'activitats educatives 1997-1998 proposa de manera genèrica un «Taller de fotografia pràctic per a mestres» per proporcionar idees i instruments per desenvolupar a l'escola com un recurs interdisciplinari. El calendari previst era del 17 al 22 de novembre de 1997. El programa del LdIA dels anys 1998-1999 presentava un curs per a mestres amb el títol «Allò que sempre has volgut saber sobre la transmissió de l'art i mai no has gosat preguntar», impartit per Carles Guerra. La idea era buscar una definició del paper de les arts visuals a l'escola a partir de debatre el text que apareixia al currículum escolar, i poder intercanviar posicions en el panorama de la cultura artística. El calendari previst era del 16 al 20 de novembre de 1998. El preu per participant era de 5.000 pessetes (30 €); l'hora, de dos quarts de set de la tarda a les nou del vespre, i s'adreçava a mestres d'Educació Visual i Plàstica de primària i secundària, amb places limitades. En un document intern d'estadística del LdIA amb dades d'assistència, facilitat per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa", hem trobat que van participar en aquest curs 33 docents.

Al mateix programa d'activitats del curs 1998-1999, s'anuncia de manera genèrica un «Taller de fotogra-

fia per a mestres». Amb un plantejament interdisciplinari, es proposa aprendre a construir històries establint connexions entre el llenguatge corporal, el verbal i el visual. La data de realització prevista era a l'abril del 1999; l'horari, de dos quarts de set de la tarda a les nou del vespre, i el preu, de 5.000 pessetes (30 €) (Fundació "la Caixa", 1998b). En una difusió específica sobre el curs de fotografia, s'hi fa referència amb el títol «Històries fotogràfiques: propostes creatives amb la fotografia i la paraula» (vegeu figura 42). El conduïa la fotògrafa i *performer* Agnès Zander, i proposava utilitzar la fotografia per integrar imatge i paraula. El programa del curs desenvolupava els temes següents: «La fotografia com a ficció teatralitzada», «La narració visual a través de sèries i seqüències», «L'àlbum de família i la memòria», «Titulars i títols» i «La diapositiva com a mitjà escènic». Hi van participar 21 docents (document intern del LdIA). El curs es va fer el dissabte 15 de maig, de deu del matí a dues del migdia i de quatre a set de la tarda, i el diumenge 16 de maig, de deu del matí a dues del migdia, i tenia un preu de 5.000 pessetes (30 €) (Fundació "la Caixa", 1999e).

A l'apartat «Per a professors» del programa d'activitats 1999-2000, es proposa un curs de fotografia, unes jornades i un curs de didàctica de les arts (Fundació "la Caixa", 1999a). El curs de fotografia «Històries fotogràfiques: propostes creatives amb la fotografia i la paraula» ja s'havia proposat el curs anterior, i es tornava a fer ara amb les mateixes condicions i durant el dissabte i el diumenge 23 i 24 d'octubre. Hi van participar 21 docents (documentació interna del LdIA). El programa ofería les jornades per a professors «Més enllà de l'educació artística», en les quals van participar 340 docents (documentació interna del LdIA). Desenvoluparem el format d'aquestes jornades, com a exemple d'aquesta tipologia, a l'apartat «6.2.2. Exemple de jornades: "Més enllà de l'educació artística"». També es va presentar el curs de didàctica de les arts «Experts i profans. Salvant distàncies amb l'art contemporani», a càrrec d'Isabel Abad i Montserrat Sampietro, en el qual es proposava donar claus al docent per facilitar l'aproximació a l'art contemporani. Cada sessió incloïa

Figura 42. Portada del programa de difusió «Històries fotogràfiques: propostes creatives amb la fotografia i la paraula», curs de fotografia per a mestres del Laboratori de les Arts, 1999. Extret del material de difusió de la Fundació "la Caixa".

una part pràctica per fer després amb els alumnes. Hi van participar 33 docents (documentació interna del LdIA). Es va fer del 3 al 6 d'abril de 2000, de dos quarts de set de la tarda a les nou del vespre, i s'adreçava a professors d'Educació Visual i Plàstica de primària i secundària. El preu era de 5.000 pessetes (30 €). Durant els mesos de novembre, gener i juny del 1999, es va fer també un seminari de formació per a mestres per poder participar en la implementació del projecte «mira!», basat en l'estudi del Visual

Art Curriculum impartit per Amelia Arenas (documentació interna del LdIA).

A l'apartat «Cursos per a professors» del programa 2000-2001, s'anuncia el curs de fotografia que es feia des del curs 1998-1999, amb algunes variacions en el títol. Ara es presentava com a «Històries fotogràfiques. Estratègies creatives amb la fotografia i la paraula». Les dates proposades eren el dissabte i el diumenge 18 i 19 de novembre. El cost continuava sent el mateix. Per segon curs consecutiu, es tornava a anunciar la realització del curs «Experts i profans. Salvant distàncies amb l'art contemporani» (vegeu figura 43), del 12 al 15 de febrer de 2001. En un díptic específic s'explica que, amb l'experimentació i el diàleg, a cada sessió s'obren noves estratègies d'aproximació a l'art contemporani. També es proposa fer un recorregut multidisciplinari per veure obres en directe. El disseny i la coordinació corresponien als programes educatius del LdIA, i el curs anava a càrrec d'Isabel Abad i Montserrat Sampietro (Fundació "la Caixa", 2001d). Durant els mesos de novembre i maig dels anys 2000 i 2001, es va continuar fent el seminari de formació per a la participació dels mestres en el projecte «mira!», basat en l'estudi del Visual Art Curriculum impartit per Amelia Arenas. Hi van participar 72 docents (documentació interna del LdIA).

Les primeres activitats educatives del LdIA a CaixaForum es van anunciar de març a juny del 2002. Entre aquestes, es proposava el curs per a professors de secundària centrat en una nova activitat, «Districte 3. Un projecte educatiu sobre el barri». A la informació sobre la iniciativa s'especifiquen dos objectius: desenvolupar recursos educatius aplicats al projecte per a joves, i aportar temes d'interès a l'aula. El curs el conduïen diferents professionals implicats en el projecte. Es va fer del 16 al 18 d'abril, de dos quarts de set de la tarda a dos quarts de nou del vespre, i tenia un preu de 24 euros. Vinculats a aquest projecte, es van fer dos cursos més el 2003 i el 2004. Desenvolupem «Districte 3» al capítol 7 («7.2.1. Projecte "Districte 3"»). També es va oferir el curs per a mestres i professors «mira! Una altra manera

Figura 43. Portada del díptic de difusió «Experts i profans», curs del Laboratori de les Arts per a professors de l'Àrea de Visual i Plàstica, 1999. Extret del material de difusió de la Fundació "la Caixa".

de veure l'art», que volia donar a conèixer tres anys d'experiència d'aplicació del projecte en col·laboració amb 20 escoles de les comarques de Barcelona. Aquest últim curs plantejava una nova manera d'introduir l'art en l'educació, i també establia un contacte continuat entre el LdIA i les escoles. S'oferia els dies 24 i 25 d'abril, de dos quarts de set de la tarda a dos quarts de nou del vespre, i a un preu de 24 euros (Fundació "la Caixa", 2002a).

Els anys 2002-2003, el Servei Educatiu Laboratori de les Arts va presentar a CaixaForum el curs per a professors «Apte per a tots els públics. L'art contemporani a l'aula», a càrrec de Sònia Hernández, del 10 al 13 de març de 2003. En aquest curs, es proposava combinar la teoria i la pràctica per trobar noves estratègies per aplicar l'art contemporani a l'escola. El curs s'adreçava a professors de Visual i Plàstica de primària i secundària. L'horari era de dos quarts de set de la tarda a dos quarts de nou del vespre, i el preu, de 24 euros. Als documents d'estadística interns del LdIA, hi consta que hi van participar 99 professors. A l'apartat «Recursos per a professors», s'oferien les jornades «Repensar l'educació en les arts visuals. Polítiques de diferència, infància i cultura visual», que, del 31 de gener a l'1 de febrer de 2003, exploraven temes de debat contemporani amb diversos professionals que hi aportaven els seus punts de vista. Aquestes jornades, coordinades per Fernando Hernández, professor de la Universitat de Barcelona, tenien un tríptic informatiu específic. El preu va ser de 12 euros. Al mateix apartat s'anuncia un curs d'estiu per a professors d'Educació Visual i Plàstica (Fundació "la Caixa", 2002b).

Les activitats educatives del curs 2003-2004, a l'apartat «Recursos per a professors», proposaven «Saber d'art. Un curs per aprendre sobre altres coses». El van impartir Isabel Abad i Montse Sampietro els dies 18, 19 i 20 de novembre, i s'adreçava a professors d'educació primària, ESO, batxillerats i cicles formatius de grau mitjà. L'horari era de sis de la tarda a dos quarts de nou del vespre, i el preu, de 24 euros per persona. Ens consta que hi van participar 78 docents (documentació interna del LdIA). El curs proposava explorar a fons la capacitat de transversalitat que tenen les arts visuals (Fundació "la Caixa", 2003a).

Al programa d'activitats educatives 2004-2005, s'anuncia el curs «L'art per aprendre o com treballar de manera interdisciplinària les exposicions» (Fundació "la Caixa", 2004a). Es va portar a terme els dies 9 i 10 de novembre, adreçat a professors d'educació primària, ESO, batxillerats i cicles formatius de grau

mitjà, en l'horari de sis de la tarda a dos quarts de nou del vespre, i a un preu de 3 euros per persona. El curs proposava l'ús dels dossiers educatius per poder mostrar les exposicions des d'una perspectiva interdisciplinària. El van impartir Isabel Abad i Montserrat Sampietro. Durant el mes de març, es va oferir la proposta de les jornades «El paper de l'educació artística en la societat de la imatge». En un tríptic específic que es va editar per a les jornades, comprovem que el títol final va ser «Art i educació en la societat de la informació», que les va coordinar Francisco Rubio, conjuntament amb l'equip del LdIA, i que es van portar a terme els dies 1 i 2 d'abril de 2005. En aquestes jornades es debaten diferents perspectives sobre l'educació artística a partir de la pregunta «Com afecta, en l'àmbit de l'educació artística, l'emergència de noves formacions socials i culturals que configuren la denominada *societat de la informació*?». Les jornades volien obrir interrogants i proposar línies d'acció, combinant reflexió i experiències pràctiques. Al programa s'indica que, a través del web de CaixaForum, s'obrirà un espai de debat virtual i s'oferirà informació sobre les intervencions dels ponents. El preu va ser de 24 euros per persona.

En la difusió de les activitats dels anys 2005-2006, apareix per última vegada el LdIA com a nom identificador de les activitats educatives de CaixaForum. En aquesta edició desapareix l'apartat «Recursos per a professors» i no hi consta cap curs, jornada ni seminari. Els programes següents d'activitats educatives ja es presenten sota la marca unificada CaixaForum (Obra Social Fundació "la Caixa", 2005a).

La programació de propostes formatives adreçades a docents va ser molt completa i va tenir continuïtat. En aquest apartat hem presentat les propostes formatives d'educació visual i plàstica que es van fer a Barcelona, i que hem recollit, ordenat i analitzat a partir de la recerca de diferents fonts documentals. Cal tenir en compte que l'àmbit d'actuació s'expandia per tot el territori espanyol, i que algunes de les accions també es desenvolupaven en altres centres de l'entitat. Ens ha semblat oportú aportar, seguint un ordre cronològic, una llista sintetitzada dels cur-

sos, els seminaris i les jornades que s'han presentat al llarg de l'apartat:

- 1987-1988. Curs «Exercicis de teatre»
- 1990-1991. Seminari «Visions de l'art contemporani»
- 1993-1994. Seminari «L'art, eina de coneixement i d'experiència»
- 1995-1996. Cursos «Aula per a les arts» i «La mirada fotosensible»
- 1996-1997. Seminari «L'art. Entre els museus i el públic». Curs «La mirada fotosensible». Curs «Imatges i idees»
- 1997-1998. «Taller de fotografia pràctic per a mestres»
- 1998-1999. Curs «Allò que sempre has volgut saber sobre la transmissió de l'art i mai no has gosat preguntar». Curs «Històries fotogràfiques: propostes creatives amb la fotografia i la paraula». Seminari «Participació en el projecte "mira!"»
- 1999-2000. Curs «Experts i profans. Salvant distàncies amb l'art contemporani». Curs «Històries fotogràfiques: propostes creatives amb la fotografia i la paraula». Jornades «Més enllà de l'educació artística. Cultura visual, política de reconeixement i educació»
- 2000-2001. Cursos «Experts i profans. Salvant distàncies amb l'art contemporani» i «Històries fotogràfiques. Estratègies creatives amb la fotografia i la paraula». Seminari «Participació en el projecte "mira!"»
- 2001-2002. Cursos «Districte 3. Un projecte educatiu sobre el barri» i «"mira!". Una altra manera de veure l'art»
- 2002-2003. Cursos «Apte per a tots els públics. L'art contemporani a l'aula» i «Districte 3. Un projecte educatiu sobre el barri». Jornades «Repensar l'educació en les arts visuals. Polítiques de diferència, infància i cultura visual»
- 2003-2004. Cursos «Saber d'art. Un curs per aprendre sobre altres coses» i «Districte 3. Un projecte educatiu sobre el barri»
- 2004-2005. Curs «L'art per aprendre o com treballar de manera interdisciplinària les exposici-

ons». Jornades «El paper de l'educació artística en la societat de la imatge»

Després d'haver deixat constància de les diferents tipologies de formacions que des del LdlA es van adreçar als docents, tot seguit desenvolupem el funcionament d'una de les jornades, per exemplificar una manera de procedir.

6.2.2. Exemple de jornades: «Més enllà de l'educació artística»

En aquest apartat, desenvolupem l'estructura i el funcionament de les jornades «Més enllà de l'educació artística» (vegeu figura 44) com a exemple de les tipologies de formació que, des del LdlA, s'adreçaven als docents. Per fer-ho, hem partit de diversa informació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa" i, també, del testimoni presencial de l'autora de la tesi, que hi va assistir com a docent.²⁵

Les jornades «Més enllà de l'educació artística» van ser coordinades pel col·laborador del LdlA Carles Guerra (artista, comissari d'exposicions i crític d'art), conjuntament amb membres de l'equip del LdlA. L'objectiu era plantejar un debat al voltant de la renovació de l'educació visual i plàstica, en el qual participaven diferents professionals des de les òptiques de la cultura visual, l'educació, l'antropologia i la política. Després d'alguns anys d'experiència i de l'intercanvi continuat amb professors, des del LdlA es partia de la premissa següent per organitzar les jornades: «La perspectiva des de la qual s'organitzen sorgeix de la insatisfacció que genera l'actual ensenyament de l'art, conscients que la seva renovació parteix del reconeixement de les dificultats i les identitats de qui participa en el procés educatiu» (document intern del LdlA, 1999, p. 1).

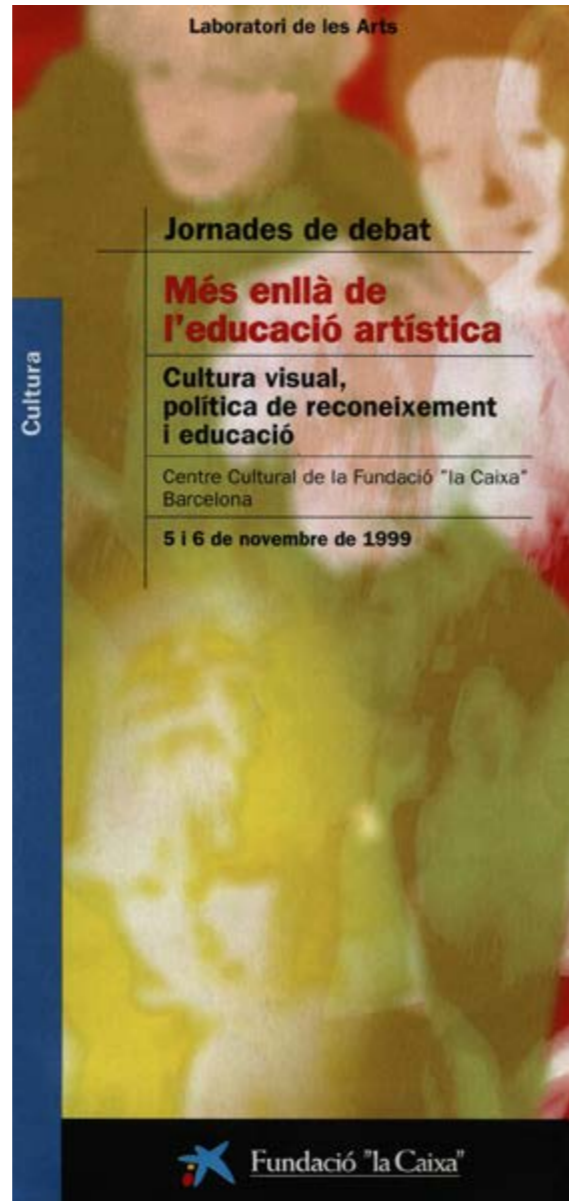

Figura 44. Portada del díptic de difusió «Més enllà de l'educació artística», jornades de debat del Laboratori de les Arts per a professors, 1999. Extret del material de difusió de la Fundació "la Caixa".

Les jornades es presentaven per oferir una reflexió sobre quin havia de ser el paper de l'espectador com a receptor de la cultura visual:

Aquestes jornades pretenen atorgar a l'educació visual una dimensió social que permeti aprofundir en el reconeixement, concepte que defineix la necessitat de reconèixer-nos en una manifestació

cultural determinada. Quan això no es produeix, estem davant d'una injustícia cultural que, com demostren els estudis recents sobre polítiques de reconeixement, apareix vinculada a desigualtats socials i econòmiques. (Document intern del LdlA, 1999, p. 1)

Per la seva temàtica, i amb la voluntat del LdlA d'incidir en l'educació artística des d'un vessant molt ampli, les jornades s'adreçaven a professors de l'Àrea de Visual i Plàstica, educadors de museus i centres d'art, gestors culturals i altres persones interessades. El preu era de 4.000 pessetes (24 €), i les places eren limitades. Les jornades es van fer els dies 5 i 6 de novembre de 1999 al Centre Cultural de la Fundació "la Caixa", Palau Macaya de Barcelona.

Tot seguit presentem el quadre que hem elaborat extraient la informació sobre el programa del díptic de difusió dissenyat amb motiu de les jornades (Fundació "la Caixa", 1999d):

²⁵ Durant el curs 1999-2000, Assumpta Cirera era professora d'educació secundària a l'Escola Vedruna-Tona.

Horari	Divendres 5 de novembre	Horari	Dissabte 6 de novembre
9.30 h	«Acreditacions i documentació»	10.00 h	«L'ensenyament de la cultura visual» Tom Mitchell, professor d'Història de l'Art i Anglès a la Universitat de Chicago, editor en cap de la revista <i>Critical Inquiry</i>
10.00 h	«Presentació de les jornades» Glòria Valls, responsable del LdIA	11.30 h	«Rèplica i debat» Conduït per Fernando Hernández, professor titular d'Educació i Cultura Visual a la Universitat de Barcelona
10.30 h	«Cultures discontinues. Entre la cultura ensenyada i la cultura viscuda» Carles Guerra, artista, comissari d'exposicions i crític d'art; coordinador de les jornades	12.00 h	
11.30 h	Descans	12.30 h	«Cultura audiovisual i dret a la indiferència. Entorn de les nocions de seqüència i situació» Manuel Delgado, professor titular d'Antropologia a la Universitat de Barcelona
12.00 h	«La culminació de la revolució. Igualtat de drets, igualtat de veus» Christoph Menke, professor de Filosofia a la Universitat de Potsdam, Alemanya	14.00 h	«Rèplica i debat» Conduït per Joan Roca, professor d'Història a l'Institut Barri Besòs de Barcelona
13.30 h	«Rèplica i debat» Conduït per Xavier Antich, doctor en Filosofia, professor d'Estètica a la Universitat de Girona	14.30 h	Descans
14.00 h	Descans	16.30 h	«Projecció de la pel·lícula <i>Kids of Survival: The Art and Life of Tim Rollins</i> »
16.00 h	«Això és art? Una breu reflexió sobre allò que es pregunta el públic» Amelia Arenas, educadora i historiadora de l'art independent		El film descriu la pedagogia col·lectiva, el procés de creació artística i les experiències polítiques viscudes per Tim Rollins & K.O.S. a South Bronx, Nova York
18.00 h	«Tot el temps de la nostra vida (i encara ens divertim)» Marcia Tucker, directora fundadora de The New Museum of Contemporary Art, Nova York	18.00 h	«L'art que crea comunitat» Tim Rollins, fundador i director de Tim Rollins & K.O.S. Inc Robert Branch, director assistent de The Art and Knowledge Workshop Angelo Abreu, tutor i un dels membres més antics de K.O.S.

Quadre d'elaboració pròpia a partir de les dades del díptic de difusió de les jornades «Més enllà de l'educació artística».

En un document intern del LdIA, es fa referència a l'organització temàtica de les jornades. S'hi assenyalava que les reflexions sobre cadascuna de les persones proposades possibilita donar un sentit global a la formació i posa de manifest la importància de la planificació prèvia que es feia al LdIA per a cada activitat. El text assenyalava que la publicació *El animal público*²⁶ de Manuel Delgado s'apropa a formes d'identificació cultural per a l'anàlisi antropològica que fa de la gent del carrer. Així, la presència de l'antropòleg aportaria una interessant perspectiva de la cultura visual. La intervenció del professor Tom Mitchell contribuiria a ampliar el marc de discussió, basant-se en l'organització de l'ensenyament de la cultura visual. El també professor Christoph Menke aportaria una reflexió sobre els problemes de comunicació a l'espai públic. Marcia Tucker enriquiria les jornades amb la seva experiència com a comissària d'exposicions d'art per a tota mena de públics, i Amelia Arenas posaria en relleu la importància de tenir en compte els receptors a l'hora de crear una exposició. Finalment, l'artista Tim Rollins explicaria la seva experiència creativa amb joves de zones marginades. Amb la intenció de donar coherència a totes les intervencions, es feia la previsió següent:

Per tal d'emfasitzar l'intercanvi crític, cadascuna de les ponències serà comentada per un professional que contrasti la conferència amb una lectura de les condicions locals de l'educació. Amb això s'evita que el discurs quedi sense connexió amb les nostres pròpies condicions de treball. (Document intern del LdIA, 1999, p. 2)

Amb l'aportació d'aquest exemple constatem que els cursos, els seminaris i les jornades que l'equip del LdIA proposava portar a terme eren fruit de les necessitats que anaven sorgint. D'una banda, hi eren presents l'experimentació i la reflexió davant les diferents accions, però també l'atreviment i el risc d'oferir programes que propiciaven la descoberta i el coneixement de nous punts de vista a través d'un enfocament integrador de la cultura.

Dediquem l'apartat següent a aportar un recull d'altres formacions que des del LdIA s'adreçaven al professorat.

6.2.3. Tertúlies d'art i sessions de treball

Ja hem vist al capítol anterior («5. De l'escola al Laboratori de les Arts») que, independentment de la programació educativa vinculada a les exposicions, des del LdIA es tenien en compte altres opcions formatives. En aquest sentit, també es buscaven diferents opcions per implementar propostes que possibilitessin una formació continuada i sistemàtica dels docents. Seguint aquesta línia d'actuació, va néixer l'activitat «Diàlegs» durant el curs 1995-1996, projecte que s'adreçava a grups d'escolars de 12 a 18 anys i que també volia incidir en la preparació i la implicació dels professors que hi participaven. L'activitat consistia en unes «tertúlies d'art» amb artistes d'actualitat que, des d'un vessant dialògic i pràctic, possibilitaven l'intercanvi d'idees entre tots els participants: escolars, docents moderadors i artistes. Tenint en compte que l'activitat s'adreçava a grups d'escolars, l'hem desenvolupat al capítol 5 anterior, i ens reservem aquest apartat per explicar únicament la part que es dedicava a la formació específica dels docents.

Durant els cursos 1995-1996 i 1996-1997, es va lliurar al professorat, prèviament a la realització de l'activitat amb els grups d'alumnes, una documentació que consistia en un dossier preparat des del LdIA. El dossier contenia un recull d'articles de programes i de premsa, juntament amb imatges en color que ajudaven a presentar els artistes que intervindrien i els seus treballs. Inicialment, aquest dossier, enquadernat i ordenat, s'enviava als docents dels grups participants sense haver-hi fet una trobada prèvia. En una valoració de l'activitat feta per Isabel Abad (documentació interna del LdIA), es reflexiona sobre el paper fonamental dels professors a l'hora de modifi-

²⁶ Amb la publicació *El animal público*, Manuel Delgado va rebre el premi Anagrama d'Assaig l'any 1999.

car els hàbits adquirits pels joves, i sobre la necessitat de dur a terme actuacions conjuntes per ampliar els punts de vista formatius. Per aquest motiu, es va fer la proposta d'incorporar en el projecte alguna activitat dirigida directament als docents (documentació interna del LdIA). La proposta es va acceptar i es va implementar durant el curs escolar següent.

Per al curs 1997-1998, el programa del LdIA presentava el projecte per a escolars «Diàlegs», en el qual es buscava la implicació dels docents amb la intenció d'explorar la complexitat de la creació contemporània acompanyats pels creadors. La proposta plantejava tres blocs diferents adreçats al professorat: un curs introductor en què es lliuraven materials i documentació per preparar l'activitat amb els alumnes; unes sessions conduïdes per artistes i adreçades a joves de 12 a 18 anys, i unes sessions per fer propostes pràctiques per desenvolupar a l'escola. El calendari establert era de març a abril del 1998.

Disposem del projecte del LdIA de l'activitat «Diàlegs. El taller de l'artista»²⁷ (documentació interna del LdIA, 1998), i també del programa de difusió de la proposta (Fundació "la Caixa", 1998c) (vegeu figura 45). Dins del programa de difusió, en format de tríptic, hi trobem l'apartat «Sessions de treball per a mestres», a càrrec del professor Martí Peran²⁸ i d'Isabel Abad:

Les primeres sessions introductòries adreçades a mestres pretenen situar l'art contemporani dins d'unes coordenades bàsiques que permetin accedir a la seva complexitat. Així mateix, es presentarà l'obra dels diferents artistes que participen en el programa i es plantejarà la dinàmica de treball de cada taller per tal que els mestres puguin desenvolupar una tasca prèvia amb els seus alumnes. Una sessió final servirà per recollir les experiències desenvolupades pels diferents grups de participants, així com per plantejar idees i suggeriments

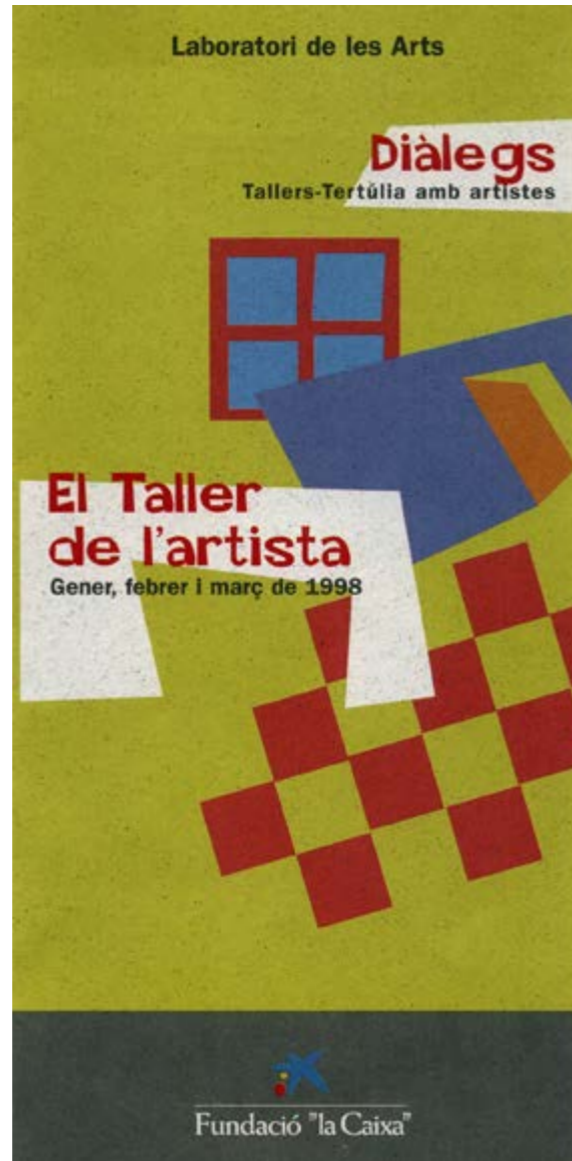

Figura 45. Portada del tríptic de difusió «Diàlegs. El taller de l'artista», 1998. Activitat del LdIA. Extret del material de difusió de la Fundació "la Caixa".

per dur a terme un projecte posterior a l'escola. (Fundació "la Caixa", 1998c)

Les actuacions per a mestres corresponents a «Diàlegs» del 1998 s'estructuraven en les sessions següents:

- Topografia de l'art contemporani (26-27 de gener)
- Introducció a l'obra dels artistes del programa.

²⁷ Al projecte «Diàlegs. El taller de l'artista», no hi consta l'any de realització de l'activitat. Per les dates de la proposta en dies i mesos, i en funció del calendari, sembla que correspon a l'any 1998. Ho hem corroborat amb el programa de difusió que es va editar (Fundació "la Caixa", 1998c).

²⁸ Martí Peran és professor de les facultats de Belles Arts i Història de l'Art de la Universitat de Barcelona.

Lliurament d'un dossier amb documentació i propostes metodològiques i didàctiques (16 de gener)

- Sessió final: Recull d'experiències. Propostes metodològiques i didàctiques (16 d'abril)

Les diferents accions s'adreçaven als mestres amb l'objectiu de poder situar l'art contemporani adequadament i facilitar l'accés a la complexitat que el caracteritza. Això implicava una ordenació d'idees per ajudar a abandonar les nocions tradicionals i poder introduir noves línies que presentaven l'art com a documentació, com a experiència, com a recreació de dades, com a construcció objectual, etc. A les sessions, es presentava l'obra dels diferents artistes que hi participaven i s'exposaven les dinàmiques perquè el professorat pogués desenvolupar una tasca prèvia amb els seus grups d'alumnes. Els tallers proposats per fer amb els joves tenien una durada de tres hores i comptaven amb la participació dels docents. La tasca que s'hi duia a terme es podia plantejar com a acabada o bé donar-hi una continuació al centre escolar. Aquesta opció depenia del que decidien els professors responsables del grup. Finalment, es convocava els docents a una última sessió que servia per recopilar i avaluar les propostes que s'havien fet. Des del LdIA es recollia el material generat de tota l'experiència per poder-lo lliurar als participants (Fundació "la Caixa", 1998b).

Al tríptic editat el 1999 i dedicat exclusivament a l'activitat «Diàlegs», el cicle del curs rebia el nom «Imatges en circulació» i proposava una aproximació als espais contemporanis on les imatges circulen per ser consumides per les masses. A l'apartat «Sessions de treball per a mestres» es proposen dues accions introductòries per presentar l'obra dels artistes participants, i una de final per aportar un projecte a l'escola. La primera sessió, «Tràfic de representacions. La cultura visual a les aules», a càrrec de Carles Guerra i Isabel Abad, es va fer el dia 7 d'abril; la segona, a càrrec de Carles Guerra, Carles Congost, Alberto Fregenal, Ricardo Echevarría, Jordi Alfonso i Teresa Nogués, es va fer el dia 8 d'abril, i presentava els artistes convidats i els continguts; i la sessió

final, per recollir experiències, la van impartir Carles Guerra i Isabel Abad.

Per a la proposta «Diàlegs» de l'any 2000, novament es va editar una informació exclusiva per a aquesta activitat, i el tema a treballar era «El món de la imatge». Aquesta vegada, a l'apartat «Sessions de treball per a mestres» es proposen dues sessions de treball i orientació: una sessió inicial el dia 8 de febrer, i una altra de final el dia 4 de maig.

Durant el curs 2002-2003, a l'apartat «Recursos per a professors» es va oferir una nova proposta, «L'art per aprendre», que consistia en unes sessions de treball per orientar el professorat al voltant de les exposicions. En aquestes sessions es lliurava un dossier amb informació, materials i propostes d'activitats per fer a l'escola abans i després de la visita amb el grup d'escolars (Fundació "la Caixa", 2002b). S'ha desenvolupat aquesta activitat al capítol 5 («5.1.6. Descripció de "L'art per aprendre. Visita + dossier" o "Visita dinamitzada + dossier educatiu"»), i ens proporciona informació sobre els dossiers esmentats a l'apartat que segueix a continuació.

Continuem avançant i aportem ara informació sobre les tipologies de publicacions didàctiques que es van elaborar des del programa del LdIA.

6.2.4. Publicacions didàctiques

Fent un recorregut històric per l'origen de les publicacions per a professors, l'any 1987 «"la Caixa" a les escoles», per iniciativa de la cap, Isabel Martínez, va obrir una nova línia d'edicions didàctiques amb el títol *Guia del professor*, que oferia la novetat de ser un material adreçat directament als docents. Aquests manuals, tal com el seu nom indica, volien complir la funció d'oferir un guiatge sobre activitats educatives de diferents àmbits proposats pel programa. A tall d'exemple, aportem un breu resum dels continguts de la guia que l'any 1987 va elaborar la doctoranda Assumpta Cirera per a l'exposició «Egipte. La terra,

els homes, els déus», que itinerava per poblacions de Catalunya i de les Balears. Aquesta publicació conté documentació sobre la civilització egípcia, i informa sobre els objectius i el desenvolupament de l'activitat educativa que es portava a terme vinculada a l'exposició. Així mateix, se suggereixen diferents activitats perquè els docents facin a l'escola amb els alumnes (construcció de maquetes, escriptura jeroglífica, jocs, dramatització, sons, dansa, música, una bibliografia adequada per als docents i una altra adreçada als alumnes) (Obra Social de la Caixa de Pensions, 1987a).

L'any 1989, i ja al LdIA, es va iniciar una línia de publicacions informatives, en format de desplegable, adreçades als docents. Aquest material, que volia ser una eina de referència amb una estètica i uns continguts per aportar a les escoles, es va deixar de fer després que sortissin a la llum els dos primers exemplars, al voltant de les exposicions sobre Marià Fortuny i Philip Guston (Fundació Caixa de Pensions, 1989b) (vegeu figura 46). El disseny dels continguts va anar a càrrec de Clara Garí, i de la coordinació es va encarregar Glòria Valls (responsable del LdIA), des del programa «"la Caixa" a les escoles». A la memòria del curs 1988-1989, elaborada per Garí, es fa referència a aquests materials:

En resum, crec que haver-se decidit a fer aquests dos desplegables ha estat una decisió molt positiva, i que els resultats que han donat ho han provat, però crec també que cal prendre decisions més fermes respecte de la conveniència de seguir realitzant-los, i també respecte de la filosofia i dels objectius de la publicació. (Documentació interna del LdIA)

Al desembre del 1990, es va presentar el primer exemplar d'una nova línia de publicacions, sota la responsabilitat de Glòria Valls, i, a partir del gener del 1992, coordinada conjuntament amb Isabel Abad, vinculada a les exposicions del Centre Cultural Palau Macaya. La Col·lecció Laboratori de

les Arts (vegeu figura 47) s'adreçava a ensenyants, estudiants i persones interessades en l'art, amb la idea de difondre i divulgar els coneixements artístics que es desenvolupaven al LdIA. Es van editar en català i per ordre cronològic els exemplars següents: *Howard Hodgkin* (1990), *Édouard Vuillard* (1990), *Col·lecció Cambó* (1991), *Imatges i miratges* (1991), *La fotografia, un instant privilegiat* (1991), *Al ras. Figures d'intempèrie* (1992), *Modest Urgell* (1992) i *Arnold Schönberg* (aquest últim va sortir a la llum al setembre del 1992). Dos exemplars es van publicar també en castellà: *La fotografía, un instante privilegiado* i *Al raso. Figuras de intemperie*. La col·lecció, editada en format de revista, oferia en unes 18 pàgines un bon recull d'informació sobre els artistes, el context artístic, el desenvolupament de les obres més significatives, el tractament d'aspectes compositius, la bibliografia i les col·leccions. Aquestes últimes incloïen obres, gràfics amb altres artistes, definicions de moviments i una bona mostra d'imatges. Maragda Cuscuela, del Servei d'Arts Plàstiques del Centre Cultural de la Fundació Caixa de Pensions, és l'autora dels textos de la major part de les publicacions. Alguns dels exemplars van comptar amb la col·laboració dels professionals Benet Casablanca, Julià Guillamon, Antoni Mercader, Miquel Molins, Rosa Queralt, Carles Riera²⁹ i Miquel Vilagut, i amb l'assessorament del Servei d'Arts Plàstiques del Centre Cultural de la Fundació Caixa de Pensions.

A partir del treball exhaustiu de recollida de material, disposem d'una publicació del LdIA de l'any 1995 vinculada a l'exposició «Europa de postguerra, 1945-1965. Art després del diluvi» (Fundació "la Caixa", 1995b). La mostra, que coincidia amb el 50è aniversari del final de la Guerra Mundial, estava organitzada per la Fundació "la Caixa" i coproduïda amb el Ministeri d'Educació i Afers Culturals d'Àustria. S'exposava a tres espais diferents de l'entitat: el Centre Cultural Palau Macaya (pintura i escultura), la Sala Catalunya (fotografia) i la Sala Sant Jaume (arquitectura i disseny). La coordinació va anar a càrrec d'Elisenda Vives i Glòria Valls. Cristòfol A.

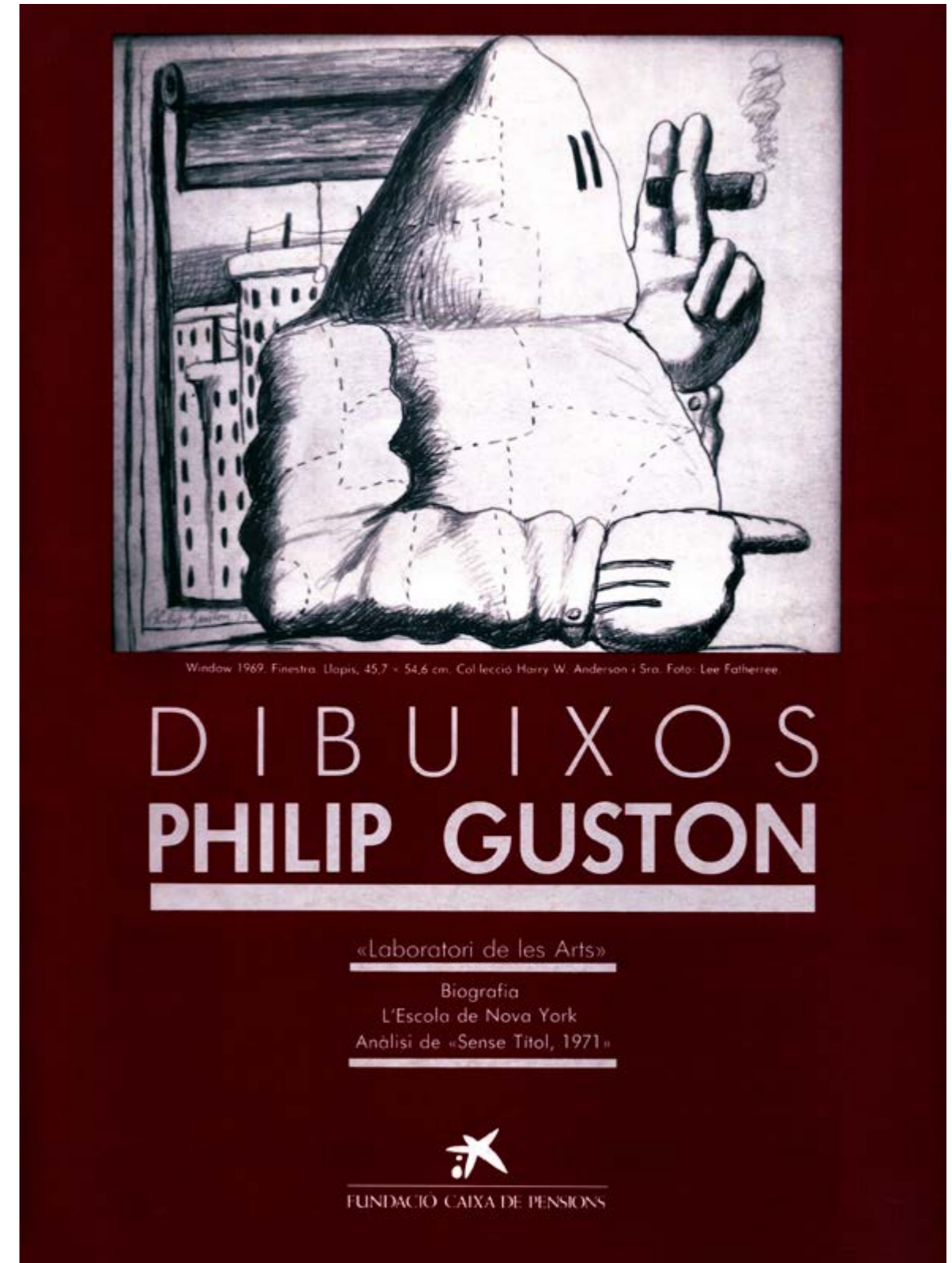

Figura 46. Portada del desplegable «Dibuixos. Philip Guston», 1989. Laboratori de les Arts. Extret de la publicació de la Fundació "la Caixa".

²⁹ El músic Carles Riera Pujal (1956-2009) va ser un actiu assessor i col·laborador de les propostes musicals del LdIA.

Figura 47. Portada de la publicació *Howard Hodgkin*, de la Col·lecció Laboratori de les Arts, 1990. Laboratori de les Arts. Extret de la publicació de la Fundació "la Caixa".

Trepat³⁰ va ser l'autor dels textos. La publicació, de caire divulgatiu, informa sobre els continguts de l'exposició. Suposem que, per a molts docents, va ser una bona eina per conèixer com els artistes són capaços de crear formes i imatges que són el reflex d'una època.

L'elaboració i la publicació de materials educatius per complementar els aprenentatges de les exposicions van tenir una certa continuïtat. Al programa d'activitats educatives 2003-2004 es fa referència als «Dossiers educatius», sorgits del programa «L'art per aprendre» (Fundació "la Caixa", 2003b). Aquest material s'havia generat a l'entorn de les exposicions de CaixaForum, i es lliurava als docents que hi participaven o bé s'oferia en préstec als professors d'educació primària, ESO, batxillerats i cicles formatius de grau mitjà que el sol·licitaven. A partir de l'any

Figura 48. Pàgina 28 del programa d'activitats educatives del LdIA 2005-2006, amb informació sobre els «Dossiers educatius». Extret del material de difusió de la Fundació "la Caixa".

2004, també es van elaborar dossiers sobre conceptes relacionats amb l'art contemporani per a professors d'educació infantil (parvulari) i cicle inicial de primària. El material consistia en documentació, activitats i imatges perquè els docents el desenvolupessin amb els alumnes a l'escola i més enllà de les exposicions. La proposta s'aproximava, a través de l'art, a diferents temes des d'un punt de vista multidisciplinari (Fundació "la Caixa", 2003a). A les pàgines 28 i 29 del programa d'activitats educatives 2005-2006 (vegeu figura 48), s'oferix una relació de diferents dossiers (Obra Social Fundació "la Caixa", 2005a).

Tots els dossiers presenten uns criteris de funcionament estipulats per les persones de l'equip del LdIA. Seguint la classificació dels «Dossiers educatius» d'arts visuals i plàstiques de la pàgina 29 del progra-

ma d'activitats educatives 2005-2006 (Obra Social Fundació "la Caixa", 2005a), a partir de la documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa", i a través de la informació obtinguda de l'adreça electrònica del Departament de Projectes Educatius i Socials Scientific Contributions de la Fundació "la Caixa",³¹ hem elaborat els quadres següents amb la relació dels diferents títols:

«Dossiers educatius» vinculats a diverses exposicions, per a docents de primària, ESO, batxillerats i cicles formatius de grau mitjà
<i>Retrats i autoretrats</i> (partint de Lucian Freud), 2002 Textos: Sònia Hernández
<i>Humor, collage i autorepresentació</i> (partint de Pierrick Sorin), 2002 Textos: Agnès Zander
<i>Encreuament de cultures</i> (partint de la cultura nùbia), 2003 Textos: Julià Guillamon
<i>Mirar el món per un forat. El canvi en la mirada a partir de l'aparició de la fotografia</i> , 2003 Textos: Àfrica Guzmán
<i>La pintura barroca flamenca. Un tema de sempre abordat d'una manera diferent</i> , 2003 Textos: Albert Martí
<i>Capturar l'instant</i> (partint d'Henri Cartier-Bresson), 2004 Textos: Àfrica Guzmán
<i>Formes de l'inconscient</i> (partint de Salvador Dalí), 2004 Textos: Julià Guillamon
<i>El naixement de l'escultura moderna</i> (partint d'Auguste Rodin), 2004 Textos: Mario Croissier
<i>Soldado rojo de las noticias</i> (partint de Li Zhensheng), 2004 Textos: Elena Massons
<i>Pintar l'aire</i> (partint de J. M. W. Turner), 2005 Textos: Natalia Javier
<i>Temps de vídeo 1965-2005</i> , 2005 Textos: Àfrica Guzmán
<i>La mirada de l'artista a la Col·lecció d'Art Contemporani. La proposta de Juan Uslé</i> , 2006 Textos: Sense dades
<i>Retrats del que és estrany</i> (partint de «Diane Arbus. Revelacions»), 2006 Textos: Agnès Zander
<i>L'imperi oblidat. El món de l'antiga Pèrsia</i> , 2006 Textos: Sense dades

Quadre d'elaboració pròpia a partir de la documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

³⁰ Cristòfol A. Trepat va ser docent d'educació secundària fins a l'any 1999. Posteriorment, va ser professor de la Universitat de Barcelona. Actualment està jubilat.

³¹ Hem aconseguit les dades del Departament de Projectes Educatius i Socials Scientific Contributions de la Fundació "la Caixa", a l'enllaç <https://www.researchgate.net/scientific-contributions/2038415671-Fundacio_la_Caixa_Departament_de_Projectes_Educatius_i_Socials> (Fundació "la Caixa", 2019).

«Dossiers educatius» vinculats a les exposicions de la Col·lecció d'Art Contemporani, per a docents de primària, ESO, batxillerats i cicles formatius de grau mitjà

Quan l'art ens fa preguntes, 2003
Textos: Mònica Herrera

L'espai de l'espectador: veure'l o viure'l, 2003
Textos: Mònica Herrera

Quan l'art i la vida es confonen, 2004
Textos: Begonya Samit

Missatges de llum, 2005
Textos: Servei Educatiu–Laboratori de les Arts, amb la col·laboració d'Antonio Zúñiga

La pintura contemporània, un collage d'idees, 2006
Textos: Antonio Zúñiga

«Dossiers educatius» vinculats a l'art contemporani, per a docents de parvulari i cicle inicial de primària

Colors i formes en moviment (sobre el mural *Splat!* de Sol LeWitt), 2004
Textos: Servei Educatiu–Laboratori de les Arts, amb la col·laboració de Rosa M. Agramunt i Rosli Ayuso

Dins i fora. Viure l'espai amb Beuys i Isozaki, 2005
Textos: Servei Educatiu–Laboratori de les Arts

Quadres d'elaboració pròpia a partir de la documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Per a la realització de cada «dossier educatiu», l'equip del LdIA buscava un col·laborador extern adequat per elaborar els textos. Alguns dels escrits eren redactats directament per membres de l'equip del LdIA. En tots els casos, es treballaven conjuntament amb responsables del LdIA per aconseguir els objectius proposats. No disposem dels noms dels autors de totes les publicacions que consten al quadre exposat. Aportem únicament els noms dels autors o col·laboradors que consten al Departament de Projectes Educatius i Socials's Scientific Contributions de la Fundació "la Caixa" i en alguns dels dossiers que es van editar (documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa"). La coordinació de cada edició anava a càrrec del Servei Educatiu–Laboratori de les Arts. Detallem, doncs, les referències bibliogràfiques amb les dates d'alguns dels dossiers:

- Vinculats a diverses exposicions: Natalia Javier, *Pintar l'aire* (Fundació "la Caixa", 2005b); Agnès Zander, *Retrats del que és estrany* (Fundació "la Caixa", 2006b)
- Vinculats a la Col·lecció d'Art Contemporani: Mònica Herrera, *Quan l'art ens fa preguntes* i *L'espai de l'espectador: veure'l o viure'l* (Fundació "la Caixa", 2003b); Begonya Samit, *Quan l'art i la vida es confonen* (Fundació "la Caixa", 2004b); Antonio Zúñiga, en col·laboració a *Missatges de llum* (Fundació "la Caixa", 2005a), i com a autor a *La pintura contemporània, un collage d'idees* (Fundació "la Caixa", 2006a)

La línia de continuïtat i d'influència dels «Dossiers educatius» generats al LdIA es pot observar actualment als «Dossiers³² para profesores» del programa «El arte de educar» del Museu del Prado (2018) de Madrid. Aquest projecte, elaborat amb la col·laboració de "la Caixa", va comptar amb l'assessorament i l'impuls dels membres de l'equip del LdIA. Els primers dossiers del programa «El arte de educar»

van ser *Visiones del cuerpo* (Silvia Canalda, Albert Martí i Departamento Educativo–Àrea de Cultura de la Fundació "la Caixa", 2009) i *Hablemos de arte* (Agnès Zander i Departamento Educativo–Àrea de Cultura de la Fundació "la Caixa", 2009). Els han seguit molts altres dossiers, adreçats a educació infantil, primària, secundària i batxillerat, que es poden trobar al web del Museu del Prado.³³

A l'apartat següent s'exemplifica la tipologia de propostes que plantejaven els «Dossiers educatius» del LdIA, i es fa a partir de la selecció d'un dels molts dossiers que es van elaborar i que, per data, correspon a l'últim curs en què el nom LdIA va ser present als programes de difusió de les activitats educatives de CaixaForum.

6.2.5. Exemple de dossier educatiu: «Retrats del que és estrany»

El «Dossier educatiu. Retrats del que és estrany» (Fundació "la Caixa", 2006b) es va editar en un sol exemplar, en català i en castellà (la primera part correspon a la llengua catalana, i la segona part, a la castellana), amb la coordinació del Servei Educatiu–Laboratori de les Arts. Els textos, redactats per Agnès Zander,³⁴ giraven al voltant de l'exposició «Diane Arbus. Revelacions», que es va exposar a CaixaForum Barcelona, del 15 de febrer al 14 de maig de 2006. El dossier, de 33 pàgines, s'inicia amb un índex que presenta l'estructura següent:

- Sobre els dossiers educatius
- Per què parlem de retratar el que és estrany
- Els temes clau: 1. I què és l'estrany?; 2. La mirada també construeix el que és estrany; 3. Explorar els límits, audàcia o intromissió?
- Què hi podem trobar a l'exposició

³² Totes les publicacions consultades en castellà conserven l'antiga denominació *dossier* amb dues essos. Al *Diccionario de la lengua española*, de la Real Academia Española, la paraula *dossier* ja consta amb una sola essa.

³³ «El arte de educar», Museu del Prado <<https://www.museodelprado.es/aprende/educacion/el-arte-de-educar/informacion-general>>

³⁴ Agnès Zander és historiadora de l'art i va ser impulsora del projecte educatiu "la Caixa"–Museu del Prado «El arte de educar».

- Abans de la visita: 1. Recreem un context; 2. Treballem amb imatges
- Després de la visita

A continuació de l'índex, trobem una explicació genèrica sobre els dossiers educatius:

Els dossiers educatius són una eina de treball per al professor que proporciona informació i diferents propostes d'activitats de naturalesa interdisciplinària per explorar temes diversos. Aquests temes sorgeixen de les exposicions que es fan a CaixaForum, però els dossiers són útils més enllà de l'exposició, perquè plantegen qüestions generals que s'aborden en els centres educatius des de diverses disciplines. Cada dossier conté uns temes clau que organitzen els conceptes que es tractaran; suggeriments per examinar aquests temes a l'aula amb diferents estratègies participatives (en arribar a l'exposició, aquests temes es reprendran i es treballaran durant la visita guiada), i un apartat d'activitats per continuar treballant a l'aula tot el que s'ha après. (Fundació "la Caixa", 2006b, p. 3)

Després d'aquesta introducció inicial, a la mateixa pàgina es donen unes referències per aprofitar millor el dossier i s'informa sobre el nivell escolar:

La intenció d'aquest dossier és suggerir algunes idees amb les quals pugueu treballar a l'escola de manera interdisciplinària. A partir de la informació que es proporciona, cada professor sabrà seleccionar i adaptar els continguts a la realitat dels seus alumnes. En alguns casos s'incorporen recomanacions sobre el nivell al qual va dirigida una activitat determinada, però en última instància serà el docent qui haurà de decidir la seva idoneïtat i qui podrà adaptar les estratègies perquè els continguts que es proposen puguin connectar plenament amb els seus alumnes. (Fundació "la Caixa", 2006b, p. 3)

El tema general que el dossier proposa desenvolupar és la representació de l'individu a través del retrat, i com la mirada del fotògraf construeix l'altre. A

Figura 49. Dossier educatiu «Retrats del que és estrany», 2006. Laboratori de les Arts. Extret de la publicació de la Fundació "la Caixa".

continuació, es proposa com enfocar el tema des de les àrees de Visual i Plàstica, Ciències Socials i Llengües, i la manera de treballar els valors. Es fa referència a la intenció de suggerir idees als professors des d'un punt de vista interdisciplinari, per poder treballar-les amb els alumnes. També s'indica que per a algunes propostes es recomanen nivells, però es considera que el docent és qui millor sap com adaptar els continguts a cada grup escolar.

Els apartats «Per què parlem de retratar el que és estrany», «Els temes clau» i «Què hi podem trobar a l'exposició» ofereixen informació per facilitar la comprensió de les fotografies de Diane Arbus i descobrir els continguts de l'exposició. Ens aturarem als apartats «Abans de la visita» i «Després de la visita» per poder mostrar adequadament la tipologia de propostes que des del LdIA se suggerien als professors.

L'apartat «Abans de la visita» conté una breu contextualització del panorama social que envoltava

l'artista i informació de pàgines web on obtenir-ne més dades. A partir d'aquí, es proposa la realització d'un mapa cronològic a l'aula amb diferents esdeveniments dels Estats Units del 1955 al 1970, incorporant-hi imatges i text. Se suggereix fer grups d'investigadors per aconseguir informació i demanar als familiars quina era la percepció de l'època. Així mateix, es proposen unes preguntes per incitar els alumnes al diàleg. Igualment, s'informa sobre algunes pel·lícules que reflecteixen els canvis dels anys cinquanta i seixanta als Estats Units. En aquest sentit, es proposa escoltar cançons que transmeten el que passava i s'aporta informació complementària. Tot seguit, s'ofereix una selecció d'imatges amb recomanacions, orientacions i documentació per poder establir converses a l'aula sobre els temes clau. Algunes adreces facilitades contenen informació en anglès, un fet que, tal com es proposa, pot facilitar el desenvolupament de l'activitat a l'assignatura de Llengua anglesa.

A «Després de la visita», es proposa llegir un fragment del llibre *Els papalagi* que conté un estudi antropològic per fer diversos exercicis d'empatia i, així, ficar-se en la pell dels altres. En altres exercicis, es planteja fer escenificacions a partir d'una fotografia, buscar imatges amb temàtiques concretes, analitzar els mitjans de comunicació a través d'imatges idealitzades, i contraposar fotografies de retrats propis i d'altres amb imatges afavoridores i desfavoridores. Finalment, es demana que els alumnes busquin imatges amb diferents visions sobre el circ fetes per artistes, i que estableixin comparacions amb les fotografies de Diane Arbus. Per fer-ho, es donen unes pautes concretes, s'ofereix informació i documentació, i s'incorporen alguns suggeriments.

Conèixer l'estructura dels «Dossiers educatius», a través de l'exemple del dossier «Retrats del que és estrany», ens possibilita fer-nos una idea de la metodologia integradora i interdisciplinària que s'hi aplicava. Així, a través de l'art es podien fer connexions interessants per interrelacionar diverses assignatures. Fruit d'una exposició, els docents i els grups d'alumnes es podien impregnar d'una manera d'aprendre

que traspassava les fronteres de l'educació formal i no formal, per entendre que els fets culturals i socials estan interrelacionats.

Per concloure aquest capítol, incorporem un últim apartat dedicat a la formació que podien rebre els docents a partir de l'assistència a cursos, jornades i seminaris en els quals participaven membres de l'equip del LdIA.

6.2.6. Participació de l'equip del LdIA en cursos, jornades i seminaris externs

Els membres de l'equip del LdIA van expandir la metodologia que es consolidava al programa a través de la participació en cursos, jornades i seminaris a diferents ciutats del territori espanyol, i també, ocasionalment, a escala internacional. El programa despertava l'interès de molts professionals que treballaven en l'àmbit de l'educació artística, i s'acostumava a convidar les persones de l'equip del LdIA perquè, a través de ponències i publicacions, donessin a conèixer les propostes que s'hi portaven a terme. Considerem que la participació en aquestes formacions va propiciar l'expansió d'una manera innovadora d'entendre l'educació artística des d'un àmbit no formal per incidir en l'àmbit formal.

Entre els assistents en els cursos, jornades i seminaris, es comptava amb nombrosos docents interessats a conèixer nous plantejaments d'educació artística per aplicar-los en l'educació formal. Algunes de les ponències van portar aparellada l'edició de publicacions que recullen les intervencions, i que han possibilitat expandir els coneixements dels professionals de l'educació artística que hi van participar, més enllà de l'assistència als actes puntuals. Tot seguit aportem unes descripcions sintetitzades d'aquest tipus d'activitats, a partir de la informació recopilada de la documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació "la Caixa".

Antonio López i Isabel Abad van participar en Museo y Escuela: XII Seminario de Artes Plásticas (vegeu figura 50), organitzat per la Universitat de Girona, a través de l'Institut de Ciències de l'Educació, i que va coordinar el llavors director del Museu d'Art de Girona, Joan Surroca, entre el 28 de juny i l'1 de juliol de 1994. La ponència duia per títol «La experiencia del Laboratorio de las Artes» (López i Abad, 1995), i forma part de la publicació que es va editar per recollir tots els continguts del seminari. L'article planteja una reflexió inicial sobre la transformació que han experimentat les escoles i els museus en els processos d'aprenentatge, i fa un interessant recorregut que emmarca les propostes i la metodologia desenvolupats al LdIA. Aportem un fragment de la ponència que fa referència a la formació del professorat:

A través de las actividades escolares se ha incidido también en el trabajo del profesorado. La orientación de las actividades ha representado para muchos de ellos la oportunidad de enfrentarse sin prejuicios a los planteamientos de las exposiciones, pudiendo manifestar sin miedo sus dudas y sus carencias acerca del arte, y este hecho ha servido de estímulo para introducir actividades y propuestas en la programación escolar. El intercambio con el profesorado que participa en las actividades del Laboratorio nos ha permitido la concepción de actividades, seminarios, debates y publicaciones que potencian la discusión sobre el arte y los planteamientos de su educación en la escuela. (López i Abad, 1995, p. 145)

A continuació, oferim informació extreta d'un document intern del LdIA («Cursos, conferencias y seminarios impartidos») per deixar constància de l'alt nombre de cursos, jornades i seminaris que, de l'any 1999 al 2006, van arribar a impartir les persones de l'equip del LdIA en diferents formacions externes a la institució Fundació "la Caixa":

– Docència a l'assignatura «El educador, entre el

museo y el público», Cicle d'Estudis de Postgrau en Museologia, Universitat Politècnica de València. A càrrec de Montserrat Sampietro (5, 6 i 7 de maig de 1999)

– Ponència sobre el Laboratori de les Arts a «Artes plásticas y escuela III», Valladolid. A càrrec de Montserrat Sampietro (8 de maig de 1999)

– Curs per a professors «El arte, instrumento para conocer», Ceuta. A càrrec de Montserrat Sampietro (11, 12 i 13 de maig de 1999)

– Ponència «El espectador olvidado. Estrategias para un acercamiento efectivo entre el arte y el público», Jornadas «Cambio social y gestión cultural», Universitat d'Alacant. A càrrec de Montserrat Sampietro (19 de novembre de 1999)

– Ponència a les II Jornades «L'educació de l'art avui», Sant Andreu. A càrrec d'Isabel Abad i Montserrat Sampietro (26 de gener de 2000)

– Ponència «Arte, educación y públicos. La experiencia del Laboratorio de las Artes de la Fundación "la Caixa"»,³⁵ Fundación Eduardo Capa, Alacant. A càrrec d'Isabel Abad i Montserrat Sampietro (10 de juliol de 2000)

– Ponència inaugural del cicle «Artes plásticas y escuela IV», Valladolid. A càrrec de Montserrat Sampietro (10 de novembre de 2000)

– Ponència «Encuentros y desencuentros. El educador, entre el museo y el público», simposi «Arte contemporáneo y educación», Salamanca. A càrrec d'Isabel Abad (22 de novembre de 2000)

– Ponència «Hacia una nueva definición de los departamentos educativos en los museos», XIX Jornadas Interdisciplinarias «La responsabilidad social en la educación», Àmbito María Corral de Investigación y Difusión, Barcelona. A càrrec d'Isabel Abad (27 de novembre de 2000)

– Docència a l'assignatura «El educador, entre el museo y el público», Cicle d'Estudis de Postgrau en Museologia, Universitat Politècnica de València, València. A càrrec de Montserrat Sampietro (15 i 16 de desembre de 2000)

– Presentació del Laboratori de les Arts al Postgrau de Museus i Educació, Universitat de Barcelona,

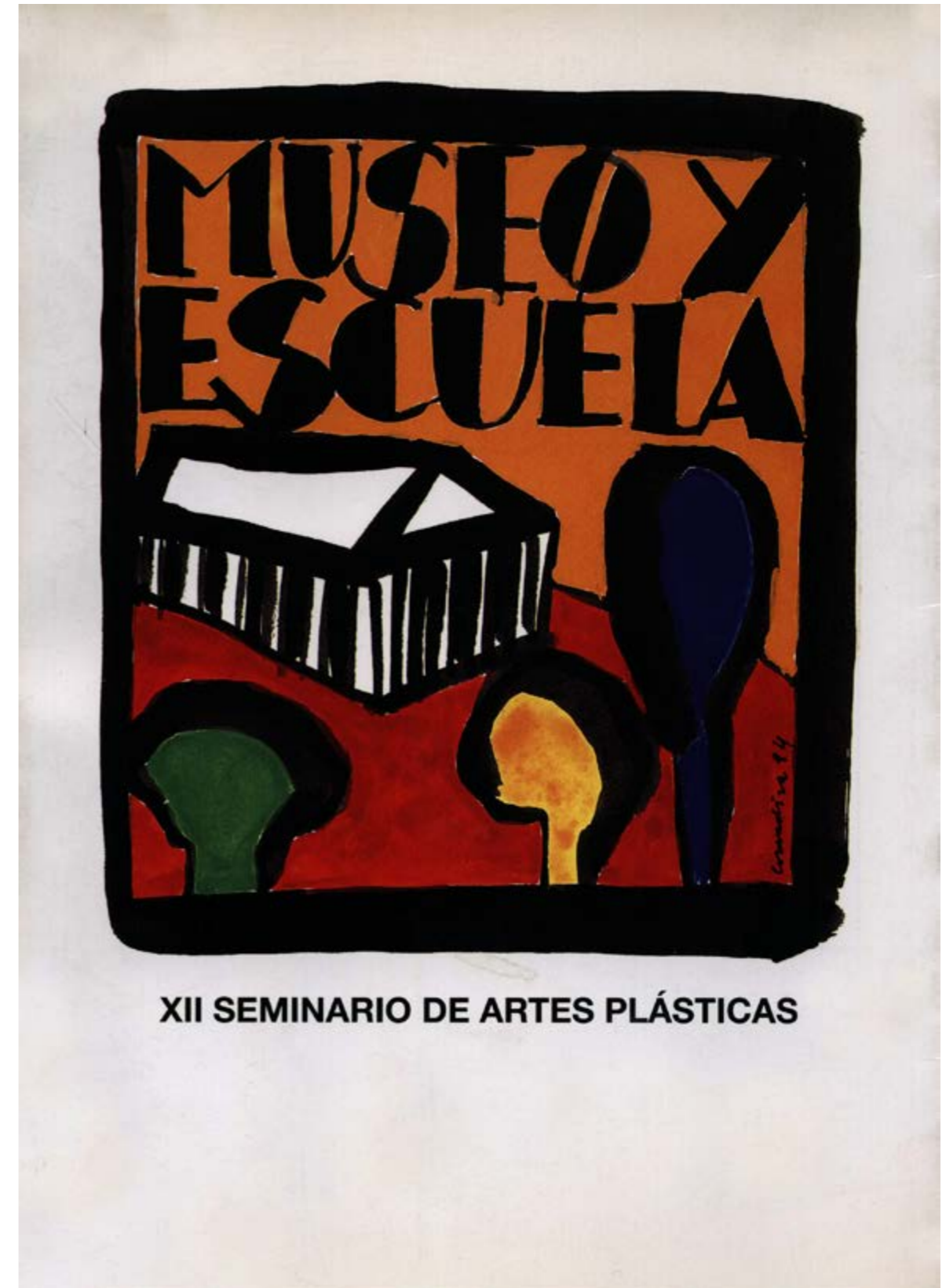

Figura 50. Portada de la publicació Museo y Escuela: XII Seminario de Artes Plásticas, 1995. Extret de la publicació. Portada de Narcís Comadira.

³⁵ La ponència impartida consta a la publicació Memoria de actividades 2000 de la Fundación Eduardo Capa, p. 57 (Fundación Eduardo Capa, 2001).

- Barcelona. A càrrec de Montserrat Sampietro (29 de gener de 2001)
- Participació amb un estand del Laboratori de les Arts en la Fira de Museus i Educació, ICOM, Museu Marítim de Barcelona (del 2 al 4 de juliol de 2001)
 - Presentació del Laboratori de les Arts al Postgrau de Museus i Educació, Universitat de Girona, Girona. A càrrec de Montserrat Sampietro (28 de gener de 2002)
 - Presentació del Laboratori de les Arts al Postgrau de Museus i Educació, Universitat de Barcelona, Barcelona. A càrrec de Montserrat Sampietro (11 de febrer de 2002)
 - Conferència «Arte, público y museo. La educación como punto de encuentro», curs «Programación de actividades didácticas en museos y sitios patrimoniales», Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico, Granada. A càrrec de Montserrat Sampietro (3 d'abril de 2002)
 - Participació en un seminari per a professionals dels museus i l'educació, Museu Marítim de Barcelona (curs 2002-2003)
 - Ponència «Nuevos públicos, nuevos retos: Educar en CaixaForum», curs «Nuevas visiones: Didáctica en museos y sitios patrimoniales», Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico, Còrdova. A càrrec de Montserrat Sampietro (12 de març de 2003)
 - Moderació del debat «Mirades múltiples», *Escenaris urbans*, V Jornades «L'educació de l'art avui», Centre Cívic Sant Andreu. A càrrec d'Elena Massons (19 de març de 2003)
 - Presentació de l'experiència del Laboratori de les Arts a les Jornades d'Educació Visual i Plàstica, Institut de Ciències de l'Educació de la Universitat Rovira i Virgili. A càrrec d'Isabel Abad (10 de maig de 2003)
 - Docència a l'assignatura «El educador: entre el museo y el público», Màster de Museologia (3a edició), Universitat Politècnica de València. A càrrec de Montserrat Sampietro (no disposem de més dades)
 - Docència a l'assignatura «Comunicación y educación», Màster Universitari de Museologia (2a edició), Granada. A càrrec de Montserrat Sampietro (2003)
 - Presentació del projecte «Districte 3», curs «Paisajes. Charlas sobre la comunicación y la construcción del paisaje», Es Baluard, Museu d'Art Modern i Contemporani de Palma. A càrrec d'Isabel Abad i Montserrat Sampietro (5 de juny de 2004)
 - Ponència «El Laboratorio de las Artes», cursos de juliol «El futuro de la educación en los museos», Fundación Universidad Rey Juan Carlos, Aranjuez. A càrrec d'Isabel Abad (27 de juliol de 2004)
 - Ponència «Los departamentos educativos», curs «Introducción a la museología y la museografía», Consejería de Cultura y Turismo, Junta de Castilla y León, Valladolid. A càrrec de Montserrat Sampietro (27 d'octubre de 2004)
 - Participació en la taula rodona «Proyectos de educación artística», Primeras Jornadas de Educación Infantil «La emoción de aprender», Centro Superior de Estudios Universitarios La Salle, Madrid. A càrrec d'Isabel Abad (20 de novembre de 2004)
 - Ponència «El espectador olvidado. Estrategias para un acercamiento efectivo entre el arte y el público», Primeras Jornadas «El público y la participación en el hecho cultural», Mèrida. A càrrec de Montserrat Sampietro (1 de desembre de 2004)
 - Participació en el projecte internacional Open Exchange d'intercanvi entre departaments educatius de museus espanyols i de la ciutat de Nova York, sota la iniciativa de la Universitat de Colúmbia i del Museum of Modern Art de Nova York. Participants: de Nova York, MoMA, Museu del Bronx, Museu del Barri, Museo Whitney, National Design Museum i Studium Museum de Harlem; d'Espanya, Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía de Madrid, Artium de Vitòria, Centro Galego de Arte Contemporánea de Santiago de Compostel·la, Institut Valencià d'Art Modern de València, Fundació Pilar i Joan Miró

- de Palma de Mallorca, Fundació "la Caixa" i Universidad Autónoma de Madrid. Madrid–Nova York (2005)
- Presentació de les activitats del Servei Educatiu en el curs «Serviços educativos na cultura», Fundação Calouste Gulbenkian, Lisboa (març del 2005) (No disposem de més dades)
- Docència a l'assignatura «Comunicación y educación», Máster Universitario de Museología (3a. edició), Universidad de Granada. A càrrec de Montserrat Sampietro (octubre del 2005)

Les actes de les Jornades «Cambio social y gestión cultural», les va publicar la Universitat d'Alacant l'any 2001. A l'article «El espectador olvidado. Estrategias para un acercamiento efectivo entre el arte y el público», Sampietro introdueix algunes reflexions sobre el paper dels educadors de museus i centres d'art vers els diferents públics a les exposicions d'art contemporani per exposar el programa del LdIA. Seguidament, fa referència a la tipologia d'activitats per a públic escolar i per a públic adult. Dins d'aquest últim, inclou el professorat:

Cada vez que ponemos en marcha una nueva actividad, realizamos sesiones para informar a los profesores de los contenidos y objetivos de la misma, y les orientamos sobre la forma de integrarla en el aula. Así mismo, organizamos diferentes cursos y seminarios con el fin de proporcionar recursos metodológicos al docente y reflexionar o debatir aspectos relacionados con la enseñanza, como la interdisciplinariedad o el análisis del currículum escolar. (Sampietro, 2001, p. 36)

La publicació de les XIX Jornades Interdisciplinaries «La responsabilidad social en la educación» (vegeu figura 51), Àmbito María Corral de Investigación y Difusión, celebrades a Barcelona els dies 13, 20 i 27 de novembre i 11 de desembre de 2000, a l'auditori del Centre Cultural Palau Macaya, conté l'article corresponent a la comunicació d'Isabel Abad «Hacia una nueva definición de los departamentos educativos en los museos» (Abad, 2001). En aquest text, la coordinadora del LdIA exposa l'experiència

Figura 51. Portada de la publicació *XIX Jornadas Interdisciplinarias: La responsabilidad social en la educación*, 2001. Extret de la publicació.

viscuda a través de diferents activitats al LdIA i, a partir d'allò experimentat, planteja una proposta de redefinició dels departaments educatius dels museus i centres d'art. A continuació s'ofereix un fragment de l'article:

Las estrategias para el aprendizaje deben ser planteadas para todas las edades y todos los niveles. En este sentido, pues, el departamento educativo no solo debe dedicar esfuerzos para la franja escolar, sino que debe ampliar sus miras hacia todos los públicos. Tampoco hay que proponerse grandes cruzadas. El reto es muy sencillo: se trata de facilitar el conocimiento de lo que se está exponiendo a todo aquel que nos visita. Pero no es suficiente crear recursos, hay que comprobar su efectividad, evaluando los resultados y comprobando que la información dada por los educadores, por los textos de pared o por los folletos llega de forma ópti-

ma [...] Creemos que, como departamento educativo, tenemos una parte de responsabilidad social que nos debe hacer replantear constantemente nuestro trabajo. Estamos obligados a conocer a aquellos a quienes nos dirigimos y adaptarnos al máximo a sus necesidades, que, como la propia vida, serán cambiantes. (Abad, 2001, p. 222)

La participació de l'equip del LdIA en cursos, jornades i seminaris externs a la institució va possibilitar l'expansió dels coneixements que, des de l'any 1987, s'experimentaven permanentment al LdIA. Considerem que la destacable tasca formativa exercida va contribuir a potenciar les reflexions, va propiciar canvis i va plantejar noves metodologies pedagògiques en els entorns d'educació artística formal i no formal del territori espanyol.

En aquest capítol hem pogut constatar les nombroses formacions que el LdIA va organitzar per a docents en diferents formats, com ara presentacions, cursos, seminaris, jornades, tertúlies d'art, sessions de treball i publicacions didàctiques. S'implementava així una visió integradora de la cultura a través de propostes que incidien en l'educació, d'una manera similar a la que actualment es planteja dins la «competència cultural i artística». Establim aquest paral·lelisme mitjançant l'aportació del professor Pep Alsina:

La competencia cultural y artística moviliza las sensaciones, las emociones, la sensibilidad, la motivación... y abre la mente del alumnado dejándola preparada para alimentarse de otras competencias y áreas [...] Es imprescindible considerar que todas las competencias tienen relación e influencia entre ellas y no hay ni una que sea independiente. (Alsina, 2012, p. 31)

Al proper capítol («7. Recursos del Laboratori de les Arts entren dins les aules»), continuarem avançant en l'acció educativa del programa a través de la descripció i l'anàlisi de les propostes que, des del LdIA, es pensaven per portar-les a terme als mateixos centres escolars. Així, diferents activitats d'un programa d'educació no formal penetraven directament en el marc de l'educació formal.

Capítol 7

Recursos del Laboratori de les Arts entren dins les aules

7.1. Les propostes desenvolupades des de l'escola

Dediquem aquest últim capítol a la descripció i l'anàlisi dels recursos que, generats des d'un programa d'educació no formal, es desplaçaven a les escoles per incidir en el tractament de l'educació artística formal. Tots aquests recursos tenien la complicitat dels docents per portar-los a terme amb els alumnes a partir de sessions formatives, o bé comptaven amb l'edició de guies informatives per fomentar-ne un desenvolupament autònom.

Com ja hem apuntat al capítol 4 («Descripció i anàlisi de l'objecte d'estudi: el programa del Laboratori de les Arts»), podem trobar antecedents d'experiències didàctiques traslladades als centres escolars per afavorir la sensibilitat artística i cultural a Barcelona durant la primera etapa del programa «"la Caixa" a les escoles» (1977-1987) de l'Obra Social de la Caixa de Pensions. Les activitats entraven als centres per complementar i ampliar l'educació dels escolars, amb l'objectiu d'establir nexes d'unió entre el món escolar i la realitat sociocultural de l'entorn. Els continguts del programa corresponien a les especialitats de teatre, música i dansa, cinema, poesia, arts plàstiques, ecologia i ciències. Les propostes més vinculades a les arts visuals i plàstiques eren conduïdes per uns educadors que, amb el suport de mitjans audiovisuals seleccionats o produïts per a cada ocasió, es desplaçaven a les escoles per explicar els continguts, i posteriorment incloïen una visita guiada al patrimoni artístic de la ciutat (Obra Social de la Caixa de Pensions, 1983).

La segona etapa del programa «"la Caixa" a les escoles», iniciada el 1987, va continuar considerant la importància de fer actuacions diverses a dins de les escoles, però va canviar la manera de fer-ho. Ara ja no hi intervenien educadors del programa, sinó que s'oferien recursos diferents perquè fossin els mateixos docents els qui portessin a terme les activitats amb els alumnes: maletes pedagògiques, dossiers

amb suggeriments, programes per introduir l'art en l'educació, i propostes fetes conjuntament amb les escoles. Als apartats següents es desenvolupen les accions que va promoure el LdLA per portar a terme dins dels centres escolars.

7.1.1. Maleta pedagògica «Visca el color!»

L'any 1987, la maleta «Visca el color!» es presentava com la primera iniciativa d'una sèrie de maletes pedagògiques que, amb el nom «Les Caixes de "la Caixa"», es posaven a disposició de les escoles que les sol·licitaven (Obra Social de la Caixa de Pensions, 1987b). Hem esmentat aquest recurs a diferents apartats i l'hem exposat al capítol 4 («4.4.3. Disseny de nous recursos»). Ara hi aprofundirem. Per a la seva difusió, es va descartar el nom pensat inicialment, «Les Caixes de "la Caixa"», i es va optar per presentar-les com el que eren: maletes pedagògiques. Així, «Visca el color!» s'oferia com un contenidor ple de materials: textos, fotografies, objectes, plafons, mostres, escultures, diapositives, vídeos, programes d'ordinador, jocs i llums que sorgien de l'experiència de diferents tallers i exposicions (ídem, 1987b).

La intenció de les maletes pedagògiques era que els escolars, per fer tallers, no s'haguessin de desplaçar dels centres educatius, i que els professors poguessin aplicar el recurs directament vinculant-lo a diferents assignatures. També hi havia l'objectiu d'aportar estímuls de l'entorn dins l'escola perquè es poguessin adequar al ritme de cada grup i nivell amb flexibilitat. Vegem com s'oferia el recurs:

Aquest és l'objectiu de les maletes pedagògiques que presenta la Fundació Caixa de Pensions: ser més que un instrument. Més que un instrument,

Figura 52. Maleta pedagògica «Visca el color!», 1989. «la Caixa» a les escoles». Extret de la carpeta de difusió, Fundació Caixa de Pensions.

perquè són conjunts de possibilitats i de diversos suggeriments de treball. Perquè permeten experimentar immediatament, però també comprovar i reflexionar sobre experiències que són viscudes fora de l'escola. (Fundació Caixa de Pensions, 1989a, p. 1)

La maleta «Visca el color!», tal com s'ha comentat al capítol 4 («Descripció i anàlisi de l'objecte d'estudi: el programa del Laboratori de les Arts»), va néixer de l'experimentació feta als tallers vinculats a l'exposició itinerant del Centre Georges Pompidou de París que, amb el mateix nom de «Visca el color!», s'havia inaugurat l'any 1982 al Centre Cultural de la Fundació «la Caixa» al Palau Macaya de Barcelona. El disseny dels continguts va ser obra de Clara Garí, amb la coordinació de l'equip de «la Caixa» a les escoles» i l'experiència dels educadors que durant sis anys havien aportat el seu treball als tallers: Abdó Martí, Pilar Borràs, Merche Fernández, Albert Bellmunt, Alba Drudis, Montse Vallès, Montse Serra, Taller Abad,

Magdalena Aguiló, Ramon de la O, Eva Figueres i Jordi Plana (Fundació Caixa de Pensions, 1987).

Aquesta primera maleta consistia en un bagul metàl·lic amb rodes que pesava uns 50 quilos i feia 0,85 x 0,50 x 0,45 centímetres (vegeu figura 52). Dins la maleta hi havia la guia per al mestre i tres safates que contenien els materials (Fundació Caixa de Pensions, 1989a). Inicialment, el préstec es feia des del LdLA. El transport anava a càrrec de l'escola, que era la responsable de recollir-la i retornar-la el dia i l'hora acordats en el moment de la reserva. Més endavant es va oferir el servei de préstec de «Visca el color!» des de Programes Educatius, juntament amb totes les altres maletes de temàtiques diverses. Les maletes van arribar a itinerar per tot el territori espanyol a través de les delegacions de l'entitat, dels centres de recursos del Departament d'Ensenyament a Catalunya, i d'altres entitats vinculades a l'entorn educatiu a Espanya.

La maleta s'adreçava a grups de tots els nivells escolars, i presentava propostes adequades a diferents edats i també connectades a diverses disciplines curriculars. Estava pensada per ser treballada autònomament a partir de les propostes d'un dossier que feia la funció de guia. El cost que consta a la difusió del recurs l'any 1989 és de 8.000 pessetes (48 €) per a una setmana d'ús, i 14.000 pessetes (84 €) si es llogava per a dues setmanes. Aquesta informació presentava la maleta com un mitjà interdisciplinari que es podia convertir en una petita exposició, un laboratori de ciència, un espai de percepció, un taller de pintura o una escenografia teatral. Dins del contenidor hi havia recursos per fer experiments, explicar fenòmens, proposar jocs, fer propostes artístiques i mostrar diferents teories del color (Fundació Caixa de Pensions, 1989a).

Per fer-nos una idea de la tipologia de suggeriments interdisciplinaris del recurs, s'exposen a continuació els títols dels diferents capítols que consten a la guia: «Teoria del color», «El color a l'univers», «El color a l'alimentació humana», «El color a les cultures humanes: signe i símbol», «Imatges i paraules», «Funcionament de la caixa del color», «Tallers i activitats completament dissenyats» i «Tècniques i recursos per a diverses activitats i tallers». Després d'analitzar la guia, ens sembla bàsic aportar informació més detallada sobre el capítol «Funcionament de la caixa del color» (Fundació Caixa de Pensions, 1987) (vegeu figura 53):

1. En obrir la maleta, la primera safata contenia uns plafons, un fons de camuflatge i unes fotografies. El material estava dissenyat per poder configurar una petita exposició a l'aula o a qualsevol espai de l'escola. Els plafons consistien en esquemes visuals i experimentacions sobre els efectes òptics del color. També hi havia plafons per fer escenografies, i tallers de camuflatge i exhibició. Les fotografies tenien una funció suggeridora sobre el color a la

natura, l'exhibició i el camuflatge, i els colors a les cultures.

2. La segona safata contenia un prisma per poder veure l'espectre lumínic a partir d'un raig de llum blanca, i utilitzar-lo per crear escenografies. També hi havia una caixa plena de baldufes amb colors intercanviables, i un puzzle de fusta que mostrava gammes en degradació que ajudaven a diferenciar la saturació i la lluminositat. Aquest últim possibilitava la creació de volums escultòrics. En aquesta mateixa safata hi havia una capsa de maquillatges líquids per fer diversos tallers, i mostres de terres i pigments alimentaris per fer activitats sobre el tractament cromàtic. També s'hi incloïa una capsa amb 84 diapositives per poder veure com funciona el color a la natura: exemples del color a les tradicions, treballs d'infants, tractaments del color a l'art contemporani i exemples de l'ús de l'alimentació com a escultura i color per part de l'artista Antoni Miralda.

3. A la tercera safata hi havia tres focus per experimentar amb la síntesi additiva, la intersecció dels colors i les ombres, i per poder crear diferents escenografies. Un motor de síntesi ràpida amb discos de colors intercanviables permetia experimentar efectes cromàtics per acceleració.

«Visca el color!» va ser la maleta pionera de «la Caixa» a les escoles» que va viatjar als centres escolars. També va ser l'única que es va fer vinculada a les arts plàstiques. La seva bona acollida va propiciar el naixement de diverses maletes relacionades amb altres àmbits d'activitats del programa. Amb un plantejament interdisciplinari, les maletes tractaven diferents camps del coneixement i es traslladaven a l'espai habitual on feien els aprenentatges els alumnes. Destaquem les que van itinerar per les escoles al costat de «Visca el color!»:¹

– Des de l'àmbit literari, proposaven treballar l'estructura narrativa «L'aventura», «Contes de fades» i «La central lletrera».

¹ Les maletes pedagògiques de «la Caixa» a les escoles» van ser dissenyades per diferents professionals: «L'aventura» i «Contes de fades» (Toni Cirera i Anna Vega); «La terra» i «El cosmos» (l'Atelier Dexet-Auger); «Sons en el temps» (Carles Riera, Toni Cirera i Anna Vega); «L'audició» (Pilar Villarrazo, Toni Cirera i Anna Vega), i «Capsa de somnis» (Els Comediants, Toni Cirera i Anna Vega).

Figura 53. Les tres safates interiors de la maleta «Visca el color!» amb els materials corresponents (s.d.). Programes Educatius de la Fundació «la Caixa». Extret de la versió castellana de la guia. Fotografia de Silvia Susperregui.

- Aprofundien en aspectes de l'àmbit científic «La terra» i «El cosmos».
- La maleta dedicada al món de la música era «Sons en el temps».
- La maleta «L'audició» permetia fer un treball d'educació auditiva.
- «Capsa de somnis» era la maleta dedicada al teatre.

Les maletes pedagògiques eren monografies temàtiques que seguien un perfil interdisciplinari, perquè el professor proposés estratègies d'aprenentatge vivencial als alumnes a través de la manipulació, l'ex-

perimentació pràctica, l'observació, la realització de jocs, la participació, la valoració de la informació, l'elaboració d'hipòtesis i la comprovació dels resultats (Fundació Caixa de Pensions, 1990f). De les maletes també va sorgir el recurs de les motxilles mediambientals, quatre motxilles creades amb la intenció d'apropar el paisatge als escolars. Les maletes pedagògiques i les motxilles mediambientals van tenir un llarg recorregut per tot el territori espanyol, i se'n van fer versions al castellà, al basc i al galleg.

El recurs de la maleta pedagògica que va néixer a «la Caixa» a les escoles» s'inspirava en les *valises* itinerants del centre francès Georges Pompidou. Uns anys després del naixement de la maleta «Visca el color!», el mitjà va ser adoptat per alguns museus catalans. Per exemple, l'any 1990, el Servei de Cultura de la Diputació de Barcelona, sota el nom «El museu i l'escola», va difondre un seguit de maletes elaborades pel Museu Arqueològic de Barcelona i l'Institut Català de Paleontologia Miquel Crusafont de Sabadell (Fundació Caixa de Pensions, 1990f). Més endavant, nombrosos museus van oferir maletes didàctiques. Per la seva vinculació amb les arts visuals i plàstiques, destaquem el museu portàtil ExpressArt (nascut el curs 2005-2006) del MACBA de Barcelona, que planteja interessants propostes d'art contemporani.² Ens sembla també adient esmentar les maletes pedagògiques del Centre d'Arts Contemporànies ACVic «Art + Escola + Llum» (nascuda el curs 2015-2016) i «Art + Escola + Buit» (nascuda el curs 2016-2017), ambdues sorgides del programa Art i Escola per promoure la presència de l'art a les escoles. Hem referenciat aquestes maletes al capítol 4 («4.4.3. Disseny de nous recursos»), ja que la seva realització va anar a càrrec de Toni Cirera, un dels col·laboradors del LdIA.

Després d'haver exposat aquest primer projecte que es desplaçava d'un programa educatiu no formal a les escoles, continuem avançant amb altres recursos que es traslladaven igualment a les escoles per implementar una nova manera d'entendre l'educació artística.

7.1.2. Dossiers amb informació, documentació i recursos

Tot i que hem dedicat dos apartats del capítol 6 («6.2.4. Publicacions didàctiques» i «6.2.5. Exemple de dossier educatiu: «Retrats del que és estrany»») a les publicacions del LdIA adreçades als

docents, ens ha semblat oportú diferenciar i aprofundir en la tipologia de recursos que els dossiers aportaven directament a les aules. Sense reiterar la informació proporcionada al capítol anterior, volem fer una anàlisi de les propostes que plantejaven aquests recursos perquè els docents les apliquessin amb els alumnes a les aules.

L'edició de publicacions didàctiques comptava amb bons antecedents ja al programa «la Caixa» a les escoles», anterior a la direcció d'Isabel Martínez. Des de finals dels anys setanta i principis dels vuitanta, s'havien fet una sèrie de propostes amb el nom «Quaderns de treball». Aquests quaderns es lliuraven als grups d'escolars per complementar els itineraris culturals de la sèrie d'activitats «Les arts i la història», coordinats per Rosa Martínez, i volien apropar els escolars al patrimoni cultural de Catalunya (Obra Social de la Caixa de Pensions, 1983). Els quaderns oferien informació, proposaven activitats artístiques i plantejaven diferents qüestions per fomentar l'observació i la recerca dels alumnes, a partir d'omplir els espais buits dels quaderns. Amb la col·laboració de diferents professionals, se'n van arribar a fer nombrosos exemplars, com ara els següents: *Visita a la Fundació Miró* (vegeu figura 54), *Visita al Parc Güell*, *Visita al Museu Picasso*, *Visita al Barri Gòtic*, *Visita al Barri de la Ribera* i *Visita a l'Eixample de Barcelona*, *Visita al Temple de la Sagrada Família*, *Visita al Monestir de Ripoll*, *Visita al Monestir de Santes Creus*, *Visita a les clavegueres de Barcelona*, *Visita al Monestir de Pedralbes* i *Visita a la Colònia Güell*. Seguint aquesta idea, tal com s'ha exposat al capítol 4 («4.1.4. Primeres propostes d'educació artística al Centre Cultural de la Fundació «la Caixa»»), l'any 1984, Elisenda Vilà, Raimon Ramis i Toni Canyelles van elaborar el quadern de treball *Picabia*, amb motiu de l'exposició d'aquest artista al Centre Cultural Palau Macaya.

² ExpressArt és un projecte dissenyat i realitzat per Marta Berrocal (2017), amb l'objectiu de proporcionar recursos a l'aula partint de l'art com a generador d'aprenentatges: <<https://www.macba.cat/ca/expressart-museu-portatil-2018>>

Figura 54. Portada i última pàgina del quadern de treball d'art i història *Visita a la Fundació Miró*. «la Caixa» a les escoles» (s.d.). Extret del quadern de l'Obra Social Infantil Caixa de Pensions.

Com hem avançat al capítol 6 («6.2.4. Publicacions didàctiques»), les primeres publicacions del LdIA pensades per entrar a les aules van ser dos desplega-bles editats paral·lelament a les exposicions del Centre Cultural al Palau Macaya: *Marià Fortuny*, del 18 de gener al 12 de març de 1989, i *Dibuixos. Philip Guston*, del 30 de març al 14 de maig de 1989 (Fundació Caixa de Pensions, 1989b). Aquests dos desplega-bles es van editar sota la direcció de «la Caixa» a les escoles», i van ser coordinats per Glòria Valls i dissenyats per Clara Garí. Contenien informació biogràfica, referències contextuais i estructures compositives dels artistes. En desplegar-los, es convertien en pòsters que es podien penjar a l'aula (vegeu figura 55). La idea era que les obres exposades traspasessin els murs de les sales d'exposició del Centre Cultural per entrar a les escoles.

Tenint en compte la tasca educativa desenvolupada a les publicacions anteriors de «la Caixa» a les escoles», considerem que els desplega-bles *Marià For-*

tuny i *Philip Guston* van representar una innovació pel que fa als formats didàctics proposats des d'un àmbit d'educació no formal. Els textos, molt ben editats, oferien continguts i imatges en color sobre les exposicions del Centre Cultural Palau Macaya. Ho feien ampliant la informació amb dades cronològiques, desenvolupant aspectes de composició de les obres i establint relacions amb altres artistes i moviments. Els desplega-bles es podien penjar, en format de pòster, a les parets de les aules. D'aquesta manera, les obres d'art eren presents també a les escoles. L'objectiu era incidir en l'educació artística als centres escolars i provocar la curiositat dels alumnes a través de les imatges.

Tot i que els «Dossiers educatius» s'adreçaven als docents –i per això els hem dedicat un espai al capítol 6 («Formació dels docents al Laboratori de les Arts»–), creiem que correspon a aquest apartat analitzar les parts dels dossiers que es proposaven desenvolupar a l'escola abans o després de la visita a les

Figura 55. Part central del desplegable *Dibuixos. Philip Guston*, 1989. LdIA. Extret de la publicació de la Fundació "la Caixa".

exposicions de CaixaForum, i també les que es podien produir a l'escola sense necessitat de conèixer les exposicions. Per exemplificar la tipologia de propostes plantejades, hem escollit el dossier adreçat a parvulari i cicle inicial de primària «Dins i fora. Viure l'espai amb Beuys i Isozaki»,³ i ens hem centrat en l'apartat «Activitats per fer a l'escola», que comprèn de la pàgina 9 a la 16 del dossier. A la introducció inicial es fa referència a la utilitat del dossier a l'escola i al seu plantejament, vinculat a diferents llenguatges o àrees del coneixement. Amb un enfocament interdisciplinari, s'adverteix que la intenció és suggerir propostes obertes perquè el docent les adapti al grup classe. També s'utilitzen diversos símbols perquè els

docents puguin clarificar els continguts i explicar-los amb autonomia (Fundació "la Caixa", 2005c).

Els exercicis de reconeixement de l'espai escolar que proposa el dossier «Dins i fora. Viure l'espai amb Beuys i Isozaki» són molt variats. Amb la intenció de vincular les propostes a les experiències quotidianes, es proposa un exercici d'observació de l'entorn a partir del reconeixement de les formes geomètriques més bàsiques, concretament el rectangle. Un cop reconeguda aquesta forma, es marquen els rectangles amb diversos materials: cinta adhesiva de colors, gomets, guixos, cordills, etc. Es ressegueixen també espais escolars rectangulars amb el cos, aprofitant la classe de psicomotricitat. Igualment, l'espai es marca

³ El dossier «Dins i fora. Viure l'espai amb Beuys i Isozaki» (Obra Social "la Caixa", 2018) es pot descarregar actualment de dues maneres diferents: en el format de dossier amb el nom Laboratori de les Arts (tot i que el programa no existeix), a l'enllaç: <https://www.educaixa.com/documents/10180/9515590/Sol+Lewitt_Colores_formas_en_movimiento.pdf/5def625f-5186-41f2-9beb-bc397f252ef60> i també reestructurat com una de les propostes d'EduCaixa de l'Obra Social "la Caixa", que incorpora a dins diferents enllaços de vídeos perquè els docents puguin ampliar les referències indicades al dossier: <<https://www.educaixa.com/documents/10180/14014987/DINS+I+FORA.pdf/ab9a182d-213a-4929-a540-cc51ea416c83>>

amb llanternes, que permeten perfilar les línies de les parets. L'observació continua amb dues imatges corresponents a la instal·lació de Beuys i del pati d'Isozaki de CaixaForum. A partir d'aquí, es proposen diferents exercicis de dibuix i pintura, per retallar o punxar. Seguidament, es proposa construir un rectangle gran fet amb molts rectangles, i també un rectangle fet d'objectes. Els rectangles es poden obrir practicant-los una entrada, i posar-hi objectes per parlar de dins i fora. Després de diferents propostes per treballar sobre el pla, es planteja el treball del volum per introduir el concepte d'espai (vegeu figura 56). El desenvolupament és progressiu, de manera que s'inicia amb elements de construcció de petita escala (fustes, peces de construcció, etc.) i un parell de caps, on es col·loca un ninot per exemplificar diverses situacions del personatge vers els espais. En un exercici posterior, es proposa transformar els espais amb diferents materials (cotó fluix, peluix, fulles, paper d'alumini, paper de vidre, plastilina, picarols, etc.) per parlar de com es pot sentir el ninot sobre aquests materials. Igualment, es planteja com es poden mesurar els espais omplint-los de diferents objectes o materials (per exemple: quantes pales de sorra ens calen?, etc.). També es planteja la possibilitat d'utilitzar llanternes o projectors per fer exercicis als espais (vegeu figura 57).

Després d'haver dut a terme diferents experimentacions a petita escala, el dossier «Dins i fora. Viure l'espai amb Beuys i Isozaki» suggereix propostes per fer a escala humana i explorar l'espai: fer construccions per refugiar-s'hi i habitar-les, fer experimentacions diverses, buscar cases i les seves formes geomètriques... Per acabar els exercicis a l'escola, el dossier proposa una descoberta de l'espai explorant-lo amb el cos a través de diverses activitats (dibuixar, retallar, analitzar, experimentar, mesurar, fer recorreguts, omplir, buidar, sentir, explorar, etc.).

El dossier analitzat és un dels molts exemplars que des del LdIA van arribar a les escoles per facilitar la introducció de nous recursos a les aules. Actual-

ment, des del programa EduCaixa de l'Obra Social "la Caixa", a CaixaForum Barcelona, es continua oferint aquest dossier, i també el que es va elaborar al LdIA en relació amb el mural *Splat!* de Sol LeWitt.⁴

A l'apartat següent exposem un enginyós recurs que, des del LdIA i a través de l'art, arribava a les escoles per despertar inquietuds, desenvolupar l'esperit crític i incidir en la importància d'un diàleg basat en la reflexió i l'escolta de l'altre.

7.1.3. Programa l'art per aprendre «mira!»

La realització del seminari «L'art. Entre els museus i el públic», impartit per l'educadora Amelia Arenas i organitzat per l'equip del LdIA (del 17 al 21 de febrer de 1997) (vegeu, dins el capítol 6, «6.2.1. Cursos, seminaris i jornades al LdIA»), va determinar l'inici d'una col·laboració artística entre la responsable del Departament Educatiu del MoMA de Nova York i l'equip del LdIA. Així es va engendrar el programa «mira!», que es va presentar a les escoles de Catalunya l'any 2001 després d'un treball molt acurat dut a terme al llarg de tres anys (1998-2000) per l'equip del LdIA. El programa va comptar amb la col·laboració d'Amelia Arenas i la participació de professors i alumnes de les escoles pilot que van ser pioneres en la posada en pràctica del mètode des de l'any 1998: Can Jofresa, Can Llobet, Carme Simó, Catalunya, Centre Educatiu Projecte, Collaso i Gil, El Dofí, El Roure Gros, Escala Dei, Font Santa, Garbí, Institut Municipal de Promoció de l'Ocupació, Isabel de Villena, Joan Pelegrí, La Immaculada, Lluís Millet, Mercè Rodoreda, Nostre Llar, Oriol Martorell, Pompeu Fabra, Proa, Rocaprevera, Sant Felip Neri i Turó Blau (Fundació "la Caixa", 2001b).

Per posar en pràctica aquest mètode, l'equip del LdIA va comptar amb l'estreta col·laboració dels professors de les escoles esmentades. Tot i que no era necessari que els docents tinguessin coneixements artístics

Figura 56. Proposta del dossier «Dins i fora. Viure l'espai amb Beuys i Isozaki». Extret d'una fotografia de Jordi Lafon a partir dels suggeriments del dossier d'EduCaixa de l'Obra Social "la Caixa".

Figura 57. Proposta del dossier «Dins i fora. Viure l'espai amb Beuys i Isozaki». Extret d'una fotografia de Jordi Lafon a partir dels suggeriments del dossier d'EduCaixa de l'Obra Social "la Caixa".

⁴ Dossier para maestros «Colores y formas en movimiento»: <https://www.educaixa.com/documents/10180/9515590/Sol+Lewitt_Colores_formas_en_movimiento.pdf/5def625f-5186-41f2-9beb-bc397f252ef6> (Obra Social la Caixa, 2018).

per aplicar el mètode, gairebé tots els implicats eren de l'àrea de visual i plàstica. També la majoria tenien vincles amb l'equip del LdIA, com a usuaris de les propostes del LdIA. Aquests professors van rebre diferents sessions de formació amb l'equip que dissenyava el programa, per poder-lo aplicar a les aules amb els alumnes. El programa «mira!» derivava del Visual Thinking Curriculum, una experiència iniciada al MoMA (Museu d'Art Modern) de Nova York als anys vuitanta del segle XX. El programa va ser creat per un equip dirigit per Philip Yenawine i Amelia Arenas, a partir d'una investigació de la psicòloga Abigail Housen (Fundació "la Caixa", 2001b).

Per poder portar a bon terme el programa, al LdIA es van editar tres dossiers (vegeu figura 58), que es van anar provant amb grups d'alumnes de les escoles pilot i que van ser sotmesos a examen pel grup de professors que hi participaven, fins a la seva implementació l'any 2001. Els textos i la selecció d'imatges van anar a càrrec d'Isabel Abad, Amelia Arenas, Montserrat Sampietro i Glòria Valls. Hi van col·laborar Llorenç Boix, Rosa Eva Campo, Sònia Hernández, Fina López, Elena Massons, Laura Tello i Agnès Zander. Cristina Pou, col·laboradora especialitzada en estudis de públic, va ser la professional responsable de constatar el funcionament del programa, mitjançant la recollida de dades i l'anàlisi de les sessions a les diferents escoles participants (Fundació "la Caixa", 2001b).

A l'informe de resultats del programa «mira!» 2000-2001 a les escoles pilot esmentades, l'equip del LdIA precisa que l'avaluació descrivia l'experiència aplicada en el context de l'educació formal. El procés es valorava positivament, amb una bona predisposició del professorat per aplicar el programa i amb una actitud receptiva per part dels alumnes (document intern del LdIA, abril 2002). El programa «mira!» es considerava un bon instrument per facilitar processos d'aprenentatge a diferents nivells: familiaritzava els alumnes de 4t, 5è i 6è de primària amb l'art; desenvolupava habilitats cognitives; facilitava les capacitats deductives, especulatives i argumentatives; afavoria la generació d'interpretacions de menys

a més complexitat; millorava l'expressió oral, i possibilitava una nova manera de relacionar-se. Així mateix, ajudava a assolir els objectius del currículum oficial potenciant els processos d'aprenentatge actiu a les aules (documentació interna del LdIA, 2000). Tenint en compte tots aquests aspectes, el LdIA oferia un mètode excel·lent a les escoles per fomentar aprenentatges interdisciplinaris mitjançant un programa d'educació artística.

Per promoure el desenvolupament progressiu del programa, el professorat disposava d'una publicació numerada. A cada curs, de 4t a 6è d'educació primària, li corresponia un dossier, identificat amb un número i un color: el número 1, de color taronja, introduïa el mètode per als alumnes de 4t curs; el número 2, de color groc, estava destinat a ser treballat a 5è curs, i finalment, el número 3, de color verd, conclouïa el programa a 6è curs (vegeu figura 58). El recull d'imatges per a cada nivell era diferent, i les sessions es plantejaven amb obres que progressivament avançaven de menys a més complexitat. Així, en finalitzar l'etapa, els escolars havien fet una bona immersió en tècniques de pensament visual.

Les tres publicacions (dossiers 1, 2 i 3) aportaven un guiatge amb informacions detallades perquè els docents poguessin portar a terme autònomament el mètode a les aules (Fundació "la Caixa", 2001b). A continuació s'exposa una descripció resumida del funcionament del programa «mira!» a partir dels continguts dels tres dossiers. Tots ells s'inicien amb una presentació del projecte adreçada als docents i signada per Glòria Valls, responsable del LdIA, en la qual es deixa clar que el programa s'ofereix amb la intenció de donar un protagonisme més gran a les arts en els aprenentatges. Es descriu de la manera següent:

Des del Laboratori creiem que les arts han de prendre un paper més rellevant en el procés educatiu. Per això volem intentar anar més enllà del que tradicionalment hem fet tant a les escoles com als museus i sales d'exposicions: estem convençuts que les arts poden ser un vehicle excel·lent

Figura 58. Portada dels tres números del programa «mira!». Laboratori de les Arts. Extret de les publicacions de la Fundació "la Caixa".

per desvetllar inquietuds sobre l'entorn, per contribuir al desenvolupament de l'esperit crític i per despertar la necessitat de dialogar amb els altres i escoltar-los. (Fundació "la Caixa", 2001b, p. 2)

A l'apartat de cada dossier «Aprendre sobre art o fer servir l'art per aprendre», Amelia Arenas introdueix les idees centrals del programa. Després hi trobem la secció «Pensar amb els ulls», que explica allò que acostumen a veure els infants a les obres d'art, i que inclou un apartat que justifica el sentit de la tria d'imatges presentades. A la secció «Una classe pas a pas», es detalla com s'havia de portar a terme el programa amb els alumnes. El treball, fet amb rigor, consistia a proposar als docents que dediquessin una hora de classe a la setmana perquè els alumnes parlessin a partir d'una selecció d'imatges triades per les seves possibilitats narratives i potenciadores de diàleg. El funcionament exposat era, resumidament, el següent (Fundació "la Caixa", 2001b):

- Instruccions per al docent abans de començar:
 - Mirar amb atenció la sèrie d'imatges i preveure allò que podien arribar a generar en els alumnes.
 - Col·locar la sèrie de diapositives al carro seguint l'ordre proposat al dossier.
 - Escollir un espai còmode, acollidor i enfosquit per fer-hi les projeccions.
 - Col·locar els infants en semicercle perquè es po-

guessin veure bé entre ells.

- Situar-se entre les imatges i els destinataris per poder observar bé les seves reaccions.
- Desenvolupament de la sessió:
 - Projectar la primera imatge de la seqüència.
 - Deixar un temps per observar-la.
 - Formular sempre les mateixes preguntes bàsiques: «Què està passant aquí?», «Què hi veus que et faci dir això?». S'hi poden introduir variacions: «Pots dir-ne res més?», «Què t'ho fa pensar?», «Què vols dir amb això?», «Algú creu que hi passa alguna cosa diferent?». Fer preguntes intencionades que obliguin a respostes de tipus narratiu.
 - Els alumnes aixecaven la mà quan volien intervenir per fer discussions ordenades.
 - Escoltar atentament els alumnes i no negar cap interpretació. S'havien d'argumentar les opinions.
 - Adquirir l'hàbit d'escoltar-se. El docent anava recordant les respostes essencials per indicar repeticions, associar idees o fer resums.
 - Cada imatge necessitava un temps diferent. Es canviava d'imatge quan aquesta ja no aportava res de nou.
 - Abans de canviar d'imatge, es recomanava resumir el que s'havia dit.

El mètode es basava en la conversa, però s'aconsellava respectar els alumnes que no hi volien intervenir.

3. Tasques per fer després de la sessió:

- El docent anotava observacions sobre com havia funcionat.

4. Normes adreçades als docents:

- Fer sempre la classe un cop per setmana, preferentment el mateix dia de la setmana.
- Cada sessió corresponia a quatre imatges, i calia respectar l'ordre de la seqüència.
- Escoltar amb atenció.
- No hi havia respostes incorrectes.
- Fomentar la participació de tothom.
- Assegurar-se que s'entenia tot el que deien els alumnes.
- Fomentar una bona expressió oral.
- Enriquir el vocabulari.
- Evitar la tendència a explicar coses sobre les imatges.

5. Normes que havien de seguir els alumnes:

- Prendre temps per observar les imatges en silenci.
- Aixecar la mà per demanar el torn de paraula.
- Explicar bé les opinions i argumentar-les.
- Fer sempre atenció als altres.
- Respectar totes les opinions.

El programa podia ser tutoritzat pel LdIA. Als dossiers s'especificava que cada tres mesos es podien fer trobades amb els docents per compartir l'experiència. També es recollia la possibilitat que els responsables del LdIA visitessin els centres per observar la dinàmica del programa i aportar el seu assessorament si calia. A l'apartat «Preguntes i respostes», s'exposaven els dubtes més habituals com a referència per als docents. A «Activitats alternatives», s'oferien algunes variacions per introduir quan els alumnes ja coneixien bé el mètode: posar títol a una imatge, explorar una imatge, exposar la interpretació, escriure sobre imatges, inventar i escriure una història, fer una exposició, fer una sessió del «mira!» amb els pares o visitar una exposició.

Cadascuna de les tres publicacions inclou 19 sèries amb 4 imatges cadascuna (vegeu figura 59), i la sèrie 20, que proposa la projecció d'un vídeo: al número 1, es planteja el visionat d'un fragment de 15 minuts de *Temps moderns*, de Charles Chaplin;⁵ al número 2, únicament hi consta la paraula «Projecció», i al número 3, es proposa la projecció de *El estanque reflectante*, 1977-1979, de l'artista Bill Viola,⁶ amb una durada de 6 minuts i 30 segons.

Amb la introducció del programa a les escoles, es volia potenciar que els alumnes aprenguessin a través de les seves pròpies observacions i interpretacions, i sentint les explicacions d'altres companys. Mitjançant les imatges d'art, es volia desenvolupar també l'ús del llenguatge, la capacitat de raonar i el plaer de compartir. Tot i que no era l'objectiu principal, amb el temps es considerava que els alumnes aprenien d'art perquè acumulaven un repertori visual molt ric (Fundació "la Caixa", 2001b).

Cristina Pou, professional d'estudis de públic, va continuar avaluant i analitzant el programa durant el curs 2001-2002 (document d'anàlisi interna del LdIA, Fase IV, 2002). El document resultant presenta una anàlisi exhaustiva del «mira!» feta amb grups de 5è de primària a partir de filmacions de les sessions i entrevistes amb els grups d'alumnes participants. Nombroses escoles van seguir el programa i el van aplicar amb els seus alumnes. Al document d'anàlisi, es fa referència a les escoles pilot, que són les que s'han esmentat a l'inici d'aquest apartat, i també a unes escoles anomenades «control», que van ser els centres Carlit, Santa Anna, Vedruna Tona i Purificació Salas Xandri.

En un document intern d'estadística del LdIA, hi consta que del 26 de gener al 31 de maig de l'any 2001 es van fer 68 sessions del «mira!» per a grups d'escolars, vinculades a diferents exposicions del Centre Cultural al Palau Macaya, en les quals van participar 1.040 alumnes. Al mateix document s'assenyala que als cursos d'arts plàstiques de formació

SÈRIE 9

9 A. Diane ARBUS
Família a la gespa un diumenge a Westchester Nova York, 1969

9 B. Jan VAN EYCK
El matrimoni Arnolfini, 1434

9 D. Kitagawa UTAMARO
Amants en un terrat, període Edo, 1615-1868

9 D. René MAGRITTE
Els amants, 1928

Figura 59. Sèrie 9 d'imatges del dossier 1 del programa «mira!». Laboratori de les Arts. Extret de les publicacions de la Fundació "la Caixa".

⁵ *Les temps moderns* (Chaplin, 1936). Recuperat de <https://www.youtube.com/watch?v=XHdyZs_2VFE>

⁶ Bill Viola (2014). *The Reflecting Pool*. <<https://www.youtube.com/watch?v=GHDx7sApIMc>>

del programa «mira!», que es van fer els dies 23 i 24 de desembre de 2001, hi van assistir 30 docents. Ja a CaixaForum, els dies 24, 25 i 26 d'abril de 2002 se'n van fer tres sessions més, amb una assistència de 189 docents. A les estadístiques a partir del gener del 2003 ja no consten cursos del «mira!». Suposem que es va deixar d'aplicar el programa, ja que no el trobem referenciat cap altra vegada. Malgrat els esforços fets per l'equip del LdIA, el programa «mira!» no es va poder continuar aplicant per l'alt cost que representaven les quotes corresponents als drets d'imatge. La quantitat de representacions visuals que es presentaven en format imprès i de diapositiva era immensa (I. Abad, comunicació personal, 17 de novembre de 2018). Recordem que al segle XX i primers anys del segle XXI no hi havia la facilitat d'accés a les imatges digitals que hi ha actualment.

En un significatiu dossier titulat «Evaluación del programa *mira!* Un método interactivo de reflexión a través del arte», del desembre del 2002 (documentació cedida per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa"), Cristina Pou fa una anàlisi exhaustiva i impecable de l'aplicació del programa des de l'any 1998 fins al 2002. El document aporta una descripció de tot el desenvolupament en 172 pàgines. La investigació la va dur a terme Pou conjuntament amb la seva col·laboradora Marina Domingo durant dos anys. Destaquem algunes valuoses reflexions que consten al dossier d'avaluació del «mira!»:

Desde otra perspectiva, el programa quería ser una herramienta para el profesorado de primaria que ayudase a la consecución de los objetivos del currículum oficial por medio de procesos de aprendizaje activo complementarios a la tradicional recepción pasiva más generalizada en el marco de la educación formal [...] En el desarrollo de la evaluación, iniciamos nuestro estudio analizando cómo se había recibido el programa en las escuelas, y para ello preguntamos a los profesores y alumnos practicantes. El profesorado que llevaba a cabo el *mira!* se sentía mayoritariamente satisfecho de su práctica, valorando, ante todo, el carácter innovador de la dinámica que generaba

en el aula y la potencialidad que albergaban sus objetivos educativos. Los alumnos compartían esta actitud receptiva y consideraban que las sesiones *mira!* eran bastante más divertidas que el resto de clases. Se podía afirmar que, en términos generales, la mayoría de los practicantes del método se sentían satisfechos de su experiencia [...] La evaluación también constató un aumento de la capacidad especulativa de los niños practicantes frente a la de los no practicantes. Los alumnos que desarrollaban el método eran capaces de generar más hipótesis frente a la imagen y elaboraban argumentaciones de sus posturas más complejas [...] Los profesores señalaban que estos progresos, la mejora de las habilidades de razonamiento y de expresión tenían una clara aplicación en otras áreas del currículum oficial, poniendo como ejemplo de las mismas el área de lengua o sociales [...] No todo era positivo en la práctica del método, ya que muchos profesores no se sentían cómodos con la dinámica y no la aplicaban con rigor [...] pese a ello, la evaluación demostraba que si el método era correctamente aplicado, lo que no sucedía en la mayoría de casos, contribuía al crecimiento cognitivo y emotivo del alumno, les enseñaba a valorar de manera crítica la realidad que los rodeaba, a tolerar la existencia de una diversidad de opiniones y a justificar posturas. (Pou, 2002, pp. 1-5)

El programa «mira!» es va arribar a aplicar a 42 escoles catalanes, i hi van participar uns 3.000 alumnes. Independentment de la participació dels cursos de 4t, 5è i 6è de primària, tenim constància que també es van fer sessions amb alumnes de 3r curs de primària i diverses sessions amb cursos d'educació secundària. El seu plantejament com a producció externa des del LdIA feia evident la necessitat de generar sinergies entre el marc de l'educació formal i el de la no formal per enriquir-se mútuament (Pou, 2002).

A continuació s'aporten diferents vivències que van néixer a partir del programa «mira!», entre les quals es troba l'experiència d'una professora de l'es-

cola Vedruna Tona que es va formar, juntament amb una altra companya de la mateixa escola, per poder desenvolupar el programa amb els alumnes del centre on encara treballen actualment.

7.1.4. Adaptacions i variacions de les estratègies de pensament visual (VTS)

Tenim constància que algunes escoles van adoptar el programa «mira!» amb variacions. Exposem en aquest apartat una d'aquestes experiències. Amb el títol «Ara miro!», Eva Ventura i Montserrat Vilaró, docents de l'escola Vedruna Tona, van iniciar l'any 2006 una adaptació del projecte «mira!». Aquestes dues historiadores de l'art havien participat en una de les formacions fetes al LdIA l'any 2001 per introduir el programa a les escoles. Així, l'escola Vedruna Tona va ser un dels centres anomenats «control» pel seguiment i l'avaluació que s'hi van dur a terme per part de l'equip del LdIA.

Eva Ventura és docent de l'escola Vedruna Tona des de l'any 2000. En una entrevista presencial (vegeu l'annex 2 EV) ens ha aportat la seva experiència, així com la documentació necessària per poder deixar constància de quina manera el programa «mira!» es va implementar en aquesta escola. El projecte va anar evolucionant en funció de les necessitats del centre, fins que va passar a anomenar-se «Ara miro!», quan el LdIA el va deixar de promoure a les escoles, tot deixant via lliure, però, perquè els centres que volguessin el continuessin aplicant amb altres denominacions. L'anàlisi feta a partir d'un document intern del centre Vedruna Tona permet constatar les semblances i les diferències entre ambdós projectes. En el cas de l'adaptació, es presentava com un projecte que abraçava els cicles d'educació infantil i primària. Es va portar a terme des de l'any 2006 i fins al 2010. Recordem que el «mira!» inicialment estava plan-

tejat per ser desenvolupat exclusivament durant els cursos de 4t, 5è i 6è de primària. El quadre següent s'ha elaborat a partir de la comparació entre la proposta inicial i la seva adaptació.

Eva Ventura explica que va ser un projecte d'escola que es va arribar a portar a terme també amb les famílies dels alumnes a les reunions d'escola. Actualment, diferents professores del centre Vedruna Tona que també tenen estudis d'Història de l'Art, el continuen aplicant puntualment a l'assignatura de Ciències Socials. En paraules de la docent:

Va costar implementar «Ara miro!» a l'escola perquè els mestres que no s'havien format en el programa «mira!» no ho veien gaire clar. Els primers anys, el vàrem vetllar bastant. A poc a poc es va anar deixant i va acabar en desús. Actualment, en el nou currículum, dins de l'Àrea de Visual i Plàstica, hi ha la primera dimensió, que fa referència a la percepció, comprensió i valors. «Ara miro» ens possibilita fer un bon tractament de tots els aspectes inclosos en aquesta dimensió. Des de l'escola estem considerant tornar a engegar el projecte i implementar-lo a partir del curs vinent. (E. Ventura, comunicació personal, 13 de desembre de 2018, entrevista referenciada a l'annex 2 EV)

Seguint l'exemple exposat d'aplicació del programa amb adaptacions, tenim constància que altres docents que es van formar amb el «mira!» el van continuar aplicant a les escoles on treballaven, en alguns moments puntuals o bé fent formacions del mètode. És el cas de la docent Montserrat Morales, una de les mestres que vam entrevistar per aportar la seva experiència al LdIA («6.1.3. Connexions dels docents amb el LdIA») formada amb el programa «mira!». En una entrevista que Clàudia Rius, cap de Redacció del diari digital *Núvol*,⁷ li va fer l'any 2017, explica que, després d'anys d'aplicació de les estratègies de pensament visual (VTS, de l'anglès Visual Thinking Strategies) com a docent i formado-

⁷ Montserrat Morales: «No es tracta d'aprendre sobre art, sinó d'utilitzar l'art per aprendre». Clàudia Rius (2017), Barcelona. 28.02.2017: <<https://www.nuvol.com/noticies/montserrat-morales-no-es-tracta-daprendre-sobre-art-sino-dutilitzar-lart-per-aprendre/>>

«MIRA!» (1998-2002) Laboratori de les Arts	«ARA MIRO!» (2006-2010) Escola Vedruna Tona
Edició de 3 dossiers (1, 2, 3) adreçats a 4t, 5è i 6è, amb continguts i selecció d'imatges diferents per a cada dossier. Lliurament de diapositives amb les imatges.	Elaboració del document intern de l'escola «Ara mirol!», amb continguts específics. Confecció d'un PowerPoint amb imatges corresponents a cada sessió.
Rigor en l'aplicació del mètode.	Flexibilitat en l'aplicació del mètode.
Temps per sessió: 60 min. Temps per imatge: cada imatge exigeix un temps diferent.	Temps per sessió: 60 min. Temps per imatge: 20 min.
Lliurament d'imatges concretes seleccionades amb una intenció (simplicitat visual inicial, amb la incorporació progressiva de nous elements visuals).	Selecció d'imatges pròpies triades en funció d'un centre d'interès concret i buscades a Internet. Seguiment de requisits tenint en compte molts aspectes esmentats al «miral!».
Imatges figuratives amb intenció explícita de menys a més complexitat.	Imatges abstractes i figuratives. No hi ha una intenció progressiva de menys a més dificultat.
Proposta progressiva per a 4t, 5è i 6è de primària.	Proposta aplicada des d'educació infantil fins a l'últim curs de primària.
Dedicació: 1 hora a la setmana durant tot el curs escolar.	Dedicació: P3 (1 sessió l'últim trimestre); P4 i P5 (2 sessions per trimestre); cicle inicial i mitjà (3 sessions per trimestre); cicle superior (2 sessions per trimestre).
En general, projecció de sèries amb 4 imatges.	Projecció de sèries de 3 imatges.
Preguntes bàsiques: «Què està passant aquí?», «Què hi veus que et faci dir això?».	Preguntes bàsiques: «Què està passant aquí?», «Què has vist que et faci dir això?».
Introducció de preguntes diverses: «Pots dir-ne res més?», «Què t'ho fa pensar?», «Què vols dir amb això?», «Algú creu que hi passa alguna cosa diferent?».	El mestre o tutor pot afegir les preguntes següents: «Quina sensació us ha fet la imatge projectada?», «Quina t'emportaries a casa?». Altres preguntes: «Què us evoca aquesta imatge?», «Què vol mostrar aquesta escena?».
Totes les sèries inclouen la figura humana.	Sèries amb personatges i sense. També hi ha imatges amb animals. Sèries de temes diversos: abstraccions, art al carrer, persones, el temps atmosfèric, el Barça, objectes quotidians, natura, relacions humanes, cèl·lules, paisatges, rostres, circ, art contemporani, etc.

Quadre d'elaboració pròpia a partir de la documentació del programa «miral!» facilitada per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa" i les dades del «Ara mirol!» facilitades per Eva Ventura (E. Ventura, comunicació personal, 13 de desembre de 2018).

ra, va assessorar en la implementació del programa a l'Escola Miquel Bleach de Barcelona, juntament amb el Departament d'Educació del Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC). Al documental *Tàndem, art a l'escola*⁸, es mostra l'experiència portada a terme entre l'escola, la Fundació Catalunya-La Pedrera i el MNAC.

El VTS –estratègies de pensament visual– és una metodologia educativa que utilitza l'obra d'art per aprendre a mirar, a pensar i a comunicar-se. Té els seus orígens cap als anys vuitanta, al MoMA de Nova York, com a recurs per apropar infants, joves i públics diversos al món de l'art d'una manera més significativa, establint vincles amb el patrimoni cultural, afrontant el repte de promoure el gaudi i l'interès per les obres. La pràctica del VTS estimula l'expressió lliure i creativa, exercita les habilitats verbals i comunicatives, promou el diàleg i afavoreix significativament el desenvolupament del pensament crític i creatiu, alhora que reforça l'autoestima i fomenta la integració dels participants. A més, permet reflexionar sobre les pràctiques docents i els mètodes educatius, i revisar les inèrcies dels àmbits on s'aplica: escoles, museus, universitats, centres socials, de salut. (Rius, 2017)

Veiem, doncs, que la incidència del programa «mira!», amb algunes variacions, però amb els mateixos objectius, continua vigent uns anys després dels inicis del mètode al LdIA, l'any 1998. Amb la designació *estratègies de pensament visual* (mètode VTS, de l'anglès Visual Thinking Strategies), el MNAC l'aplica a les escoles des de l'any 2013 i dins del projecte «Tàndem, art a l'escola» (proposta de partenariat entre una escola i una institució per fomentar l'èxit educatiu). El museu també ofereix activitats familiars sota el títol «Què està passant aquí?», i desenvolupa diferents estratègies del mètode⁹ (MNAC Museu Nacional d'Art de Catalunya, 2018).

tode⁹ (MNAC Museu Nacional d'Art de Catalunya, 2018).

La docent Montserrat Morales, que havia participat en les formacions impartides al LdIA després d'anys d'aplicació del mètode i que assessora en la implementació del programa a l'Escola Miquel Bleach, actualment continua fent formació, seguiment i avaluació del programa per assegurar-ne la continuïtat. El projecte impulsa la Fundació Catalunya-La Pedrera i té el suport del Departament d'Ensenyament de la Generalitat i el Consorci d'Educació de Barcelona. El mètode s'aplica des d'educació infantil fins a 6è de primària, amb l'objectiu de fomentar l'èxit dels escolars. El programa també preveu la participació puntual de les famílies. En la categoria d'Educació, l'Escola Miquel Bleach va guanyar el Premi Ciutat de Barcelona 2015 per la bona implementació del programa «Tàndem, art a l'escola» (Rius, 2017).

Com ja s'ha esmentat, la primera versió del Visual Thinking Curriculum, o Visual Thinking Strategies, va ser creada pels educadors Philip Yenawine i Amelia Arenas, en col·laboració amb la psicòloga Abigail Housen, l'any 1989, al MoMA (Museu d'Art Modern de Nova York).¹⁰ El programa va propiciar la creació d'altres versions que, amb l'assessorament del MoMA i fent-hi diverses modificacions, es van traslladar a diferents països, entre els quals es troben alguns de l'antic bloc soviètic, Mèxic i el Japó. A Mèxic, el programa va ser introduït per una empresa del mateix país que desenvolupava activitats d'educació artística a Mèxic DF, juntament amb Amelia Arenas, i es va anomenar *dia* (Desarrollo de la Inteligencia a través del Arte). Tenia com a objectiu estimular les habilitats intel·lectuals i les actituds a través de l'observació i el diàleg de grup (*La Vaca Independiente*, s.d.) (vegeu figura 60). Tenim referències que el programa també es va desenvolupar al Japó amb el nom de «mite!» (@museum, 2005) (vegeu figura 61).

⁸ MNAC Museu Nacional d'Art de Catalunya (2017, març 8). Documental *Tàndem, art a l'escola*. <<https://www.youtube.com/watch?v=cnptw-0JV04>>

⁹ «Què està passant aquí?»: <<https://www.museunacional.cat/ca/activitats/que-esta-passant-aqui-converses-en-familia-diumenges-amb-petits-i-grans>> (MNAC, 2018).

¹⁰ L'any 1995, Housen i Yenawine van deixar el MoMA per crear l'organització VUE (Visual Understanding in Education) i estendre el VTS per diferents escoles i museus d'arreu del món (Acaso, 2009).

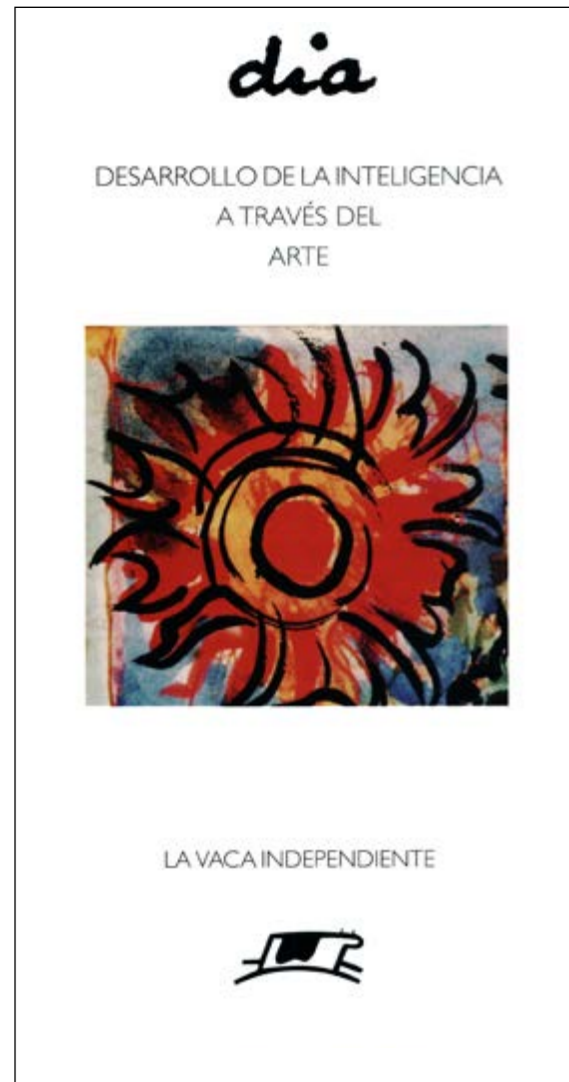

Figura 60. Portada del programa *dia*, (s. d). Extret de la publicació mexicana *La Vaca Independiente*.

Segons sembla, dins del territori espanyol, el LdIA va ser el primer programa d'educació artística que va adoptar el mètode d'estratègies de pensament visual (VTS) desenvolupant el programa «mira!» a partir de l'any 1998 i fins al 2002. Posteriorment, diferents museus espanyols s'han sentit atrets per aquesta metodologia, entre els quals destaquem el Centre-Museu Basc d'Art Contemporani Artium de Vitòria i el Centro Atlántico de Arte Moderno (CAAM) de Las Palmas de Gran Canaria, que des de l'any 2004 desenvolupa aquesta metodologia. A Barcelona, el Museu Picasso l'aplica des del curs 2012-2013 (González, Feliu i Cardona, 2017). A l'article «Estrategias de pensamiento visual: ¿Método educativo innovador o efecto placebo para nuestros museos?» (López i Kivatinetz, 2006), es reflexiona sobre els avantatges i les limitacions del mètode. Aquest programa genera punts de vista enfrontats i controvèrsies entre els seus defensors i detractors. En un article recent, Paunero (2018) destaca que la implementació del VTS al CAAM de Gran Canaria està aconseguint un estret vincle entre l'educació no formal i la formal.

A l'apartat següent s'exposen els projectes que el LdIA va portar a terme buscant la complicitat de diferents centres escolars per constituir equips de treball entre joves de secundària, professors, artistes, fotògrafs professionals i membres de l'equip del LdIA.

7.2. Els projectes en col·laboració entre el LdIA i els centres escolars

Seguint el procés de generació de nous projectes, i a partir de l'experiència de les diverses propostes que el LdIA aportava directament a les aules dels centres escolars, va sorgir la necessitat de crear nous projectes adreçats als adolescents. Per portar-los a terme, es va partir de la recerca de fórmules que possibilitessin una participació activa i conjunta entre el LdIA i les institucions escolars.

El repte d'adreçar-se a un públic adolescent amb propostes motivadores que, al mateix temps, donessin veu als seus pensaments, accions i maneres d'entendre i de fer no era fàcil. Es partia de la idea de constituir equips formats per persones del LdIA per promoure projectes d'acompanyament en els processos per als professors i alumnes implicats. Més enllà d'oferir uns projectes per ser desenvolupats únicament a les aules, es volia trobar noves fórmules

per crear propostes d'hibridació entre el LdIA, els professors, els alumnes, els centres escolars i l'entorn. Així, els projectes traspassaven les fronteres més convencionals dels àmbits de l'educació formal, no formal i informal.

Conscients del repte que representava aquesta nova tipologia de projectes, l'equip del LdIA es va documentar i va cercar propostes portades a terme amb adolescents en museus i centres d'art d'arreu. Aportem un exemple d'aquesta recerca extret d'un correu electrònic trobat entre els documents interns del LdIA. Isabel Abad es comunica amb Sergio Bessa, educador del Museu de les Arts del Bronx de Nova York, per fer-li preguntes sobre el seu treball amb adolescents. Reproduïm un fragment traduït de l'anglès per Laura Zadoff de la llarga resposta de Sergio Bessa:

Tratamos principalmente con adolescentes que llamamos poblaciones «de riesgo». Esto significa que pueden ser atraídos por bandas, por ejemplo, o usar o vender drogas como forma de escape de los problemas cotidianos. Esta población es muy diferente de los adolescentes que frecuentan el MoMA, el Whitney o el MET [...] Por ese motivo usamos modelos educativos no tradicionales. Hemos pedido a nuestros educadores que usen menos el método VTS¹¹ y que lean más a Paulo Freire, Augusto Boal y la estrategia de «diálogo». (Documentació interna del LdIA, 2005)

A continuació s'exposen dos projectes que el LdIA va elaborar en estreta col·laboració amb els centres escolars: «Districte 3» i «Mirades creuades».

7.2.1. Projecte «Districte 3»

S'ha esmentat aquest projecte a diferents apartats dels capítols anteriors. Per les seves característiques,

Figura 61. Portada del programa «mite!» 1, 2005. Extret de la publicació japonesa @museum.

hem considerat que forma part de les propostes que des del LdIA s'oferien a les escoles per ser desenvolupades dins de l'entorn dels centres. La primera edició de «Districte 3»¹² es va portar a terme durant el curs 2001-2002, i l'última, durant el curs 2003-2004. Es van fer tres edicions diferents del projecte, una per a cada curs escolar. El programa d'activitats educatives del LdIA dels mesos de març-juny del 2002 a CaixaForum ofereix la proposta de la manera següent:

Districte 3. Una mirada jove al barri. Quina visió tenen els joves del seu barri? Com representen el seu entorn més proper? Partint d'aquestes preguntes, el Laboratori de les Arts ha dut a terme un projecte amb nois i noies de diferents escoles i institucions del districte Sants-Montjuïc. Durant tres mesos han treballat amb un equip format pels seus professors, per fotògrafs professionals i per educadors d'art amb l'objectiu d'explicar el seu barri utilitzant la fotografia com a suport. El projecte consta de tres parts: un treball directe

¹¹ VTS és la sigla corresponent al mètode Visual Thinking Strategies (VTS), que s'ha desenvolupat als apartats «7.1.3. Programa l'art per aprendre «mira!» i «7.1.4. Adaptacions i variacions de les estratègies de pensament visual (VTS)».

¹² CaixaForum Barcelona està ubicat dins la demarcació territorial Districte 3, la més gran de Barcelona i que acull una població molt diversa des del punt de vista social, econòmic, cultural i ètnic. El nom del projecte, «Districte 3», al·ludeix a la demarcació esmentada.

Figura 62. Exposició de les propostes del projecte «Districte 3», 2003. Extret d'una fotografia de Ferran Borràs de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

amb les escoles, una exposició dels treballs fets i un curs per a professors.¹³ (Fundació "la Caixa", 2002a)

Al programa de difusió de les activitats educatives del curs 2002-2003, «Districte 3» es presenta dins de l'apartat «Projectes educatius», una línia de caràcter experimental per explorar noves estratègies pedagògiques. Els projectes demanaven la participació dels joves alumnes en diversos tallers, i també en el desenvolupament de propostes a les aules durant un trimestre. Els resultats finals de tot el procés de treball s'exposaven a CaixaForum (Fundació "la Caixa", 2002b) (vegeu figura 62). Al programa de difusió d'activitats educatives dels anys 2003-2004, es torna a presentar dins l'apartat «Projectes educatius», amb l'objectiu de fomentar en els adolescents models per cercar els seus interessos i oferir la seva interpretació personal de temes propers (Fundació "la Caixa", 2003a). La proposta ja no consta al programa d'activitats educatives dels anys 2004-2005.

Els recursos necessaris per portar a terme el projecte es repartien entre els que oferia el LdIA i els que

facilitaven els centres escolars. Es distribuïen de la manera següent (document intern del LdIA, 2002):

- El LdIA aportava l'organització i la coordinació del projecte, l'assessorament i el seguiment amb dos professionals, el material fungible (càmeres d'un sol ús, càmeres Polaroid, rodets i còpies) i el muntatge de l'exposició a CaixaForum.
- Els centres escolars es comprometien a disposar d'un professor responsable del projecte, a implicar grups d'alumnes, a oferir una aula amb bona il·luminació i a dedicar un mínim de dues hores a la setmana durant un període determinat al projecte (quatre mesos, aproximadament).

Des del LdIA es preveia la realització d'una proposta ben definida, amb tots els aspectes que calia tenir en compte. A continuació s'exposa i s'analitza breument el desenvolupament de cadascuna de les tres edicions a partir de diverses documentacions internes del LdIA. Els quadres següents inclouen un resum de les edicions del projecte a partir de la informació que s'ha pogut recollir, amb els principals trets que les caracteritzaven.

Curs escolar	Títol del projecte	Centres participants	Nivells educatius	Nombre d'alumnes
2001-2002	Districte 3. Una mirada jove al barri	IES XXV Olimpíada IES Montjuïc IES Domènech i Montaner IES Consell de Cent IES Lluís Vives ETP Joan Pelegrí Escola Sant Medir Escola Anna Ravell	2n, 3r i 4t d'ESO	238

Projecte: Conduït pels fotògrafs Tanit Plana i Marc Coromina, amb la col·laboració del Centre de Recursos Pedagògics Sants-Montjuïc. La coordinació va anar a càrrec d'Isabel Abad i del Servei Educatiu-Laboratori de les Arts.

Desenvolupament: Al llarg de tres mesos i en estreta col·laboració entre els centres docents, els dos fotògrafs esmentats i el LdIA. Inicialment, es va fer una trobada amb els professors per presentar els objectius, la metodologia i l'estructura, i establir amb ells la complicitat i el compromís per desenvolupar el projecte. Després, es van fer uns tallers amb els alumnes participants per definir d'on es partia, i també es van mostrar recursos del llenguatge fotogràfic. Posteriorment, els centres escolars van definir l'enfocament que els grups volien donar al reportatge fotogràfic. Tenint clar què calia fer, els alumnes sortien al carrer amb una càmera fotogràfica. Es van descartar moltes fotografies per construir els treballs.

Resultat: Unes 200 fotografies que configuraven un mapa de vivències amb deu reportatges: «Reportatges», «Els amics», «Casa meua», «Rastres», «Dia/nit», «La gent del barri a través dels seus vehicles», «Immigrants», «Autoretrats», «Què m'agrada i què no» i «Els joves del barri».

Exposició: Del 10 d'abril al 5 de maig de 2002. Laboratori de les Arts. Per difondre-la, es va editar una targeta amb la informació (vegeu figura 63).

Recull de premsa: Aportem informació d'algunes còpies de notícies en diferents mitjans de comunicació i també dins la documentació interna del LdIA:

- «CaixaForum mostra la visió que tenen els joves dels nostres barris». Publicació mensual del barri de Sants-Montjuïc (*La Marina*, 2002)
- «CaixaForum s'estrena amb una exposició sobre el nostre districte». Publicació mensual del barri de Sants-Montjuïc (*La Marina*, 2002)
- «Miradas jóvenes» (*El País*, 2002)

Quadre d'elaboració pròpia a partir de les dades recopilades en diversos documents del projecte «Districte 3» cedits per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Figura 63. Targeta de difusió de l'exposició «Districte 3», 2002. Laboratori de les Arts. Extret de Fundació "la Caixa".

¹³ Al capítol 6 («6.2.1. Cursos, seminaris i jornades al LdIA») es fa referència al curs per a professors de secundària «Districte 3. Un projecte educatiu sobre el barri».

Curs escolar	Títol del projecte	Centres participants	Nivells educatius	Nombre d'alumnes
2002-2003	Districte 3. Una mirada jove al barri	IES Consell de Cent Escola Anna Ravell Escola Proa IES Domènech i Montaner IES Montjuïc IES XXV Olimpíada	3r i 4t d'ESO	Sense dades
<p>Projecte: Conduït pels fotògrafs Tanit Plana i Marc Coromina, amb la col·laboració del Centre de Recursos Pedagògics Sants-Montjuïc. La coordinació va anar a càrrec d'Isabel Abad i del Servei Educatiu-Laboratori de les Arts. Professors que hi van col·laborar: Joan Caballero, Pilar Fonseca, Damià Montes, Beatriu Morán, Olga Pérez, Amanda Rodríguez i Anna Tur.</p> <p>Desenvolupament: El projecte incorporava l'experiència del curs anterior. En aquesta edició, el plantejament introduïa també la paraula escrita. Es convidava els joves dels barris propers a CaixaForum per fer un intercanvi d'experiències. El desenvolupament del projecte incloïa les fases d'anàlisi i recerca d'un tema amb la proposta, el treball de camp i l'edició i el muntatge del material.</p> <p>Objectius pedagògics: Hi havia tres objectius implícits en el projecte. El principal volia possibilitar una mirada curiosa i investigadora sobre la realitat del barri, construint un discurs propi. També es volia ensenyar a utilitzar la fotografia com a eina per conèixer el món. I el tercer objectiu era propiciar un coneixement més gran del funcionament d'alguns mitjans de comunicació per desenvolupar una actitud crítica. Igualment, es considerava que l'exposició final era el mitjà per mostrar la pròpia manera d'entendre el barri als altres.</p> <p>Programació: El projecte incloïa diferents fases:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Un curs per a professors a CaixaForum (17, 18 i 19 de desembre de 2002). Durant tres sessions, es presentaven el projecte i els objectius, es valorava l'experiència anterior i es proposava l'actual, es feien exercicis, activitats pràctiques, selecció i edició d'imatges, criteris de valoració, preparació de les propostes, explicació de la metodologia i lliurament d'un «dossier de recursos». 2. Treball a les escoles (del 20 de desembre de 2002 al 21 de gener de 2003). Realització del projecte amb els alumnes a partir d'una reflexió sobre ells mateixos i la seva relació amb el barri. Conèixer les motivacions i saber què volen transmetre. Amb el tema definit, s'elaborava una proposta d'intervenció que es concretava en la visita dels alumnes a CaixaForum. 3. Visita dels professors a CaixaForum (21 de gener de 2003). Explicació dels projectes, discussió sobre els temes escollits i la manera de desenvolupar-los, i preparació de la visita dels alumnes a CaixaForum. 4. Visita dels alumnes a CaixaForum (del 27 de gener al 7 de febrer de 2003). Els alumnes proposaven un tema i un mitjà de difusió. Es feia un exercici i es treballaven diferents temes. 5. Continuació del treball a les escoles (del 7 de febrer al 7 d'abril de 2003). Es treballava la presa de fotografies a l'aula i la seva selecció. Es recollien opinions i textos dels alumnes. 6. Edició del material (del 31 de març a l'11 d'abril de 2003). Visita a CaixaForum amb l'assessorament de professionals. 7. Presentació de l'exposició a CaixaForum (maig del 2003). <p>Materials del «dossier de recursos» facilitat al professorat: S'explicava detalladament el projecte, els objectius, les fases i tot el funcionament del projecte. També es facilitaven interessants documents als annexos per ajudar a la reflexió dels joves, com ara un qüestionari per treballar el barri. Les preguntes s'iniciaven amb una reflexió personal: «Com és la teva habitació?» I progressivament avançaven fins a acabar amb preguntes sobre el barri: «Qui és la gent del teu barri?». En un altre document es facilitaven recursos per analitzar els mitjans de comunicació. Es determinaven els passos que calia fer per saber trobar un bon tema i per fer la presa i la tria de les fotografies, i s'especificaven els recursos d'edició.</p> <p>Resultat: Es van portar a terme les propostes següents: «Hàbits i hàbitats», «Signes d'identitat», «En sortir de classe», «Banc. Punt de trobada», «Amb les mans», «La gent gran», «Oficis antics» i «Bars i restaurants».</p> <p>Exposició: Del 15 de maig al 15 de juny de 2003. Laboratori de les Arts. Per difondre-la, es va editar una targeta amb la informació (vegeu figura 63).</p> <p>Recull de premsa: Aportem informació d'algunes còpies de notícies en diferents mitjans de comunicació i també dins la documentació interna del LdIA: «Sants-Montjuïc visto por los más jóvenes» (<i>El Periódico</i>, 2003) «Una mirada joven al barrio de Sants-Montjuïc: La muestra fotográfica está compuesta por ocho reportajes plurales y comprometidos» (<i>El Mundo</i>, 2003)</p>				

Quadre d'elaboració pròpia a partir de les dades recopilades en diversos documents del projecte «Districte 3» cedits per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Curs escolar	Títol del projecte	Centres participants	Nivells educatius	Nombre d'alumnes
2003-2004	Districte 3. La paraula al carrer	EESA/CPD de l'Institut del Teatre Escola Josep Tous Escola Proa IES Domènech i Montaner IES Lluís Vives	3r i 4t d'ESO	Sense dades
<p>Projecte: Coordinació a càrrec d'Isabel Abad i Montserrat Sampietro. Servei Educatiu-Laboratori de les Arts de CaixaForum. Es va comptar amb tres professionals experts en els continguts: Josep Pedrals (poeta i assessor de continguts lingüístic-literaris), Jordi Ribas (artista i coordinador de trobades poètiques, conductor dels tallers i seguidor dels projectes escolars) i Tanit Plana (fotògrafa i llicenciada en Comunicació Visual, conductora dels tallers, responsable del seguiment dels projectes a les escoles i realitzadora del muntatge dels minifilms).</p> <p>Professors col·laboradors: Elisenda Castell, Toni Gómez, Isabel Llobera, Begonya Samit, Sergi Garcia, Eduard Niubó, Lluís Larrubia, Roser Sabater, Eugènia Canet, Jesús Marcalain, Miguel Moya</p> <p>Desenvolupament: El projecte incorporava l'experiència dels dos cursos anteriors. Per a aquesta edició hi havia una petició concreta: els joves havien d'observar les paraules escrites i pronunciades al seu espai quotidià. Havien d'analitzar el seu potencial, explorar-les i utilitzar-les creativament. El suport per mostrar-ho era el vídeo, i no la fotografia.</p> <p>Objectius pedagògics: Donar estratègies de mediació als adolescents; partir dels propis interrogants dels adolescents per trobar respostes; desenvolupar l'autonomia personal; aprendre a processar informació, a argumentar i a comunicar; connectar els aprenentatges escolars amb la vida quotidiana, i donar veu als estudiants.</p> <p>Programació: El projecte incloïa diferents fases:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Sessions de treball amb els professors (14 i 15 de gener de 2004). Repàs dels objectius i la mecànica de treball, introducció a les eines i exercicis pràctics (2 hores). 2. Treball del professor a l'aula. Introducció genèrica, estudi i anàlisi del territori, recull de material. 3. Primera visita dels alumnes a CaixaForum (entre el 26 de gener i el 7 de febrer). Taller amb activitats per familiaritzar-se amb els recursos formals de les paraules, el viatge de la prosa al vers i les figures retòriques. 4. Treball del professor a l'aula. A partir del treball fet, els alumnes havien d'escollir un tema, un concepte i un punt de vista per treballar el territori. 5. Primera visita dels educadors a l'aula (entre el 9 i el 20 de febrer). Recull del material generat. Cada grup havia de tenir un tema i haver decidit com treballar-lo. Es donaven pautes per complementar les propostes. 6. Segona visita dels alumnes a CaixaForum (entre el 16 i el 27 de febrer). Activitats pràctiques per usar els recursos visuals. 7. Treball del professor a l'aula. Aplicació d'imatges a partir de les pautes donades dels recursos visuals, descripció i desenvolupament en vinyetes de cada proposta, proves i enregistrament d'imatges. 8. Segona visita dels educadors a l'aula (entre l'1 i el 12 de març). Revisió del plantejament i dels material enregistrats, solució de possibles problemes tècnics, presa definitiva d'imatges i so. 9. Treball del professor a l'aula. Enregistrament de les imatges i el so. 10. Lliurament dels materials de les escoles a CaixaForum (1 d'abril). 11. Inauguració a CaixaForum (durant el mes de maig). <p>Pràctiques i reflexions: Des del LdIA es van facilitar diversos documents als participants per portar a bon terme el projecte. Unes pautes i diversos qüestionaris oferien l'oportunitat de reflexionar sobre diferents aspectes. Per exemple: parlar amb desconeguts, caminar sense rumb, entrar a llocs on no has entrat mai, què no faries mai al carrer?, què t'agradaria fer-hi?, per què no ho has fet encara?, etc.</p> <p>Resultat: En un document intern hem trobat les propostes següents. No sabem si els títols són els definitius. Ens ha semblat interessant incorporar-les per deixar constància dels temes d'interès dels joves: «Pirateria», «El tabac», «Futbol i vestuaris», «Comerç al carrer de Sants», «Okupes», «Frases d'amor, xafarderies», «La línia de metro imaginària», «Política a les parets», «Tribus urbanes», «Pintades artístiques», «Pintades de queixa politico-social transformada en el grafit», «El <i>tunning</i>»...</p> <p>Exposició: Del 18 de maig al 27 de juny de 2004. Laboratori de les Arts. Per difondre-la es va editar una targeta. El dimarts 18 de maig, a les vuit del vespre, es va fer la inauguració i la projecció dels minifilms a l'Auditori de CaixaForum (vegeu figura 64). Del 27 al 30 de maig, es van projectar a l'espai 0, i del 18 de maig al 27 de juny es van projectar al vestíbul i a la Mediateca.</p>				

Quadre d'elaboració pròpia a partir de les dades recopilades en diversos documents del projecte «Districte 3» cedits per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Per exposar els resultats, en una mostra que es va fer a CaixaForum del 15 de maig al 15 de juny de 2003, es va editar un full DIN A3 que informava els visitants del procés que s'havia seguit per desenvolupar el projecte (se'n van fer exemplars en català, castellà i anglès). El full incorporava la «Petita crònica d'un procés», signada pels dos fotògrafs i conductors del projecte, Marc Coromina i Tanit Plana, amb breus resums dels processos seguits per a cada escola. Reproduïm l'exemple aportat per explicar el procés que van seguir els alumnes de l'Escola Anna Ravell amb el reportatge «Hàbits i hàbitats»:

Estaven interessats, en un principi, a treballar el tema de la muntanya de Montjuïc. Però, què volien dir de la muntanya? I, sobretot, per què? La major part de les respostes que els alumnes hi tro-

baven eren tòpics sobre Montjuïc i, per tant, allunyades de la seva realitat. El paper del professor va ser fonamental. Els va suggerir mirar la muntanya enquadrant l'espai i les coses a través del marquet d'una diapositiva. Però el tema els va semblar massa genèric, massa llunyà. De tornada a l'escola van continuar mirant a través dels «marquets» i aleshores van començar a veure coses interessants: els companys de classe caminant pel carrer, parlant a l'institut, detalls de la roba, etc. Entre ells va començar un joc de miralls. Mirant els companys han vist que moltes coses aparentment senzilles adquirien un interès insospitat. Així, de la mà de la vida quotidiana, han arribat a una visió pròpia del territori, una visió nascuda de la seva experiència. (Coromina i Plana, 2003)

Figura 64. Projecció dels minifilms de la tercera edició de «Districte 3», 2004. Servei Educatiu LdIA. CaixaForum. Extret d'una fotografia de Ferran Borràs de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

En la definició del projecte «Districte 3. La paraula al carrer», i dins l'apartat «Què ens mou a fer-lo?», hi hem trobat la reflexió següent:

L'escola és una part important de la realitat a la qual al·ludeix allò que aprenem, però sovint una cosa i l'altra queden desvinculades: a molts joves els sembla que allò que els ensenyen a l'escola no serveix per a la vida diària. «Districte 3» proposa connectar ambdós espais i posar en evidència les correspondències entre el coneixement i la vida quotidiana. El carrer, doncs, proporciona molts avantatges, ja que permet trobar d'una manera viva, heterogènia i intensa els sabers que, classificats, nets i en diferit, ens proporciona l'escola. (Document intern del LdIA *Què és «Districte 3»?*, p. 1)

Després de les tres edicions que s'han exposat aquí, «Districte 3» es va deixar de fer. L'experiència obtinguda va permetre el naixement d'un altre projecte, «Mirades creuades», que, més enllà de l'àmbit territorial de Sants-Montjuïc, es va obrir a la participació de tots els centres d'educació secundària. El descrivim i l'anàlitzem tot seguit.

7.2.2. Taller de fotografia «Mirades creuades»

Durant el curs escolar 2004-2005, el LdIA va proposar als centres escolars participar en un nou projecte, «Mirades creuades», per pensar i treballar sobre la representació de les imatges que els adults fan dels adolescents. El títol del projecte al·ludia a una nova possibilitat: que els adolescents representessin en imatges els adults. Així, les mirades es creuaven. Inicialment, per pensar i treballar el tema, s'oferia un taller de fotografia que s'estructurava en dues parts: un recorregut visual per la representació de l'adolescent, i una proposta pràctica per explorar la construcció d'imatges. El taller es plantejava com el principi d'una llarga col·laboració que conclouia mostrant les propostes dels estudiants a CaixaForum, al mateix temps que s'exhibien també les fotografies i els víde-

os d'una exposició de la fotògrafa holandesa Rineke Dijkstra¹⁴ (1959), programada a CaixaForum del 8 de maig al 21 d'agost de 2005 (carta enviada al professorat d'educació secundària, documentació interna del LdIA).

El projecte el van desenvolupar i coordinar Isabel Abad, Montserrat Sampietro i Tanit Plana, del Servei Educatiu – Laboratori de les Arts. La conducció de l'activitat va anar a càrrec de Tanit Plana i Maria Lacambra (documentació interna del LdIA).

El taller «Mirades creuades» es va oferir a tots els centres de secundària, del 14 al 18 de febrer i del 3 al 18 de març de 2005, amb una durada de tres hores i en l'horari de deu a una del matí. S'adreçava a alumnes de 3r i 4t d'ESO i de batxillerat. El cost era de 24 euros. Els docents que hi participaven amb els seus alumnes comptaven amb l'ajut d'un dossier de treball que es lliurava al final del taller. Van participar en el projecte professors i alumnes del Col·legi Montserrat (Marta Molina i Montserrat del Pozo), Escola Pia Balmes (Susana Oliveras), Escola Sant Estanislau de Kostka (Antonio Zúñiga), Escola Sant Jaume (Silvia Masgoret), Escola Urgell (Antonio Polo), IES Argentona (Montse Pons), IES Enric Borràs (Eva Mateo), IES Gabriel Ferrater (Eloísa Valero), IES Ramon Turró (Gemma Paricio) i IES XXV Olimpíada (Marta Jiménez i Concha Pérez) (documentació interna del LdIA).

El dossier per a professors «Mirades creuades. Activitat a l'entorn de la representació de l'adolescència» (Obra Social Fundació "la Caixa", 2005b) té 26 pàgines i inclou una introducció i diversos apartats: «Representar l'altre», «Una proposta de treball amb els alumnes», «Creuem la mirada. Fem fotografies dels adults», «Algunes consideracions pel que fa a la forma», «Envia'ns la teva fotografia!», «Algunes referències» i «Lectures recomanades». A continuació destaquem els trets més significatius de cada secció del dossier.

¹⁴ Rineke Dijkstra fa retrats de persones que es troben en moments de canvi, de transició. Molts d'aquests retrats són representacions d'adolescents.

A la introducció es fa una breu explicació de l'exposició «Rineke Dijkstra. Retrats» i de la tipologia d'obra de la fotògrafa, que plasma moments de trànsit a les fotografies. Per facilitar la comprensió del tipus d'obra, s'incorporen unes paraules de l'artista: «És essencial entendre que tothom està sol. No pas en un sentit de solitud, sinó en el sentit que ningú no pot entendre DEL TOT algú altre. Vull despertar empaties sinceres cap a la persona que fotografo» (Obra Social Fundació "la Caixa", 2005b, p. 2). L'equip del LdLA explica que la mostra és una bona oportunitat per reflexionar sobre com representem l'altre, i en concret sobre les representacions que es fan de l'adolescència, gairebé sempre fetes per adults. En l'activitat es proposava creuar les mirades dels adults cap als adolescents i dels adolescents cap als adults, amb resultats fotogràfics. La proposta es dividia en tres fases diferents:

1. Un taller que es feia a CaixaForum i tenia dues parts: un recorregut visual per diverses representacions de l'altre, i una proposta pràctica per explorar construccions de la imatge de l'altre creativament.
2. Una proposta de treball per fer a l'escola.
3. Una mostra de les propostes fetes pels alumnes al costat de l'exposició «Rineke Dijkstra. Retrats».

A l'apartat del dossier «Representar l'altre» es presenten reflexions sobre els prejudicis, els valors i els estereotips dominants entre els adults quan parlem dels adolescents. Es presenta un exercici que parteix de la mirada de Rineke Dijkstra per preguntar als adults del carrer què és l'adolescència per a ells. Les respostes més freqüents que es van obtenir, algunes d'elles subratllades, són les següents:

És una època de canvis constants; de descobriment; de vandalisme; es pensen que ho saben tot; tenen moltes ganes de viure; són *passotes*; són provocatius; donen molta importància a l'aspecte físic, a l'aparença; van a la recerca d'una identitat; sorpresa corporal; egocentrisme; fragilitat; és difícil relacionar-se amb ells. (Obra Social Fundació "la Caixa", 2005b, p. 4)

D'altra banda, també s'aporten les respostes que es van obtenir quan es va preguntar a diferents grups d'adolescents què creien que caracteritzava els adults:

Són protectors; es pensen que ho saben tot; estan estressats; són *passotes*; estan sempre preocupats; són egocèntrics; són garrepes; és difícil relacionar-se amb ells. (Obra Social Fundació "la Caixa", 2005b, p. 4)

Per acabar l'apartat, es remarca que les coincidències subratllades confirmen que, quan es pensa en un col·lectiu en genèric, sovint fem servir estereotips. En canvi, quan ens relacionem d'individu a individu acostumem a fer descripcions més acurades. Ser conscients de la pluralitat permet adoptar una actitud crítica.

A «Una proposta de treball amb els alumnes», es planteja fer una pluja d'idees a l'aula sobre la representació de l'altre de la manera següent:

- Adolescents pensant sobre adolescents
- Adolescents pensant sobre adults
- Adults pensant sobre adolescents

A partir del recull d'idees, es proposa fer un debat a partir de les qüestions següents: «Com podem descriure l'altre?», «Per què es fan servir els estereotips?», «Quin origen tenen?», «Ens sentim representats pels tòpics?», «Com es pot parlar de l'adolescència passant per damunt dels tòpics?», «Quan pensem en algú (adult o adolescent) amb nom i cognoms, parlem de la mateixa manera?».

La proposta següent a l'aula consisteix a proposar una recerca d'imatges (revistes, premsa, Internet, etc.) que s'identifiquin amb els estereotips que han sorgit en el debat. També es proposa buscar imatges d'adolescents i veure a quin tòpic responen. Per acabar, se suggereix parlar de la intenció de les imatges trobades (artístiques, documentals o comercials). El mateix exercici es pot fer buscant imatges d'adults.

A la secció del dossier per a professorat «Creuem la mirada. Fem fotografies dels adults», es demana que els joves s'expliquin a través d'imatges fotogràfiques, i es donen unes pautes per saber com fer els retrats. També es demana que les fotografies s'acompanyin d'un breu text escrit:

- Qui volem retratar, decidir el protagonista, parlar amb la persona, explicar i obtenir la seva autorització (el LdLA facilitava un full que s'havia d'adjuntar signat per la persona retratada).
- Com volem representar la persona escollida?
- Cal escollir entre les modalitats treballades al taller: fer un retrat en un fons neutre (el centre d'atenció és la persona) o fer un retrat d'una persona dins un context (la persona és important, però també ho són tots els elements de l'entorn).

La secció «Algunes consideracions pel que fa a la forma» facilita pautes útils per donar forma a les fotografies: tipus d'enquadrament, angle, on situem el subjecte i la línia de l'horitzó, format horitzontal o vertical, etc.

Un cop acabada la tasca, calia enviar les fotografies a CaixaForum, seguint unes indicacions tècniques. El dossier conté un apartat de referències amb lectures recomanades, imatges de fotògrafs, pàgines web i pel·lícules. Per acabar, s'ofereix una selecció de textos: *Rineke Dijkstra. Retrats, ¿Qué grande es ser joven!* (Rosa Olivares), *Pero... tú... ¿quién te has creído que eres?* (Marta Gili), *Todas las fiestas del futuro. Cultura y juventud* (José Luis Brea). La mostra dels treballs dels alumnes es presentava al costat de l'exposició de Rineke Dijkstra, inaugurada el 7 de juny a les vuit del vespre a CaixaForum, a la qual es convidava tots els participants. Concebuda com un espai interactiu, també es convidava el públic visitant a participar-hi, compartint les nocions personals de jove o d'adult.

Tot seguit aportem les dades dels centres escolars, juntament amb les inicials del nom i el cognom dels

alumnes¹⁵ que van participar en la mostra amb fotografies i textos. Van ser els següents (Documentació interna del LdLA, 2005):

- IES Argentona: AR, AdM, CB, AD, EF, PM, DB, ES, JF, OOC, RM, MS, PV, YM
- IES Enric Borràs: SB, JF, JL, SR
- IES Gabriel Ferrater: SA, MA, JD, PG, LG, NL, EL, RLI, ALI, TM, GM, MM, AM, EN, IR, AT (vegeu figura 65)
- Sant Estanislau de Kostka: JM, LR, AS (vegeu figura 66)
- IES XXV Olimpíada: MEC, CC, SF, FG, ES i CT (vegeu figura 67)

Reproduïm el text de paret de l'exposició que va elaborar l'equip del LdLA:

Els retrats d'adolescents de Rineke Dijkstra són un exemple del gran interès que mostra l'art contemporani per aquest col·lectiu. A més, la imatge de l'adolescent i del jove és gairebé omnipresent en els mitjans de comunicació. Però, què diuen ells de la manera com se'ls representa? Aquest és el punt de partida de «Mirades creuades», un projecte educatiu adreçat a nois i noies d'entre 14 i 17 anys. En una primera fase, el projecte ha convidat aquests joves a pensar sobre les imatges que els representen, gairebé sempre fetes pels adults. En una segona fase, els hem proposat «creuar les mirades», és a dir, crear la seva representació dels adults. Aquesta sala, que pretén ser un espai d'intercanvi, mostra els retrats d'adults fets pels participants en el projecte i, també, convida el públic a participar compartint la seva pròpia noció de jove o d'adult. Finalment, i per tenir com a referent el punt de partida, es poden consultar diverses publicacions i pàgines web que mostren representacions de l'adolescent. (Document intern del LdLA, 2005)

¹⁵ Per conservar l'anonimat dels alumnes, i en línia amb la Llei de protecció de dades de caràcter personal, ens ha semblat convenient no indicar els noms i els cognoms sencers.

Figura 65. Imatges i text de l'alumna AT per a la mostra «Mirades creuades», 2005. Extret de textos dels participants en el projecte. Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Figura 66. Imatges i text de l'alumna AS per a la mostra «Mirades creuades», 2005. Extret de textos dels participants en el projecte. Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Figura 67. Imatges i text de l'alumna CT per a la mostra «Mirades creuades», 2005. Extret de textos dels participants en el projecte. Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Com a complement de la mostra, es va editar el DVD *Projecte educatiu «Mirades creuades»*, amb imatges, textos i explicacions d'alguns dels adolescents.

Amb el desenvolupament de «Mirades creuades» el 2005, donem per finalitzada la descripció i l'anàlisi dels projectes portats a terme pel LdIA. La designació Laboratori de les Arts es va deixar d'usar l'any 2006, i el programa es va començar presentar a les escoles sota la denominació Activitats Educatives CaixaForum. Com ja s'ha comentat diverses vegades, algunes de les persones que formaven part de l'equip van continuar i continuen aportant els seus coneixements en diferents projectes educatius que es desenvolupen actualment vinculats a l'Obra Social Fundació "la Caixa".

Tot seguit, a través del punt de vista de diverses persones que van formar part de l'equip del LdIA, exposarem com un programa d'educació no formal va establir estrets vincles amb l'educació formal.

7.2.3. Integració dels recursos de l'educació artística no formal en la formal

Després d'haver descrit, al llarg dels capítols dedicats al programa del LdIA, de quina manera els diferents recursos penetraven en l'àmbit escolar, ens sembla adequat concloure la descripció del programa del LdIA mostrant el punt de vista d'alguns dels professionals que van formar part de l'equip. Tenint en compte el fil conductor de la recerca, exposarem, a partir de les seves consideracions, la relació que hi va haver entre l'educació artística no formal i la formal. Ho farem mitjançant les respostes obtingudes a quatre de les preguntes del qüestionari que vam elaborar adreçat a les persones que van formar part de l'equip del LdIA (vegeu totes les preguntes al capítol 2, «2.2.4. Qüestionaris amb preguntes concretes»). Les persones que responen a les preguntes són Isabel

aprendre? Sense límits previs. Evidentment, calia pensar que el principal usuari era el públic escolar, i els primers aliats, els docents, i que si aquests trobaven fórmules accessibles les adoptarien. Per tant, amb sentit comú s'intentava que el que es feia o es deia fos fàcil de traslladar a l'àmbit de l'escola. Poder pensar fora d'aquesta construcció (curricular i formal) possibilitava explorar noves maneres que anessin penetrant de forma indirecta en l'educació formal» (vegeu l'annex 3 IA).

- MA respon: «Amb la participació dels docents que acompanyaven els grups escolars en totes les parts de l'activitat, a les sales durant la primera part de la visita, i al LdIA després» (vegeu l'annex 3 MA).
- GdR respon: «Hi havia sempre un discurs molt ben pensat, un coneixement del que es volia transmetre en l'aspecte formal, de discurs, i tot el que era no formal s'hi podia encabir per transmetre-ho. Inconvenient: la mida de l'espai del LdIA era petita. No es van poder elaborar o aprofundir tots els discursos per diferents camins. I sempre em refereixo a la llibertat mental, però estàvem condicionats per un material pressupostari i un temps limitat de realització» (vegeu l'annex 3 GdR).
- MH respon: «Les propostes eren tan innovadores que atreïen els professors i els mestres d'art, que tornaven a cada nova proposta» (vegeu l'annex 3 MH).
- AJL respon: «Les reunions prèvies amb professors eren d'una gran utilitat i la crida a un desenvolupament (insuficientment explotat llavors) d'intel·ligència col·lectiva. També, en la participació amb els cercles universitaris i en la formació de futurs professors» (vegeu l'annex 3 AJL).
- ILI: sense resposta.
- EM respon: «Hi havia activitats específiques que els fomentaven, com ara les presentacions de professors, i especialment els cursos per a professors i les jornades o el treball entorn del projecte "mira!". Però cal dir que les mateixes activitats feien de "tret de sortida", ja que molts escollien el treball del trimestre en funció del que s'hi oferia d'activitats o tallers, i la mateixa manera de fer a les activitats es contagiava (reforçada moltes vegades per les mateixes presentacions, que incidien

en la metodologia, els objectius, etc.). Facilitaven un treball que el professor sol no podia començar, però que, en canvi, podia engegar al LdIA i després ampliar a l'aula, on disposava de més temps i d'un coneixement profund del seu grup. Per exemple, amb l'activitat "Diàlegs", molts professors van veure les possibilitats de la cultura visual i els avantatges de treballar a partir d'un món cultural ric propi dels seus alumnes, que els resultava especialment atractiu i que estimulava la seva creativitat, i que fins i tot arribava a qüestionar la unidireccionalitat. Crec que experiències com les del LdIA podien ajudar els professors a sortir també de la "cotilla" del currículum, o a veure que podien arribar a assolir-lo i obtenir les competències. Els projectes "mira!", "Districte 3" i "Mirades creuades", i activitats com "L'art per aprendre" o alguns dossiers, plantejaven propostes per fer a l'aula, i a un nivell més o menys profund anaven canviant la realitat que s'hi produïa» (vegeu l'annex 3 EM).

- GV respon: «Mirant d'oferir eines i recursos al professorat: des de cursos, tallers i jornades de reflexió fins a materials educatius en forma de dossiers o de materials en línia. L'enfocament d'aquestes accions i materials ha anat sempre més enllà del treball específic sobre un artista, una obra, un estil o un moviment, i s'ha tractat d'incorporar una visió àmplia lligada a la contemporaneïtat i a la realitat dels alumnes, així com un plantejament transversal dins del currículum escolar» (vegeu l'annex 3 GV).
- MV respon: «Els educadors i les educadores que passaven pel LdIA veien una nova manera de treballar la creativitat, a partir de la intuïció, la reflexió i el diàleg, ja que es donava veu als alumnes, que havien d'explicar i explicar-se a través del que feien, del que veien i del que sentien. Això ho sabem perquè hem parlat amb molts dels educadors, mestres i professors que van aplicar el mètode, la imatge, l'art com a activador d'activitat o reflexió» (vegeu l'annex 3 MV).

A continuació aportem les respostes a la pregunta setena, que continua aprofundint en el vincle que considerem que hi va haver entre l'educació no formal i

la formal. La qüestió plantejada era la següent: «De quina manera el programa del LdIA va contribuir a implementar una nova metodologia educativa, entorn de les arts visuals i plàstiques, a les escoles i els centres d'educació infantil, primària i secundària que participaven en les activitats?»:

- IA respon: «De forma indirecta. Sobretot per la manera com va passar a l'acció. No es va començar des de la teoria, sinó que es van compartir les estratègies des de la pràctica. L'escola va ser la que va validar el mètode amb la seva fidelitat i acceptació. Va ser qui va provar i aprovar els resultats, i llavors va decidir adoptar-lo. La teoria va venir després, quan ja es veien resultats tant a nivell quantitatiu com qualitatiu. El mètode no sortia de la universitat, sinó de la pràctica en un camp de proves molt segur i dotat de bon pressupost. Els programes i les activitats escolars que es feien al LdIA es pensaven específicament per als alumnes i el seu entorn, i això imagino que els donava credibilitat. A més, es compartien unes metodologies fàcils d'adaptar a l'àmbit escolar, si es volia» (vegeu l'annex 3 IA).
- MA respon: «Integrant aspectes diversos, a més de la creació o la reproducció de models o imatges a l'aula. Per exemple: la contemplació (més espiritual), l'observació (més objectiva), l'anàlisi i el gaudi en directe de l'objecte artístic real, material, físic...» (vegeu l'annex 3 MA).
- GdR respon: «De cop, els alumnes van creure que l'art es podia "domesticar" i fer-lo seu. Que l'artista no era algú dalt d'un pedestal. Fins i tot al teatre familiar, els personatges pintats tenien veu! Allò va ser una revolució per a les famílies, s'havia trobat la clau per apropar l'art als fills» (vegeu l'annex 3 GdR).
- MH respon: «El programa del LdIA va contribuir a implementar noves metodologies a l'hora d'afrontar la interpretació d'una obra d'art. En aquest sentit, l'experiència ha generat espectadors menys porucs a l'hora de deixar-se interrogar per l'art, especialment l'art contemporani, que suscita molts recels» (vegeu l'annex 3 MH).
- AJL respon: «Destacaria tres aspectes. Primer, la

- connexió amb la realitat i la contemporaneïtat. Tot i tractar-se d'exposicions antigues, la presència d'una exposició en el temps de la ciutat, així com el plantejament expositiu i explicatiu, generaven una força de discurs renovat. Segon, la connexió amb l'àmbit artístic. En molts casos, amb el mateix artista, però també a través dels oficis (restauradors, crítics, comissaris...). Tercer, la utilització de l'art com un element de pensament crític i participatiu, no tan sols contemplatiu i estètic. Va ser una relació en tots dos sentits que va ajudar a canviar la idiosincràsia dels museus i els centres d'art, enfocant la seva funció en el públic, i especialment en el públic escolar d'una manera completament diferent» (vegeu l'annex 3 AJL).
- ILI respon: «Els centres que hi participaven habitualment coneixien i confiaven en la qualitat de les activitats. La dinàmica partia de l'observació de les obres exposades, del diàleg obra-guia-grup, d'on sorgien conceptes clau per comprendre millor l'acte creatiu de l'autor. Les activitats que es proposaven partien de l'experimentació i del joc, i es tancaven amb una reflexió grupal. Crec que aquesta metodologia devia influir a l'hora de fer propostes als centres, ja que era una estructura que assegurava l'aprenentatge individual i col·lectiu. Al mateix temps, el factor joc, experiment, sorpresa..., el llançar-se a provar amb nous materials i procediments devia obrir també finestres als mestres per perdre la por a l'imprevisible» (vegeu l'annex 3 ILI).
- EM respon: «La veritat és que no hem seguit prou el rastre de l'empremta a les escoles, no ho hem estudiat sistemàticament. Hem tingut relació amb certes professores i escoles sobretot perquè hi assistien assíduament, i també, en alguns casos puntuals, hem rebut el resultat del treball a l'escola perquè ens ho han fet arribar expressament» (vegeu l'annex 3 EM).
- GV respon: «Tampoc no tenim estudis per mesurar-ho i verificar-ho, però, a través del contacte continuat amb els docents que han participat durant anys en el nostre programa d'activitats, tenim l'evidència que les propostes del LdIA han anat quallant en el plantejament de la seva metodo-

gia a l'aula» (vegeu l'annex 3 GV).

- MV respon: «Bé, potser ja he respost en part aquesta pregunta a la número 6. Però un altre punt és que els artistes han entrat a l'escola, i no només com a professors, sinó també com a dinamitzadors i generadors de noves experiències. Així mateix, també els alumnes han tingut la possibilitat d'entrar al taller d'un artista. Ara ja és una pràctica habitual anar a veure exposicions per aprendre, com si fos una part essencial de l'educació, ja que a l'àrea curricular és un dels punts que donen suport a l'aprenentatge global, incloent-hi l'aspecte emocional» (vegeu l'annex 3 MV).

A la desena pregunta del qüestionari insistíem en les contribucions concretes que considerem que el LdIA havia aportat a les escoles: «Quines propostes o activitats del programa destacaríem com a més representatives de la interacció entre el LdIA i les escoles o centres educatius?». Les respostes van ser les següents:

- IA respon: «Sobretot, haver ajudat a crear a les escoles l'hàbit d'assistir a activitats relacionades amb la cultura visual i amb l'oferta continuada de programació específicament pensada per a elles» (vegeu l'annex 3 IA).
- MA respon: «Les visites comentades a les exposicions amb els grups d'escolars, la interacció i la participació constant dels nois i noies. I després, entrar a l'espai del LdIA, treballar-hi manipulativament en grups petits i mostrar al grup gran la creació feta, un altre cop amb molta participació dels usuaris-creadors» (vegeu l'annex 3 MA).
- GdR respon: «No ho sé gaire bé, però recordo que s'enduïen algunes coses al centre per seguir treballant. Per a l'època que era, va ser tornar a embrutar-se els dits, literalment, i jugar amb el material. Moltes escoles havien deixat de fer-ho després de quaranta anys de dictadura. El LdIA va ser una molt bona experiència humana de vida. En dono gràcies ara, amb el temps encara més! Potser no va acabar de ser un veritable laboratori lliure de qual-sevol topall. Llàstima, perquè l'equip humà estava preparat per fer-ho» (vegeu l'annex 3 GdR).

- MH respon: «Per a mi, les que tenien a veure amb art i dansa (expressió corporal)» (vegeu l'annex 3 MH).
- AJL respon: «Les reunions prèvies explicatives. La d'interlocutor amb els artistes o les persones implicades. La de posada en valor de l'educació i la compressió i el treball de l'art» (vegeu l'annex 3 AJL).
- ILI: sense resposta.
- EM respon: «Els tallers, les visites-taller i les visites-taller dinamitzades, "Diàlegs", els concerts escolars, els cursos, les jornades, "mira!", "L'art per aprendre", "Cinema i debat", "Districte 3"... » (vegeu l'annex 3 EM).
- GV respon: «Bona part de les que he indicat a la pregunta 8. I, sobretot, poder oferir un programa continuat de visites i tallers a tots i cadascun dels centres» (vegeu l'annex 3 GV).
- MV respon: «Se'm fa difícil pensar només en una activitat. Les propostes per a mi més interessants van ser donar veu als alumnes, deixar anar la seva experimentació, que es trobessin bé en un espai destinat a la creativitat sense murs. El treball amb el públic, les escoles i el professorat va engegar una nova època, abans i després del LdIA» (vegeu l'annex 3 MV).

Ens ha semblat convenient acabar l'apartat amb un recull de les respostes obtingudes a la sisena pregunta del qüestionari: «Quina influència va tenir el programa del LdIA en l'aportació de canvis metodològics en l'educació formal i no formal?»:

- IA respon: «La veritat és que, amb el temps, es pot veure que allò que en aquell moment semblava estrany ara s'ha normalitzat i està. I això em sembla molt bo. Ara ja es parla de transversalitat i interdisciplinarietat pertot arreu. L'escola inclou de manera natural les visites als centres d'art i de cultura. Tots hem contribuït a canviar les coses. Aquest és el valor de la construcció des de tots. Ningú es pot atribuir el fet, però tots hi tenim molt a veure. El que sí és objectiu és que, quan el LdIA va començar, al nostre país hi havia poques propostes educatives d'art i amb poca visibilitat. Com sempre, de segur que s'estaven fent alguns

projectes diferents, però de poc ressò. L'avantatge és que la Fundació "la Caixa" tenia una bona posició pública i la va aprofitar amb projectes de molt bona qualitat. Va ser molt pionera a aportar programes tant de ciència com d'altres àmbits del coneixement» (vegeu l'annex 3 IA).

- MA: sense resposta.
- GdR respon: «A Catalunya va ser pioner, sens dubte. Ni el museu on vaig treballar anys després li arriba, encara actualment, a la sola de la sabata en proposta arriscada» (vegeu l'annex 3 GdR).
- MH respon: «Van crear escola. Els que hi vam treballar els hem aplicat en la nostra manera de treballar» (vegeu l'annex 3 MH).
- AJL respon: «La més gran de totes, la de desenvolupar un vincle entre els dos mons on els centres d'art s'han convertit en recursos de primer ordre en l'ensenyament, ajudant a posar en valor l'art i la tasca dels docents en aquest àmbit» (vegeu l'annex 3 AJL).
- ILI: sense resposta.
- EM respon: «La veritat és que no ho hem estudiat, i tampoc no hem recollit gaire el retorn; per tant, fa de mal dir. També és difícil saber quan el LdIA brindava un canvi metodològic, i fins a quin punt la gent que ja el volia fer era la que s'acostava al LdIA. Hi havia un grup de mestres que hi eren fidels: assistien a cursos, presentacions, etc. En ells és molt clar. Alguns d'ells sabem que n'han estat prescriptors. Però hi ha una gran quantitat de casos que són difícils de saber. Encara ara, no fa gaire, quan visitava escoles per triar la del meu fill, trobava escoles que desenvolupaven les activitats que havíem fet a CaixaForum (fins i tot en anys anteriors) inundant l'escola, gairebé com a projecte transversal d'escola, fins i tot havent vist només l'espai educatiu. També sé de professors que, en funció de les activitats que hi havia al LdIA, escollien el treball d'aquell trimestre i les activitats que farien a l'aula. Segurament al LdIA vam fer equip tots plegats: en equip i amb equip amb els col·laboradors es duïen a terme les activitats, i el professor, que molt sovint es trobava "sol", considerava l'activitat i el programa com una part del treball, i hi trobava l'ànim, la inspiració, per anar

- provant formes de treball diferent. Amb tot, ja parlem d'un mestre obert a novetats, disposat a sortir de l'aula amb els alumnes, en una escola que fa sortides a plàstica, etc. En la no formal, encara és més difícil de saber. Al LdIA sempre havíem entès que l'aprenentatge no és una prerrogativa de la infància i, per tant, havíem treballat molt amb adults, els quals penso que hem fet espectadors més actius, amb preguntes i eines per gaudir de les exposicions i de la cultura en general. Per a mi, un bon exemple seria el cafè-tertúlia, on la gent gran tenien la possibilitat de debatre i parlar lliurement del que havien vist, i era molt interessant com, cada vegada, es fidelitzaven més (participant en exposicions que no haurien triat a primera vista, com les d'art contemporani) i ampliaven la seva visió de l'art i de la llibertat d'expressió davant els fenòmens culturals. El LdIA va ser pioner a treballar activitats familiars, especialment les activitats familiars, dins exposicions com el "Bocabadart", projectes col·laboratius com el "Plat de Nadal" i els concerts familiars. En aquest aspecte, se'm fa impossible valorar quina ha estat l'aportació, perquè, per resumir-ho, diria que va obrir la porta a tot el que va venir després a molts museus i a la creació de nous hàbits en l'oci familiar cultural. Un cas molt important per a nosaltres va ser l'experiència de "Retorn al País de les Meravelles", amb cartelles creades pel públic» (vegeu l'annex 3 EM).
- GV respon: «No hem elaborat estudis que ens permetin mesurar aquesta influència. Ara bé, és clar que, quan va néixer el projecte, ja fa gairebé tres dècades, les iniciatives en l'àmbit de l'educació als museus i centres d'art eren pràcticament inexistentes, i sortosament, en l'actualitat, la major part dels centres les han incorporat. L'exemple del LdIA, que s'ha difós a través de la mateixa experiència, així com a través de la participació dels membres de l'equip impartint nombrosos cursos, jornades i simposis professionals, ha estat de segur molt rellevant en els canvis que s'han experimentat al llarg d'aquests anys» (vegeu l'annex 3 GV).
- MV respon: «Jo m'he adonat que els centres d'art han aplicat la metodologia perquè han vist que l'art és una font de coneixement. Ara, la in-

fluència s'ha expandit exponencialment. El projecte EART Experimentem amb l'Art ha estat, sens dubte, influït directament pel LdIA. Sense el LdIA, EART Experimentem amb l'Art probablement no existiria, i així a tots els centres d'art i museus que apliquen el que en diuen educació als museus, o altres noms, que és on desenvolupen projectes sorgits de la influència directe de l'embrí del LdIA» (vegeu l'annex 3 MV).

A partir de les diferents respostes obtingudes, sintetitzem a continuació la informació aportada per obtenir dades sobre els recursos utilitzats al LdIA per integrar l'educació artística no formal i la formal. Presentem tot seguit el recull resultant, en un redactat que aglutina les respostes en diferents categories.

Pel que fa a l'aprenentatge, es considera que els educadors, els docents, els alumnes i els col·laboradors que establien contacte amb el LdIA incorporaven una nova manera de treballar amb l'art, basada en la intuïció, la reflexió i el diàleg. S'integraven aspectes diversos com la contemplació, l'observació, l'anàlisi i el gaudi en directe de l'objecte artístic real. El programa de LdIA va contribuir a implementar noves metodologies a l'hora d'afrontar la interpretació d'una obra d'art. En destaquem tres aspectes rellevants: la connexió entre la realitat i la contemporaneïtat; la connexió amb l'àmbit artístic, i la utilització de l'art com a element de pensament crític i participatiu, no únicament contemplatiu i estètic. Així, els participants s'impregnaven d'un mètode d'intervenció activa que, més enllà del centre o museu, es podia aplicar a l'escola i a la vida quotidiana. Amb propostes innovadores s'atreïa el professorat perquè fessin nous plantejaments amb els alumnes. Hi havia projectes específics que fomentaven aquesta manera de fer, incidint directament en la formació dels docents, com ara les presentacions de les activitats, els cursos i les jornades.

Dins l'àmbit de la reflexió pedagògica, al LdIA s'intentava pensar amb una idea d'educació àmplia, sense límits ni restriccions d'institucions classificades com a formals o no formals, i en la qual tenien ca-

buda totes les edats i totes les persones. El fet de poder transmetre coneixements des d'una institució no formal, i fora de la constricció curricular, permetia explorar noves maneres d'entendre l'educació artística que incidien en l'educació formal. Es buscaven les fórmules adequades per poder-les expandir i adoptar fàcilment en tots els àmbits: formals, no formals i informals. S'intentava traslladar tot el que s'aprenia a l'àmbit escolar. Així mateix, es fomentava la participació en els cercles universitaris i en la formació de futurs docents.

Les experiències portades a terme al programa del LdIA incidien en l'àmbit escolar a l'hora d'enfocar les propostes curriculars des d'un punt de vista més obert. Sovint, molts docents escollien els treballs de cada trimestre a l'escola en funció de les activitats que s'oferien al LdIA. Es tractava d'incorporar una visió àmplia, vinculada a la contemporaneïtat i a la pròpia realitat dels alumnes, i de desenvolupar un plantejament més transversal dins del currículum escolar. Així es compartien estratègies d'aprenentatge. Els projectes i les activitats per a escolars que es feien al LdIA estaven pensats específicament per als alumnes i el seu entorn, i possiblement és això el que els donava credibilitat.

Per contagi, els artistes van començar a entrar a les escoles d'una manera més habitual, com a generadors de noves experiències, i els alumnes també van iniciar recorreguts als tallers d'artistes. Es va ajudar a normalitzar que les escoles incorporessin fer sortides amb els alumnes per veure exposicions d'art, i fins i tot es va acabar implementant aquesta pràctica educativa en el currículum. Les escoles van validar el mètode amb la seva fidelitat i acceptació, van provar i aprovar els resultats, fins a decidir adoptar-lo. El mètode no sortia de la universitat, naixia de la pràctica en un camp de proves molt segur i dotat d'un bon pressupost. Es transmetien unes metodologies que fàcilment s'adaptaven a l'àmbit escolar. A través de contactes esporàdics, hi havia evidències de la implementació de propostes diverses, plantejades des del LdIA, a les escoles.

Els centres que participaven habitualment en les activitats del LdIA coneixien i confiaven en la seva qualitat. Es proposaven activitats des de l'experimentació i el joc, i es tancaven amb una reflexió grupal. Aquesta metodologia devia influir a l'hora de fer propostes als centres, ja que era una estructura que assegurava l'aprenentatge individual i col·lectiu. El factor joc, l'experimentació, la sorpresa, el llançar-se a provar amb nous materials i procediments devia obrir també finestres al professorat per ajudar a perdre la por a allò imprevisible. Es va mantenir una relació amb docents d'escoles, sobretot perquè participaven assíduament en les activitats. En alguns casos puntuals, es va rebre el resultat de les propostes portades a terme a les escoles. Es va establir un vincle bidireccional que va ajudar a canviar la idiosincràsia dels museus i centres d'art, dirigint-se als públics, i concretament al públic escolar, d'una manera diferent. Destaquem que allò més interessant del programa va ser donar veu als escolars i als docents, amb la possibilitat d'experimentar propostes d'educació artística dins i fora de l'escola. Considerem que el treball generat al LdIA va engegar una nova època per a l'educació artística. També va ajudar les escoles a adquirir l'hàbit d'assistir a activitats vinculades a la cultura visual.

Com ja s'ha comentat, no s'han elaborat estudis que permetin mesurar la influència real que va tenir el programa del LdIA en la generació de canvis metodològics a les escoles, i tampoc no hi va haver un seguiment de l'empremta deixada als centres. Per tot el que hem recollit, podem concloure que va ser un programa pioner, ja que l'any 1987 hi havia poques iniciatives que experimentessin en l'educació artística a l'Estat espanyol des del vessant en què ho feia el LdIA.

Considerem que l'exemple del LdIA es va difondre mitjançant el desenvolupament del programa i, també, amb la participació dels membres de l'equip i dels col·laboradors en nombrosos cursos, jornades, projectes, treballs i simposis professionals. Estimem que la influència del LdIA s'ha expandit exponencialment a centres i museus, i també en la creació de no-

ves experiències d'educació artística. Entenem que algunes de les aportacions que s'aplicaven al LdIA i que eren innovadores als anys vuitanta i noranta, com ara la transversalitat i la interdisciplinarietat, s'han normalitzat i són presents a molts projectes d'educació no formal i formal. També actualment hi ha molts centres escolars que han incorporat d'una manera natural les visites educatives als centres d'art o museus. Trobem que la majoria de les persones que van participar en el programa van contribuir a fer-hi canvis, i també van incorporar una manera d'entendre l'educació artística com a valor de la construcció conjunta d'un projecte.

Estimem que va ser determinant que la Fundació "la Caixa" apostés per implementar projectes educatius de qualitat. Evidentment, també hi van tenir un paper essencial a l'hora d'incorporar les propostes a l'educació formal els docents que es van apropar al LdIA amb ganes de compartir, d'aprendre i d'innovar a les aules. Tal com ja hem avançat, és difícil saber l'àmbit real d'influència del programa. Després de tot el que s'ha exposat, podem considerar que el LdIA va ser innovador en la realització d'activitats d'educació visual i plàstica adequades a tots els públics: escolars, docents, famílies, gent gran, persones amb necessitats educatives... I, possiblement, va obrir la porta a altres propostes posteriors, contribuint a la generació de nous hàbits, tant en l'educació formal com en la no formal. Creiem que el LdIA va crear escola en les diverses persones que hi van tenir contacte, i que va ajudar a impulsar el necessari diàleg entre l'educació artística no formal i la formal.

Resultats, discussió i conclusions

Resultats

Mostrem els resultats descrivint i sintetitzant el conjunt de la informació procedent de la part empírica de la investigació sobre el programa del Laboratori de les Arts (que es desenvolupa de manera extensa als capítols 4, 5, 6 i 7) i que hem obtingut a través dels instruments de recollida de dades utilitzats (vegeu el capítol «2. Marc metodològic»).

El LdlA es va concebre com un programa d'educació artística no formal que va incidir en l'educació formal partint de la trajectòria que s'havia establert a l'Obra Social Infantil de la Caixa de Pensions «"la Caixa" a les escoles». Ambdós projectes es van crear dins del marc de la mateixa entitat i sota el lideratge de professionals que volien aconseguir un canvi social a través de l'educació artística i, en conseqüència, de la mateixa educació. Pel que fa a la programació d'activitats d'educació visual i plàstica a Barcelona, el LdlA va estar relacionat amb les propostes que s'oferien al Servei d'Exposicions de l'entitat, inicialment ubicat al Centre Cultural de la Fundació "la Caixa" Palau Macaya i, més endavant, a CaixaForum. Al LdlA, però, també es va desenvolupar una línia d'activitats artístiques que no estaven associades directament a les programacions d'exposicions. El nombre d'activitats diferents que es van arribar a fer adreçades a docents de l'educació reglada va ser molt elevat. Al llarg de la recerca aportem diverses dades estadístiques sobre el tema.

L'experiència del LdlA estava inspirada en l'Atelier des Enfants del Centre Georges Pompidou de París, i es va nodrir de les idees del Servei Educatiu del CAPC de Bordeus per implementar un projecte educatiu que incidia en l'accés a la cultura per a tothom i que buscava la implicació activa dels participants. El LdlA va néixer l'any 1987 i, a diferència d'altres propostes d'educació no formal dels anys vuitanta a l'Estat espanyol, disposava d'un espai permanent dissenyat expressament per fer-hi propostes educatives i adreçat als docents i a grups d'escolars de totes les etapes educatives. Desenvolupava els projectes des d'una mirada pròxima a l'art contem-

porani i fomentava una vivència integral dels aprenentatges. Més enllà de centrar la seva acció en els participants escolars, també va desenvolupar activitats per a tots els públics (familiar, adults, gent gran i persones amb necessitats educatives especials), fomentant una concepció holística que abraçava els àmbits educatius formal, no formal i informal.

Durant els seus dinou anys d'existència, va seguir un procés permanent d'experimentació i construcció de projectes, expandint-se i difonent les seves propostes arreu del territori espanyol. Sense poder aportar-ne xifres completes per la manca de registres exactes, podem estimar que centenars de docents i milers d'alumnes de totes les etapes educatives es van poder impregnar de la metodologia que emanava del LdlA. Ens consta que la participació d'escoles públiques en el programa va ser més nombrosa que la de les concertades o privades. Aquesta afirmació es basa en les diverses dades obtingudes sobre la matèria. Per l'alt nombre de participants registrat, podem assegurar que l'àmbit d'influència que es va exercir des d'un programa d'educació no formal en l'educació formal va ser molt significatiu.

Per desenvolupar el projecte d'educació artística del LdlA, adreçat a docents i grups d'escolars, es va tenir en compte la contribució activa de tots els participants: responsables, coordinadors, gestors, educadors, assessors, col·laboradors, docents i grups d'alumnes. L'estructura organitzativa de l'equip del LdlA funcionava a partir d'un grup permanent que assumia diverses tasques (direcció, gestió, coordinació, difusió, disseny d'activitats, realització de projectes, relacions humanes i altres competències) i la inclusió d'una gran diversitat de persones externes i amb formacions diferents (belles arts, història de l'art, magisteri, pedagogia, dansa, música, teatre, fotografia i altres àmbits molt variats). Aquesta composició va aportar una retroacció enriquidora al programa, facilitant que totes les persones que hi participaven poguessin aportar els seus coneixements i, al mateix, temps es nodrissin de la metodologia

que s'implementava. Abans de la realització de cada activitat, s'escollia els col·laboradors més adequats per portar a terme el projecte i, conjuntament amb l'equip del LdIA, s'elaborava un document amb els continguts implícits. Els educadors, que eren els responsables d'establir la comunicació amb els grups, disposaven del desenvolupament escrit de l'activitat. Al LdIA també s'organitzaven formacions, amb la participació dels autors dels projectes, per transmetre els continguts adequadament. En finalitzar cada activitat, els mateixos educadors que havien conduït la proposta redactaven una memòria escrita en la qual explicaven com havia funcionat. Aquesta dinàmica afavoria un procés de reflexió i millora amb vista a futures propostes.

En les activitats d'educació visual i plàstica que es portaven a terme al LdIA, hi havia una recerca permanent d'estratègies per acompanyar els participants en la descoberta del fet artístic, des de la proximitat i la pròpia experiència. Per aconseguir-ho, es fomentava l'experimentació, es transmetien rigorosament els continguts, es potenciava el diàleg i la reflexió entre les obres i els participants, i s'empraven recursos molt variats. L'equip del LdIA també va intervenir en els elements de comunicació de les exposicions, i va actuar en espais dins i fora de les mostres. Els continguts incorporaven diferents disciplines (història, dansa, fotografia, arquitectura, poesia, música, teatre...) i l'ús de diversos llenguatges verbals i no verbals, fent un tractament transversal dels coneixements. Es van dissenyar nous recursos i, també, uns dossiers amb diverses estratègies educatives perquè el professorat les pogués desenvolupar amb els seus alumnes. El LdIA va incidir en la formació dels docents per mitjà de presentacions, cursos, jornades, seminaris i sessions formatives. Es tenien en compte les necessitats del col·lectiu del professorat a l'hora d'elaborar nous projectes. Els docents agraiïen sentir-se acompanyats i ser part implicada en el programa. Al LdIA, el professorat rebia noves visions sobre l'educació artística, podia incorporar molts dels aspectes presents en l'art contemporani i se'l convidava a introduir noves experiències en els currículums escolars. D'aquesta manera, des d'un pro-

grama d'educació no formal s'ampliava la concepció de l'educació visual i plàstica en l'educació formal.

El programa del LdIA elaborava enquestes i estudis de públic per conèixer bé les necessitats dels usuaris, i reflexionava sobre els projectes implementats per poder-ne oferir de nous. Així mateix, va aconseguir participar en el disseny i l'elaboració dels textos de les sales d'exposicions, i intervenir en els materials de difusió per facilitar l'accés de tots els públics a la cultura. Al LdIA es va propiciar el desenvolupament de projectes portats a terme amb la col·laboració de tots els participants: equip del LdIA, artistes, educadors d'art, professorat i alumnes.

Per difondre les activitats, el LdIA va comptar amb l'edició de programes de difusió per a cada curs, que s'adreçaven als centres escolars. L'equip del LdIA redactava els continguts, que incloïen tota l'oferta de propostes, i també s'elaboraven programes específics per a algunes propostes concretes. S'establí contacte directament amb el professorat a través de la comunicació personal i trucades telefòniques. Alguns dels docents esperaven rebre els programes del LdIA per organitzar la programació de les assignatures que impartien a les escoles. Amb aquestes actuacions podem constatar de quina manera el programa d'educació no formal del LdIA s'adreçava a l'educació formal.

L'equip del LdIA va expandir la seva metodologia a través de la participació en conferències, cursos i seminaris a l'Estat espanyol, i també internacionalment. Va difondre el programa en publicacions, articles i dossiers adreçats a professors. Totes les persones que hi van participar es van impregnar d'una manera de concebre l'educació artística que van incorporar posteriorment en els diferents àmbits professionals en els quals van intervenir. Alguns mitjans de comunicació també van contribuir a difondre les activitats del programa. Al LdIA es van generar diferents recursos i materials que van servir d'inspiració per a altres programes educatius no formals i formals. La influència que va tenir el programa del LdIA la podem trobar a moltes de les propostes

d'educació artística que es porten a terme als centres CaixaForum de l'Estat espanyol, al programa d'educació no formal Experimentem amb l'Art, al programa *El arte de educar* del Museu del Prado de Madrid (2009-2014), a l'*Arqueta de l'antic Egipte*, del Museu Episcopal de Vic (2011), o a les maletes didàctiques «Art + Escola + Llum» (2015) i «Art + Escola + Buit» (2016), creades per ACVic Centre d'Arts Contemporànies en el marc del programa Art i Escola.

Que el LdIA formés part de la Fundació "la Caixa" va afavorir el desenvolupament del programa, ja que va permetre disposar d'un considerable pressupost per poder comptar amb excel·lents recursos humans i materials. El LdIA va deixar empremta i es va anar transformant progressivament dins la mateixa Fundació "la Caixa" per diferents motius. Entre aquests, apuntem els canvis socials i culturals que van arribar

Discussió

Plantegem la discussió oferint l'anàlisi i la interpretació dels resultats obtinguts descrits a l'apartat anterior. Per començar, tenint en compte que la recerca se centra en el diàleg entre l'educació no formal i l'educació formal, al capítol «3. Marc teòric. Interaccions entre l'educació formal i la no formal», hem revisat la bibliografia i hem estudiat investigacions que incideixen en els vincles entre els àmbits educatius formals i no formals per situar la investigació en un marc de referència.

Segons les aportacions de diversos pedagogs, observem que la classificació terminològica entre *educació formal*, *educació no formal* i *educació informal* és motiu de debat en l'àmbit acadèmic. Aquesta distinció, que va sorgir a la Conferència Internacional sobre la Crisi Mundial de l'Educació, celebrada l'any 1967 als Estats Units per proposar alternatives que complementessin l'educació reglada, ha estat desenvolupada i reflexionada per diversos pedagogs. Els estudis presents en la investigació consideren que és difícil determinar fins a on arriba cada àmbit, ja que

amb el segle XXI i que van propiciar noves necessitats d'actuació a l'entitat. A l'Estat espanyol, durant els anys noranta del segle XX, molts museus i centres d'art van anar normalitzant progressivament les actuacions educatives. Els docents van anar incorporant la necessitat de fer sortides culturals amb els grups d'escolars que complementaven el seu bagatge. La institució bancària "la Caixa" va apostar per la creació dels grans centres culturals anomenats CaixaForum arreu del territori espanyol. Amb la creació d'aquests centres, que ofereixen una gran diversificació de propostes i acullen nombrosos públics, l'entitat ha cobert l'eix cultural i ha obert, també, nous àmbits d'actuació enfocats a l'acció social. En aquesta nova línia, ha establert col·laboracions amb grans institucions culturals, com ara el Museu del Prado de Madrid, desenvolupant projectes conjunts d'educació artística.

s'acostumen a interrelacionar. Ressaltem els estudis fets per Jaume Trilla, professor universitari des de l'any 1976. Les seves aportacions incideixen en l'estudi de cada àmbit en profunditat, distingint coincidències i divergències, i consideren que l'educació és un procés present al llarg de la vida d'una persona i que les interaccions entre els diferents àmbits són constants.

En l'estudi sobre el LdIA, hem volgut incidir en el diàleg entre l'educació no formal i la formal considerant que l'expressió *educació no formal* es va introduir en el vocabulari pedagògic espanyol a principis dels anys vuitanta, i el programa del LdIA, iniciat l'any 1987, va ser qualificat amb aquesta denominació. També deixem constància que la impulsora del LdIA, Isabel Martínez, psicopedagoga i cap del Departament de Programes Educatius de la Fundació "la Caixa", tenia molt present en les seves actuacions pedagògiques la integració dels àmbits educatius no formals i formals. La mateixa Martínez, combregant amb les idees dels pedagogs Jaume Trilla i Josep M.

Puig, els havia convidat a participar en una formació adreçada a educadors del programa «"la Caixa" a les escoles», i també havia promogut la publicació d'alguns articles seus que reflexionen sobre la concepció de l'educació formal, no formal i informal a la revista *Papers*. Així, les persones de l'equip del LdIA s'havien impregnat de la concepció pedagògica respecte de les convergències i les divergències entre aquests tres contextos.

Amb relació al tractament de les disciplines artístiques, la tendència manifestada a través de les aportacions dels diversos autors, debats i publicacions que reflexionen sobre els contextos educatius formals i no formals es troba en la línia plantejada anteriorment. Sense entrar en concrecions que ja han quedat paleses en el marc teòric, podem afirmar que la tendència general s'expressa en el sentit que, malgrat les particularitats presents en cada context, hi ha la necessitat d'establir vincles i col·laboracions entre ambdues categories. Aquest requisit de crear sinergies és també present a l'actual desplegament curricular del Departament d'Ensenyament corresponent a l'àmbit artístic en l'educació primària.

En el plantejament de l'educació artística en contextos no formals, destaquem la recent investigació de la professora Núria Obiols. La publicació esmentada, que ha sortit a la llum aquest mateix any, analitza diversos camps i entorns artístics per constatar l'increment del nombre d'entitats en l'àmbit no formal a partir dels anys noranta del segle XX que busquen vincular-se a l'educació formal. En aquests sentit, també hem esmentat diferents autors que fan referència a propostes educatives d'alguns museus d'art centrades en la col·laboració entre institucions museístiques i escolars.

Les recerques, les publicacions i els seminaris que presentem consideren la necessitat d'establir connexions i vincles entre la comunitat artística i l'educativa. Més enllà de les distincions categòriques establertes de formal i no formal, entenem l'educació com un tot que forma part del bagatge cultural de les persones. Així doncs, considerem que el LdIA va

ser un programa exemplar perquè va aconseguir incidir en una concepció holística dels aprenentatges, i aquesta recerca descriu, al llarg dels seus capítols, de quina manera els diferents agents implicats en l'educació contribuïen a aquesta concepció.

D'aquí sorgeix la necessitat d'aquesta investigació: divulgar, d'una manera contrastada i argumentada, un programa que va ser pioner al seu dia amb la finalitat de desenvolupar dinàmiques per aproximar les escoles a l'art des d'una mirada integradora.

A continuació, a l'apartat de les conclusions donem una resposta resumida a les preguntes d'investigació formulades i vinculades als objectius de la recerca assolits i descrits al llarg del document. Les qüestions se centren en vuit nuclis bàsics: l'entorn i el context, els referents, els atributs de l'equip, els motius de la fi del programa, la interacció entre el Laboratori de les Arts i les escoles, el fet de ser un programa pioner, la influència que aquest programa va tenir en les persones i, finalment, l'empremta del programa en projectes actuals.

Conclusions

Després d'haver considerat els resultats obtinguts, posem fi a la investigació presentant les principals troballes i les propostes que se'n deriven. Ho fem respondent a l'objectiu general, als objectius específics i a les preguntes de recerca. Acabem oferint els límits de la recerca, noves propostes de millora i línies futures d'estudi.

Tal com hem referenciat al capítol 1 («1.2. El disseny de l'estudi»), des del començament de la recerca ens proposàvem assolir un objectiu general, que pretenia emmarcar la investigació àmpliament i que es concretava en tres objectius específics vinculats al marc epistemològic i pedagògic. Aquests objectius específics ens conduïen a la formulació de vuit preguntes d'investigació. En concloure la investigació, és important comprovar si aquests objectius s'han aconseguit amb l'estudi dut a terme i si les preguntes que ens hem formulat s'han pogut validar. Exposem, doncs, les conclusions associant-les a cadascun dels objectius i de les preguntes d'investigació proposades.

En primer lloc, volem recordar l'objectiu general de la recerca:

- Descriure i analitzar el programa que, dins l'àmbit de les arts visuals i plàstiques, el Laboratori de les Arts va oferir a les escoles, per determinar el seu abast en l'educació no formal i la formal.

Ens proposem validar aquest ampli objectiu a partir de presentar el resultat per a cadascun dels tres objectius específics, incloent-hi la resposta a les preguntes que hi estan relacionades, i que exposem a continuació.

Objectiu 1.

Cercar, seleccionar, classificar i analitzar la informació i la documentació relativa al posicionament pedagògic i a la gestió del LdIA.

Hem assolit amb escreix aquest objectiu revisant nombrosos documents i complint el propòsit de conèixer el parer de diferents persones que van estar implicades en el programa. Arran de la petició que vam fer a l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa" per obtenir documents que havien format part del programa del LdIA, vam aconseguir un nombre ingent de recursos materials i digitals que no havien estat ordenats anteriorment i que vam haver de classificar. La cerca documental es va ampliar amb la tria d'autors dels àmbits formals i no formals, i també es va complementar amb diversos referents de l'educació artística. El contacte amb professionals que havien format part del programa del LdIA ens ha permès disposar d'informació de testimonis presencials. A partir de la intensa tasca de recerca d'informació, s'ha aconseguit una fructífera comesa de classificació i selecció de les dades, que, un cop organitzades, hem pogut contrastar i analitzar.

Amb relació a aquest primer objectiu, contestem quatre de les preguntes d'investigació:

1. **Quin entorn va propiciar la gestació i la creació del LdIA?**

El procés d'obertura que va experimentar l'Estat espanyol als anys setanta, juntament amb el desenvolupament econòmic i social que va comportar l'arribada de la democràcia, va provocar que la cultura artística s'incorporés a la societat amb accions que propiciaven l'accés de tots els públics als museus i, en conseqüència, el naixement de projectes educatius. Dins d'aquesta conjuntura, l'any 1977, des de l'Obra Social "la Caixa" es va impulsar el programa «"la Caixa" a les escoles»,

adreçat als centres escolars de Catalunya, les Balears i Andorra. El LdIA va sorgir el 1987 en el marc del programa esmentat, inspirat en les accions que es portaven a terme en espais educatius de centres culturals francesos. Als anys vuitanta, en alguns entorns culturals de Barcelona es reivindicava la participació activa del públic en els esdeveniments culturals, i es volia aconseguir que l'art formés part de la vida de les persones.

2. En quins referents ens podem basar, per establir vincles entre l'educació artística no formal i la formal, que es corresponguin amb l'acció desenvolupada al LdIA?

Hem dedicat el capítol «3. Marc teòric. Interaccions entre l'educació formal i la no formal» a mostrar aquests referents. Hem buscat autors que aportessin informació de tots dos àmbits per emmarcar adequadament el tema d'estudi. Ens hem basat en les investigacions de diferents professionals de l'àmbit pedagògic i artístic de l'Estat espanyol per trobar uns referents que tinguessin punts en comú amb el programa del LdIA i que ens permetessin fer-hi connexions. Així, hem buscat les tendències actuals que, tal com es plantejava també al LdIA, expressen la importància d'establir estrets nexes de col·laboració entre l'educació no formal i la formal.

3. Quins atributs definien l'equip de professionals del LdIA?

Es tractava d'uns directius sensibles a les necessitats socials, amb una àmplia visió pedagògica i una perspectiva integradora de l'educació, que van potenciar la formació d'un equip permanent intern constituït per professionals de diferents especialitats. Així mateix, van facilitar la participació de molts especialistes externs (educadors, assessors i col·laboradors) que es buscaven des de l'equip en funció de les necessitats de cada projecte. D'aquesta manera es va constituir un sistema de funcionament molt enriquidor que es nodria amb les aportacions de tots els participants. Entre les diferents formacions de les persones que van intervenir formant part del programa, destaquem

els perfils següents: professors, pedagogs, artistes, historiadors, fotògrafs, actors, ballarins, músics, comissaris, dissenyadors, escriptors, filòsofs i arquitectes.

4. Quins motius van determinar la fi del programa del LdIA?

Al llarg de dinou anys d'existència, el programa va incorporar diverses transformacions, moltes de les quals estaven vinculades a la gestió de la Fundació "la Caixa". Com ja hem apuntat a l'apartat de resultats, els canvis socials i culturals de principis del segle XXI van propiciar també variacions en l'orientació de l'entitat, com ara la inclusió del programa del LdIA sota la marca CaixaForum. Aquesta decisió va ser determinant pel que fa a la finalització definitiva del LdIA. Aquest, però, va continuar existint, tot i que amb moltes modificacions i sota el nom d'Activitats Educatives CaixaForum.

Objectiu 2.

Identificar i analitzar els projectes, les activitats i els recursos vinculats a l'educació visual i plàstica adreçats a contextos escolars.

Hem aconseguit identificar la major part dels projectes, les activitats i els recursos que es van arribar a desenvolupar des del programa del LdIA. Per analitzar-los, els hem presentat en diferents classificacions al llarg dels capítols de la investigació. Hem constatat que, per a cada activitat, es duia a terme un projecte diferent, i que van ser nombrosos els recursos d'educació visual i plàstica que el LdIA va aportar als docents i als grups d'escolars. Hem elaborat diferents quadres que incorporen dades de les diverses tipologies d'activitats que es van arribar a fer, i hem fet un buidatge de la informació obtinguda. El LdIA va ser un programa experimental en procés permanent de construcció que, al llarg de dinou anys d'existència, va generar innovadores propostes.

Vinculades al segon objectiu, responem a les dues preguntes següents:

5. Quina va ser la interacció entre el LdIA i les escoles?

Des del programa, es va buscar la complicitat, la col·laboració i la implicació del professorat i dels grups d'alumnes de totes les etapes educatives que hi participaven. Per aconseguir-ho, l'equip del LdIA va desplegar diverses estratègies. Pel que fa a la comunicació, va fomentar el tracte personal, va difondre adequadament les activitats i va fer enquestes i estudis de públic per atendre totes les demandes. Va oferir molts tipus d'activitats que, a través de les arts, incloïen un tractament transversal dels coneixements, algunes de les quals estaven vinculades a les exposicions que s'oferien des del Servei d'Exposicions del Centre Cultural Palau Macaya, la Sala Catalunya i CaixaForum, i d'altres que no hi estaven vinculades. També va portar a terme nombroses formacions i publicacions adreçades als docents, i va oferir recursos per ser aplicats dins del marc escolar, amb la implicació conjunta dels membres de l'equip, els docents, els alumnes i els artistes.

6. Va ser el LdIA un programa d'educació artística pioner a l'Estat espanyol?

Afirmem que sí que ho va ser perquè, a finals dels anys vuitanta, no hem trobat indicis de cap altre programa amb característiques similars a tot el territori. El LdIA va disposar d'un espai propi per fer-hi exclusivament activitats d'educació artística i amb pluralitat de funcions, per adaptar-se a les necessitats de cada proposta. Va implementar un programa experimental per a docents i escolars de totes les etapes, a través d'una construcció permanent i mitjançant activitats molt diverses centrades en l'art contemporani. En el seu desenvolupament, va incidir en un plantejament transversal dels coneixements a través de l'art i va generar nous recursos educatius. Tot i tractar-se d'un programa d'educació no formal, va oferir nombroses propostes per incidir en l'educació formal.

Objectiu 3.

Extreure els trets identitaris del programa del LdIA.

Els hem aconseguit a partir de la revisió de la documentació obtinguda i de la sistematització de les dades. Exposem organitzadament els trets sintetitzats, que queden expressats als diferents capítols dedicats a la descripció i l'anàlisi del LdIA.

Pel que fa a les aportacions pedagògiques, des del LdIA es va impulsar una educació de les arts basada en l'experimentació, la interdisciplinarietat i el foment de la creativitat, per implementar experiències educatives enfocades en l'art contemporani. El programa ho va aconseguir fomentant l'observació, el diàleg, la reflexió, el joc, la manipulació d'objectes i el treball en equip. S'acostumava a potenciar l'ús de recursos múltiples i un llenguatge adequat a cada receptor. Al LdIA es buscava una relació sensible entre l'entorn i la vida, transmetent els continguts rigorosament i, alhora, propiciant que els participants tinguessin un contacte directe i vivencial amb l'art a través de la seva participació activa, des de l'experiència pròpia de cada persona, amb una perspectiva artística no acadèmica i establint vincles reals i significatius amb la quotidianitat. Per desenvolupar els projectes, es tenia en compte la importància d'integrar el pensament en l'acció. El LdIA va concebre activitats, seminaris, debats i publicacions per a docents que replantejaven la concepció de l'educació artística. Així, després de conèixer les necessitats dels usuaris mitjançant enquestes i estudis de públic, es buscaven estratègies d'aprenentatge per a tots els públics i totes les edats. L'equip del LdIA va cercar també la manera de poder intervenir en el procés de generació de les exposicions de la institució, proposant un enfocament més didàctic dels plantejaments.

Amb relació als recursos humans i materials, des del programa es va promoure el treball desenvolupat per un equip de professionals, i es va tenir en compte la seva participació. Es van dissenyar i portar a terme projectes que integraven l'art i l'educació a través de

la col·laboració de l'equip del LdlA, especialistes, artistes, docents i escolars. El LdlA va disposar d'un espai físic dedicat exclusivament a la promoció de l'educació artística. Va crear nous recursos, com ara la maleta pedagògica «Visca el color!», que itinerava per les escoles, inicialment de Catalunya i més endavant del territori espanyol, i va dissenyar uns «carros» amb propostes i materials diversos per portar a terme dinàmiques pedagògiques a les sales d'exposicions. Des del programa, es va crear una línia de publicacions informatives adreçades a docents, estudiants i persones interessades en l'art, amb la idea de divulgar els coneixements desenvolupats al LdlA.

Després d'especificar els trets esmentats, podem afirmar amb certesa que el programa del LdlA va establir uns vincles significatius entre l'educació formal i la no formal, per incidir directament en un nou enfocament a l'hora de transmetre i rebre aprenentatges artístics.

Pel que fa al tercer objectiu, contestem les dues últimes qüestions:

7. Quina influència va exercir la metodologia aplicada al LdlA en les persones que hi van establir contacte?

El programa del LdlA va oferir una nova manera d'entendre l'educació artística als membres de l'equip de base, els educadors, els col·laboradors, els assessors, els docents i els alumnes que hi van participar. Totes aquestes persones van tenir la possibilitat d'impregnar-se d'una metodologia que trencava molts dels esquemes més arrelats. Després d'establir contacte amb el LdlA, diferents membres de l'equip, educadors, col·laboradors i assessors van continuar aportant l'experiència adquirida en àmbits d'educació no formal i formal. El LdlA també va suposar una transformació en la manera de concebre l'educació artística que tenien alguns dels docents i els alumnes que hi van participar. Per a altres professors, va ser un programa que els va servir de suport a l'hora d'implementar a les aules noves propostes, des d'un punt de vista creatiu i transversal. El LdlA

va contribuir al creixement professional de les persones que hi van establir contacte, tant des de l'àmbit no formal com del formal.

8. En quins projectes actuals podem considerar que continua vigent la pedagogia del LdlA?

Continua vigent, tot i que amb l'aplicació de criteris pedagògics diferents, en les activitats d'educació artística que es porten a terme als diferents centres CaixaForum del territori espanyol. Per la col·laboració de la Fundació "la Caixa" i la implicació en el projecte de persones que havien format part de l'equip permanent del LdlA, podem trobar la seva influència en el programa *El arte de educar* del Museu del Prado de Madrid. Per les diferents connexions que hem presentat al llarg de la investigació, podem afirmar que la seva influència ha estat determinant en la generació de diversos projectes d'educació artística no formal, com ara Experimentem amb l'Art i els Serveis Educatius del Museu Episcopal de Vic i d'ACVic Centre d'Arts Contemporànies. També considerem que continua vigent en diferents àmbits d'educació formal per la influència de professors, educadors i col·laboradors que actualment exerceixen la docència i que es van impregnar de la metodologia del LdlA.

Després d'haver donat resposta als objectius i a les seves preguntes implícites, arribem al final de la investigació explicitant-ne els límits i obrint algunes línies futures d'estudi que se'n poden derivar.

Podem establir que la limitació principal ha consistit a centrar la investigació en la descripció i l'anàlisi de les activitats d'educació visual i plàstica que, des del LdlA a Barcelona, es van adreçar exclusivament a docents i grups d'escolars. Tenint en compte que el LdlA va ser un programa que es va expandir per una bona part del territori espanyol, es podria ampliar la recerca incorporant totes les propostes que es van arribar a fer més enllà de la ciutat de Barcelona. També seria interessant per a futures investigacions incloure-hi les activitats adreçades a tots els públics:

famílies, gent gran, persones amb necessitats educatives especials i adults.

Una vegada acabada la investigació, creiem que ara seria el moment adequat de donar-hi continuïtat portant a terme el primer projecte que ens vam proposar fer, i que vam titular *La influència del Laboratori de les Arts de la Fundació "la Caixa" en altres contextos d'educació artística*. La seva realització podria posar en evidència l'aportació del LdlA a diferents museus, centres, espais d'art i escoles de l'Estat espanyol. Una investigació d'aquestes característiques permetria mesurar la dimensió de la influència real que va tenir el programa del LdlA en la introducció de canvis en les situacions d'ensenyament-aprenentatge en l'educació no formal i la formal.

D'altra banda, i tenint en compte que el LdlA va comptar amb una programació d'educació musical destacable, i que també va portar a terme activitats vinculades a àmbits culturals diversos com el teatre, la literatura, la societat i la filosofia, considerem que seria bo poder incorporar la descripció i l'anàlisi de totes aquestes activitats en futurs estudis. En aquest sentit, al llarg de la recerca hem pogut constatar la innovació que va representar per a l'àmbit educatiu la creació del programa «"la Caixa" a les escoles», projecte des del qual es va generar el LdlA i que oferia activitats que integraven diverses disciplines i que aportaven, des d'un programa d'educació no formal, propostes per ser portades a terme dins l'àmbit de l'educació formal.

Després d'haver apuntat diverses idees prospectives, hem volgut donar continuïtat a la recerca obrint futures línies d'investigació relacionades. Concloem l'estudi constatant que el Laboratori de les Arts va ser un programa exemplar d'educació no formal que va establir veritables diàlegs d'art amb l'educació formal. Desitgem que les dades que aportem siguin útils per continuar avançant en la implementació de propostes educatives que, amb l'art i a través de l'art, incideixin transversalment en la descoberta d'un mateix, dels altres i, per extensió, també del món.

Referències bibliogràfiques

- Abad, I. (1994). El Labo. Dins G. Valls (Coord.), *Papers: Laboratori de les Arts 1987-1994*. (pp. 95-105). Barcelona: Fundació "la Caixa".
- Abad, I. (1997, setembre 5). O Laboratorio das Artes. *Suplemento. Correo Galego*, pp.10-11.
- Abad, I. (1999). Barcelona's Art Laboratory. *Engage in the Visual Arts. The Arts Council of England*, 6, 32-34.
- Abad, I. (2001). Hacia una nueva definición de los departamentos educativos en los museos. Dins M. Burguet, O. Cubides, M. Palau i E. Romero (Coords.), *La responsabilidad social en la educación. xix Jornadas Interdisciplinares. Ámbito María Corral de Investigación y Difusión* (pp. 217-222). Barcelona: Edimurtra.
- Abad, I., Valls, G., i Sampietro, M. (1999, abril 16). Cómo hay que enseñar arte a los niños: La pedagogía sobre las actividades artísticas. *La Vanguardia*, pp. 6-7.
- Abad, J. (2003). El Laboratorio de las Artes: Servicio Educativo de la Fundación "la Caixa". Caixa-Forum de Barcelona. *Indivisa*, 6, 14-16.
- Acaso, M. (2009). *La educación artística no son manualidades: Nuevas prácticas en la enseñanza de las artes y la cultura visual*. Madrid: Catarata.
- Acaso, M., i Megías, C. (2017). *Art Thinking: Cómo el arte puede transformar la educación*. Barcelona: Paidós.
- ACVic. (2017). *Art + Escola + Caos: Art i Escola 2016-2017*. Vic: ACVic Centre d'Arts Contemporànies.
- ACVic. (2019). *Centre d'Arts Contemporànies*. Recuperat de <https://www.acvic.org/ca/que-es>
- ACVic, H. Associació per a les Arts Contemporànies i Eumo Editorial. (2009). *Art i Joc*. Vic: ACVic Centre d'Arts Contemporànies.
- Alsina, P. (2012). La competencia cultural y artística es un puente entre la escuela y el mundo exterior. Dins P. Alsina i A. Giráldez (Coords.), *7 ideas clave: La competencia cultural y artística* (pp.15-35). Barcelona: Graó.
- Alsina, P., i Giráldez, A. (Coords.). (2012). *7 ideas clave: La competencia cultural y artística*. Barcelona: Graó.
- @museum. (2005). *Mite! Teacherr's Kit 1*. Japan.
- Antúñez, N., Ávila, N., i Gutiérrez, T. (2008). El educador de museos como agitador político: El sistema de formación de formadores en el método MUPAI. Dins *I Congreso Internacional: Los Museos en la Educación: 9, 10 y 11 de abril* (pp. 305-310). Madrid: Museo Thyssen-Bornemisza.
- Aran, S. (1990). El Laboratorio de les Arts: Una mirada encantada cap a l'art. Àrea Educativa. Fundació Caixa de Pensions, *Papers*, 2, 6-10.
- Arenas, A. (1994). Què és l'art modern? i altres preguntes difícils. Dins G. Valls (Coord.), *Papers: Laboratori de les Arts 1987-1994*. (pp. 33-39). Barcelona: Fundació "la Caixa".
- Arnheim, R. (2010). *Consideraciones sobre la educación artística*. (5a ed.). Barcelona: Paidós.
- Art i Escola. (2019). Recuperat de <https://www.artiescola.cat/ca/>
- Artigas, J. (1992). El Laboratorio de las Artes. *Primeras Noticias. Comunicación y Pedagogía*, pp. 22-23.
- Bamford, A. (2009). *El Factor ¡Wuuu!: El papel de las artes en la educación*. Barcelona: Octaedro.

- Baranera, N. (2014). *Una mirada a l'educació a través de les arts plàstiques* (Trellat de Fi de Grau Universitat de Vic, Catalunya). Recuperat de http://repositori.uvic.cat/bitstream/handle/10854/3348/trealu_a2014_baranera_nuria_mirada_educacio_traves.pdf?sequence=3&isAllowed=y
- Batlló, M. (1992). Educar en les arts. *Crònica d'Ensenyament. Departament d'Ensenyament de la Generalitat de Catalunya*, 47, 48.
- Beaufrère, D. (1994). Els tallers de la mirada. Dins G. Valls (Coord.), *Papers: Laboratori de les Arts 1987-1994*. (pp. 19-23). Barcelona: Fundació "la Caixa".
- Benito, R. (2016). *Guia per elaborar citacions bibliogràfiques en format APA (2a ed.)*. Recuperat de http://dspace.uvic.cat/xmlui/bitstream/handle/10854/4668/altres_a2016_guia_per_elaborar_citacions_2a_ed.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Berrocal, M. (2017). *ExpressArt. Museo portátil*. Recuperat 19 desembre 2018, de <http://martaberrocal.org/es/expressart-museo-portatil/>
- Bosch, E. (1994). Una proposta per aproximar-se al món de les arts: La capsula màgica. Dins G. Valls (Coord.), *Papers: Laboratori de les Arts 1987-1994*. (pp. 107-116). Barcelona: Fundació "la Caixa".
- Bosch, E. (2017). *Arts, educació i vida urbana*. Recuperat de http://eulaliabosch.net/ex_01_criatures_misterioses.html
- Bosch, E. (2018). Algunes idees sobre l'espècie humana. *Més enllà del binomi cultura i educació: aproximacions des de l'àmbit local*. (pp. 11-16). Barcelona: Diputació.
- Bruner, J. (1997). *La educació, porta de la cultura*. Madrid: Visor.
- Burset, S. (2012). La dimensió artística de la competència cultural y artística comprende la apreciación, el disfrute y la expresión artística. Dins P. Alsina i A. Giráldez (Coords.), *7 ideas clave: La competencia cultural y artística* (pp. 65-84). Barcelona: Graó.
- Burset, S. (2017). La didáctica de las artes plásticas: entre lo visual, lo visible y lo invisible. *Didacticae*, 2, 105-118. doi: 10.1344.
- Caivano, F. (1988). Sobre l'educació artística. El segrest de l'entorn. *Papers* [juny 88], 2-3.
- Calaf, R., i Fontal, O. (2010). *Cómo enseñar arte en la escuela*. Madrid: Síntesis.
- Camors, J. (2009). Educación No Formal: Política educativa del MEC 2005 – 2009. Dins M. Morales (Comp.), *Educación no formal. Una oportunidad para aprender* (pp.23-38). Uruguay: Dirección de Educación.
- Carbó, G. (2018). Educació cultural, artística i estètica des de la diversitat. *Més enllà del binomi cultura i educació: aproximacions des de l'àmbit local*. (pp. 18-28). Barcelona: Diputació.
- Castells, A. (2001, abril 27). Benvinguts a la infància. *Avui*, p. 42.
- Centre National d'Art et de Culture Georges Pompidou (1976). *Dossier de presse*. Recuperat 11 març 2018, de <https://www.centrepompidou.fr/media/document/14/26/14266d6c27312b90778251a533bf4838/normal.pdf>
- Chaplin, Ch. (1936). *Les temps modernes*. (2018). Recuperat de https://www.youtube.com/watch?v=XHdyZs_2VFE
- Cirera, A. (2009). Maternitats medievals al MEV. *Art i Maternitat* (pp. 49-71). Vic: H. Associació per a les Arts Contemporànies i Eumo.
- Cirera, A., Goñi, L., Martínez, J., Morrerres, L., Pradell, E., Sadurní, B., Sánchez, V., i Gustems, J. (2014). Art i Escola: Confluències entre la pràctica artística i educativa. *ArtsEduca*, 8, 9-21.
- Cirera, A. (2015). *La influència de l'espai en els aprenentatges: Estudi de les aules d'Educació Visual i Plàstica en el Grau de Mestre d'Educació Infantil de les facultats d'educació de la província de Barcelona* (Trellat de Fi de Màster, Universitat de Barcelona, Catalunya) (no publicat). Recuperat de <http://hdl.handle.net/10854/4963>
- Cirera, T. (2018). *Materials educatius*. Recuperat 24 setembre 2018, de <http://materialeduc.net/>
- Colom, A.J. (2005). Continuidad y complementariedad entre la Educación formal y no formal. *Revista de educación: educación no formal*, 338, 9-22.
- Comas, C., i Cirera, A. (2011). Experiències d'art. *In-fan-ci-a. Revista de l'associació de mestres Rosa Sensat*, 179, 35-39.
- Comunidad Escolar. (1991, maig 29). Informació, p. 12.
- Contreras, J., i Pérez de Lara, N. (Comps.). (2013). *Investigar la experiència educativa* (2ª ed.). Madrid: Morata.
- Coromina, M., i Plana, T. (2003). *Districte 3. Una mirada jove al barri*. Servei Educatiu – Laboratori de les Arts. Fundació "la Caixa" [Full de sala].
- De Pascual, A., i Lanau, D. (2018). *El arte es una forma de hacer (no una cosa que se hace)*. Madrid: Catarata.
- Delimata, J. (1995). Abocabadart: jouer au musée. *Dada, Première Revue d'Art pour Enfant de 6 à 106 ans*, 25, 30-32.
- Dewey, J. (1918). *Las escuelas del mañana*. Madrid: Librería Sucursal de Hernando
- DIEC2. (2018). *Diccionari de la Llengua Catalana*. Recuperat de <https://dlc.iec.cat/>
- Diputació de Barcelona. (2018). *Més enllà del binomi cultura i educació: aproximacions des de l'àmbit local*. Sèrie Cultura, 2. Barcelona: Diputació.
- EART Experimentem amb l'Art (2012). Recuperat 22 febrer 2019, de <http://www.experimentem.org/>
- Eco, U. (2013). *Cómo se hace una tesis*. Barcelona: Gedisa.
- Edu3.cat. Generalitat de Catalunya. (1996). *El Laboratori de les Arts (Fundació "la Caixa" de Barcelona)*. Recuperat 14 setembre 2017, de http://www.edu3.cat/Edu3tv/Cerca?p_cp=1&p_ex=laboratori+de+les+arts&x=0&y=0
- El Mundo. (2003, maig 16). Una mirada joven al barrio de Sants-Montjuïc: La muestra fotográfica está compuesta por ocho reportajes plurales y comprometidos.
- El País. (2002, maig 5). Miradas jóvenes, p. 20.
- El Periódico. (2003, maig 16). Sants-Montjuïc visto por los más jóvenes.
- Efland, A.D. (2003). *La educación en el arte posmoderno*. Barcelona: Paidós.
- Erra, X. (2013). Recuperat 24 setembre 2018, de <http://xaviererra.com/>
- Fundació Bancària Caixa d'Estalvis i Pensions de Barcelona "la Caixa". (2002). *Col·lecció d'Art Contemporani Fundació "la Caixa"*. Recuperat de https://premsa.lacaixa.es/obrasocial/col-leccion-d-art-contemporani-br-fundacio-la-caixa__816-c-3371__.html
- Fundació Caixa de Pensions. (1987). *Visca el color!*. Barcelona: Fundació Caixa de Pensions.

- Fundació Caixa de Pensions. (1988). «"la Caixa" a les escoles». *Curs 1988-1989*. [Programa de difusió].
- Fundació Caixa de Pensions. (1989a). «"la Caixa" a les escoles»: *Maletes pedagògiques*. [Carpetes de difusió].
- Fundació Caixa de Pensions. (1989b). *Marià Fortuny i Dibuixos Philip Guston. Laboratori de les Arts*. [Desplegables].
- Fundació Caixa de Pensions. (1989c). Programa d'activitats «"la Caixa" a les escoles». *Curs 1989-1990*. [Programa de difusió].
- Fundació Caixa de Pensions. (1990a). *Papers. Àrea Educativa, 2*.
- Fundació Caixa de Pensions. (1990b). Ambiente y educación. Apuntes sobre educación no formal. *Papers. Àrea Educativa: Documentos*. [Monogràfic].
- Fundació Caixa de Pensions. (1990c). «"la Caixa" a les escoles»: *Figura*. [Programa de difusió].
- Fundació Caixa de Pensions. (1990d). *Laboratori de les Arts. Centre Cultural: Édouard Vuillard. Col·lecció*.
- Fundació Caixa de Pensions. (1990e). *Laboratori de les Arts. Centre Cultural: Catàleg d'activitats 1990-1991*. [Programa de difusió].
- Fundació Caixa de Pensions. (1990f). *Papers. Àrea Educativa, 1*.
- Fundació Caixa de Pensions. (1991a). *Laboratori de les Arts curs 1991-1992. Centre Cultural*. [Programa de difusió].
- Fundació "la Caixa". (1991b). *Visions de l'art contemporani: Seminari de recursos didàctics per a mestres. Laboratori de les Arts. Àrea Educativa*. [Programa de difusió].
- Fundació "la Caixa". (1991c). *Viatge al Món Medieval: El Museu entra a l'Escola*. Centre Cultural. Vic. [Programa de difusió].
- Fundació "la Caixa". (1992, setembre). Programes d'activitats educatives per al proper curs 1992-1993. *Panorama, 10*.
- Fundació "la Caixa". (1994a). *Laboratori de les Arts 1987-1994*. Barcelona: Fundació "la Caixa". *Papers. Programes educatius de la Fundació "la Caixa"*.
- Fundació "la Caixa". (1994b). *La màgia de la ciutat. La capsà màgica* Barcelona: Fundació "la Caixa".
- Fundació "la Caixa". (1994c). *Programa d'activitats educatives 1994-1995*. [Programa de difusió].
- Fundació "la Caixa". (1995a). *Laboratori de les Arts. Activitats educatives 1995-1996*. [Programa de difusió].
- Fundació "la Caixa". (1995b). *Laboratori de les Arts. Europa de postguerra 1945-1965. Art després del diluvi*.
- Fundació "la Caixa". (1995c). *La màgia de la capsà. La màgia de la ciutat. La capsà màgica*. Barcelona: Fundació "la Caixa".
- Fundació "la Caixa". (1996). *Laboratori de les Arts. Activitats educatives 1996-1997*. [Programa de difusió].
- Fundació "la Caixa". (1997a). *Laboratori de les Arts. Activitats educatives 1997-1998*. [Programa de difusió].
- Fundació "la Caixa". (1997b). *Laboratori de les Arts. Diàlegs 1998*. [Programa de difusió].
- Fundació "la Caixa". (1997c). *Activitats educatives territorials*. [Programa de difusió].
- Fundació "la Caixa". (1997d). *Laboratori de les Arts. Imatges i idees. Curs de fotografia per a mestres*. [Programa de difusió].
- Fundació "la Caixa". (1998a). *Activitats educatives territorials*. [Programa de difusió].
- Fundació "la Caixa". (1998b). *Laboratori de les Arts. Activitats educatives 1998-1999*. [Programa de difusió].
- Fundació "la Caixa". (1998c). *Laboratori de les Arts. «Diàlegs». El taller de l'artista 1998*. [Programa de difusió].
- Fundació "la Caixa". (1999a). *Laboratori de les Arts. Activitats educatives 1999-2000*. [Programa de difusió].
- Fundació "la Caixa". (1999b). *Laboratori de les Arts: Diàlegs 1999. Imatges en circulació. Tallers-tertúlia amb artistes*. [Programa de difusió].
- Fundació "la Caixa". (1999c). *Activitats educatives territorials*. [Programa de difusió].
- Fundació "la Caixa". (1999d). *Laboratori de les Arts. Jornades de debat «Més enllà de l'educació artística»*. [Programa de difusió].
- Fundació "la Caixa". (1999e). *Laboratori de les Arts. Històries fotogràfiques: propostes creatives amb la fotografia i la paraula. Curs de fotografia per a mestres*. [Programa de difusió].
- Fundació "la Caixa". (2000a). *Activitats educatives territorials*. [Programa de difusió].
- Fundació "la Caixa". (2000b). *Laboratori de les Arts. Activitats educatives 2000-2001*. [Programa de difusió].
- Fundació "la Caixa". (2001a). *Activitats educatives territorials*. [Programa de difusió].
- Fundació "la Caixa". (2001b). *Laboratori de les Arts: Programa «Mira!», 1, 2, 3*.
- Fundació "la Caixa". (2001c). *Laboratori de les Arts. Activitats educatives 2001-2002*. [Programa de difusió].
- Fundació "la Caixa". (2001d). *Laboratori de les Arts. Experts i profans. Curs per a professors de l'Àrea de Visual i Plàstica*. [Programa de difusió].
- Fundació "la Caixa". (2002a). *CaixaForum. Activitats educatives març-juny de 2002*. [Programa de difusió].
- Fundació "la Caixa". (2002b). *CaixaForum: Servei Educatiu-Laboratori de les Arts. Escoles 2002-2003*. [Programa de difusió].
- Fundació "la Caixa". (2002c). *Activitats educatives territorials*. [Programa de difusió].
- Fundació "la Caixa". (2003a). *Laboratori de les Arts. Activitats educatives 2003-2004*. [Programa de difusió].
- Fundació "la Caixa". (2003b). *Dossiers educatius «Quan l'art ens fa preguntes» i «L'espai de l'espectador: veure'l o viure'l»*. Laboratori de les Arts: L'art per aprendre.
- Fundació "la Caixa". (2004a). *Activitats educatives 2004-2005*. [Programa de difusió].
- Fundació "la Caixa". (2004b). *Dossier educatiu «Quan l'art i la vida es confonen»*. Laboratori de les Arts: L'art per aprendre.
- Fundació "la Caixa". (2005a). *Dossier educatiu «Missatges de llum»*. Laboratori de les Arts: L'art per aprendre.

- Fundació "la Caixa". (2005b). *Dossier educatiu «Pintar l'aire»*. Laboratori de les Arts: L'art per aprendre.
- Fundació "la Caixa". (2005c). *Dossier educatiu: Dins i fora. Viure l'espai amb Beuys i Isovaki*. Laboratori de les Arts: L'art per aprendre.
- Fundació "la Caixa". (2006a). *Dossier educatiu «La pintura contemporània, un collage d'idees»*. Laboratori de les Arts: L'art per aprendre.
- Fundació "la Caixa". (2006b). *Dossier educatiu «Retrats del que és estrany»*. Laboratori de les Arts: L'art per aprendre.
- Fundació "la Caixa". (2019). *Departament de Projectes Educatius i Socials's Scientific Contributions*. Recuperat 2 març 2019, de https://www.researchgate.net/scientific-contributions/2038415671_Fundacio_la_Caixa_Departament_de_Projectes_Educatius_i_Socials
- Fundación Eduardo Capa. (2001). *Memoria de actividades 2000*. Alicante: Fundación Eduardo Capa.
- García, A. [Andrea]. (1995). Utilización didáctica del fondo de los museos de Barcelona para los ciclos inicial, medio y superior de EGB. Dins J. Surroca (Coord.), *Museo y Escuela: XII Seminario de Artes Plásticas* (pp. 191-209). Girona: Universitat.
- García, A. [Alegra]. (2016). *Breve y pequeña historia de la educación en museos*. Mito: *Revista Cultural*, 30. Recuperat de <http://revistamito.com/breve-y-pequena-historia-de-la-educacion-en-museos/>
- Gardner, H. (1994). *Educación artística y desarrollo humano*. Barcelona: Paidós.
- Garí, C. (1994). Projecte *versus* objecte: Dels tallers a la maleta «Visca el color!» a través de diversos camins simultanis. Dins G. Valls (Coord.), *Papers: Laboratori de les Arts 1987-1994*. (pp. 89-94). Barcelona: Fundació "la Caixa".
- Generalitat de Catalunya. (2008). *Currículum batxillerat*. Decret 142/2008- DOGC núm. 5183.
- Generalitat de Catalunya. (2012). *Currículum i orientacions educació infantil primer cicle*. Departament d'Ensenyament.
- Generalitat de Catalunya. (2016a). *Currículum i orientacions educació infantil segon cicle*. Departament d'Ensenyament.
- Generalitat de Catalunya. (2016b). *Competències bàsiques de l'àmbit artístic. Educació artística: visual i plàstica, música i dansa. Identificació i desplegament a l'educació primària*. Departament d'Ensenyament.
- Generalitat de Catalunya. (2016c). *Competències bàsiques de l'àmbit artístic. Música, Educació visual i plàstica. Identificació i desplegament a l'educació secundària obligatòria*. Departament d'Ensenyament.
- Generalitat de Catalunya. (2017). *Departament d'Ensenyament. Despertem mirades a l'entorn de l'espai escolar*. Recuperat de: http://xtec.gencat.cat/web/.content/centres/espais_escolars/espais_mirada_estetica/documents/Departament-dEnsenyament-Espais-reduced.pdf
- Giraudy, D. (1979). L'Atelier des Enfants du Centre d'art et de culture Georges-Pompidou, Paris. *Museum: Le Musée et l'enfant*, 31(3), 177-188.
- González, C. (1995). Museo y escuela. Dins J. Surroca (Coord.), *Museo y Escuela: XII Seminario de Artes Plásticas*. (pp. 23-31). Girona: Universitat.
- González, M., Feliu, M., i Cardona, G. (2017). Las Visual Thinking Strategies (VTS) desde la perspectiva del educador patrimonial. DAFO del mé-
- todo en su aplicación práctica. *Educación*, 375, 160-183. doi: 10.4438/1988-592X-RE-2016-375-339
- Guasch, M. T. (1986). Treure suc dels museus d'art. *Perspectiva Escolar: De les visites als museus a la lectura de la imatge*, 107, 12-16.
- Guillaumes, M., i Juanola, R. (2008). *Intersecció d'art, vida i educació: Esther Boix i Ricard Creus, creadors del Taller d'Arts Visuals de L'ARC*. Girona: Documenta Universitària.
- H. Associació per a les Arts Contemporànies. (2019). Recuperat de <https://haac.cat/>
- Hernández, F. (2013). Experiències de relació dels infants i els joves amb l'art contemporani a l'escola i al museu. Dins A. Macaya, R.M. Ricomà, i M. Suárez, (Coords.), *Arts, educació i interdisciplinarietat. X jornada de pedagogia de l'art i museus* (pp. 21-33). Tarragona: MAMT.
- Hernández, F. (2018). La importància d'hibridar les arts i l'educació per afavorir la consciència imaginativa. *Més enllà del binomi cultura i educació: aproximacions des de l'àmbit local*. (pp. 51-60). Barcelona: Diputació.
- Herrera, M.M. (2006). La educación no formal en España. *Revista de estudios de juventud*, 74, 11-26.
- Huerta, R. (1995). *Art i Educació*. València: Universitat.
- Huerta, R. (2010). *Maestros y museos: Educar desde la invisibilidad*. València: Universitat.
- IVAM Institut Valencià d'Art Modern. (2019). *Història i missió*. Recuperat de <https://www.ivam.es/historia-i-missio/>
- Juanola, R. (2001). Els ensenyaments artístics: una mirada a través de la formació del professorat. *Revista de Girona*, 208, 56-61.
- Juanola, R., i Fàbregas, A. (2012). Los efectos de la Sociedad en los museos: del boom a la crisis de ideas. *Her&MUS*, 11, 52-59.
- La Marina. (2002, abril). CaixaForum mostra la visió que tenen els joves dels nostres barris. [Publicació mensual del barri de Sants-Montjuïc].
- La Marina. (2002, maig). CaixaForum s'estrena amb una exposició sobre el nostre districte. [Publicació mensual del barri de Sants-Montjuïc].
- La Tanit. (2014). Recuperat 26 setembre 2018, de <http://www.latanit.com/about/>
- La Vaca Independiente. (s. d). «*dia*» Desarrollo de la *inteligencia a través del arte*. México D.F.
- Latorre, A., Del Rincón, D., i Arnal, J. (2005). *Bases metodològiques de la investigació educativa*. Barcelona: Experiencia.
- Llavadot, M. (2017). *La integració de l'art en l'educació: El cas d'Art i Escola del Centre d'Arts Contemporànies de Vic (ACVIC)* (Tesi doctoral, Universitat Ramon Llull, Catalunya).
- López, A. (1994). Enquesta sobre el Laboratori de les Arts, 1994. Dins G. Valls (Coord.), *Papers: Laboratori de les Arts 1987-1994*. (pp. 67-76). Barcelona: Fundació "la Caixa".
- López, A., i Abad, I. (1995). La experiencia del Laboratorio de las Artes. Dins J. Surroca (Coord.), *Museo y Escuela: XII Seminario de Artes Plásticas* (pp. 137-156). Girona: Universitat.
- López, E., i Kivatinetz, M. (2006). Estrategias de pensamiento visual: ¿Método educativo innovador o efecto placebo para nuestros museos? *Arte, Individuo y Sociedad*, 18, 209-240.
- Macaya, A. (2012). Art, museus, escola. Un univers de relacions possibles. Dins A. Macaya, R.M. Ricomà, i M.Suárez (Coord.), *Confluències en art i*

- educació. *IX jornada de pedagogia de l'art i museus*. (pp. 11-15). Tarragona: MAMT.
- Macaya, A. (2013). Els projectes, punt de trobada entre museus i escola. Dins A. Macaya, R.M. Ricomà, i M. Suárez, (Coords.), *Arts, educació i interdisciplinarietat. X jornada de pedagogia de l'art i museus* (pp. 12-17). Tarragona: MAMT.
- Macaya, A., Ricomà, R.M., i Suárez, M. (2012). Confluències en art i educació: L'educació formal com a interlocutora en l'acció educativa del museu. *IX jornada de pedagogia de l'art i museus*. Tarragona: MAMT. [Programa de difusió].
- Macías, E. (2004). Aproximación a la intervención de calidad en la educación no formal. Funciones del pedagogo. *Revista Complutense de Educación*, 15 (2), 561-596.
- Marçal, H., Kelso, F., i Nogués, M. (2011). *Guia per a l'ús no sexista del llenguatge a la Universitat Autònoma de Barcelona* (2a ed.). Barcelona: UAB.
- Martín, C. (2018). Museos, arte y educación. *Her&Mus. Heritage & Museography*, 19, 4-5.
- Martínez, I. (1990). Opinió. *Papers*, 1, 4.
- Martínez, R. (2013). *Rosa Martínez: Curator, Writer and Art Collections Consultant*. Recuperat 17 gener 2019, de http://www.rosamartinez.com/cv_esp.htm
- Mesa, B., i Parramon, R. (2012). Interseccions i porositats. Dins R. Parramon i A. Porres (Dirs.), *Mecanismes de porositat: Interseccions entre Art, educació i territori* (p.6). Vic: ACVIC-Eumogràfic.
- MEV Museu Episcopal de Vic. (2019). *Aprendre*. Recuperat de <https://www.museuepiscopalvic.com/ca/menu/aprendre>
- Missé, A. (2004, abril 16). "la Caixa" cumple cien años como líder: La caja catalana es hoy la primera del sector y la tercera entidad financiera española. *El País*. Recuperat 10 abril 2018, de https://elpais.com/diario/2004/04/16/economia/1082066410_850215.html
- MNAC Museu Nacional d'Art de Catalunya. (2017, març 8). *Documental «Tàndem, art a l'escola»*. [Vídeo]. Recuperat de <https://www.youtube.com/watch?v=cnptw0JV04>
- MNAC Museu Nacional d'Art de Catalunya. (2018). *Què està passant aquí?* Recuperat de <https://www.museunacional.cat/ca/activitats/que-esta-passant-aqui-converses-en-familia-diumenges-amb-petits-i-grans>.
- Morales, M. (1991, juliol). Planes con niños: Laboratorio de les Arts. Sugerencias creativas. *El País*, pp. 78-79.
- Museo del Prado. (2018). *Educación. El arte de educar*. Recuperat 10 setembre 2018, de <https://www.museodelprado.es/aprende>
- Ni arte ni educación. (2018). *El Museo es una Escuela (2009-2015)*. *Luis Camnitzer*. Recuperat 15 maig 2018, de <http://www.niartenieducacion.com/project/el-museo-es-una-escuela/>
- Noticias de la Construcción. (1989, setembre). Un interior transformista. *Dossier Noticias de la Construcción 21*, 1-5.
- Obiols, N. (2019). *Estudi de l'oferta educativa no formal en l'àmbit artístic a Catalunya: Aplicació dels instruments metodològics, anàlisi descriptiva i interpretativa i propostes de millora*. Recuperat de http://conca.gencat.cat/web/.content/arxius/publicacions/Estudi_oferta_educativa_no_formal/IC18-ESTUDI-DE-LOFERTA-EDUCATIVA-NO-FORMAL-EN-LAMBIT-ARTISTIC-A-CATALUNYA.pdf
- Obra Social de la Caixa de Pensions. (1983). «"la Caixa" a les escoles»: *Cinc anys d'experiències escolars*. Barcelona: Obra Social de la Caixa de Pensions.
- Obra Social de la Caixa de Pensions. (1984). «"la Caixa" a les escoles»: *Quadern de treball Picabia*.
- Obra Social de la Caixa de Pensions. (1987a). Guia del professor: «Egipte. La terra, els homes, els déus». «"la Caixa" a les escoles».
- Obra Social de la Caixa de Pensions. (1987b). «"la Caixa" a les escoles». *Papers*, juny.
- Obra Social de la Caixa de Pensions. (1987c). «"la Caixa" a les escoles». *Papers*, desembre.
- Obra Social de la Caixa de Pensions. (1987d). «"la Caixa" a les escoles». Les activitats del 1er. Trimestre, Curs 87-88. [Programa de difusió].
- Obra Social de la Caixa de Pensions. (1988a). *Exercicis de teatre. Laboratori de les Arts*. [Programa de difusió].
- Obra Social de la Caixa de Pensions. (1988b). Fins ara teníem un Taller, ara hem construït un Laboratori. *Papers: Art*, juny, 3.
- Obra Social Fundació "la Caixa". (2005a). *Laboratori de les Arts. Activitats educatives 2005-2006*. [Programa de difusió].
- Obra Social Fundació "la Caixa". (2005b). *Mirades creuades. Activitat a l'entorn de la representació de l'adolescència*. Servei Educatiu – Laboratori de les Arts.
- Obra Social "la Caixa". (2018). *Colores y formas en movimiento en torno del mural Splat!, de Sol LeWitt*. EduCaixa. Recuperat de <https://www.educaixa.com/documentos/10180/11482888/>
- Dossier+Sol+Lewitt+CAST+ok_es_ES/824c3725-30b4-4407-8f60-18653ff6143f
- Obra Social "la Caixa". (2018). *Dins i fora: Viure l'espai amb Beuys i Isozaki*. EduCaixa. Recuperat de https://www.educaixa.com/documentos/10180/9515590/Sol+Lewitt_Colores_formas_en_movimiento.pdf/5def625f-5186-41f2-9beb-bc397f252ef6
- Obra Social "la Caixa". (2019). *EduCaixa*. Recuperat de <https://www.educaixa.com/ca/-/edu-el-mural-de-sol-lewitt-2018-2019>
- Parramon, R. (2012). Art i Escola. Dins R. Parramon i A. Porres (Dirs.), *Mecanismes de porositat: Interseccions entre Art, educació i territori* (pp. 186-187). Vic: ACVIC-Eumogràfic.
- Parramon, R. (2018). Entre art i educació. Institucions híbrides, pràctiques experimentals i territoris per definir. *Més enllà del binomi cultura i educació: aproximacions des de l'àmbit local*. (pp. 128-138). Barcelona: Diputació.
- Pastor, M. I. (2001). Orígenes y evolución del concepto de educación no formal. *Revista española de pedagogía*, 220, 525-544.
- Paunero, D. (2018). Nuevos retos de interacción con el arte: las Estrategias de Pensamiento Visual (VTS) en centros educativos de las Islas Canarias. *Her&Mus*, 19, 22-35.
- Playà, J. (1999). Experiencia en 24 escuelas para enseñar a los niños a dialogar sobre las obras de arte. *La Vanguardia*, «Sociedad», p. 36.
- Pou, C. (2002). *Evaluación del programa «mira!»*. Laboratori de les Arts (1998-2002).
- Prats, J. (2005). El sistema educativo español. Dins J. Prats i F. Raventós (Dirs.), *Los sistemas educativos europeos ¿Crisis o transformación?*. (pp. 177-228). Barcelona: Fundació "la Caixa".

- Puig, J., i Trilla, J. (1990a). La educación no formal y la escuela. *Papers, Área Educativa: Documentos. Ambiente y educación. Apuntes sobre educación no formal. Fundació Caixa de Pensions*. 11-15. [Monogràfic].
- Puig, J., i Trilla, J. (1990b). Educació formal, no formal i informal. *Papers, Área Educativa. Fundació Caixa de Pensions*, 2. 4-5.
- Quintana, A. (2006). Metodología de investigación científica cualitativa. *Psicología: Tópicos de actualidad. Lima: UNMSM*. 47-83.
- Quintanal, J., i García, B. (Coords.). (2012). *Fundamentos básicos de metodología de investigación educativa*. Madrid: CCS.
- RFARQ Arquitectos Asociados. (2016). Recuperat de <https://www.rfarq.com/>
- Read, H. (1986). *Educación por el arte*. Barcelona: Paidós.
- Ricart, M. (1989, setembre 27). Conocer los secretos del arte contemporáneo. *Comunidad Escolar*, 13.
- Ricart, M. (1991, maig 29). Mirar a través de una cámara. *Comunidad Escolar*, 12-13.
- Rius, C. (2017). *Entrevista a Montserrat Morales. No es tracta d'aprendre sobre art, sinó d'utilitzar l'art per aprendre. Diari digital de cultura Núvol*. Recuperat de <https://www.nuvol.com/noticies/montserrat-morales-no-es-tracta-daprendre-sobre-art-sino-dutilitzar-lart-per-aprendre/>
- Ruiz-Rivas, T. (2014). Cuando los artistas inventan sus museos. *Museos de Artistas, Edición digital del Antimuseo, Ciudad de México*, 3-9. Recuperat de http://www.antimuseo.org/textos/ediciones/MUSEOS_ARTISTAS.pdf
- Sampietro, M. (2001). El espectador olvidado. Estrategias para un acercamiento efectivo entre el arte y el público. Dins A. Ramos i G. Ponce (Eds.), *Cambio social y gestión cultural* (pp. 27-38). Alicante: Universidad.
- Sampietro, M. (2011). Donde hubo un laboratorio: Algunas consideraciones sobre la educación artística en los museos de artes visuales. Dins M. Acaso (Coord.), *Perspectivas: Situación actual de la educación en los museos de artes visuales* (pp. 72-76). Fundación Telefónica. Barcelona: Ariel.
- Servei Educatiu del Centre d'Art la Panera. (2019). Recuperat de <http://www.lapanera.cat/home.php?op=16&module=editor>
- Sinapsis. (2018). *Pràctiques artístiques i culturals en context i col·laboratives*. Recuperat de http://trans-artlaboratori.org/sinapsis/interaccions-entre-practica-artistica-i-context-educatiu_publicacio_trans_art_context-educatiu/
- Stake, R.E. (2010). *Investigación con estudio de casos*. Madrid: Morata.
- Taylor, S.J., i Bogdan, R. (2000). *Introducción a los métodos cualitativos de investigación*. Barcelona: Paidós Básica.
- Touriñán, J. M. (2010). La educación artística como ámbito general de educación: hacia una pedagogía de la expresión mediada. *Educació i Cultura*, 21, 9-40.
- Trilla, J. (1996). *La educación fuera de la escuela*. Barcelona: Ariel.
- Trilla, J. (2004). La educación no formal y la ciudad educadora. Dins H. Casanova i C. Lozano (Eds.), *Educación, universidad y sociedad: el vínculo crítico* (pp. 16-42). Barcelona: Universitat .
- Trilla, J. (2008). A educação não formal. Dins V. Amorim, (Org.), *Educação formal e não formal. Pontos e Contrapontos*. J. Trilla i E. Ghanem (pp.15-58). São Paulo: Summus.
- Universitat de Barcelona. (2018). *Facultat d'Educació*. Recuperat de: <https://www.ub.edu/portal/documents/1003888/1312911/Guia-EstilDoctorat.pdf/22684663-1d34-72ac-a8e9-a4182812eaad>
- UVIC Universitat de VIC-Universitat Central de Catalunya. (2019). Recuperat de: <https://www.uvic.cat/>
- Valles, M. (1999). *Técnicas cualitativas de investigación social: reflexión metodológica y práctica profesional*. Madrid: Síntesis.
- Valls, G. (1992). Això és art?. *Cultura: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya*, 36, 37-38.
- Valls, G. (1994). El Laboratori de les Arts: Una experiència educativa entorn de l'art. Dins G. Valls (Coord.), *Papers: Laboratori de les Arts 1987-1994*. (pp. 13-18). Barcelona: Fundació "la Caixa".
- Vallvé, Ll. (2010). *Ha de ploure cap amunt: Reflexions d'un mestre de plàstica* (2a ed.). Barcelona: Rosa Sensat.
- Vecchi, V. (2013). *Arte y creatividad en Reggio Emilia*. Madrid: Morata.
- Vidiella, J. (2018). Pedagogies culturals i comunitats d'aprenentatge en espais no formals i informals. *Més enllà del binomi cultura i educació: aproximacions des de l'àmbit local*. (pp. 75-88). Barcelona: Diputació.
- Vilagut, M. (1994). Els centres d'art, un recurs educatiu de l'entorn social. Dins G. Valls (Coord.), *Papers: Laboratori de les Arts 1987-1994*. (pp. 9-12). Barcelona: Fundació "la Caixa".
- Vilarasau, J. (2012). *Memorias: El extraño camino a "la Caixa"*. Madrid: RBA Libros.
- Viola, B. (2014). *The Reflecting Pool, 1977-1979*. Recuperat de <https://www.youtube.com/watch?v=GHdX7sApIMc>

Índex de figures

Figura 1. Programa de difusió del seminari de recursos didàctics per a mestres Visions de l'Art Contemporani. Del 25 d'abril al 16 de maig de 1991. Extret del díptic informatiu del Laboratori de les Arts. Centre Cultural.

Figura 2. Adhesiu de difusió del programa «"la Caixa" a les escoles», amb la representació gràfica dels set àmbits culturals d'actuació. Extret dels elements de difusió de l'Obra Social Caixa de Pensions.

Figura 3. Taller «Visca el color!», al Centre Cultural Palau Macaya, de l'1 d'abril al 23 de maig de 1982. Extret de la publicació «"la Caixa" a les escoles»: *Cinc anys d'experiències escolars*, p. 91.

Figura 4. Il·lustració del «Quadern de treball Píctura», p. 1, «"la Caixa" a les escoles». Curs 1984-1985. Extret del quadern.

Figura 5. Portada de la primera revista *Papers* de «"la Caixa" a les escoles». Juny 1987. Extret de la revista de l'Obra Social de la Caixa de Pensions.

Figura 6. Portada del *Catàleg d'activitats 1990-1991* del Laboratori de les Arts. Centre Cultural. Extret del programa de difusió de la Fundació Caixa de Pensions.

Figura 7. Laboratori de les Arts, al Centre Cultural Palau Macaya. Extret d'«Un interior transformista» (p. 1). Dossier *Noticias de la Construcción*, n.º 2, 1989.

Figura 8. Laboratori de les Arts al Centre Cultural Palau Macaya. Extret d'«Un interior transformista» (p. 4). Dossier *Noticias de la Construcción*, n.º 2, 1989.

Figura 9. Laboratori de les Arts al Centre Cultural Palau Macaya. Extret d'«Un interior transformista» (p. 1). Dossier *Noticias de la Construcción*, n.º 2, 1989.

Figura 10. Laboratori de les Arts al Centre Cultural Palau Macaya. Extret d'«Un interior transformista» (p. 4). Dossier *Noticias de la Construcción*, n.º 2, 1989.

Figura 11. Laboratori de les Arts a CaixaForum. Taller escolar «L'espai: veure'l o viure'l», 2003. Extret d'una fotografia de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Figura 12. Aula Educativa a CaixaForum Barcelona (inicialment anomenada Laboratori de les Arts). Font: Fotografia d'Assumpta Cirera, 2018.

Figura 13. Portada d'«Ambiente y educación. Apuntes sobre educación no formal». Extret de la revista *Papers/Documentos*, 1990.

Figura 14. «Visita comentada + taller» de l'exposició «Joseph Beuys». Taller a l'espai del LdIA. Extret del programa d'activitats del Laboratori de les Arts 1990-1991.

Figura 15. Portada de l'activitat «Figura», 1990. Extret del díptic de difusió de la proposta.

Figura 16. Portada de la publicació *La capsa màgica. La màgia de la ciutat*. Extret de la publicació de la Fundació "la Caixa".

Figura 17. Professorat al Laboratori de les Arts. Extret del programa d'activitats educatives del Laboratori de les Arts 1990-1991.

Figura 18. Grup d'escolars en una «Visita comentada + taller» a l'espai del LdIA al Centre Cultural del Palau Macaya. Extret d'una fotografia de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Figura 19. Activitat *La doble vida de les coses*. LdIA a CaixaForum, 2004. Extret d'una fotografia de Ferran Borràs. Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Figura 20. Activitat del LdlA al Centre Cultural Palau Macaya, 1999. Extret d'una fotografia de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Figura 21. Disseny d'un «carro». Extret de la pàgina web de Toni Cirera: <http://materiaeduc.net/>.

Figura 22. Portada del programa de difusió d'activitats educatives 2005-2006, editat en català i castellà. Extret de l'Obra Social Fundació "la Caixa".

Figura 23. Activitat del LdlA «Visita comentades + taller» a l'exposició *Miralda. Obres, 1965-1995* (curs 1995-1996). Extret de dues fotografies de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Figura 24. Un grup d'escolars es preparen per a una acció performativa aprenent a utilitzar una taula de so al taller del LdlA del Centre Cultural Palau Macaya, (curs 1987-1988). Extret d'una fotografia de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Figura 25. Un grup d'escolars interactua amb un «carro» ple de materials, en una «Visita-taller» de la Sala Catalunya de fotografia, 1992. Extret d'una fotografia de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Figura 26. Un educador del LdlA interactua a les sales amb un grup d'escolars a través dels materials d'un «carro», a la «Visita-taller» *Renoir, Cézanne, Modigliani, Picasso... Obres clau de l'art modern*, 2002, CaixaForum. Extret d'una fotografia de Ferran Borràs, de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Figura 27. Tres tipologies de «carros». A l'esquerra, un model comercialitzat i adaptat. Al centre i a la dreta, disseny d'uns prototips específics que van anar evolucionant. Extret de fotografies de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Figura 28. Grup d'escolars a la «Visita-taller» del LdlA a l'exposició *Sophie Calle. Relats*, 1997. Extret

d'una fotografia de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Figura 29. Visita del LdlA a l'exposició *Avedon* (Col·lecció d'Art Contemporani), CaixaForum, 2002. Extret d'una fotografia de Ferran Borràs de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Figura 30. Creació d'un personatge a l'activitat «Articles i artefactes» al taller del LdlA, 1988. Extret d'una fotografia de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Figura 31. Activitat del LdlA «Diàlegs amb l'artista» *Carmen Calvo, 1996*. Extret d'una fotografia de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Figura 32. Proposta del LdlA realitzada per un grup d'alumnes de 2n d'ESO de l'Escola Avenç, 1999. Extret d'una imatge del treball fet al taller «Electro-domèstics», amb Jordi Alfonso i Teresa Nogués.

Figura 33. Taller «Imatges petites per a una gran història: les narracions de l'àlbum de família», 1999. Extret d'una fotografia de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Figura 34. Espectacle-taller del LdlA «Plaf! L'enigma de Sol LeWitt», 2003. Extret d'una fotografia de Ferran Borràs de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Figura 35. Taller al LdlA «Formes en desordre», 2002. Extret d'una fotografia de Ferran Borràs de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Figura 36. Taller al LdlA «L'espai: veure'l o viure'l», 2003. Extret d'una fotografia de Ferran Borràs de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Figura 37. Taller al LdlA «L'empremta de la natura», 2004. Extret d'una fotografia de Ferran Borràs de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Figura 38. Portada del monogràfic *Papers* dedicat al Laboratori de les Arts, 1994. Extret de la publicació de la Fundació "la Caixa".

Figura 39. Una professora conversa amb diferents alumnes a l'exposició de l'activitat «Districte 3», 2003. Extret d'una fotografia de Ferran Borràs de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Figura 40. Portada de la revista *Crònica d'Ensenyament*, 47, juny 1992. Extret de la revista. Departament d'Ensenyament de la Generalitat de Catalunya.

Figura 41. Portada del programa de difusió «Exercicis de teatre» per a mestres del Laboratori de les Arts, 1988. Extret del material de difusió de l'Obra Social de la Caixa de Pensions.

Figura 42. Portada del programa de difusió «Històries fotogràfiques: propostes creatives amb la fotografia i la paraula», curs de fotografia per a mestres del Laboratori de les Arts, 1999. Extret del material de difusió de la Fundació "la Caixa".

Figura 43. Portada del díptic de difusió «Experts i profans», curs del Laboratori de les Arts per a professors de l'Àrea de Visual i Plàstica, 1999. Extret del material de difusió de la Fundació "la Caixa".

Figura 44. Portada del díptic de difusió «Més enllà de l'educació artística», jornades de debat del Laboratori de les Arts per a professors, 1999. Extret del material de difusió de la Fundació "la Caixa".

Figura 45. Portada del tríptic de difusió «Diàlegs. El taller de l'artista», 1998. Activitat del LdlA. Extret del material de difusió de la Fundació "la Caixa".

Figura 46. Portada del desplegable «Dibuixos. Philip Guston», 1989. Laboratori de les Arts. Extret de la publicació de la Fundació "la Caixa".

Figura 47. Portada de la publicació *Howard Hodgkin*, de la Col·lecció Laboratori de les Arts, 1990.

Laboratori de les Arts. Extret de la publicació de la Fundació "la Caixa".

Figura 48. Pàgina 28 del programa d'activitats educatives del LdlA 2005-2006, amb informació sobre els «Dossiers educatius». Extret del material de difusió de la Fundació "la Caixa".

Figura 49. Dossier educatiu «Retrats del que és estrany», 2006. Laboratori de les Arts. Extret de la publicació de la Fundació "la Caixa".

Figura 50. Portada de la publicació *Museo y Escuela: XII Seminario de Artes Plásticas*, 1995. Extret de la publicació. Portada de Narcís Comadira.

Figura 51. Portada de la publicació *XIX Jornadas Interdisciplinares: La responsabilidad social en la educación*, 2001. Extret de la publicació.

Figura 52. Maleta pedagògica «Visca el color!», 1989. «"la Caixa" a les escoles». Extret de la carpeta de difusió, Fundació Caixa de Pensions.

Figura 53. Les tres safates interiors de la maleta «Visca el color!» amb els materials corresponents (s.d.). Programes Educatius de la Fundació "la Caixa". Extret de la versió castellana de la guia. Fotografia de Silvia Susperregui.

Figura 54. Portada i última pàgina del quadern de treball d'art i història *Visita a la Fundació Miró*. «"la Caixa" a les escoles» (s.d.). Extret del quadern de l'Obra Social Infantil Caixa de Pensions.

Figura 55. Part central del desplegable *Dibuixos. Philip Guston, 1989*. LdlA. Extret de la publicació de la Fundació "la Caixa".

Figura 56. Proposta del dossier «Dins i fora. Viure l'espai amb Beuys i Isozaki». Extret d'una fotografia de Jordi Lafon a partir dels suggeriments del dossier d'EduCaixa de l'Obra Social "la Caixa".

Figura 57. Proposta del dossier «Dins i fora. Viure l'espai amb Beuys i Isozaki». Extret d'una fotografia de Jordi Lafon a partir dels suggeriments del dossier d'EduCaixa de l'Obra Social "la Caixa".

Figura 58. Portada dels tres números del programa «mira!». Laboratori de les Arts. Extret de les publicacions de la Fundació "la Caixa".

Figura 59. Sèrie 9 d'imatges del dossier 1 del programa «mira!». Laboratori de les Arts. Extret de les publicacions de la Fundació "la Caixa".

Figura 60. Portada del programa *dia*, (s. d). Extret de la publicació mexicana La Vaca Independiente.

Figura 61. Portada del programa «mite!» 1, 2005. Extret de la publicació japonesa @museum.

Figura 62. Exposició de les propostes del projecte «Districte 3», 2003. Extret d'una fotografia de Ferran Borràs de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Figura 63. Targeta de difusió de l'exposició «Districte 3», 2002. Laboratori de les Arts. Extret de Fundació "la Caixa".

Figura 64. Projecció dels minifilms de la tercera edició de «Districte 3», 2004. Servei Educatiu LdIA. CaixaForum. Extret d'una fotografia de Ferran Borràs de l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Figura 65. Imatges i text de l'alumna AT per a la mostra «Mirades creuades», 2005. Extret de textos dels participants en el projecte. Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Figura 66. Imatges i text de l'alumna AS per a la mostra «Mirades creuades», 2005. Extret de textos dels participants en el projecte. Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Figura 67. Imatges i text de l'alumna CT per a la mostra «Mirades creuades», 2005. Extret de textos dels participants en el projecte. Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa".

Fris cronològic

Àmbits d'actuació en l'educació visual i plàstica al Laboratori de les Arts de la Fundació "la Caixa" 1987-2006

Tot seguit presentem el fris cronològic o línia del temps que hem elaborat amb la intenció de mostrar visualment i d'una manera entenedora les principals accions del LdIA per a cada curs escolar.

Els colors atorgats corresponen a cadascuna de les categories o classificacions següents:

- Espais LdIA
- Equip base
- Disseny activitats
- Activitats professorat
- Activitats grups escolars
- Activitats altres públics
- Activitats fora de Barcelona

1987-1988

- Espai LdIA Centre Cultural Palau Macaya.
- I. Martínez (cap del programa «"la Caixa" a les escoles»). LdIA: G. Valls (responsable), A. Cirera (coordinació) i educadors diversos.
- Disseny activitats: C. Garí, J. M. Berenguer i equip LdIA.
- Comunicació: revista *Papers*, programa difusió «"la Caixa" a les escoles», cartes i telèfon.
- Curs: «Exercicis de teatre».
- Presentació: maleta pedagògica: «Visca el color!».
- «Visites comentades» i «Visites comentades+taller».

1988-1989

- Reforma espai LdIA Centre Cultural Palau Macaya.
- Gran Premi FAD d'interiorisme per l'espai LdIA.
- I. Martínez (cap del programa «"la Caixa" a les escoles») LdIA: G. Valls (responsable), I. Abad i A. Cirera (coordinació) i educadors diversos.
- Disseny activitats: C. Garí, J. M. Berenguer i equip LdIA.
- Comunicació: revista *Papers*, programa difusió «"la Caixa" a les escoles», cartes i telèfon.
- Publicacions: Desplegables LdIA.
- «Visites comentades» i «Visites comentades+taller».
- «Articles i artefactes».

1989-1990

- Espai LdIA Centre Cultural Palau Macaya.
- I. Martínez (cap del programa «"la Caixa" a les escoles») LdIA: G. Valls (responsable), I. Abad i A. Cirera (coordinació) i educadors diversos.
- Disseny activitats: equip LdIA i col·laboradors.
- Comunicació: revista *Papers*, programa difusió «"la Caixa" a les escoles», cartes i telèfon.
- Publicacions: *Col·lecció LdIA*.
- «Visites comentades» i «Visites comentades+taller».
- «Articles i artefactes».

1990-1991

- Espai LdIA Centre Cultural Palau Macaya.
- I. Martínez (cap de Programes Educatius). LdIA: G. Valls (responsable), I. Abad i A. Cirera (coordinació) i educadors diversos.
- Disseny activitats: equip LdIA i col·laboradors.
- Comunicació: revista *Papers* «"la Caixa" a les escoles», programa difusió LdIA, cartes i telèfon.
- Publicacions: *Col·lecció LdIA*.
- Presentacions activitats.
- Seminari: «Visions de l'art contemporani».
- «Visites comentades» i «Visites comentades+taller».
- «Figura».

1991-1992

- LdIA Centre Cultural Palau Macaya.
- Activitats fotografia Sala Catalunya.
- I. Martínez (cap de Programes Educatius. LdIA: G. Valls (responsable), I. Abad (coordinació) i educadors diversos.
- Disseny activitats: equip LdIA i col·laboradors.
- Comunicació: programa difusió LdIA, cartes i informació per activitat.
- Publicacions: *Col·lecció LdIA*.
- Presentacions activitats.
- «Visites comentades» i «Visites comentades+taller».

1992-1993

- Espai LdIA Centre Cultural Palau Macaya.
- Activitats fotografia Sala Catalunya.
- I. Martínez (cap de Programes Educatius). LdIA: G. Valls (responsable) I. Abad i A. J. López (coordinació) i educadors diversos.
- Disseny activitats: equip LdIA i col·laboradors.
- Comunicació: programa difusió LdIA, cartes i informació per activitat.
- Publicacions: *Col·lecció LdIA*.
- Presentacions activitats.
- «Visites comentades» i «Visites comentades+taller».

1993-1994

- Espai LdIA Centre Cultural Palau Macaya.
- Activitats fotografia Sala Catalunya.
- I. Martínez (cap de Programes Educatius. LdIA: G. Valls (responsable), I. Abad i A. J. López (coordinació), F. López (administració) i educadors diversos.
- Disseny activitats: equip LdIA i col·laboradors.
- Comunicació: programa difusió LdIA, cartes i informació per activitat.
- Presentacions activitats.
- Seminari: «L'art, eina de coneixement i d'experiència».
- Publicació monogràfic *Papers* dedicat al LdIA.
- «Visites comentades» i «Visites comentades+taller».

1994-1995

- Espai LdIA Centre Cultural Palau Macaya.
- Activitats fotografia Sala Catalunya.
- C. Guinea (cap de Programes Educatius) LdIA: G. Valls (responsable), I. Abad i A. J. López (coordinació), F. López (administració), Ll. Boix (logística) i educadors diversos.
- Disseny activitats: equip LdIA i col·laboradors.
- Comunicació: programa difusió LdIA, cartes i informació per activitat.
- Publicació: *Europa de postguerra*.
- Presentacions activitats.
- «Visites comentades» i «Visites comentades+taller».
- Públic familiar: «Bocabardart».

1996-1997

- Espai LdIA Centre Cultural Palau Macaya.
- C. Guinea (cap Àrea de Cultura) LdIA: G. Valls (responsable), I. Abad i M. Sampietro (coordinació), F. López (administració), Ll. Boix (logística) i educadors diversos.
- Disseny activitats: equip LdIA i col·laboradors.
- Comunicació: programa difusió LdIA, cartes i informació per activitat.
- Presentacions activitats.
- Cursos: «La mirada fotosensible» i «Imatges i idees».
- Seminari: «L'art. Entre els museus i el públic».
- «Visites comentades» i «Visites-taller».
- «Diàlegs amb l'artista».
- «Tallers de fotografia».
- Públic familiar: «Bocabadart».
- Disseny activitats territorials.

1998-1999

- Espai LdIA Centre Cultural Palau Macaya.
- C. Guinea (cap Àrea de Cultura). LdIA: G. Valls (responsable), I. Abad, M. Sampietro i E. Massons (coordinació), F. López (administració), Ll. Boix (logística) i educadors diversos.
- Disseny activitats: equip LdIA i col·laboradors.
- Comunicació: programa difusió LdIA, cartes, informació per activitat, web i on line.
- Presentacions activitats.
- Sessions: «Diàlegs».
- Cursos: «Allò que sempre has volgut saber sobre la transmissió de l'art i mai no has gosat preguntar», «Històries fotogràfiques: propostes creatives amb la fotografia i la paraula».
- Seminari: «Participació en el projecte "mira!"».
- «Visites comentades», «Visites-taller» i «Visites lliures».
- «Diàlegs».
- Públic familiar: «Bocabadart».
- Altres: «Cafè tertúlia amb les arts gent gran» i «Per grups de sords».
- Disseny activitats territorials.

1995-1996

- Espai LdIA Centre Cultural Palau Macaya.
- C. Guinea (cap de Programes Educatius) LdIA: G. Valls (responsable), I. Abad i M. Sampietro (coordinació), F. López (administració), Ll. Boix (logística) i educadors diversos.
- Disseny activitats: equip LdIA i col·laboradors.
- Comunicació: programa difusió LdIA, cartes i informació per activitat.
- Presentacions activitats.
- Cursos: «Aula per a les Arts» i «La mirada fotosensible».
- «Visites comentades», «Visites comentades+taller».
- «Diàlegs amb l'artista».
- «Tallers de fotografia».
- Públic familiar: «Bocabadart».
- Disseny activitats territorials.

1997-1998

- Espai LdIA Centre Cultural Palau Macaya.
- C. Guinea (cap Àrea de Cultura). LdIA: G. Valls (responsable), I. Abad, M. Sampietro i E. Massons (coordinació), F. López (administració), Ll. Boix (logística) i educadors diversos.
- Disseny activitats: equip LdIA i col·laboradors.
- Comunicació: programa difusió LdIA, cartes, informació per activitat, web i on line.
- Presentacions activitats.
- «Taller de fotografia».
- Sessions: «Diàlegs».
- «Visites comentades», «Visites-taller» i «Visites lliures».
- «Diàlegs».
- «Taller de fotografia».
- Públic familiar: «Bocabadart».
- Disseny activitats territorials.

2000-2001

- Espai LdIA Centre Cultural Palau Macaya.
- C. Guinea (cap Àrea de Cultura). LdIA: G. Valls (responsable), I. Abad, M. Sampietro i E. Massons (coordinació), F. López (administració), Ll. Boix (logística) i educadors diversos.
- Disseny activitats: equip LdIA i col·laboradors.
- Comunicació: programa difusió LdIA, cartes, informació per activitat, web i on line.
- Presentacions activitats.
- Cursos: «Experts i profans. Salvant distàncies amb l'art contemporani» i «Històries fotogràfiques. Estratègies creatives amb la fotografia i la paraula».
- Seminari: «Participació en el projecte "miral!"».
- «Visites comentades» i «Visites-taller».
- «Diàlegs».
- «Taller de fotografia».
- «miral!».
- Públic familiar: «Bocabadart».
- Altres: «Visites públic general» i «Cafè tertúlia amb les arts gent gran».
- Disseny activitats territorials.

2002-2003

- Espai LdIA CaixaForum.
- C. Guinea (cap Àrea de Cultura). LdIA: G. Valls (responsable), I. Abad, M. Sampietro i E. Massons (coordinació), F. López (administració), Ll. Boix (logística) i educadors diversos.
- Disseny activitats: equip LdIA i col·laboradors.
- Comunicació: programa difusió LdIA, cartes, informació per activitat, web i on line.
- Presentacions activitats.
- Publicacions: *Dossiers educatius*.
- Cursos: «Apte per a tots els públics. L'art contemporani a l'aula» i «Districte 3. Un projecte educatiu sobre el barri».
- Jornades: «Repensar l'educació en les arts visuals. Polítiques de diferència, infància i cultura visual».
- «Visites comentades».
- «L'art per aprendre. Visita+dossier».
- «Tallers d'art contemporani».
- «Visites a l'edifici de CaixaForum».
- «Districte 3».
- Públic familiar: «Una motxilla per descobrir CaixaForum», «Visites taller a les exposicions» i «Tallers familiars».
- Altres: «Visites públic general» i «Cafè tertúlia amb les arts gent gran».
- Disseny activitats territorials.

1999-2000

- Espai LdIA Centre Cultural Palau Macaya.
- C. Guinea (cap Àrea de Cultura). LdIA: G. Valls (responsable), I. Abad, M. Sampietro i E. Massons (coordinació), F. López (administració), Ll. Boix (logística) i educadors diversos.
- Disseny activitats: equip LdIA i col·laboradors.
- Comunicació: programa difusió LdIA, cartes, informació per activitat, web i on line.
- Presentacions activitats.
- Sessions: «Diàlegs».
- Cursos: «Experts i profans. Salvant distàncies amb l'art contemporani», «Històries fotogràfiques: propostes creatives amb la fotografia i la paraula».
- Jornades: «Més enllà de l'educació artística. Cultura visual, política de reconeixement i educació».
- «Visites comentades», «Visites-taller» i «Visites lliures».
- «Diàlegs».
- «Taller de fotografia».
- Públic familiar: «Bocabadart».
- Altres: «Visites públic general», «Cafè tertúlia amb les arts gent gran», «Per grups de sords» i «Taller fotografia gent gran».
- Disseny activitats territorials.

2001-2002

- Espai LdIA Centre Cultural Palau Macaya (fins febrer 2002).
- Espai LdIA CaixaForum (inici març 2002).
- C. Guinea (cap Àrea de Cultura). LdIA: G. Valls (responsable), I. Abad, M. Sampietro i E. Massons (coordinació), F. López (administració), Ll. Boix (logística) i educadors diversos.
- Disseny activitats: equip LdIA i col·laboradors.
- Comunicació: programa difusió LdIA, cartes, informació per activitat, web i on line.
- Presentacions activitats.
- «Visita primícia a CaixaForum».
- Cursos: «Districte 3. Un projecte educatiu sobre el barri», «"miral!" Una altra manera de veure l'art».
- «Visites comentades» i «Visites-taller».
- «Visites dinamitzades».
- «Tallers d'art contemporani».
- «Visites a l'edifici de CaixaForum».
- «Districte 3».
- Públic familiar: «Una motxilla per descobrir CaixaForum», «Visites taller a les exposicions» i «Tallers familiars».
- Altres: «Visites públic general» i «Cafè tertúlia amb les arts gent gran».
- Disseny activitats territorials.

2004-2005

- Espai LdIA CaixaForum.
- C. Guinea (cap Àrea de Cultura). LdIA: G. Valls (responsable), I. Abad, M. Sampietro i E. Massons (coordinació), F. López (administració), Ll. Boix (logística) i educadors diversos.
- Disseny activitats: equip LdIA i col·laboradors.
- Comunicació: programa difusió LdIA, cartes, informació per activitat, web i on line.
- Presentacions activitats.
- Publicacions: *Dossiers Educatius*.
- Curs «L'Art per aprendre o com treballar de manera interdisciplinària les exposicions».
- Jornades: «El paper de l'educació artística en la societat de la imatge».
- «Visites comentades».
- «Visita dinamitzada+dossier».
- «Tallers d'art contemporani».
- «Visites a l'edifici de CaixaForum».
- «Mirades creuades».
- Públic familiar: «Una motxilla per descobrir CaixaForum», «Visites taller a les exposicions» i «Tallers familiars».
- Altres: «Visites públic general» i «Cafè tertúlia amb les arts gent gran».
- Disseny activitats territorials.

2003-2004

- Espai LdIA CaixaForum.
- C. Guinea (cap Àrea de Cultura). LdIA: G. Valls (responsable), I. Abad M. Sampietro i E. Massons (coordinació), F. López (administració), Ll. Boix (logística) i educadors diversos.
- Disseny activitats: equip LdIA i col·laboradors.
- Comunicació: programa difusió LdIA, cartes, informació per activitat, web i on line.
- Presentacions activitats.
- Publicacions: *Dossiers educatius*.
- Sessions de treball per a professors: «Programa l'art per aprendre».
- Cursos: «Saber d'art. Un curs per aprendre sobre altres coses» i «Districte 3. Un projecte educatiu sobre el barri».
- «Visites comentades».
- «L'art per aprendre. Visita dinamitzada+dossier».
- «Tallers d'art contemporani».
- «Visites a l'edifici de CaixaForum».
- «Districte 3».
- Públic familiar: «Una motxilla per descobrir CaixaForum», «Visites taller a les exposicions» i «Tallers familiars».
- Altres: «Visites públic general» i «Cafè tertúlia amb les arts gent gran».
- Disseny activitats territorials.

2005-2006

- Espai LdIA CaixaForum.
- C. Guinea (cap Àrea de Cultura). LdIA: G. Valls (responsable), I. Abad, M. Sampietro i E. Massons (coordinació), Ll. Boix (logística).
- Educadors subcontractats empresa de serveis externs.
- Disseny activitats: equip LdIA i col·laboradors.
- Comunicació: programa difusió LdIA, cartes, informació per activitat, web i on line.
- Presentacions activitats.
- Publicacions: *Dossiers Educatius*.
- «Visites comentades».
- «Visita dinamitzada+dossier».
- «Tallers d'art contemporani».
- «Visites a l'edifici de CaixaForum».
- Públic familiar: «Una motxilla per descobrir CaixaForum», «Visites taller a les exposicions», «Tallers familiars», «Joc de pistes» i «Sol LeWitt».
- Altres: «Visites públic general» i «Cafè tertúlia amb les arts gent gran».
- Disseny activitats territorials.

Annexos

Annex 1. Discussió de grup

Transcripció de discussió de grup (*focus group*)

(7 d'abril de 2017)

Diàlegs d'art entre l'educació no formal i la formal. El cas del Laboratori de les Arts de la Fundació "la Caixa"

Discussió de grup convocada per Assumpta Cirera (abreviatura AC)

Durada: dues hores

Participants

Nom i cognoms: Isabel Abad (IA)

Formació: Història de l'Art

Vincle amb el Laboratori de les Arts (LdIA): Educadora, coordinadora d'activitats i tècnica

Temps de treball al LdIA: Del 1988 al 2006

Ocupació actual: Programadora i coordinadora d'activitats educatives al Departament d'Activitats de l'Àrea de Cultura de l'Obra Social "la Caixa"

Nom i cognoms: Montserrat Sampietro (MS)

Formació: Belles Arts i Història de l'Art

Vincle amb el Laboratori de les Arts (LdIA): Educadora, coordinadora d'activitats i tècnica

Temps de treball al LdIA: Del 1995 al 2006

Ocupació actual: Programadora i coordinadora d'activitats educatives al Departament d'Activitats de l'Àrea de Cultura de l'Obra Social "la Caixa"

Nom i cognoms: Glòria Valls (GV)

Formació: Magisteri, Pedagogia Terapèutica i Logopèdia

Vincle amb el Laboratori de les Arts (LdIA): Responsable del LdIA

Temps de treball al LdIA: Del 1987 al 2006

Ocupació actual: Prejubilada

AC: Moltes gràcies per acceptar la vostra participació. Totes tres, sou persones fonamentals de l'equip del LdIA i les vostres aportacions enriquiran la recerca. La idea d'aquesta discussió de grup és remuntar-nos en el temps i que cadascuna de vosaltres pugui parlar del que consideri en relació amb la influència del Laboratori de les Arts de la Fundació "la Caixa" en altres contextos d'educació artística. Si us sembla bé, comencem nosaltres i que la Glòria s'hi apunti quan arribi.

IA: Tota la documentació en línia del LdIA la tenim als ordinadors de les oficines del Departament d'Activitats de l'Àrea de Cultura de l'Obra Social "la Caixa", però no està endreçada ni classificada.

AC: Vosaltres sou qui millor sap què cal fer perquè heu viscut tot el procés. Per part meua, vaig estirant tot el que puc, però necessito la vostra validació perquè hi ha coses que intueixo que són d'una manera, però cal saber objectivament com van ser.

MS: Et facilitarem tot el que necessitis.

IA: He portat un full que he trobat amb diferents dades del LdIA que ens pot ser útil per anar parlant. Jo vaig començar a fer d'educadora de les activitats d'educació visual i plàstica del LdIA amb l'exposició de Lucio Fontana.

AC: D'on ha sortit aquest full amb dades?

IA: No ho sé! Alguna de nosaltres devia haver recopilat les dades, algunes de les quals no són gaire fiables. El full porta per títol «Antecedents activitat educativa a l'Obra Social de "la Caixa"». Hi falten moltes dades. [Ho va llegint tot.] Comença anomenant el programa de «"la Caixa" a les escoles» l'any 1977 i acaba l'any 2005. Això ja t'ho passaré! [Hem escanejat el full imprès que IA ens va facilitar i l'hem adjuntat al final de la transcripció que hem fet d'aquesta discussió de grup.]

AC: Fins ara, dispo de les dades que he anat recopilant a partir de tota la documentació que m'heu facilitat.

IA: [Continua llegint el document adjuntat al final d'aquesta transcripció.]

MS: Llegint aquest full, és interessant veure que el procés de creació de les propostes responia a les necessitats que anaven sorgint.

IA: Sí, no és mirant el mercat que decidim, sinó a partir de la pròpia necessitat: no tenim espai? Ho fem amb un carro! Aquí van néixer els «carros» vinculats a les exposicions de fotografia. També el LdIA generava activitats educatives per als centres culturals de la Fundació "la Caixa" de Palma, Lleida, Vic i Granollers. El 1994 es va iniciar la plataforma educativa Educalia. No se n'ha parlat mai més i era boníssima!

MS: D'això ja no deu quedar res enlloc!

AC: Montse, quin any vas començar a treballar al LdIA?

MS: A fer visites comentades, a finals del 1994, amb l'exposició «Entre la presència i la representació».

IA: El 1995 van tancar cinc escoles provinents de Caixa Barcelona i van incorporar les persones en diferents àmbits de la Fundació "la Caixa". Veiem que al LdIA es feien propostes educatives que itineraven per tot l'Estat.

MS: Sí, aquí va començar a Sevilla la «Col·lecció testimoni».

IA: Antonio J. López i jo vam anar a Sevilla el 1995.

MS: Inicialment, jo no estava contractada, facturava per activitat treballada. Va ser a principis del 1997 quan em van fer un contracte.

IA: Jo et vaig conèixer a tu quan feies les visites comentades per a la Fundació "la Caixa" de les exposicions sobre Mondrian i Kandinski. Llavors et vam fitxar i et vam encarregar el projecte de la col·lecció a Valladolid. El 1996, el LdIA va passar a formar part de l'Àrea de Cultura. El 2002 es va inaugurar CaixaForum Barcelona. Abans ja havíem incorporat la noció que educació no era únicament escola, educació era tot. Fèiem educació per a gent gran amb el «Cafè tertúlia amb les arts», per a famílies amb el Bocabadart... Aquest full m'ha agradat perquè va més lluny d'on arribo jo. Aquesta primera part la tinc molt difusa.

AC: Sí, ara es tracta d'anar ajuntant informació. En fases posteriors ja anirem concretant aspectes determinats.

MS: Les dates i les dades que consten en aquest document s'han de poder comparar amb altres documents i programes de difusió de les activitats. Algunes no són gaire fiables. S'ha de filar més prim amb les dates.

AC: Un cop llegit el document que ha facilitat l'Isa, podem seguir l'estructura de l'esquema que porto amb diferents preguntes. Comencem per la primera qüestió com a punt de partida: quines institucions us sembla que podríem vincular al LdIA? Isa, per telèfon em vas parlar del Museu del Prado i del Museu de Belles Arts de Bilbao.

MS: Al Museu de Belles Arts de Bilbao, hi vam començar a intervenir amb una exposició itinerant de la Fundació "la Caixa" que portava el projecte educatiu. Al llavors director del museu, Miguel Zugaza, que després va ser director del Museu del Prado de Madrid, i que ara torna a ser director del Museu de Belles Arts de Bilbao, li va agradar molt el que fèiem i ens va començar a tenir presents.

IA: Abans ja ens coneixia per les activitats educatives que havíem fet per a l'exposició de Rodin. Ell veia que treballàvem amb adults, i que amb les escoles desplegàvem una sèrie de materials que exemplifica-

ven el que explicàvem. Me'n recordo de l'exposició de Rodin perquè la va fer la Sònia Hernández. I amb Zugaza i el Museu de Belles Arts de Bilbao, ja havíem fet diverses coses. Era l'època en què començava l'expansió territorial de "la Caixa". Totes les exposicions es feien en conveni o aliança amb institucions. Se'n van fer moltes, i va ser interessant veure com també es van acostar a localitats petites. Perquè exposicions com «Miralls del cel» arribaven a poblets que habitualment no tenien accés a aquest tipus de mostres. No crec que tingui tanta importància o mèrit haver arribat a grans ciutats com haver arribat a pobles on molt rarament tenien l'oportunitat de veure exposicions, i molt menys amb un projecte educatiu. S'estava oferint una metodologia diferent i un apropament a gent que no tenia accés a l'art. El Departament Territorial de la Fundació "la Caixa" ho agraiïa. Vam fer moltes exposicions!

AC: A través del web, he estat veient el programa del Museu del Prado *El arte de educar*, i s'hi pot trobar la influència del LdIA. Si necessito algun contacte en aquest sentit, és possible d'aconseguir?

IA: Sí, Ester de Frutos o Bea Sánchez.

AC: Ara mateix assessoreu el programa *El arte de educar*?

MS: En el cas del Prado, no és només una influència, és el nostre projecte! La realitat és que, per expressa voluntat del seu director, que aleshores ja era Zugaza, ens van demanar un projecte per donar resposta a tots els escolars. Anaven al Museu del Prado i no se'ls podia oferir una activitat educativa. No tenien recursos, ni havien creat els continguts adequats. Tenien únicament una sèrie d'activitats disperses, uns itineraris escrits i poca cosa més. Llavors, l'Obra Social "la Caixa" el que va fer va ser dissenyar un projecte per a grups d'escolars d'educació primària i secundària, i posar-hi el suport econòmic. Nosaltres vam decidir el que volíem fer d'activitats educatives al Museu del Prado, i ho vam fer. Toni Cirera ens va fer els materials, tot va anar així. Vam aportar-hi els nostres «carros». Així, més que influència, po-

dem parlar de realització total. Finalment, va quedar com que és un projecte d'ells. Qualsevol escola que vagi allà no pensarà en l'Obra Social "la Caixa". Serà ple de logotips de "la Caixa", però el projecte és del Prado. Possiblement ja està bé que sigui així. Vam crear quatre itineraris per a primària i ESO que seguien la idea del «carro», òbviament, però es feia com una selecció de temes. Era com un comissariat. Vam crear quatre itineraris que reprenien els gèneres clàssics: el retrat, el cos, els espais i la representació. Això està tot escrit i hi ha molta informació. Després hi va haver una segona fase en la qual van treballar l'Isa i la Glòria, en moments diferents, per situacions diverses, que va ser amb propostes per a grups d'educació infantil. La idea era cobrir a llarg termini totes les edats.

IA: Em sap greu el fet que la gent actuï amb nosaltres com un adolescent quan arriba a l'institut, que li diu a la seva mare: «Mare, queda't aquí, que no vull que em vegin els meus amic entrant amb tu». I això és un clàssic amb nosaltres, perquè, malgrat totes les aportacions i els assessoraments educatius que hem fet, en general veuen únicament la part econòmica i d'esponsorització que representa la institució "la Caixa". Quan la gent veu que hi ha "la Caixa", hi veu diners. No veu que al darrere hi ha també molta innovació, experiència i feina feta en l'àmbit de l'educació artística.

AC: Considero que és interessant parlar de tot això. El reconeixement dels orígens és important per posar-hi ordre. La influència que va tenir el LdIA pel que fa a la metodologia de segur que ha deixat petjada en molts programes d'educació artística actuals.

IA: Ara arriba la Glòria! El que deia amb relació als primers projectes que es van fer amb el Prado és que sí, realment va ser el mateix programa que fèiem nosaltres al LdIA, no que els influíssim, com diu la Montse. Volien allò i ho vam fer així, però sí que després, que hem renovat el conveni de col·laboració, ens demanaven una revisió dels dossiers de batxillerat, els volien fer de nou i penjar a la seva plataforma en línia. El que deia jo és que el Servei Educatiu del

Museu del Prado notava intensament la variació que havíem fet de la seva manera d'entendre l'educació.

MS: L'havíem renovat totalment!

IA: Inicialment, el nostre paper al Servei Educatiu del Museu del Prado va ser difícil, perquè l'equip del museu ho vivia com una imposició. Era com si un departament educatiu arribés a un altre departament educatiu per canviar-ho tot. Entenc la seva reacció, perquè a nosaltres ens hauria passat igual. A poc a poc, vam anar establint bones relacions.

MS: Després de tota la intervenció que hi vam fer, actualment el Servei Educatiu del Prado ja gestiona el projecte amb total autonomia.

[S'incorpora Glòria Valls a la conversa.]

AC: Més que aprofundir en cada cosa, si us sembla bé, podríem fer una llista de museus, centres culturals, persones, llocs, etc. que van tenir contacte amb el LdIA. He elaborat una llista de persones i també de llocs. Bé, podem veure tot allò que pugui sortir, per anar lligant fils. Perquè llavors podrem demostrar que hi ha hagut aquesta influència.

GV: Luis Racionero. Va fer una conferència, però no va arribar a conèixer bé el que fèiem.

IA: Joan Fontcuberta, per exemple, va fer una xerrada i amb ell sí que vam treballar!

AC: Això és una primera llista per veure què passava! D'una banda, hi ha persones; de l'altra, institucions, i hauríem de buscar models d'escoles. Tipologies diferents d'influències en educació artística, però que formin part de tot el panorama, perquè llavors seran els casos que investigaré directament. Aneu dient vosaltres i jo prenc nota.

MS: Rosa Eva Campo porta l'educació a la Fundació Tàpies. Va ser col·laboradora del LdIA durant molts anys.

IA: Crec que hi ha molts educadors que van passar pel LdIA. El que penso que ha estat més important amb nosaltres no és tant l'art contemporani, sinó una mirada contemporània.

AC: Sí, hi estic d'acord!

IA: El gran problema que ens trobem nosaltres, sobretot quan fem art contemporani, és que, com que et situa a la frontera de molts temes i molts llenguatges, t'acabes posant en terrenys que no són propis de l'art. Això t'ho dic perquè, dins de la mateixa Obra Social, en què s'ha parcel·lat tot tant, contínuament xoquem contra altres enfocaments. Mirades al que és històric, al que és social, al que és científic, etc. Qualsevol cosa permet una mirada contemporània.

AC: Aquest era un dels aspectes fonamentals del LdIA. La integració de coneixements!

MS: Hi ha el Museo *Patio Herreriano* de Valladolid. El qui porta l'educació allà, que és Pablo Coca, va començar en educació com a monitor del LdIA d'una exposició itinerant que vam portar a Valladolid. Aquest noi acabava de sortir de la universitat, i ell i uns quants més eren els educadors que vam buscar per treballar, per fer les visites educatives. Vam fer la formació en una sala de Valladolid. Llavors, aquest noi va començar així, i uns anys després em va dir que s'havia posat en educació artística per aquella primera experiència al LdIA. Això li va obrir el món. Ja no només per nosaltres, sinó en el terreny professional. Ostres, es pot treballar d'això! Desconec ara l'empremta que hi pot haver en aquest museu, però quan van a congressos, és ell qui hi va.

GV: De la Patrícia i la Fundació Suñol, n'heu parlat?

IA: Encara no hi hem arribat! Jo havia fet una llista ràpida de gent, però me l'he deixat a la impressora.

MS: Patrícia Marqués treballa a la Fundació Suñol i està canviant força coses.

GV: Jo l'he vist només una vegada des que és allà. El que m'explicava és que no hi havia plantejament educatiu, i que ella hi estava aportant aquest vessant educatiu i també social.

IA: Jo pensava també en empreses que s'han creat del tipus Fragment, amb Núria Capdevila, la Lola Àngeles i Carla Padró. La Núria i la Carla havien estat educadores del LdIA.

AC: Pot ser interessant establir vincles. On vas aprendre tot el que fas?, per què fas això i no una altra cosa?, etc. La idea és demostrar-ho.

IA: Amb les col·laboracions de Carles Guerra i Amelia Arenas vam fer canvis importants, i em sembla que ells també van aprendre amb nosaltres.

GV: I d'educadors, penso en David Camps. Tinc la impressió que continua treballant en temes d'educació artística. No sé fins a quin punt.

IA: Montse Vives, que havia estat educadora del LdIA, va crear el programa Experimentem amb l'Art, conjuntament amb Víctor Lobo i amb la professora Sylvia del Amo, que participava en les activitats del LdIA amb els seus alumnes i també personalment en conferències, jornades i cursos. L'educadora Iraida Llucià.

GV: No continua en temes educatius?

IA: No. Però d'alguna manera ha treballat molt al seu poble. No sé fins a quin punt dona qui a qui. Cal tenir en compte un col·laborador molt important, Xavier Erra. També hi ha Sònia Elvira, que havia estat educadora molt de temps i volia viure tranquil·la. Se'n va anar a viure a Sitges, o Sant Pere de Ribes, i és professora allà. És interessant veure què fa actualment. També penso en la professora Anna Estany i en Julia Vallespín, que és potent i és de Madrid. Havia estat monitora i fa moltíssimes coses a Madrid. És una persona que reconeix la influència que va rebre del LdIA.

GV: Un altre professor cabdal és Dimas Fàbregas que, a més de professor de Visual i Plàstica, ara és el director de l'Escola La Immaculada de Vilassar de Dalt, i que fa un munt de cursos de formació de mestres, crec que a la UAB. Els de Granada, també. Els del CAAM (Centro Atlántico de Arte Moderno, a Canàries).

AC: I Artium de Vitòria?

IA: Amb la Charo d'Artium ens coneixem i ens hem trobat en congressos, però ella tenia una trajectòria a part. Venia de l'estranger i va arribar aquí amb les coses molt clares.

MS: Em ve al cap Arola Valls, que és professora a la universitat i diu: «Jo ho he après tot amb vosaltres».

AC: Caldria buscar persones que estiguessin predisposades a aportar coses i trobar la manera de motivar-les.

IA: Hi ha unes persones que també hi estaven molt vinculades, eren Toni Cirera i Anna Vega. Tots els materials educatius que van crear, a part dels «carros», tot el que van ajudar... Ells et donaven solucions.

MS: És que... la de coses que ens havia arribat a resoldre Toni Cirera!

AC: Quina considereu que va ser la data en què va desaparèixer el nom LdLA?

IA: Crec que el 2013 ja no es parla de LdLA.

MS: Molt abans ja no es diu LdLA!

IA: És que, en el moment en què vam fer el trasllat a CaixaForum Barcelona, ja hi havia la voluntat de crear una marca conjunta i deixar de parlar de LdLA.

GV: De totes maneres, recordo que durant una època escrivíem Laboratori de les Arts–Departament Educatiu.

MS: Això va ser durant el curs 2005-2006.

AC: Sí, però hi ha un moment en què el nom LdLA ja no surt més.

GV: Quin moment és? Crec que el 2006.

IA: N'hem estat parlant i també és molt conceptual. En el moment en què quedem dins de la marca CaixaForum, però em sembla que a partir d'aquí hi havia encara el Laboratori de les Arts, Art al Labo, Art en Joc, Minilabo... Encara es conservava el nom del LdLA en algun lloc o altre. El que dèiem amb la Montse és que el LdLA havia estat un departament educatiu, amb una marca pròpia. Això és el que ens definia.

GV: Es devia perdre el nom LdLA en el moment en què es va fer tot el canvi d'estructura, no?

IA: La gent que treballàvem amb educació en arts visuals i plàstiques a CaixaForum i abans érem la Glòria, la Montse, l'Elena, el Llorenç, la Fina (que era administrativa) i jo. La Glòria era la responsable de moltes àrees educatives: Arts Visuals i Plàstiques, Humanitats, Escèniques i Música. Tot el que era el Departament Educatiu abastava totes les activitats de cultura al voltant del centre CaixaForum.

GV: Quan érem al Centre Cultural Palau Macaya, hi havia la part d'arts visuals i plàstiques, que portàvem entre tot l'equip, i després hi havia la part de música, que gestionava jo mateixa, juntament amb una persona de l'equip del Departament de Música, que dirigia M.ª Carmen Palma. Aquesta persona va anar canviant al llarg dels anys.

IA: La Glòria feia en música la tasca que jo feia en arts visuals i plàstiques. El seu rol era ben curiós, perquè era responsable de tot el Servei Educatiu del LdLA i, al mateix temps, portava la creació, la producció i la gestió de les propostes educatives de música.

GV: Sí, jo feia dos papers. D'una banda, era la responsable del Servei Educatiu, i de l'altra, era la ges-

tora de tots els temes de música. Els últims anys sí que es va assignar una persona, Marta Morales, per portar les activitats educatives de música, i depenia de mi. Jo ja no portava la gestió de primera mà. O sigui, que el meu paper es va centrar a ser la responsable del Departament Educatiu, que englobava els diferents àmbits en què treballàvem: arts plàstiques i visuals, música, literatura i arts escèniques.

IA: Sí, però ho dic perquè, quan ho conceptualitzem, això torna a passar en endreçar-ho. De manera que tot era part del Servei Educatiu del LdLA, incloent-hi les humanitats. Llavors hi havia la Salomé, que portava les activitats relacionades amb la literatura. Tota la part educativa vinculada al que generava el Centre Cultural CaixaForum, la portava la Glòria com a Departament Educatiu. Algunes vegades hi ha confusió entre Servei Educatiu, que som tots encara actualment, i LdLA, que era una marca pròpia que es va perdre.

GV: I creus que en les activitats de música no es posava LdLA?

IA: Sí, però quan s'hi van incloure activitats d'humanitats i altres àrees, ja no hi havia el nom LdLA.

GV: No sabria dir-te quan desapareix el nom LdLA.

MS: Recordo que, quan érem el LdLA, els textos que feiem eren molt acurats! Recordo les hores que hi passàvem per escriure les propostes. Ara, l'Elena, l'Isa i jo fem per a aquesta temporada escolar 111 fitxes, i les hem de lliurar perquè les reescriguin des d'una empresa externa. Recordo les paraules quan pensàvem i escrivíem els itineraris diferents.

AC: El volum de feina que va arribar a portar era immens! Tu com hi constaves, Glòria? Eres responsable del LdLA?

GV: Responsable del Departament Educatiu.

AC: Fins al 2014?

GV: A veure, quan em vaig jubilar?

IA: El 2015.

AC: Jo vaig mirar el correu de la festa de comiat i era el 2014.

GV: Et puc dir el dia exacte que em van fer el discurs i tot! Ho dec tenir apuntat a *Mi querido diario*.

IA: L'equip directiu de l'Obra Social va fer una reestructuració i van considerar un organigrama nou. Van destituir la Glòria amb una prejubilació. El LdLA va desaparèixer abans que marxés la Glòria.

GV: Fins que vaig ser la responsable del Departament, treballàvem juntes.

MS: Ens van desarticlar. Ens van dividir, i van donar tasques d'educació a gent que no ho havia fet mai. Aquest va ser el moment clau de la dissolució. No era una qüestió del nom o de l'espai.

IA: Abans, la Montse, l'Elena i jo feiem el mateix, i a partir d'un moment donat, a mi em separen d'elles, fins i tot físicament. Teníem un creixement estrany, i així i tot vam durar molt de temps dins la casa. Com a membres del LdLA ja no quadràvem!

GV: Cal tenir en compte que, quan el LdLA era al Centre Cultural Palau Macaya, el projecte tenia una mida determinada, però a CaixaForum va anar creixent tot plegat a un ritme impressionant, que necessitava altres criteris per funcionar.

IA: Sí, a més començaven tots els centres CaixaForum territorials.

AC: Considereu que, quan va arribar a CaixaForum, el LdLA es trobava en el moment més àlgid?

GV: La Fundació "la Caixa" estava creixent d'una altra manera, es convertia en un altre tipus d'empresa. Molts dels projectes que s'havien desenvolupat, incloent-hi el LdLA, ja no hi encaixaven. Durant molt

de temps, hi havia un respecte per tot el món de la cultura. Era a les mans de gent que tenia confiança i sensibilitat. Sobretot, les persones que posaven com a caps. Des de Vilarasau fins a Montreal. Després d'ell, ja es va anar per altres camins. Els nous directius ho van canviar tot. CaixaForum s'estava reconvertint en una indústria cultural immensa. Durant molt de temps, la direcció de la Fundació, i Vilarasau com a cap de l'entitat "la Caixa", tenien un respecte pel món de la cultura, i sobretot confiança en les persones que posaven per liderar cada projecte.

MS: I es va passar d'un model en què els continguts eren dintre a un altre en què tot s'ha de buscar a fora. La Fundació pot encarregar projectes. Hi posa el nom, hi posa la coordinació i la gestió, però el contingut és a fora. Pel volum i pel model econòmic empresarial que segueix l'entitat.

IA: Una de les consignes, que era ser pioner i innovador, va deixar de ser-ho. Ara ja no és important.

MS: Hi ha por al risc.

IA: Vam passar de ser atrevits a ser ambiciosos.

GV: Sí, amb tot el tema dels números.

AC: En aquest moment, Montse, vas escriure l'article «Donde hubo un Laboratorio», que apunta cap a allò que va representar l'externalització dels serveis educatius.

IA: I tant! Ara, les activitats de CaixaForum les porta a terme l'empresa de serveis Àgora, seguint unes directrius del LdIA, però amb criteris i aplicacions que no en formen part.

AC: Ara mateix, Isa i Montse, feu projectes diferents per als centres CaixaForum? Quina feina feu exactament?

MS: Entre aquesta època que t'explica la Glòria i fa un any, hi va haver una temporada en què ja no fèiem només activitats educatives, sinó que fèiem activitats

per a adults. Amb això es va obrir un camp força interessant. Organitzàvem conferències i cicles. L'Isa portava converses amb artistes, jo portava activitats al voltant de les exposicions per a tots els públics. Tota mena d'activitats: familiars, escolars i per a adults. Ara, deu fer un any o així que hem tornat les tres que érem, l'Elena, l'Isa i jo, a fer la programació escolar i familiar.

IA: Abans treballàvem en conjunt i cadascuna tenia la seva parcel·la, però no et trobaves mai sola amb un projecte. Cadascuna de nosaltres liderava un projecte, però fèiem moltes reunions entre nosaltres. Ens repartíem la proporció d'exposicions. De cop i volta, em van separar d'elles i em vaig trobar amb unes activitats no vinculades a exposicions. Treballar en equip et fa créixer. Ara ja no es fa, i cadascú té els seus projectes.

MS: L'Elena i jo portem activitats vinculades a les exposicions, i l'Isa, totes les que no hi estan vinculades.

IA: A l'època que et parlava la Montse, vam aconseguir el que sempre havíem perseguit, que no s'identifiqués la mediació amb l'escola. El públic és el públic. Amb les escoles hi ha una predisposició d'aprendre, però el públic adult també agraeix que els expliquis les coses. Idealment, no ens volíem convertir en un gabinet de traducció simultània de l'elitisme de la producció d'exposicions. Vam aprendre a adaptar els textos de paret als usuaris, i vam anar descobrint com ens podíem relacionar amb el públic perquè s'hi sentís més inclòs i a gust. Últimament, tot l'equip treballàvem totes les línies de programació per a totes les franges de públic. L'any passat, es va jubilar Montse Balada, que portava tota la línia de públics en literatura, i per qüestions internes ens vam reorganitzar i vam tornar un altre cop a ocupar-nos de les activitats per a escoles i públic familiar.

GV: Ara, tota la maquinària s'ha especialitzat en la gestió.

AC: Llegeixo alguns ítems que he identificat del LdIA, perquè ens ajudaran a continuar. Com ara que la transformació de l'espai del LdIA es va fer al costat dels arquitectes i amb la participació de l'equip.

GV: Sí, és veritat, per aconseguir un espai polivalent i educatiu vam treballar molt al costat de l'arquitecte Ferreira.

AC: Podem dir que hi havia vincles estrets entre l'educació no formal i la formal al LdIA?

GV: La incidència de l'educació no formal en la formal era molt present en el lideratge d'Isabel Martínez. Vam arribar a fer una programació exhaustiva de tallers per a grups d'escolars.

IA: Un matís amb relació al «carro». Quan diem que la importància del LdIA anava més enllà de l'espai que teníem, era més un concepte que un espai. Amb l'ús del «carro», quan vam començar a fer propostes a la sala d'exposicions de la Fundació "la Caixa" de la plaça de Catalunya, que no disposava d'espai, vam decidir que no ens limitaria el fet de tenir espai o no tenir-ne. Ens ho creïem absolutament.

MS: Hi ha una cosa que em sembla molt important: és el canvi de focus, l'objecte artístic deixa de ser el centre de tot. Sobretot a partir del moment en què es va incorporar el públic adult. Al principi, òbviament, tot és molt innovador, però en el fons la institució continua considerant que una cosa és l'exposició i l'altra l'educació, que sempre és com subsidiària, per molt important que sigui i molt pionera. En el moment en què s'incorporen tots els públics i es decideix que l'educació no és només per als escolars, és quan entres directament dins l'exposició i et plantejges quin és el paper del públic. El focus ja no va de treballar amb l'objecte artístic, sinó de treballar per a l'espectador. Per a les seves necessitats, per als seus interessos, per a les seves preguntes. Llavors, això és com una generació natural, que segurament es feia a molts llocs del món, i aquí a Espanya no gaire. Això és als anys noranta.

IA: De fet, el tema va sorgir d'una forma natural perquè, d'una banda, teníem els monitors que treballaven per al LdIA, i, en paral·lel, des del Servei d'Exposicions s'agafava personal per fer les visites per al públic general. Llavors vam dir: «Què estem fent? Estem formant a doble banda!». Per la qual cosa es va fusionar el servei, i totes les visites i les activitats al voltant de les exposicions s'organitzaven des del LdIA. Al mateix temps, va sorgir la idea de fer propostes familiars amb els primers Bocabadart. Vam començar a incorporar la importància de treballar adequadament amb tots els públics des del LdIA. Vam demanar estudis de públic. Teníem molt d'interès a conèixer i ajustar-nos als usuaris. Quan vam fer «Districte 3», hi vam voler incloure el públic del barri de CaixaForum, amb la voluntat de reivindicar les persones de l'entorn. Vam fer una acció que va impregnar tota la gent que treballava a l'àrea de centres. D'alguna manera, vam influir en la mateixa casa. Vam aconseguir posar al centre d'atenció la gent. Vam sortir de l'aula i dels espais habituals. Volíem que l'exposició «Districte 3» sortís al carrer. Era complicat, i ho vam acabar fent al LdIA. Es va anar esvaint la por d'ocupar espais del mateix CaixaForum.

AC: Hi ha més material per consultar? Hi puc accedir?

GV: El conserveu? Recordo que, quan ens vam traslladar del Palau Macaya a CaixaForum, vam dedicar moltes hores a fer caixes perquè hi hagués de tot.

IA: I tant! Ens ho demanes a nosaltres? Tenim els dossiers en línia. Els primers són de quan vam arribar a CaixaForum.

AC: Em cal molta documentació. És tan ampli, que no m'hi vull perdre. I de tot no es pot parlar.

GV: Crec que tinc un PowerPoint que explica la cronologia, com vam començar i les diferents incorporacions.

IA: El full amb dades que he portat em sembla que el vas fer tu, Glòria. Un dels ítems del LdIA, que no sé si l'has dit i és molt característic, és que es parlava d'art des de la vida quotidiana. Tot molt dessacralitzat.

MS: Es feien coses, abans que jo hi arribés, que ara no ens deixarien fer ni bojos! Com entrar pots de pintura a les sales!

IA: Per a mi, la vida i l'art, o van junts, o no té sentit.

MS: M'agradaria saber què tens fins ara, per pensar si hi ha alguna cosa que no t'hàgim donat. Més de contingut general. Hi ha una cosa que és interessant: el «Cafè Tertúlia», una activitat per a gent gran.

IA: «Retorn al país de les meravelles» va ser una experiència molt important. Perquè hi havia la idea que el Servei Educatiu formés part de l'ADN de la mateixa exposició. No s'ha aconseguit, però cada vegada s'incorporen més. Els responsables de les exposicions ara en són més conscients.

GV: Abans es feia producció pròpia d'exposicions, i ara no.

MS: Les publicacions. La línia de dossiers és molt interessant. Recordo que era directament ajudar el mestre a treballar un tema a partir de l'exposició, i que ho pogués treballar abans i després. Em fas pensar en coses... Per exemple, que no tenim un inventari de tallers.

IA: I tant que en tenim un! El vaig fer jo!

AC: Sabeu com va sortir el nom de LdIA?

GV: A casa d'Isabel Martínez, amb la Joana i jo. No sé si hi havia algú més. Possiblement no, perquè en aquells moments, els qui feiem la reconversió de «"la Caixa" a les escoles» érem nosaltres. Quan deíem construir la programació per a l'any següent, que feiem pluja d'idees. Hi va haver diversos noms. Crec que en aquell moment va sortir també el nom

del Clik dels nens del Museu de la Ciència. Estàvem definint les línies d'actuació i el nom: el Laboratori de les Arts va sortir aquell dia. Venia molt de l'àmbit italià. Era el moment en què tota la pedagogia d'Itàlia estava molt en voga. L'equip de la Isabel, quan portàvem la integració d'infants sords, havíem anat bastant a Itàlia. I el nom *atelier* a Itàlia era *laboratorio*. Taller de les Arts no ens devia sonar gaire bé. Buscàvem una denominació que s'assemblés a l'Atelier des Enfants del Centre Georges Pompidou de París. No sé de qui va ser la idea, però vam decidir el nom de Laboratori de les Arts.

MS: Actualment, s'anomena CaixaForum Kids la programació familiar. La programació escolar és EduCaixa. Ara estem en procés de canviar la paraula Kids perquè considerem que exclou altres edats.

GV: En la manera d'entendre l'educació a l'entitat, hi havia hagut una voluntat de canvi. Abans que Isabel Martínez, hi havia Maria Prats. Després de Cuesta va venir Monreal amb la fusió de les dues Caixes (Caixa Barcelona i "la Caixa"). Samaranch va portar molta gent creativa a l'entitat. Jo vaig començar a treballar a la Fundació "la Caixa" amb ell, però no hi vaig tenir cap tracte. Veient el que va fer! Aquesta persona era més que sensible, era brillant. Va agafar gent molt potent! Maria Pla també era molt brillant en tot el tema del teatre.

AC: El diàleg mantingut ens ha possibilitat fer un viatge en el temps, alternant present i passat. Al llarg de la discussió, hem fet diversos salts en el temps, i cadascuna de vosaltres ha aportat el seu punt de vista. De segur que la vostra experiència serà útil per poder emmarcar adequadament la tasca portada a terme des del programa d'educació del LdIA. Moltes gràcies!

ANTECEDENTS ACTIVITAT EDUCATIVA A L'OBRA SOCIAL DE "LA CAIXA"

Del 1977/1987: només s'opera al territori històric: Catalunya i Balears

14/11/1977: inici programa "LA CAIXA A LES ESCOLES" amb una representació teatral

Octubre 1978: inici del programa a Balears

OBJECTIU: programa PIONER

Contribuir a la millora de l'educació dels escolars a partir d'una proposta d'activitats no formals.

Productes: OJO: en una primera etapa "la Caixa a les escoles" només itinerava espectacles (primer teatre i després també música), activitats i tallers culturals (i també de ciència) majoritàriament per implementar-se dins l'aula, i també amb propostes per sortir fora d'aquesta (teatre, poesia. Música, arts plàstiques, cinema i estades de natura a la finca de Torrebonica)

Al cap de 5 anys hi participaven una mitjana de 375.000 escolars (pràcticament la 1/2 del cens de les escoles d'EGB d'aquells 2 territoris)

1979: inauguració del Centre Cultural a Barcelona (Palau Macaya)

1979-1991: inici programa pilot d'integració dels sords a les escoles

1981: creació Museu de la Ciència de Barcelona

1982: inici activitats per a escolars de les exposicions temporals al Centre Cultural de Barcelona, amb les exposicions "Les mans miren" i "Visca el color!"

1987: creació del CIEJ, dedicat a apropar les Noves Tecnologies als joves

1987: rebateig de l'espai permanent per escolars al Centre Cultural de Barcelona com a *Laboratori de les Arts*. A partir d'aquest moment l'oferta d'activitats és permanent.

1987: inici itineracions del recurs del "Planetari Viatger" tant per Catalunya i Balears com per resta de l'Estat (acompanyant l'expansió de els oficines de *GrupCaixa*). A banda del planetari hi havia una oferta molt amplia d'exposicions i de tallers itinerants (expos de literatura, taller de robòtica, d'informàtica, expo Egipte, els reis, els homes i els Deus, etc...). En lloc de portar les activitats a les aules, ara la tendència és fer-les sortir per dur a terme les activitats als nostres equipaments o en espais d'altres institucions amb qui s'establien convenis

1988: inici de l'oferta de tallers de música al Laboratori de les arts

1988: 1a maleta pedagògica "Visca el Color" (verificar-ho amb *Glòria Valls*)

1989: consolidació línia tallers + recursos pedagògics itinerants: "5 maletes pedagògiques"

1989: Gran Premi FAD d'interiorisme al disseny de l'espai del *Laboratori de les Arts*

1990: El Laboratori de les arts genera el programa d'activitats educatives per Lleida

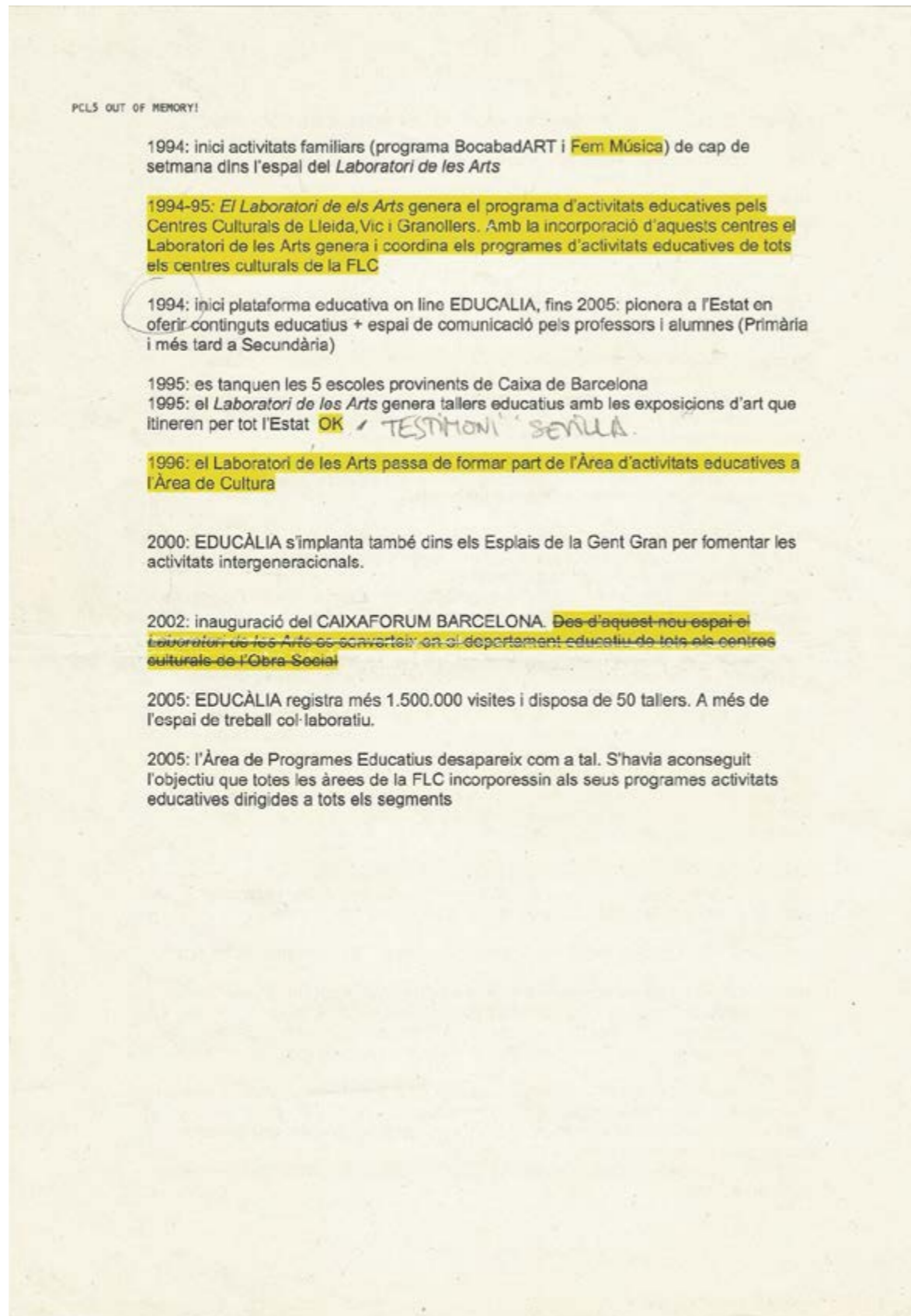
1991: creació de l'àrea de **PROGRAMES EDUCATIUS de la FLC**.

Aglutina espais educatius del Centre Cultural + Museu de la Ciència+CIEJ+ els recursos pedagògics+ les 5 escoles d'EGB provinents de la fusió amb Caixa de Barcelona

1991: el *Laboratori de les Arts* dissenya els tallers de la Sala Catalunya de Barcelona dedicada exclusivament a exposicions de fotografia.

1993: incorporació a l'oferta educativa de fora de Catalunya i Balears dels recursos pedagògics (maletes+motxilles)

1993: el *Laboratori de les arts* genera els programes d'activitats educatives pel Centre Cultural de Palma

Annex 2. Entrevistes presencials

Transcripció d'entrevista Toni Cirera

(5 d'octubre de 2018)

Diàlegs d'art entre l'educació no formal i la formal. El cas del *Laboratori de les Arts* de la Fundació "la Caixa"

Entrevista realitzada per Assumpta Cirera (abreviatura AC)

(Temps de durada: una hora i mitja)

Participant

Nom i cognoms: Toni Cirera Bergadà (TC)

Formació: Magisteri i estudis d'enginyeria

Vincle amb el *Laboratori de les Arts* (LdIA): Col·laborador

Temps de contacte amb el LdIA: Del 1995 al 2005

Ocupació actual: Elaboració de material educatiu per encàrrec a través de l'empresa Materials Educatius

AC: Bona tarda, Toni. T'agreixo molt les aportacions que has fet a la recerca, ja que vas ser un col·laborador destacable del LdIA i també de Programes Educatius de la Fundació "la Caixa". Actualment, continues col·laborant amb els centres CaixaForum de l'entitat. La teva tasca com a col·laborador del LdIA va estar molt centrada en el disseny i la realització de diferents recursos educatius. Quina és exactament la teva feina i quines col·laboracions vas fer al LdIA?

TC: Des del 1987, em dedico professionalment al disseny d'activitats i materials educatius. Estic especialment interessat a desenvolupar els aspectes lúdics i participatius en la dinàmica educativa. En els meus projectes, dono una rellevància especial als materials com a elements de motivació i dinamització de les activitats. Ho faig a través de l'empresa Materials Educatius. Ens dediquem al disseny i a la producció de materials per a activitats educatives que es desenvolupen en escoles, museus, tallers de lleure o a través d'Internet. També col·laborem amb associacions i ONG en campanyes de sensibilització i d'acció social. Només dissenyem activitats i materials per

encàrrec, i sovint participem en els departaments educatius de les institucions per definir els projectes conjuntament.

AC: Comencem parlant del moment en què van néixer els «carros». Fins ara, he llegit a diferents documents que van néixer al LdIA per la necessitat de trobar un recurs per transportar materials i facilitar la realització de tallers a les sales d'exposició on no hi havia un espai de taller apropiat per fer-los.

TC: Vaig començar a treballar amb els «carros» el 1995. El que recordo és que la Glòria sempre em demanava de fer un «carro» senzill, pràctic, però al final acabaven fent alguna adaptació. Sé que havien comprat pel seu compte algun «carret» tipus carro de la compra. Potser en van fer servir en un moment donat, esporàdicament, però no va tenir cap marca ni gaire trajectòria. Era un desig, una constant que es va manifestar des del 1992-1993. Jo diria que fins al 1995 no vam començar a projectar uns contenidors amb una voluntat clara. Tot allò anterior, ho havíem anat improvisant sobre la marxa. Ens decidíem més pel que podíem adaptar del mercat que no pas d'allò

que podíem fer amb pressupost i amb un material pensat. Els primers «carros» que vam dissenyar feien 60 x 40 x 80 centímetres. Eren uns contenidors fets amb unes caixes de plàstic, folrades amb lones plenes de butxaques per posar-hi tota mena d'elements.

AC: A la Sala Catalunya de la Fundació "la Caixa", on es feien exposicions de fotografia i per itinerar per Catalunya, em consta que ja hi havia «carros».

TC: No sé si els primers «carros» que vaig dissenyar (els de lona) es van fer servir per a la Sala Catalunya, però sí que els vam fer per itinerar per diferents poblacions. Em sembla que a la Sala Catalunya en van fer adaptacions, però no eren fets amb la voluntat de ser «carros», tal com els vam entendre posteriorment. Jo no n'havia vist mai abans dels que vaig fer jo. Els primers ja es van fer amb la voluntat d'itinerar. Era l'època en què al Centre Cultural Palau Macaya tenien el frontó del darrere. A l'última època, hi havia aquest espai de magatzem, on guardàvem els materials i totes les maletes. Allà vam fer els primers «carros». Recordo que, amb Glòria Valls i Isabel Abad, els dissenyàvem conjuntament i pensàvem com havien de ser. Després, vam fer una lona pel carro de color verd que contenia diferents colors. Suposo que vam fer blau, groc i vermell, els colors del logotip de "la Caixa". Estèticament, no estava gaire ben resolt. Ja portaven el logotip de l'entitat. Els vam fer amb la voluntat que servissin per a qualsevol taller. A partir de llavors, tots els materials que es feien s'adaptaven a les mides. Era el que ens determinava l'adaptació dels materials.

AC: Diries que els «carros» estaven inspirats en les maletes pedagògiques?

TC: Sens dubte. Cada cop s'hi assemblaven més. Al principi, l'equip del LdIA volia uns contenidors lleugers, i per això vam treballar amb plàstic i roba. Tècnicament, però, no acabaven d'estar ben resolts. Amb el temps, les maletes pedagògiques, que feia jo mateix, van evolucionar cap a una estructura més ferma. Va ser quan vam fer la maleta «Contes de

fades». L'estructura aquesta va ser la que va inspirar tots els «carros» que van venir després. No la primera maleta, que era un bagul, sinó la segona. A partir d'aquí, es pot veure la inspiració dels «carros». De fet, la maleta «Contes de fades» ja s'havia pensat perquè els mestres la poguessin transportar fàcilment per l'escola.

AC: Pel que fa a la inspiració, els «carros» havien anat naixent entre Glòria Valls, Isabel Abad i tu mateix. Hi havia alguna font d'inspiració directa? Havíeu vist més tipologies de «carros»?

TC: La tipologia va néixer de la maleta «Contes de fades». Va sorgir com una necessitat. Teníem el model de bagul de la maleta «Visca el color!», i per a la primera maleta «Contes de fades» vam seguir aquest model. Quan vam fer la reestructuració de «Contes de fades», vam buscar un model més pràctic. Per exemple, «Visca el color!» obligava a apilotar safates de materials. Això demanava un gran esforç. Vam fer una estructura amb portes, que s'obris, que no hagués de carregar pesos i que fos més portable. D'aquí va sortir el model. Ens vam basar en l'estructura de les Flight Cases, que són un estàndard dels equips de música. Tot el que munten en un concert va dins aquestes caixes. Serveixen per contenir els aparells i transportar-los amb garanties de seguretat. Inspirada en aquestes caixes, vam fer la maleta «Contes de fades». Independentment, als «carros» hi vam afegir també un timó per poder-los conduir millor. Aquest model, jo no l'havia vist mai. Quan el LdIA ens va demanar els primers «carros», els vam proposar aquest prototip i els va semblar que era massa pesant. Al final, els que vam fer de lona van acabar sent més complicats. Eren lleugers i de roba, però amb el transport la roba es feia malbé. Llavors havíem de fer fundes per protegir els «carros» del transport. Entre una cosa i l'altra, van acabar sent més complexos. La roba s'embrutava i, al cap d'un temps, ja no lluien. Les Flight Cases envelleixen una mica al principi, però després són eternes. Aquesta és la gràcia d'aquest material. Es conserven en un estat molt acceptable durant molt de temps.

AC: Ens pots parlar del vincle entre els objectes i els «carros»? El sentit que té el «carro» per transportar objectes i la tipologia d'objectes que s'hi inclouen?

TC: Sempre havíem tingut un gran dilema entre objectes que omplien l'espai i la dificultat de poder-los traslladar. Això gairebé suposa una contradicció i una lluita de compromís. S'acostumava a demanar que els objectes servissin per a mil coses, que tinguessin moltes prestacions, però d'altra banda es volia que fossin petits, lleugers i econòmics. Moltes vegades exigia un gran esforç aconseguir-ho. Calia sacrificar moltes de les coses que et demanaven *a priori*. Estic convençut que, quan els objectes es volen fer servir per a moltes coses, no acaben servint bé per a cap finalitat. Els primers «carros» que vam fer tenien mil *gadgets*: se'ls aixecava un faristol, es plegava una altra part, tenien una banda magnètica, etc. Ho tenien tot i acabaven sent massa complexos i pesants. La idea d'evolució dels «carros» i els materials passa per la senzillesa. És difícil copsar la idea quan algú et demana un material. Jo no em quedo únicament amb el que em demanen, sinó que intento entendre el que no em demanen. M'agrada centrar-me en l'essència de l'encàrrec, i no en els mil accessoris que són desitjables i enlluernen. A la llarga, totes aquestes premisses acostumen a ser compromisos inassolibles: econòmic, que serveixi per a tot, lleuger, pràctic, que no es trenqui, que duri, que serveixi per al propòsit que es busca, etc. Aquest compromís es resol anant a l'essència del que et demanen, que de vegades costa bastant de descobrir. Per exemple, un dia, Isabel Abad em va demanar per a un taller de fotografia una aportació per poder fotografiar una cafetera des de diferents costats. Volia un torn a sota per poder-la fer girar fàcilment, i que s'anés aturant en diferents posicions. L'aparell no tenia gaire complicació, però pesava molt. Al final li vaig dir: «Una cafetera que hem de fotografiar per diferents costats. La podem posar així, així... La podem agafar amb les mans, girar-la i tornar-la a posar. Si ha de quedar exactament al mateix lloc, marquem una rodona per encaixar-la-hi. No cal que hi hagi un mecanisme, si igualment l'haig de moure amb les mans». Aquest

raonament ens va fer pensar-hi durant dos dies, buscant com podíem fer el torn, i finalment vam decidir que el torn era completament accessori. L'important era la protecció del darrere, perquè les fotografies oferissin les condicions que volíem d'il·luminació. La creació d'un torn giratori era completament prescindible. Fins que no vaig sortir de la idea de la demanda primera, no ho vaig veure clar. Calia entendre què era el més important. És cert que a vegades, i ara dic el contrari que abans, una certa sofisticació és bona com a element de seducció. No és que tot hagi d'anar a l'essència, però aquestes coses s'han de fer on sigui fàcil fer-les. Abans no he dit dels objectes que han de ser molt pràctics per a l'ús dels educadors. En el sentit que, quan fas una activitat, les coses han de funcionar sense pensar-hi. Si és massa complicat, el primer educador aprèn com es fa, el segon no ho sap gaire bé, i el tercer el plega malament i se li trenca. Els objectes que fan massa funcions acaben sent inútils. De tant que volen servir, acaben no servint ni per a la primera finalitat prevista. En la meua feina, aquest és un dels gran esforços, en el que paro més atenció.

AC: Com han de ser els materials perquè els puguin utilitzar els nens i les nenes amb facilitat? Parlem de molts grups d'usuaris (tot i que s'han utilitzat per a diferents públics, nosaltres ens centrem en els escolars).

TC: Els infants manipulen els materials sempre sota la supervisió de l'educador. Un cop respectats els principis que no acabin en punxa, que siguin resistents, etc., quan els dissenyes has de pensar no solament que aguantin bé la supervisió d'un educador, sinó també que cal tenir present qualsevol cosa que es pugui rascar, mossegar, trencar, oïr, escoltar, etc., perquè de segur que ho faran. Llavors, cal seguir les mesures de seguretat: si mosseguen els materials, que no siguin tòxics i utilitzar coles adequades, tot i que és difícil. També és complicat trobar certificats dels productors en el sentit que els materials són veritablement innocuus, però la preocupació hi ha de ser. En aquest sentit, les maletes pedagògiques tenien un grau més complicat a l'hora d'elaborar ma-

terials que els «carros», perquè eren d'ús autònom i calia buscar un nivell més alt de seguretat.

AC: Pots parlar del vincle entre el contingut i el contenidor? De la tipologia dels materials?

TC: Per entrar en el tema de l'adequació continent-contingut, o del perquè dels materials educatius? Aquest és l'aspecte que més m'interessa de la meua feina. Els «carros» no són bons, ni dolents, ni macos, ni lletjos: funcionen per al projecte o no funcionen. M'és molt difícil treballar si no entenc el projecte en global. He de veure molt clara la idea que es vol portar a terme per poder construir un contenidor adequat. Amb els materials passa el mateix. Hi ha una part en què, al meu parer, els educadors als tallers fan bàsicament una transmissió oral, és a dir una transmissió de paraula, mentre que els materials ens permeten transmetre des d'una via més experimental. Quan algú parla, evoca un raonament abstracte, mentre que si manipules objectes, no raones, sinó que descobreixes. El fet del raonament en si ja provoca: «Ah! Això funciona!». Uns materials ben pensats han d'aconseguir aquest efecte. No vol dir que no hi hagi materials purament educatius, però hi ha materials que propicien un tipus d'experiència en què la descoberta va per davant del raonament. Això és el que a mi m'interessa. O creen dubtes o qüestionen, no d'una manera intel·lectual. Perquè els nens saben moltes vegades el que s'espera d'ells. El que és correcte i el que no ho és. El que vol el mestre! Amb el material no els pots enganyar tant. Perquè, amb el material, fas una cosa o no la fas, la descobreixes o no, però és tot menys pautat, pot entrar per una altra via i agafar més la gent per sorpresa. Té uns canals de transmissió i d'educació diferents, i evidentment complementaris dels orals.

AC: Això també ho podem enllaçar amb el fet que, als museus o centres d'art, no es pot tocar, i si t'ofereixen uns materials per tocar, és una cosa que apropa.

TC: Sí, puc parlar-te del Museu del Prado de Madrid, per exemple. Hi tenen un material molt bonic que el va dissenyar Xavier Erra. Al quadre hi ha molts

objectes i es parla d'aquests objectes. Vam fer un plafo magnètic que reproduïa el mateix quadre, però els objectes, en lloc de ser plans, eren reals. L'educador anava explicant l'obra mentre cada nen tenia un objecte del quadre a la mà. El fet d'explicar l'obra ja és apropiat-se-la i fer-se-la seva. Agafar-ne una consciència molt més clara. No és una llista d'objectes dels quals et parlen, sinó que és aquell objecte que tu has agafat, que el mires i el toques. Té una textura, etc. que no té a l'obra.

AC: Seguint la teoria de les intel·ligències múltiples de Howard Gardner, és bàsic tenir en compte que els aprenentatges ens arriben per diferents canals.

TC: Això, sens dubte. D'aquesta reflexió, el que més m'interessa és que, si hi ha diferents tipus d'intel·ligència, moltes vegades s'ha fet prevaler el raonament lògic. Llavors, nens que tenen un ampli raonament lògic són nens intel·ligents perquè funcionen bé a l'escola. No hauria de ser així. L'educació inclusiva, el que ha de fer és donar oportunitats a tots els tipus d'intel·ligències, o fins i tot potenciar que el nen que té un raonament lògic desenvolupi altres tipus d'intel·ligències, altres maneres de pensar i reconèixer la realitat. És curiós veure com nens que no participen d'un raonament lògic s'hi troben molt més còmodes. O el nen *empollón*, que moltes vegades repeteix coses o té un discurs molt elaborat, però que no acaba d'entendre, aquí potser queda més descol·locat. No dic que sigui millor ni pitjor, sinó que és un element molt important d'inclusió.

AC: Si et sembla, pots fer les aportacions que consideris oportunes sobre el tema.

TC: Hi ha una part molt important de l'educació que és la fascinació per l'objecte. El fet de tenir-lo a les mans fa que ens n'apropriem. Crec fermament que educar passa, sobretot, per obrir la porta de l'interès de l'educand. Els materials ens ajuden moltes vegades a obrir aquesta porta. Un objecte ben presentat i del qual es diu al nen «Això és per a tu», li desperta un interès. Una activitat en la qual, no sap com, s'hi troba jugant i dient «Això m'interessa!», li desperta

una motivació. A qui no li agrada tenir un rellotge maco? Que el nen tingui un bon material li obre la porta de l'interès, i, un cop oberta, ja hem aconseguit el nostre objectiu. El nen ja s'obre al procés d'aprenentatge. Educar, més que no pas explicar, que també, ha de ser obrir portes d'aprenentatge. Si es fa bé, és com plantar una llavor que creix sola. Només que es regui una miqueta ja tira endavant.

AC: Parlem ara de la tipologia dels materials permanents dels «carros», que variaven en funció de cada taller.

TC: Per l'experiència de tots els anys que vam fer «carros», hi havia unes necessitats comunes a moltes exposicions. Fruit de l'experiència, aquests «carros» eren fets per satisfer unes quantes eventualitats, encara que no fossin necessitats reals del moment en què es van dissenyar. Per exemple, a l'última generació de «carros», que ara són als diferents centres culturals CaixaForum d'Espanya, i també al Museu del Prado de Madrid, hi vam incorporar dues superfícies, la frontal i la lateral, amb un forat cada 14 centímetres. Aquests forats serveixen per posar-hi una pissarra magnètica. Els carros ja surten equipats amb una pissarra magnètica, que ho porta tot adaptat; dos llums; un conjunt de ganxos per penjar-hi un drap o el que se'ns pugui ocórrer, per penjar-hi objectes, i pinces per poder-hi posar plafons (DIN A3, DIN A4, imatges, coses planes) que es poden distribuir per diferents llocs del «carro». Tot és intercanviable. És com un mecano que es pot muntar en funció de les necessitats de cada taller. Si la llum la vull a la part baixa, hi poso un ganxo i hi penjo el llum; si la vull en un altre lloc, doncs en un altre lloc, etc. Una altra instal·lació molt interessant era que el «carro» té un endoll i, a dintre, un lladre que serveix per recarregar el llum, tauletes, etc. Estan pensats per a llocs on va molta gent. Tot es pot recollir dins del «carro», i també tenen un cademat per tancar-los. Però es pot carregar tot el material al mateix temps, no cal portar-lo a carregar. O, a vegades, a mig taller es necessita projectar diapositives. Llavors, aquell «carro» s'endolla on calgui i serveix de projector, televisor, ordinador, etc. alimentat al

corrent d'una manera molt senzilla. No cal fer una instal·lació a cada moment. Són elements permanents. Els forats que incorpora estan preparats per introduir-hi qualsevol element *a posteriori*, com s'ha fet a moltes activitats. Per exemple, ara estem fent una safata per posar-hi unes pantalles grans. S'adapten amb facilitat.

AC: En funció de les necessitats de cada taller, el material del «carro» canvia. Però els materials sempre s'han d'adaptar a les mides del «carro»?

TC: Cal pensar les mides. Hi ha unes instruccions molt detallades. Ja sigui jo o qualsevol altra persona qui dissenyi els materials, saps que han d'entrar allà dintre. El «carro» és el contenidor perquè tot hi càpiga. Si no hi cap un objecte, es fa un *gadget* perquè hi càpiga.

AC: Moltes gràcies per les teves aportacions a la recerca.

Transcripció d'entrevista Sylvia del Amo (1 d'abril de 2018)

Diàlegs d'art entre l'educació no formal i la formal. El cas del Laboratori de les Arts de la Fundació "la Caixa"

Entrevista realitzada per Assumpta Cirera (abreviatura AC)

(Temps de durada: una hora i mitja)

Participant

Nom i cognoms: Sylvia del Amo (SdA)

Formació: Magisteri

Vincle amb el Laboratori de les Arts (LdLA): Docent participant en les activitats amb els alumnes i també en diverses formacions

Temps de contacte amb el LdLA: Del 1987 al 2006

Ocupació actual: Jubilada participant en diverses col·laboracions, com el programa d'educació artística Experimentem amb l'Art

AC: Bon dia, Sylvia. T'agraïxo que hagis acceptat trobar-nos i facilitar aquesta entrevista. Després de tants anys, és fantàstic poder-nos retrobar. Vas ser una docent que va participar molt activament en les diferents activitats del programa del LdLA. Anirà molt bé poder recollir la teva experiència per incloure les teves aportacions en la recerca. Si et sembla, et faré unes preguntes que he elaborat per obtenir les respostes d'alguns dels docents que vas participar en les activitats del LdLA. Pots començar explicant què va significar per a tu el LdLA?

SdA: Jo era mestra especialitzada en art de les escoles municipals de l'Institut Municipal de Barcelona (IMEB), i fèiem diferents formacions. A l'Escola Massana ens feien la formació tècnica. M'havia format en diferents tendències que venien de França i d'escoles progressistes. Vaig conèixer l'artista Bruno Munari, i amb un grup de mestres volíem traduir els seus vídeos per poder-los facilitar a totes les escoles, però el seu representant s'hi va negar. Per la meua especialitat i la meua manera de pensar, el LdLA va ser un aprenentatge molt bo. I també pel que fa a la manera de treballar amb els grups d'escolars. Jo havia treballat amb nens i nenes de P3 a 6è de primària (anteriorment, fins a 8è de primària). Per a mi, era bàsic fomentar un pensament crític en els infants

a través de l'art. El LdLA va fer una feina fantàstica en l'aspecte d'explicar i fer entendre les exposicions. Trencava amb tot allò més convencional. A Barcelona no hi havia res similar. A les jornades que organitzaven, hi acudien professionals internacionals. Es van fer activitats molt interessants. Reconec que la feina del LdLA sobresortia en relació amb les altres propostes d'educació artística que es feien durant els anys vuitanta i noranta.

AC: Com i quan vas conèixer el programa del LdLA?

SdA: Jo buscava la manera d'anar als museus amb els grups d'escolars d'una forma agradable. Quan vaig llegir en una informació que al LdLA deixaven en préstec a les escoles la maleta «Visca el color!», em vaig decidir a utilitzar-la. T'ensenyaven com funcionava, i jo mateixa podia fer tallers amb els grups d'alumnes a l'escola. Encara conservo el dossier que donaven als mestres per fer propostes. A partir d'aquí, em vaig apuntar a les activitats per participar-hi amb els alumnes.

AC: En quin centre treballaves quan portaves els alumnes al LdLA?

SdA: Inicialment, a l'Escola Bàrkeno, i després, a l'Escola Turó Blau de Barcelona.

AC: Com et sembla que vivien els alumnes les experiències que es feien al LdLA?

SdA: Els alumnes responien molt bé. Tot el que els proposaven des del LdLA, ho podien arribar a fer. No hi havia l'obligatorietat de dibuixar. Després de les activitats, expressaven molta satisfacció. Hi havia un acolliment total. Després em deien: «Per favor, Sylvia, farem tot això també a l'escola?».

AC: Durant quant de temps hi vas participar amb els alumnes? Quins anys?

SdA: Des del principi del LdLA fins al final, és a dir, del 1987 al 2006.

AC: Quines són les activitats que més recordes del LdLA?

SdA: Moltes, i molt interessants. Recordo especialment el programa «Mira!», que vaig aplicar a 4t, 5è i 6è de primària. També em venen al cap la «Visita comentada + taller» de Lucio Fontana, o de Charles Simonds, que em van impressionar.

AC: De quina manera vinculaves els aprenentatges del LdLA als aprenentatges curriculars?

SdA: Esperava a saber les propostes del LdLA per fer la programació de cada curs a l'escola. Així establia sempre uns bons vincles amb el que fèiem. També participava donant idees a les propostes del LdLA i en diferents activitats. Sovint aportava materials que treballàvem amb els grups d'escolars abans i després de fer les activitats al LdLA.

AC: En quins cursos de formació que s'oferien al LdLA vas participar com a docent?

SdA: Gairebé vaig participar en totes les formacions. Recordo l'aplicació del programa «Mira!». Vaig fer tota la formació al LdLA, i vaig aplicar el programa

als cursos de 4t, 5è i 6è de primària. És un programa que encara ara valoro moltíssim, perquè permetia parlar de tot a través de les obres d'art. Recordo que, per exemple, quan els alumnes veien obres de la pintora Frida Kahlo, solien dir que era un transvestit. Les seves impressions ens possibilitaven parlar del gènere i de tot el que comportava. Finalment, tenien interès per saber qui era la persona representada i qui l'havia pintat. Ara, hi ha museus i escoles que apliquen mètodes similars, i ho plantegen com si fos una novetat! També vaig participar en les activitats del LdLA portant propostes que fèiem a l'escola amb els alumnes, després d'haver participat en les activitats. Algunes vegades em van demanar idees i col·laboracions.

AC: Quins aspectes destacables vas incorporar en l'àmbit professional després d'establir contacte amb el programa del LdLA?

SdA: Hi vaig aprendre molt! Em va obrir al món de l'art contemporani. Aplicava amb els grups d'escolars allò que hi aprenia, i sempre l'esmento com a exemple a les formacions per a mestres que imparteixo. Tot em servia.

AC: Quins trets innovadors et sembla que va aportar el LdLA a l'educació visual i plàstica?

SdA: Montse Vives i jo en vam rebre una influència directa que, després, vam aportar a l'associació Experimentem amb l'Art. És d'on vam sortir i on vam fer tot un camí. És important deixar constància de tot el que s'havia fet. Tot era molt creatiu. Ara, es presenten moltes propostes com a novetat, però no són sinceres, perquè moltes aportacions ja les havia fet el LdLA fa anys. Cal buscar i reconèixer els orígens. Hi havia llibertat, obertura, bons materials i bon tracte, i es treballava per competències abans que se'n parlés. El LdLA tenia cura de fer propostes innovadores conjuntament amb els docents, els professionals i els artistes. No hi havia res més així. Va trencar amb les visites típiques i avorrides que molts museus oferien als grups d'escolars. Encara actualment, sempre parlo del LdLA quan faig formacions. Per a mi, va ser un

gran aprenentatge a tots els nivells. El LdlA va obrir l'art als infants, tenint molta cura de com s'oferia a les escoles i fent presentacions als mestres.

AC: Moltes gràcies per totes les teves aportacions. És interessant tenir el testimoni d'una docent que va conèixer molt bé el programa del LdlA.

Transcripció d'entrevista Clara Garí (10 de desembre de 2016)

Diàlegs d'art entre l'educació no formal i la formal. El cas del Laboratori de les Arts de la Fundació "la Caixa"

Entrevista realitzada per Assumpta Cirera (abreviatura AC)
(Temps de durada: dues hores)

Participant

Nom i cognoms: Clara Garí Aguilera (CG)

Formació: Història de l'Art

Vincle amb el Laboratori de les Arts (LdlA): Col·laboradora

Temps de treball al LdlA: Del 1987 al 1990

Ocupació actual: Directora del Centre de Creació Contemporània Nau Còclea de Camallera (Girona) i impulsora del projecte Grand Tour

AC: Bon dia, Clara, agraeixo que hagi acceptat trobar-nos i facilitar aquesta entrevista. Vas ser una col·laboradora important en la gestació del LdlA i, sens dubte, les teves aportacions enriquiran la recerca. Per preparar aquesta trobada, he fet un esquema amb tots els projectes del LdlA als quals vas estar vinculada. La idea seria començar des dels orígens. I parlar dels aspectes següents: la teva formació a Brussel·les, l'època en què vas començar a treballar a l'Obra Social "la Caixa", les persones que t'hi vas trobar, la teva experiència personal, etc.

CG: Sí, tot ve de Brussel·les.

AC: Aportaves una tendència educativa europea. Aquí vivíem l'etapa postfranquista i no hi havia res de tot això. En els documents del LdlA dels primers anys, s'hi troba la teva petjada. Comença explicant la teva formació.

CG: Hi ha un punt zero, que és el moment en què estudio a la Universitat de Lovaina, a Brussel·les. Era un diploma nou que s'acabava de crear i que va durar molt poc temps, el Diploma d'Educació en Arts. Incorporava una part teòrica i una altra de pràctica. El meu tutor em va dir: «Quin tipus de pràctiques educatives t'agradaria fer?». Jo li vaig dir que volia

un projecte d'educació per a les arts, i em va dir que en tenia un a punt de començar, que era amb escoles. Em va explicar que el Govern belga havia comprat obres d'art des de feia molts anys i que no les tenia exposades al públic perquè la quantitat era excessiva. Per això, tenia tota la col·lecció dins uns búnquers, que s'havien construït per si venia una Tercera Guerra Mundial. A dins d'aquests búnquers hi havia molta obra contemporània. El Govern tenia el compromís de donar una sortida a tot allò i de crear un programa de sensibilització vers l'art contemporani. El professor va pensar a portar a terme un projecte consistent a proposar a un centre escolar oferir una exposició d'obres originals, que s'iniciava plantejant als alumnes anar a triar al búnquer les obres que volien exposar a l'escola. Em va demanar si jo volia ser la responsable de portar a terme el projecte, i li vaig dir que sí. Tot era molt màgic!

AC: Que interessant!

CG: El projecte consistia que els escolars havien d'escollir unes obres, pensar a quins espais de l'escola s'exposarien i mesurar molt bé els llocs on havien d'anar. Tot això, amb un bon desplegament de mitjans materials. Jo venia d'un país gairebé de postguerra, parlo de l'any 1978. En comparació, allò era xauxa. Per la

diferència econòmica, havia de portar una vida molt austera. Recordo que escrivia cartes a la família dient-los: «La barra de pa val 80 pessetes!». Tenia els diners justos per menjar i per comprar el bitllet del bus, però a canvi tenia una bona universitat. Podia anar a totes les facultats, amb els millors professors d'Europa que passaven per allà. Gent importantíssima. Vaig rebre una formació meravellosa i, a més a més, amb la possibilitat de fer aquestes pràctiques. Només podia estudiar. No podia fer res més, però en canvi tot molt estimulant.

AC: Com es concretava el projecte amb l'escola?

CG: El pla era anar al búnquer amb els alumnes a escollir les obres, després d'haver pensat de quin espai es disposava a l'escola per exposar-les. A partir d'aquí, la segona fase era la més física, és a dir, col·locar els quadres i les escultures originals allà on s'havia decidit, penjar-los físicament, en unes escoles on hi havia mitjans i el suport dels adults. També, amb totes les garanties cobertes per les assegurances i el suport d'un expert de l'Estat perquè no es fessin malbé les peces. A partir d'aquí, amb les obres exposades, es feia una inauguració, també molt ben pensada. Jo vaig proposar que els alumnes fessin visites guiades per explicar els criteris que havien seguit per fer l'exposició. Després, havíem de decidir com s'aprofitava l'experiència viscuda des de cada assignatura del pla docent.

AC: Era amb una escola que feieu el projecte, o amb diverses escoles?

CG: Amb una sola escola. La idea era veure com hi podien intervenir des de cada assignatura. Va ser complicat, i no tots els professors ho vivien de la mateixa manera. Es va començar a pensar. Hi va haver professors que van entrar-hi de seguida, i d'altres que no ho van veure gaire clar. Jo estava estudiant i tampoc no hi podia dedicar gaire temps. El professor que m'ho havia proposat era molt creatiu, però tampoc no em deia com calia portar-ho a terme. Recordo que les parts més artístiques es van desenvolupar més, i les parts més científiques, menys. Es van fer

diverses propostes, però no totes van arribar al final. Després, tot això es va acabar. Vam fer una cloenda amb tots els treballs que havien fet els alumnes des de les diferents assignatures. Jo vaig fer una memòria bastant llarga per a les meves pràctiques i per aconseguir el diploma. Amb aquest projecte acabava la formació que havia anat a fer a la universitat, i la veritat és que jo no hi volia tornar. Llavors, la meua família em va parlar de l'acció educativa que es portava a terme a Catalunya des de l'Obra Social "la Caixa". Vaig trobar-la interessant. En aquella època, dirigida per Josep Maria Samaranch Kirner i gestionada per Joan Josep Cuesta. Hi col·laborava també Tere Carner. Jo era molt jove, no tenia encara 30 anys. Vist *a posteriori*, crec que van fer molt bona feina. Molts artistes contemporanis, com Benito, Miralda o Altaïo, van començar a col·laborar-hi.

Jo vaig presentar a l'Obra Social "la Caixa" el projecte que havia desenvolupat a Brussel·les, i va agradar. Llavors, Josep Maria Samaranch Kirner em va encarregar portar un projecte, vinculat a l'any de celebració del centenari de Picasso. Va ser el primer projecte que vaig fer per a l'entitat. Era complicat, perquè em proposaven fer un projecte similar al que havia fet a l'escola de Brussel·les, però portant pòsters de l'obra de Picasso a les escoles, i no obres originals. No era el mateix! I inicialment m'hi vaig negar. Jo llavors tenia encara una mentalitat tradicional, i pensava que tothom podia ser un petit col·leccionista. Tenia el mite de l'aura de l'original molt assumit dins la meua formació. La idea de posar quatre pòsters en una escola, no la veia bé. Però, en canvi, la idea de tenir una feina i desenvolupar aquest projecte m'interessava molt, i tampoc no tenia gaires opcions de quedar-me a Brussel·les, perquè no tenia ni visat, ni gaires formes de guanyar-me la vida, ni m'havien fet cap contracte, ni res de tot això. Eren les pràctiques del diploma i prou. Llavors vaig accedir a fer-ho, i em van dir: «Ho provarem com una experiència pilot a Granollers, que és una ciutat que està molt viva i hi ha molt moviment artístic». Al Cercle Cultural de l'Obra Social a Granollers, on vaig conèixer Pruden Panadès. Hi havia també un noi, ara no en recordo el nom, que va publicar sobre les campanes de Gra-

nollers. Tots aquests estaven molt vinculats al grup d'artistes joves de Granollers, entre els quals hi havia Benito. Van escollir tres o quatre escoles pilot i em van dir: «Tu coordines els monitors, però ho farem a diverses escoles». Entre els monitors, hi havia Manel Clot i una noia de Torelló que no recordo com es deia. Érem cinc o sis. Ens vam repartir les escoles i vam començar. Vam fer el mateix que a Brussel·les, però amb pòsters. No recordo els resultats que vam obtenir. Hi va haver moltes diferències entre les escoles. Una de les escoles era molt progressista i treballava bé les idees. El resultat no es podia comparar amb l'escola on era jo, que era de barri. M'ho vaig passar molt bé, però hi havia molta diferència entre els resultats de les escoles. Vam fer la proposta durant un trimestre i em va agradar molt fer-la.

AC: El projecte estava vinculat al programa «"la Caixa" a les escoles»?

CG: Sí, com a prova pilot, i quan es va acabar em van dir: «Ara passarem a la segona fase, que és incloure la proposta en el catàleg de «"la Caixa" a les escoles», i tu tindràs feina si les escoles escullen fer aquest projecte». Em vaig espantar perquè el catàleg incloïa una oferta immensa de bones propostes d'arts plàstiques, teatre, música i dansa, cinema, poesia, ecologia i ciències.

AC: A «"la Caixa" a les escoles», hi havia uns itineraris culturals per a grups d'escolars, amb visites a espais patrimonials i museus que incloïen la realització d'un quadern de treball.

CG: Sí. Tenien qualitat pel que fa al contingut, però seguien una metodologia clàssica.

AC: Llavors sí que es va fer un canvi quan tu vas començar a treballar-hi. Per exemple, ja al LdIA, les publicacions educatives «Marià Fortuny» i «Dibuixos Philip Guston» tenien un caire molt innovador.

CG: Sí, però pensa que amb «Marià Fortuny» i «Dibuixos Philip Guston» va ser la primera vegada

que vam aconseguir que la Fundació "la Caixa" edités un material educatiu. Anteriorment ho lliuràvem tot amb fotocòpies.

AC: Quin material feieu amb fotocòpies?

CG: Tot! Entre aquest material, el de la proposta «Picasso entre nosaltres» i tot el material que lliuràvem dels tallers «Visca el color!».

AC: Ara fem un salt en el temps per saber quines propostes d'arts visuals i plàstiques es feien quan tu vas començar a l'Obra Social "la Caixa". Era quan les escoles catalanes començaven a sortir a conèixer l'entorn.

CG: Crec que alguna cosa d'art contemporani també hi havia. No n'estic segura!

AC: Hi havia l'activitat «Coneixement i pràctica de l'art del segle xx», d'Andreu Terrades (*Cinc anys d'experiències escolars «"la Caixa" a les escoles», 1982*).

CG: Aquest era a Mallorca.

AC: Rosa Gratacós i Ferran Hernández feien «Les mans miren» (*Cinc anys d'experiències escolars «"la Caixa" a les escoles», 1982*).

CG: «Les mans miren» era una exposició per a cecs. Hi havia, a més a més, Maria Pla.

AC: Sí, l'he anat trobant a diferents documents amb bones aportacions pedagògiques.

CG: Maria Pla era la supervisora pedagògica de tot el que s'oferia al catàleg de «"la Caixa" a les escoles». Evidentment, necessitava una supervisió perquè les companyies de teatre oferien allò que feien. Era molt fresc, molt directe. No és que fossin obres fetes expressament per als escolars.

AC: Si et sembla, pots explicar la teua experiència amb «Visca el color!».

CG: «Visca el color!» era una exposició didàctica que havia fet l'Atelier des Enfants del Centre Georges Pompidou de París. Se'ls va acudir, molt ben plantejat, muntar un taller sobre el color amb els nens. De cop van dir: «Per què no l'exportem?». Perquè aquest taller del color va ser molt viu i el feia una dona que era l'ànima del projecte. Quan va voler exportar aquest coneixement, tot això desenvolupat, no sé per què s'ho va plantejar d'una manera molt absurda: els pinzells del pintor en una vitrina, els nitrats de pintar, tot molt ben muntat, amb uns marcs enormes. Això era el que venia amb l'exposició. Des de l'Obra Social hi havia molt d'interès per l'exposició des del punt de vista pedagògic, i em van demanar que adaptés el que hi havia per fer uns tallers per a nens i nenes.

AC: I aquesta exposició es va exhibir a les sales d'exposició del Palau Macaya?

CG: Sí, encara que les sales eren diferents de com van ser més tard, perquè les van reformar. No recordo com eren. El que va ser el LdLA no existia. Els primers tallers de «Visca el color!» em sembla que es feien dins les sales, però no n'estic segura. A l'exposició hi havia coses molt bàsiques: pintura amb pigments, tints naturals, jocs amb focus de llums i ombres i coses així, diferents materials per a edats diverses. Allò va ser una revolució. Va tenir un èxit rotund. De cop, a diferència de la proposta educativa «Picasso entre nosaltres», que havia estat difícil i que era un projecte de molta més envergadura, vaig aconseguir portar moltes escoles a pintar al Centre Cultural del Palau Macaya, amb les mans i posant un paper a terra. En aquell moment va ser un gran èxit. Per a mi, va ser l'oportunitat de veure que l'educació artística funcionava i de començar a proposar projectes nous. L'èxit va fer que els directius volguessin fer més propostes educatives. «Visca el color!» va representar la meua primera experiència veritablement professional. Em vaig entusiasmar, gairebé vivia allà: hi anava abans que obrissin i marxava després de tancar. Com que tenia 30 anys, estava preparada, molt lliure. Disponible per a tot, i per a mi era la meua vida. Aleshores, sempre que podia era allà.

AC: Hi havia monitors? O feies tu també els monitoratges?

CG: Hi havia diferents monitors.

AC: Tu també eres a les sales?

CG: Sí, solíem ser dues persones per taller. Teníem molts nens! Llavors provàvem diferents coses. Jo fins i tot hi somiava a les nits. Recordo que, en acabar, passàvem hores netejant, i una nit vaig somiar que estava menjant en un convit com barroc, en un palau, i va venir un cambrer per darrere i, amb aquest ritual que fan que emplaten les coses, va treure el plat, que era ple de pigments bruts, i m'hi va posar una ouera. Quan em vaig despertar vaig dir: «Ja està, oueres! S'ha acabat netejar tants plats, a partir d'ara farem servir oueres!».

AC: Parles d'un somni revelador! D'aquests que passen quan tens la ment molt ocupada.

CG: Totalment! Sí, en aquell moment no teníem cap problema amb els reciclatges, i utilitzar oueres em va semblar una solució meravellosa. Quan s'acabava cada taller, llençàvem totes les oueres a les escombraries. I sí, l'ouera es va convertir en l'objecte emblemàtic dels tallers del color. Tenia sis llocs per als colors bàsics i sis més per fer les barreges. Era ideal. Això es va fer durant el període de l'exposició, però ja es va veure que calia seguir. Aleshores, Utrilla, que era artista i portava tota la part gràfica a l'Obra Social de l'entitat, em va proposar de fer unes fitxes amb una carpeta amb la teoria del color: el color a la natura, com a sistema de protecció, de supervivència.

AC: Jo coneixia bé la maleta «Visca el color!» perquè, durant un temps, vaig ser la responsable del LdLA de llogar-la a les escoles. Després, en vaig fer presentacions per tot Espanya, i més tard la vaig llogar a Programes Educatius de la Fundació "la Caixa" com a docent d'educació secundària, per fer propostes amb els alumnes. Actualment, tenim un exemplar de la maleta «Visca el color!» a l'Aula B003

de la UVic, i la mostrem als estudiants del Grau en Mestre d'Educació Infantil i Primària.

CG: Que bo!

AC: A la UVic encara la utilitzem. En fem servir els materials. És una maleta molt maca. Sempre la mostrem com a exemple i mare de totes les maletes que van sorgir posteriorment.

CG: Abans de la maleta, hi va haver les fitxes. La guia va venir després de les maletes, perquè les maletes fossin més autònomes. Les fitxes van ser un treball senzill, molt bonic. Era la primera vegada que s'enfocava això del color tenint en compte que tots els coneixements hi estan vinculats. Aquestes fitxes eren molt lliures. Llavors, si no recordo malament, seguint el fil de tot això, va venir l'exposició educativa «Egipte: la terra, els homes i els déus».

AC: La primera vegada que et vaig veure va ser en aquesta exposició. A través de Raimon Ramis, amb qui estudiava a la UAB. Va dir que una monitora s'havia posat malalta i va demanar si algú hi volia anar. Jo sempre em buscava feines, estava estudiant a Barcelona i no tenia gaires diners. Vaig dir: «Hi vaig jo!». I vaig començar a Sant Adrià de Besòs, molt a prop de la Mina, perquè venien tots els nens del barri. Vaig fer molts amics i amigues. Els nens em venien a veure. Recordo la primera vegada que et vaig veure, que vas portar un cofre ple de disfresses egípcies. I vas dir: «Deixo totes aquestes disfresses!».

CG: Aquesta exposició també va ser tota una batalla!

AC: L'havies fet tu aquesta exposició?

CG: No. Aquesta exposició venia amb la seva pedagogia, i molt estructurada. I la pedagoga, o historiadora, o egiptòloga, no recordo bé què era, venia amb la idea aquesta de fer únicament una maqueta i tot el contingut amb objectes penjats a la paret. Aleshores, els directius de l'Obra Social "la Caixa" em van preguntar què en pensava, i jo vaig dir que allò no ho

veia adequat per als nens, ni tampoc no era educatiu. Parlar del que havia estat la vida a l'antic Egipte llegint-ho a la paret no tenia sentit. Ho continuo dient avui, perquè encara moltes exposicions es fan havent de llegir textos de paret. No s'ha entès encara que el suport expositiu ha de ser molt més que tot això. Em van dir: «Tu què faries?». Vaig pensar que, si l'estructura de l'exposició era a partir de la terra, els homes i els déus, es podien fer tres espais que es poguessin viure, tocar i sentir.

AC: Tu i José Manuel Berenguer vau aportar nous punts de vista a la institució.

CG: Sí. Potser anys després aquest tema és el menys interessant. Era la meua primera feina, me l'estimava molt i va anar creixent. Jo sempre vaig jugar als límits. Vaig insistir per poder incorporar al màxim les meves idees. Era jove, allò m'interessava i volia donar el màxim que podia. I clar, allà, més que entendre que fos nou o no, hi havia moltíssims interessos d'altres persones. Hi havia molts diners en joc, molt més del que hi havia fora de "la Caixa". No era una època tan pobra com ara, però a fora no hi havia gaires possibilitats. En canvi, a "la Caixa" es podien fer projectes. Vaig intentar fer el que volia, el que somiava. Quan veia un obstacle, el veia com un mur. No vaig ser gaire cooperativa. En aquesta exposició, sé que hi va haver molta batalla fins que es va decidir acceptar la meua proposta. No recordo si això va ser abans o després de les maletes.

AC: Això va ser abans de les maletes, perquè la maleta va sortir després.

CG: Fent salts en el temps, recordo que l'any 1984 l'Obra Social "la Caixa" va acceptar pagar el catàleg d'una exposició retrospectiva sobre Dalí a Madrid que es feia al Museu d'Art Modern. L'artista encara era viu. L'entitat em va encarregar fer les activitats educatives paral·leles a l'exposició, per a adults i per a nens. A més a més, ens havien convidat al Saló de la Infància, per primer cop, per presentar les activitats educatives. Després vam començar a fer tallers una miqueta més sofisticats, amb una influència molt

gran de Laura Álvarez i de Magdalena Aguiló. Fèiem propostes entre totes tres. Després hi va haver l'exposició «1984 per vint», també l'any 1984. Eren 20 dibuixants de Barcelona. Aquí vam fer un taller de còmic molt divertit, que es basava en una estructura metàl·lica, com un miniplató on els nens podien jugar amb bafarades de paper i podien construir una fotonovel·la amb fotografies. Després, per diferents motius, jo vaig marxar de l'Obra Social "la Caixa". Poc temps després li van encarregar a Isabel Martínez que fes una reestructuració de la part educativa, i quan va conèixer els projectes que jo havia fet, em va encarregar que l'ajudés a muntar el Laboratori de les Arts.

AC: És curiós, jo hi vaig començar a treballar just abans que Isabel Martínez comencés a fer aquesta reestructuració. Un dia, quan feia una substitució d'una educadora en una sessió amb alumnes per a l'exposició «Egipte: la terra, els homes i els déus», va venir Isabel Martínez a observar com funcionava l'activitat. Va veure com portava el grup i em va dir: «Tú te vienes conmigo». Així em vaig incorporar al nou equip.

CG: Que curiós!

AC: Vaig fer d'educadora de l'exposició durant un temps, i després també ho vaig ser de l'activitat «Olympia. L'esport i l'educació al món grec». En aquesta última també vaig treballar amb Miquel Vilagut en l'elaboració de tot el projecte.

CG: Jo no coneixia «Olympia. L'esport i l'educació al món grec». No hi era!

AC: Després d'haver estat educadora d'«Olympia. L'esport i l'educació al món grec», vaig començar a treballar al LdIA, just quan s'estava organitzant «Exercicis de teatre». Al cap de poc temps et vaig conèixer a tu.

CG: Aleshores va coincidir quan vaig començar a fer de col·laboradora a petició d'Isabel Martínez. El CIEJ (Centre d'Iniciatives i Experimentació per

a Joves) estava a punt d'inaugurar-se, i em va encarregar que m'ocupés d'organitzar la inauguració. Allà vaig conèixer José Manuel Berenguer, i vam començar a fer projectes conjunts. Amb Isabel Martínez, vam començar a pensar en el disseny del LdIA des del 1986.

AC: Després d'haver fet diversos projectes al LdIA, vas deixar de ser-ne col·laboradora l'any 1989, just després d'acabar el projecte de l'exposició de l'artista Philip Guston.

CG: Sí. Aquí hi va haver un problema. Van sortir els primers desplegable educatiu, amb informació que jo vaig dissenyar, com a material adreçat a docents i a persones interessades en l'educació, i no van encaixar amb els plantejaments de les persones que portaven el Servei d'Exposicions del Centre Cultural Palau Macaya.

AC: Com vas viure les relacions amb les persones del Centre Cultural Palau Macaya?

CG: Fins als anys vuitanta, no s'havia considerat gaire la col·laboració entre les persones que lideraven les exposicions i els equips educatius. Quan s'intentava, era difícil posar-se d'acord, perquè els nous plantejaments eren difícils d'encaixar en unes formes de fer més convencionals. Va costar i, malgrat les diferències de criteri, puc dir que precisament durant el curs escolar 1988-1989, tot i que encara quedava molt camí per recórrer, les relacions amb les persones del Centre Cultural havien millorat molt gràcies a les gestions que va fer Glòria Valls i tu.

AC: Recordes d'on va sortir el nom de LdIA?

CG: Sí. El va posar Isabel Martínez! Jo sempre l'abreujava dient-li «el Labo». Amb el projecte del LdIA fèiem una proposta ben innovadora. Ara ja es fan molts projectes amb intenció d'interdisciplinarietat, però en aquell moment no hi havia propostes similars a Barcelona. Quan ja no vaig fer més projectes per al LdIA, vaig deixar l'àmbit educatiu i em vaig centrar en el vessant artístic, per fer els meus propis

projectes, conjuntament amb José Manuel Berenguer. Així va néixer el projecte Còclea.

AC: M'agrada parlar amb tu perquè m'portes altres punts de vista per poder tenir una visió de conjunt. També tinc ganes de deixar constància que, darrere de qualsevol projecte, sempre hi ha unes persones que el generen. Sovint, les persones que treballen per a una institució queden en l'anonimat, i els projectes es promocionen sense deixar constància de qui els ha ideat i desenvolupat.

CG: Claríssim! Sense Isabel Martínez, la part educativa de l'Obra Social "la Caixa" no hauria estat el mateix que va arribar a ser. Aportava aspectes completament innovadors i apostava per les persones del seu equip.

AC: Pots parlar dels projectes educatius que feien els museus de Barcelona als anys vuitanta? Era una època en què es debatia sobre la necessitat que els aprenentatges escolars sortissin a fora i que hi hagués més contacte amb tot l'entorn cultural.

CG: No els conec gaire bé. Sé que a la Fundació Miró, en aquells anys hi havia com a resident Phonos, un grup de música electroacústica que van fundar Josep Mestres Quadreny, Andrés Lewin-Richter i Gabriel Brncic. A través de Josep Mestres, el grup assolí una dimensió d'àmbit català; amb Lewin-Richter l'abast adoptava un caire més internacional, i Brncic era un gran professor. Ells van crear la generació d'electroacústics de Barcelona, entre els quals hi havia José Manuel Berenguer i Carlos Santos. Phonos feia recerca a la Fundació Miró. Era un grup resident. També recordo que, en el terreny educatiu, a Rosa Sensat hi havia molta inquietud per començar a obrir noves maneres de fer.

AC: Tu havies anat a fer algun curs d'estiu a Rosa Sensat amb la maleta «Visca el color!»?

C: Sí, tallers de colors. Sobretot, de tintura. A Rosa Sensat buscaven propostes concretes en forma de tallers, perquè, a més, eren crèdits d'horari que do-

naven als mestres per participar-hi. Les tongades de l'escola eren d'una setmana, i ja hi havia petits tallers. Ens demanaven càpsules. Una cosa que es pogués fer en una hora. Havíem fet tallers de pigments vegetals i tints naturals. Buscaven molt fórmules útils per als mestres. En aquells anys no entraven gaire en projectes de caire experimental.

AC: Pots parlar de les influències d'espais educatius europeus que vas rebre?

CG: Principalment, coneixia com funcionava l'Atelier des Enfants del Centre Georges Pompidou de París, i més tard també vaig descobrir les propostes que portava a terme el Servei Educatiu del CAPC de Bordeus. Amb Danièle Giraudy, responsable de l'Atelier des Enfants, havíem fet algun treball conjunt, perquè li enviava propostes i rebia les seves aportacions. En aquest sentit, jo volia generar material publicable de cada activitat que fèiem al LdIA, perquè fèiem propostes molt interessants i de nivell internacional. Amb la publicació del desplegable de l'exposició «Marià Fortuny», va ser la primera vegada que vam aconseguir un reconeixement de la institució. Fèiem projectes molt bons!

AC: Tu vas participar en el disseny de l'espai del LdIA al Centre Cultural Palau Macaya? Vas treballar al costat dels arquitectes? L'any 1987 s'hi va fer la reforma, i el 1989 els van donar el premi FAD de Disseny.

CG: Doncs tens raó, sí. Recordo haver expressat les necessitats que hi havia de complir el projecte. Per exemple, que els mobles fossin mòbils i versàtils, i també la necessitat de disposar de focus per il·luminar.

AC: Era un espai que, per a l'època, era tota una innovació, però els colors marcaven molt. Recordo que després n'havíem parlat. Un espai més neutre permetia fer altres coses. L'espai tenia molta personalitat i era polivalent.

CG: Crec que és bàsic tenir en compte els espais expositius i educatius. Molts centres d'art i museus actuals encara avui no ho han superat. Cal transmetre amb els cinc sentits, i no amb textos llarguíssims a les parets dels espais. Cal una consciència de l'estat corporal de la persona que visita l'exposició. Com fer un bon relat encara és un tema pendent a moltes de les exposicions actuals. No es pot separar l'exposició de l'educació.

AC: Desitgem que els bons relats formin part de les necessàries propostes educatives. Moltes gràcies per les teves aportacions.

Transcripció d'entrevista Isabel Martínez (14 de setembre de 2017)

Diàlegs d'art entre l'educació no formal i la formal. El cas del Laboratori de les Arts de la Fundació "la Caixa"

Entrevista realitzada per Assumpta Cirera (abreviatura AC)

(Temps de durada: una hora i mitja)

Participant

Nom i cognoms: Isabel Martínez Torralba (IM)

Formació: Psicopedagogia

Víncle amb el Laboratori de les Arts (LdIA): Cap de l'Àrea Educativa o Programes Educatius de la Fundació "la Caixa" (el LdIA en formava part)

Temps de treball al LdIA: Del 1987 al 1994

Ocupació actual: Jubilada

AC: Bon dia, Isabel. Després de molts anys sense veure't, et puc dir que em fa il·lusió haver-nos retrobat. Moltes gràcies per acceptar i haver facilitat la realització d'aquesta entrevista. Com a cap de l'Àrea Educativa de la Fundació "la Caixa", el teu paper va ser fonamental en la implementació del programa del LdIA. Si et sembla, podem començar a desenvolupar el tema per on consideris més convenient.

IM: Primer de tot, vull dir que hi ha un tema molt important que també té a veure amb la metodologia. El meu equip i jo veníem de treballar amb la qüestió de la discapacitat, i teníem una inquietud per millorar el món de l'educació. Per la meua trajectòria professional, l'any 1977, el llavors director general de "la Caixa", Josep Vilarasau, em va contractar per fer una transformació a l'escola de sords i cecs que hi havia a l'edifici del Palau Macaya. Jo estava convençuda que el futur de l'educació passava per potenciar la integració, i vaig ser l'encarregada de tancar l'escola. Vaig presentar un projecte d'integració i me'l van aprovar. Així va començar la meua col·laboració amb l'entitat "la Caixa". En aquella època jo era a la Universitat Autònoma de Barcelona, fent un treball d'integració amb infants sords, i per això em van sol·licitar. Treballava en una escola i disposava d'un equip de professionals. Tot això t'ho explico perquè

entenguis que partíem d'un equip, que jo mateixa vaig construir, molt implicat en el món de l'educació i de les escoles des de la perspectiva de la discapacitat i la integració. Havíem d'inventar constantment fórmules per arribar als nens que no ens sentien i que no hi veien. D'aquí venen una sèrie d'inquietuds i també d'idees. Quan més endavant em van encarregar que m'ocupés de portar el programa «"la Caixa" a les escoles», vaig pensar en les escoles des de l'òptica de la integració: un punt de vista que tenia molt incorporat i del qual vaig escriure uns anys després en alguns articles, sobre el tema de la resiliència i dels potencials dels nens amb diferents capacitats. Quan vaig estudiar l'estat de la qüestió del programa «"la Caixa" a les escoles» de l'Obra Social "la Caixa", vaig veure que era molt interessant i que necessitava una transformació.

AC: Quin any vas començar a treballar amb el programa educatiu «"la Caixa" a les escoles»?

IM: L'any 1984 vaig estudiar totes les propostes que en formaven part i vaig elaborar un projecte de millora. Vaig començar a operar com a cap de l'àrea l'any 1986. El canvi de plantejament es basava a no substituir el mestre en la seva funció a l'escola. «"la Caixa" a les escoles» feia molts tallers, entre els quals n'hi

havia de teatre. Va ser una proposta magnífica. Hi ha la publicació *10 anys de teatre*, de l'any 1988, que vaig impulsar quan analitzava el programa i que va elaborar la pedagoga i assessora del programa, Maria Pla Molins, amb la col·laboració de Pilar Aimerich i Sue Aran. La publicació inclou grups de teatre com Els Comediants o Dagoll Dagom, que van començar a treballar amb les propostes educatives de teatre a «"la Caixa" a les escoles». Cal considerar que també va representar la implementació de la llengua catalana en el teatre. El treball que vaig recollir era molt interessant i molt ben fet. Quan me'l van oferir, era perquè necessitava un canvi. Perquè fer tallers a les escoles amb professionals diversos i substituint el paper del mestre, en un moment d'evolució i de canvi, ja no semblava adequat. La base teòrica d'acció educativa que jo liderava, i que arribava fins al LdLA, es fonamentava a establir vincles entre l'educació no formal i la formal. Em vaig ocupar també de les escoles que tenia Caixa Barcelona, quan es va fusionar amb "la Caixa". El meu projecte va consistir a establir línies d'actuació diferents.

AC: En què es basaven aquestes línies d'actuació?

IM: Doncs volíem aconseguir que, des d'un programa d'educació no formal, s'incorporessin a les escoles tota una sèrie de temes artístics que anaven de la música a la realitat social, passant per les tecnologies, tot des d'una perspectiva transversal a la vida educativa. Era tota una filosofia educativa, però necessitàvem un referent que no existia en els currículums ordinaris. Ara mateix, la transversalitat ja s'hi ha incorporat, però no ho estava quan vam crear el programa. Cada un dels àmbits que nosaltres podíem gestionar i tenir de referent, pensàvem que necessitàvem que arribés a l'escola amb una metodologia concreta, que permetés que els professors la poguessin gestionar i incorporar al seu currículum. Per aquest motiu van néixer les maletes pedagògiques. Considero que aquest recurs va ser un bon exemple de com l'educació no formal podia penetrar en l'educació formal.

AC: Pensant els diferents recursos que es van desenvolupar, podem dir que la metodologia del programa va ser molt més innovadora. Pots explicar què van representar les maletes pedagògiques?

IM: De les maletes pedagògiques van néixer diferents referents per tenir en compte en l'àmbit educatiu. Hi havia implícita tota una metodologia molt elaborada perquè els mestres les poguessin gestionar autònomament. La idea la vaig treure d'unes maletes petites que havien desenvolupat a l'Atelier des Enfants del Centre Georges Pompidou de París. Les vaig anar a conèixer i em va semblar que, des del programa, en podríem elaborar per aportar noves eines metodològiques a les escoles. Llavors vaig connectar amb Clara Garí perquè dissenyés una proposta de maleta per viatjar a les escoles, a partir de l'exposició i els tallers de «Visca el color!». Així va néixer la primera maleta de Programes Educatius de la Fundació "la Caixa".

Tot i que vaig tenir la sort de poder implementar noves propostes dins de la Fundació "la Caixa", també puc dir que va ser difícil portar-ho a terme. Per exemple, quan vaig proposar posar ordinadors als centres per a la gent gran, em van dir literalment en una reunió que això era una bogeria.

AC: Crec que és important deixar constància que, darrere de la implementació d'uns projectes innovadors, sempre hi ha el lideratge desenvolupat per persones que hi creuen.

IM: Nosaltres vam tenir una època molt esplendorosa, perquè el llavors director de l'entitat, Josep Vilarasau, volia aconseguir una fundació innovadora. Era un enginyer de formació, que buscava una gran renovació i que va donar una obertura molt gran a l'entitat. Hi havia una perspectiva d'innovació implícita en el seu lideratge. Jo vaig ser una peça més dins de les moltes innovacions que es van arribar a fer. És molt bo el llibre que Vilarasau va escriure quan es va jubilar, *Memorias. El extraño camino a "la Caixa"*, perquè explica aspectes del que explico aquí. El lema de la Fundació era «Projectes propis». Calia fer

propostes que fessin avançar socialment. També era una època d'expansió, de recursos. La sanitat estava coberta, l'educació pública també. La Fundació tenia una escola i es va tancar. També tenia Santa Madrona i es va tancar, perquè l'assistència a les dones ja es feia des de la sanitat pública. Jo vaig tenir la sort que em cridessin en un moment en què volien la innovació. La meua proposta de millora va partir de les àrees que ja hi havia a la Fundació "la Caixa": Museu de la Ciència, Centre Cultural i Biblioteques. Vaig agafar les línies en què hi havia uns referents de construcció permanents per irradiar cap a les escoles una metodologia concreta.

AC: El nom Laboratori de les Arts era molt modern. D'on va sortir?

IM: Se'm va acudir el nom Laboratori de les Arts perquè la idea era poder penetrar dins de l'escola i construir conjuntament una metodologia. El cas era diferent del que passava amb Biblioteques, en què ja partíem d'una metodologia concreta. Al LdLA era important que els nens i els docents ens donessin idees. Amb una bona escolta i el funcionament dels grups escolars, podríem construir una nova metodologia. Per això vaig considerar que s'havia d'anomenar Laboratori de les Arts. No partíem de cap referent concret. Ni ningú de nosaltres en tenia una idea prèvia. En aquell moment, i no n'estic segura, es pot mirar, l'única cosa que hi havia en un espai museístic amb aquesta intenció era a l'IVAM de València. Crec, però, que no tenia la intenció de ser un laboratori. Nosaltres volíem generar una metodologia i projectar-la arreu. Actualment, molts dels programes adreçats a escolars busquen atreure les escoles, però sense una intenció d'innovar pedagògicament. Consideràvem que la maleta pedagògica «Visca el color!» també ajudaria a definir el que havia de ser el LdLA, a partir de les idees dels mestres i els nens. Tot surt quan hi ha una idea transformadora implícita en un projecte. Quan vam presentar la maleta pedagògica «Visca el color!», tot i que va tenir molt d'èxit, algunes persones de l'entitat no ho veien clar, i m'ho van qüestionar. Va ser difícil rebre les pressions. Vaig plorar el dia de la inauguració. Les llavors

directores del Servei d'Exposicions i de Música eren unes extraordinàries professionals, i tenien uns programes excel·lents, però no veien que es poguessin fer activitats per a nens. Seguint una llarga tradició, pensaven que l'art contemporani i la música clàssica no eren per a infants, i per això no creien en la implementació d'un programa educatiu.

AC: De segur que va ser difícil, perquè als anys vuitanta se seguia una tradició elitista de la cultura.

IM: I actualment continua sent d'elit! Considero que vaig tenir molta sort perquè vaig trobar gent magnífica que entenia el que volia implementar. El LdLA va tenir molt d'èxit perquè cada projecte que es feia era diferent. Hi havia una transversalitat amb una metodologia molt marcada. Hi també hi havia un patró.

AC: Sí, quan analitzes el programa es veu molt clar. He pogut extreure'n uns ítems que configuren la metodologia que s'hi portava a terme.

IM: Totes aquestes fases, Glòria Valls les té més incorporades.

AC: Sí, estic en contacte amb ella i amb l'equip del LdLA, i m'aporten moltes dades. Sobretot Isabel Abad, que durant els anys del LdLA es va responsabilitzar de portar a terme les propostes més vinculades a l'educació visual i plàstica. Crec que és important veure totes les mirades.

IM: També Eulàlia Bosch i jo en aquella època vam fer l'exposició «Criatures misterioses» i «La capsa màgica». Aquest últim projecte va ser una projecció del LdLA. Sense la seva existència, possiblement no hauria estat possible fer «La capsa màgica». Volíem fer canvis. Si vols parlar amb l'Eulàlia, et pot donar una mirada metodològica. Per a mi, va ser una persona molt inspiradora i motivadora.

AC: Parlem de la revista *Papers*. La vas fundar tu?

IM: Sí, aquí vaig començar una feina important. Va coincidir amb la fusió de Caixa Barcelona amb "la Caixa", i em vaig responsabilitzar també de les escoles que tenia Caixa Barcelona. Els directius que hi havia en aquells moments volien fer canvis.

AC: Pots explicar el canvi de nom del programa «"la Caixa" a les escoles» al d'Àrea Educativa o Programes Educatius?

IM: Sí, jo vaig fer la transició. Quan ens vam convertir en un programa transversal, vam establir el nom de Programes Educatius, amb recursos i referències per projectar arreu. Ens va semblar que amb aquest nou nom identificàvem millor la tasca que fèiem.

AC: També han anat canviant els noms que s'utilitzaven des de l'entitat. Inicialment, el programa «"la Caixa" a les escoles» formava part de l'Obra Social "la Caixa". Més tard, amb el nom Programes Educatius, va passar a ser de la Fundació "la Caixa". I actualment, els diferents àmbits educatius dels centre CaixaForum s'inclouen dins de l'Obra Social "la Caixa".

IM: Els canvis de nom també responen a diferents moments socials i a les necessitats de cada moment.

AC: Quina va ser la teva trajectòria a l'entitat?

IM: Vaig arribar a tenir un equip de 300 persones! Del 1978 al 1984, vaig ser directora del centre psicopedagògic. Era el primer centre d'aquestes característiques que hi havia a Espanya. Vaig crear un nou centre i vaig fer la integració de les escoles dels nens sords i cecs que hi havia al Palau Macaya. El 1984 em van proposar que m'estudiés bé què calia fer amb el programa que hi havia de «"la Caixa" a les escoles». Vaig liderar Programes Educatius fins a l'any 1994, quan em van proposar que portés el Programa de la Gent Gran, a partir de l'expansió de l'entitat per Espanya. Vaig fer un projecte i va agradar molt. L'any 1995, em van fer directora de Programes Socials i vaig portar tot el programa a Espanya. Carme Guinea va ser nomenada cap de Programes Educa-

tius, i el LdlA va dependre de la seva gestió. Vaig treballar a la Fundació "la Caixa" fins a l'any 2007. Després vaig treballar per a Telefònica i vaig tenir una experiència magnífica amb fundacions llatinoamericanes, del 2007 al 2012. Llavors em vaig jubilar, però he continuat col·laborant amb diferents fundacions.

AC: Com a bona coneixedora del programa del LdlA, podries explicar com es va transmetre la seva metodologia?

IM: La veritat és que no ho vaig seguir amb detall, perquè portava molts altres projectes educatius i socials. Crec que des de l'equip no es va projectar suficientment el que es feia. Calia escriure tot el que passava, i no es va fer. La mateixa dinàmica d'acció que portaven a terme era molt absorbent, i no els permetia deixar la petjada que calia. Considero que va faltar consolidar tot el que es va arribar a fer, que va ser molt!

AC: Moltes gràcies per les teves aportacions, que sens dubte ajudaran a enriquir la recerca.

Transcripció d'entrevista Eva Ventura (13 de desembre de 2018)

Diàlegs d'art entre l'educació no formal i la formal. El cas del Laboratori de les Arts de la Fundació "la Caixa"

Entrevista realitzada per Assumpta Cirera (abreviatura AC)
(Temps de durada: una hora)

Participant

Nom i cognoms: Eva Ventura Company (EV)

Formació: Magisteri i Història de l'Art; en educació no formal, teatre, dansa i música

Vincle amb el Laboratori de les Arts (LdlA): Docent implantadora del programa «Mira!»

Temps de relació amb el LdlA: Del 2001 al 2002

Ocupació actual: Mestra d'educació primària a l'Escola Vedruna de Tona

AC: Bona tarda, Eva. T'agraeix la teva participació, serà molt interessant poder recollir la teva experiència amb el programa «mira!» del LdlA. Com va començar el teu interès pel programa?

EV: A partir de l'assistència a una sessió formativa de «mira!» que es va fer al LdlA (curs 2001-2002). Des del LdlA feien un seguiment de com l'aplicàvem a l'Escola Vedruna de Tona.

AC: Com vas conèixer l'existència de «mira!»?

EV: No ho recordo. Hi estàvem implicades dues mestres de l'escola, Montserrat Vilaró i jo. Possiblement ens va arribar la informació des del Centre Cultural de la Fundació "la Caixa" de Vic. Vaig començar a treballar a l'escola el curs 1999-2000, i l'any 2001 ja vam anar a fer la formació del «mira!» a Barcelona.

AC: El programa «mira!» comptava amb unes escoles pilot i unes altres de control. Recordes si formàveu part d'una d'aquestes categories? En un document intern, facilitat per l'Arxiu Històric de la Fundació Bancària "la Caixa", hi consta l'Escola Vedruna de Tona com a escola control.

EV: Recordo que van venir persones del LdlA a l'escola a fer-ne el seguiment. Després de tot el curs

practicant sistemàticament el projecte, havíem d'escriure l'experiència. El programa es basava en tot un procés d'expressió oral per crear un discurs a l'entorn del que es mirava. Creàvem un diàleg i un discurs propi. Al final, recollíem tot el que havia passat. En el moment d'assistir a la formació, va ser interessant perquè hi vam anar les tutores de cicle inicial. Vam tenir molt clar que l'havíem d'aplicar a l'escola. Vam dir: «Això és una joia!».

AC: El «mira!» estava plantejat per portar-se a terme amb infants de 4t, 5è i 6è d'educació primària. Vosaltres el volíeu aplicar a cicle inicial?

EV: Sí, érem totes mestres de cicle inicial, i també el vam començar a aplicar amb els nens i nenes d'aquest cicle. Després de fer-ho, vam tenir clar que el «mira!» es podria treballar a tota l'escola. Ho vam transmetre a l'equip directiu. En aquell moment la directora era Montserrat Codina. Ho vam explicar amb entusiasme, i es va decidir aplicar el programa als diferents cursos d'educació primària. Llavors vam decidir seguir la proposta «mira!», però adaptant-la a les necessitats de l'escola. Vam buscar diapositives amb imatges d'art i vam preparar diferents sessions amb un material propi.

AC: No utilitzàveu la selecció d'imatges facilitades pel programa «mira!»?

EV: Algunes sí, però d'altres les buscàvem nosaltres, perquè el volíem treballar des de primer fins a sisè de primària. I ho vam aconseguir!

AC: Quan vau començar, seguíeu les sèries que es facilitaven als dossiers?

EV: Sí, però després vam considerar que, si el volíem ampliar, necessitàvem via lliure. Les persones que havíem fet la formació també som historiadores de l'art. Estem acostumades a les imatges. Vam dir: «Com ho triem?». I vam decidir fer una comissió i anomenar el programa que aplicàvem «Ara miro!», per no copiar el mateix nom del programa original «mira!».

AC: Vau començar a aplicar la vostra adaptació «Ara miro!» l'any 2006, que és just l'any en què va desaparèixer el nom Laboratori de les Arts.

EV: Sí, al document de l'escola que et vaig facilitar consta que vam començar l'any 2006 amb «Ara miro!». Entre la formació que vam fer el 2001 amb el «mira!» i el 2006, que vam començar l'«Ara miro!», el vam anar experimentant a l'escola amb diferents grups, fins que vam dir que era necessari aplicar-lo a tots els grups.

AC: Per poder deixar constància de l'evolució que vau fer des de l'escola, parlarem separatament del «mira!» i de l'«Ara miro!». Us va agradar el mètode i el vau aplicar. Vau parlar amb l'equip del LdLA per continuar fent el mètode amb un altre nom diferent? Sabíeu que el LdLA va deixar de promoure'l?

EV: No, nosaltres vam anar fent. Vam formar part de la seva aplicació. No recordo tampoc si des del LdLA ens en van fer cap retorn. El mètode ens va agradar molt, i vam veure clar que el volíem aplicar. En aquells moments, buscàvem precisament com fomentar l'expressió oral dels alumnes, amb esperit crític i perquè sabessin argumentar, enfrontar-se a

una imatge i parlar amb propietat. Per tot això, el programa ens va interessar molt. Ens va agradar molt el tipus de diàlegs que s'establien entre els alumnes. En la formació ens ho van dir, això sí que ho recordo. La mestra al principi ha de guiar una mica, però l'ideal és, progressivament, deixar d'intervenir. Buscàvem diàlegs del tipus: jo penso això, jo considero allò, crec que no puc estar d'acord amb tu perquè penso això altre, això que he vist m'ha fet pensar a... Les normes quedaven establertes dins del grup, i allò funcionava per art de màgia. Ho havíem aconseguit! Fa poc parlàvem amb Montserrat Vilaró de tornar-lo a posar en marxa. Totes dues tenim molt bons records del «mira!» i de l'«Ara miro!». Les sessions que fèiem funcionaven molt bé. Jo vaig fer de mestra uns anys a cicle inicial i després vaig canviar a cicle mitjà. Vaig tenir l'oportunitat de fer de taca d'oli amb la resta de companys de 3r i 4t. En general, quan fas una formació, si no la fa tot el claustre, sigui la formació que sigui, és difícil implementar-la. Si no es viu una formació, és difícil creure-hi. Llavors, o ets molt bona engrescant tothom, o al final s'aplica per decret llei. La feina nostra va ser engrescar per fer-lo funcionar. A poc a poc el vam anar implementant.

AC: Quan de temps vau portar a terme l'«Ara miro!»?

EV: Del 2006 al 2010 com a projecte establert a l'escola. Després es va anar transformant dins l'escola mateix. Va néixer amb la intenció de fer-ne tres sessions al trimestre, i era progressiu. Vam trobar que, si el volíem fer un cop a la setmana, tal com proposava el programa «mira!», hauríem trobat una reticència per part dels mestres. Les mestres que ja el coneixíem i l'havíem provat, li hauríem dedicat un cop a la setmana a tots els cursos. No vam saber com fer-ho per implementar l'«Ara miro!» a tot el claustre, malgrat el suport de l'equip directiu, que el trobava molt interessant. En vam flexibilitzar alguns aspectes, entre els quals hi havia la temporització. Els mestres no volien sacrificar tantes hores! Algunes mestres que hem fet història de l'art, tres en concret, l'hem continuat incorporant a medi natural i social. Cada vegada que encetàvem una unitat didàctica, érem capaces

de fer un «Ara miro!». A nivell d'escola es va deixar de fer. Actualment, amb les dimensions del nou currículum de visual i plàstica, a primària funcionem per departaments, i així endrecem els continguts. Jo soc al Departament d'Artístic, i quan vaig veure la dimensió de «percepció, comprensió i valors», vaig dir: «Però si encaixa perfectament amb l'«Ara miro!»». El curs passat vam canviar tot el sistema d'avaluació, i sense formar-nos. No sabíem què posar, i era clar que ja teníem l'eina. Ara tornem a explicar de nou el projecte a tot el professorat, perquè molta gent que ha entrat nova aquests últims vuit anys a l'escola no el coneix. Haurem de fer una formació interna. Tenim la intenció d'implementar-lo a tota l'educació primària. Volem començar durant aquest curs i sistematitzar-lo el pròxim, 2019-2020.

AC: Pots explicar el procés d'implementació d'«Ara miro!»?

EV: Va costar implementar «Ara miro!» a l'escola perquè els mestres que no s'havien format en el programa «mira!» no ho veien gaire clar. Els primers anys, el vàrem vetllar bastant. A poc a poc es va anar deixant i va acabar en desús. Actualment, en el nou currículum, dins de l'Àrea de Visual i Plàstica, hi ha la primera dimensió, que fa referència a la percepció, comprensió i valors. «Ara miro» ens possibilita fer un bon tractament de tots els aspectes inclosos en aquesta dimensió. Des de l'escola estem considerant tornar a engegar el projecte i implementar-lo a partir del curs vinent.

AC: Vaig mirar tots els PowerPoint que em vas facilitar i vaig veure que eren de temàtiques concretes. Al «mira!» sempre sortien persones. Vosaltres feu animals, paisatges, ciutats, art abstracte, etc.

EV: La intenció era obrir-lo, i tant de bo es pugui tornar a normalitzar. Nosaltres volíem treure suc de fer argumentar els alumnes buscant el fet artístic. Volíem que la imatge facilités el diàleg. Aquí també intervé el gust personal. Vam fer comissions per triar les imatges per a cada nivell. Vam intentar que hi hagués un ventall molt ampli. Que no sem-

pre fos pintura. Que hi hagués escultura, fotografia, etc. Després de veure les imatges, no recordo com ho deia el «mira!», però a nosaltres ens va sorgir la necessitat de dir de qui era l'obra i el títol. Els alumnes ens ho demanaven, i era una bona oportunitat per oferir coneixements. Vam decidir contextualitzar mínimament cada imatge amb informació, per poder-la donar després si la demanaven.

AC: En tot cas, és important saber amb quina intenció es fan les propostes. Pel que fa a les diferències entre «mira!» i «Ara miro!», quines consideres que van ser les més representatives?

EV: Vam adaptar el programa per fer-lo fàcil a l'escola. En aquells moments ja costava pensar en quin moment es podia incloure. La flexibilitat consistia a no ser tan rigorosos per fer-ho fàcil.

AC: També hi havia molta diferència en la tipologia de les imatges.

EV: Hi havia sessions en què et demanaven informació, i en d'altres no. Ho fèiem si sorgia. Per a la temàtica, l'important era el respecte i també l'expressió oral. No donàvem tanta importància a les imatges com a allò que generaven.

AC: Buscàveu un espai concret per fer les sessions?

EV: No en teníem cap, les fèiem a l'aula i amb tot el grup classe sempre. Si hi havia alguna setmana que no el fèiem, els alumnes t'ho deien. El trobaven a faltar. Hi ha un grup d'alumnes que van passar per l'escola i encara recorden molt bé l'«Ara miro!».

AC: Al «mira!» era present la idea de progressió, de menys a més complexitat. Ho teníeu en compte?

EV: Ho recordo, i al principi ho miràvem, però després ja no. Recordo que vam canviar alguna sèrie perquè no ens funcionava. Jo el revisava pel que fa a la teoria, mirant que no es repetís cap imatge i que més o menys funcionés.

AC: A les valoracions del «mira!» es deixa constància de la diferència que hi havia en funció del mestre que conduïa la sessió. Amb el mateix mètode, l'acompanyament del mestre és essencial perquè les sessions funcionin bé.

EV: Sí, totalment d'acord.

AC: Els infants us deien si s'avorrien o es cansaven del mètode?

EV: No, mai! Això no va passar, que jo sàpiga! Hi va haver un moment en què el vam arribar a portar dotze tutores d'educació primària i sis tutores d'educació infantil.

AC: Al «mira!» es feien sèries de quatre imatges, i vosaltres en feu de tres. Per algun motiu en concret?

EV: No sé per què ho fèiem així. Hi diu quina estona hi dedicàvem? Volíem analitzar el temps de dedicació al programa. Volíem veure la progressió fins a 6è curs.

AC: A l'«Ara miro!» teniu una temporització de 20 minuts. Al «mira!» es feia la sèrie de 60 minuts, però sense un temps concret per a cada imatge, en funció de l'interès. Convertir-lo en un projecte d'escola és molt maco.

EV: Quan fèiem portes obertes a l'escola, l'«Ara miro!» era una de les joies. Va durar pocs anys.

AC: Havíeu arribat a fer l'«Ara miro!» amb les famílies dels alumnes?

EV: Sí, a les reunions de pares.

AC: Pel que fa a les preguntes, vosaltres en fèieu de diferents, més enllà de buscar la narració!

EV: No ho recordo. Es va decidir entre tot el claustre. Ara el volem tornar a engegar per omplir aquesta dimensió. Esperem poder-ho fer!

AC: Eva, moltes gràcies per la teva participació!

Annex 3. Entrevistes amb qüestionari adreçades a l'equip del LdIA

Entrevista amb qüestionari Isabel Abad

(Respostes lliurades el 15 de març de 2018)

Diàlegs d'art entre l'educació no formal i la formal. El cas del Laboratori de les Arts de la Fundació "la Caixa"

Qüestionari elaborat per Assumpta Cirera

Participant

Nom i cognoms: Isabel Abad Panisello (IA)

Formació: Història de l'Art

Vincle amb el Laboratori de les Arts (LdIA): Educadora, coordinadora d'activitats i tècnica

Temps de treball al LdIA: Del 1988 al 2006

Ocupació actual: Programadora i coordinadora d'activitats educatives al Departament d'Activitats de l'Àrea de Cultura de l'Obra Social "la Caixa"

- Què va significar per a tu el LdIA?
 - Per a mi, va ser l'oportunitat de créixer, de tenir pista lliure per pensar totes les formes possibles de treballar per comunicar i apropar l'art a tots els públics.
 - Des del LdIA es va aportar una manera sincera d'apropar-se primer a l'art, ampliant el concepte, i més tard, a la cultura visual en general. Es va reivindicar el paper fonamental de l'espectador, compartint amb aquest el plaer de mirar, pensar, i també fer, reclamant-li un paper actiu en la seva relació. Es va repartir a parts iguals el valor entre el resultat final d'una obra i tot el camí de l'experimentació per aconseguir-la, tenint en compte tota la informació i les habilitats de què parteix cada un. Des de la sinceritat, es van buscar respostes per donar a la gent no experta de per què l'art és tan important, mostrant el plaer que suposa tant l'aproprament des de la raó com des de la pràctica; intentant apoderar-los en aquesta relació i fer-los veure que tots som experts i, a la vegada, profans en algun saber. Es van incloure, en el procés d'aproprament al llenguatge artístic, tota mena de llenguatges, com ara la dansa, la música i el teatre, sense por de la transversalitat. Es va fer baixar l'art del seu pedestal elitista i se'l va fer conviure amb la quotidianitat, de manera
- Quins aspectes destacables vas incorporar en l'àmbit professional després d'establir contacte amb el programa del LdIA?
 - Vaig tenir l'oportunitat de pensar molt profundament estratègies de relació amb la gent. També, de saber la importància que té l'educació en l'àmbit de la cultura. Vaig poder treballar amb una mirada àmplia, des de qui encarregava les propostes, amb la possibilitat de comptar amb molt bons mitjans, amb els millors col·laboradors i amb la bona predisposició des de la Fundació "la Caixa" per acceptar propostes noves i atrevides.
- Quins trets innovadors et sembla que va aportar el LdIA a l'educació visual i plàstica?

- que tota vivència personal hi tenia cabuda, sense excloure l'experiència intel·lectual.
4. I a la manera de rebre els aprenentatges en un centre d'art o museu?
 - Té a veure amb la llibertat d'ús de qualsevol cosa que ajudi a apropar l'art i la cultura a tots els públics, sense trair-lo. I amb això no vull dir buscar una resposta comercial que, per atreure gent, fa el que calgui. La idea es trencar-se les banyes per fer proper i entenedor el que s'exposa, i no donar per sobreentès res. Buscar maneres d'exemplificar, com ara portar una maleta plena d'objectes i situacions que apropin a la idea que es vol transmetre, o si cal tirar melmelada sobre una torrada per parlar de l'experiència estètica d'aquest acte quotidià amb relació a un *dripping* de l'artista Willem de Kooning, etc. Poder controlar els textos fets pels comissaris, les cartel·les, la circulació de la gent en l'espai, la comoditat a l'hora d'escoltar (deixar seure a terra...).
 5. Com s'establien els vincles entre l'educació visual i plàstica no formal i la formal des del LdIA?
 - Bastant intuïtivament. De fet, intentant pensar que la idea d'educació no queda restringida a l'escola. El concepte d'educació és molt més ampli i no té edat. Per això era important plantejar-nos: què volíem explicar?, què es podia aprendre? Sense límits previs. Evidentment, calia pensar que el principal usuari era el públic escolar, i els primers aliats, els docents, i que si aquests trobaven fórmules accessibles les adoptarien. Per tant, amb sentit comú s'intentava que el que es feia o es deia fos fàcil de traslladar a l'àmbit de l'escola. Poder pensar fora d'aquesta constricció (curricular i formal) possibilitava explorar noves maneres que anessin penetrant de forma indirecta en l'educació formal.
 6. Quina influència va tenir el programa del LdIA en l'aportació de canvis metodològics en l'educació formal i no formal?
 - La veritat és que, amb el temps, es pot veure que allò que en aquell moment semblava estrany ara s'ha normalitzat i estès. I això em sembla molt bo. Ara ja es parla de transversalitat i interdisciplinarietat pertot arreu. L'escola inclou de manera natural les visites als centres d'art i de cultura. Tots hem contribuït a canviar les coses. Aquest és el valor de la construcció des de tots. Ningú es pot atribuir el fet, però tots hi tenim molt a veure. El que sí és objectiu és que, quan el LdIA va començar, al nostre país hi havia poques propostes educatives d'art i amb poca visibilitat. Com sempre, de segur que s'estaven fent alguns projectes diferents, però de poc ressò. L'avantatge és que la Fundació "la Caixa" tenia una bona posició pública i la va aprofitar amb projectes de molt bona qualitat. Va ser molt pionera a aportar programes tant de ciència com d'altres àmbits del coneixement.
 7. De quina manera el programa del LdIA va contribuir a implementar una nova metodologia educativa, entorn de les arts visuals i plàstiques, a les escoles i els centres d'educació infantil, primària i secundària que participaven en les activitats?
 - De forma indirecta. Sobretot per la manera com va passar a l'acció. No es va començar des de la teoria, sinó que es van compartir les estratègies des de la pràctica. L'escola va ser la que va validar el mètode amb la seva fidelitat i acceptació. Va ser qui va provar i aprovar els resultats, i llavors va decidir adoptar-lo. La teoria va venir després, quan ja es veien resultats tant a nivell quantitatiu com qualitatiu. El mètode no sortia de la universitat, sinó de la pràctica en un camp de proves molt segur i dotat de bon pressupost. Els programes i les activitats escolars que es feien al LdIA es pensaven específicament per als alumnes i el seu entorn, i això imagino que els donava credibilitat. A més, es compartien unes metodologies fàcils d'adaptar a l'àmbit escolar, si es volia.
 8. Amb quins exemples concrets es pot demostrar el paper innovador i de referència que va tenir el programa d'actuació del LdIA?
 - En el moment en què va arrancar el LdIA, pocs centres de cultura (per no dir cap) tenien espais pensats per acollir gent no experta. Abundaven més els llocs per captar i complaure únicament les elits enteses en la matèria. Es disculpava que les sales estiguessin buides. Se sobreentien uns comportaments de respecte quasi eclesial, en què la paraula dels experts era l'única que validava la importància de l'objecte exposat. Des del LdIA, com ja he dit sempre, es volia trencar aquest ritual místic i elitista i demostrar que, des del respecte i el rigor, també es pot ser interessant, proper i divertit. Al LdIA es fomentava la comoditat: seure a terra i disposar de temps per escoltar, però també per parlar; intervenir en la disposició dels elements comunicatius o dels moviments en l'espai i tenir una posició en la programació. També es buscava tenir un espai dins les exposicions (amb accions educatives participatives: carros amb materials, intervencions a les cartel·les informatives, activitats dins i fora de la sala...). S'ampliava l'àmbit de l'educació a totes les franges d'edat, i se segmentaven els públics per poder adequar millor l'oferta: escolar, familiar, docents, gent gran, públic jove, públic en risc d'exclusió social. Es creaven espais per fer activitats pròpies, inventant sistemes per acollir tota mena d'estratègies: pintura, *performances*, dansa, literatura, processos en línia, etc. Buscàvem poder fer activitats dins i fora de les sales. Ara, el que és difícil és trobar centres que no actuïn així.
 9. Quin rol et sembla que va tenir, en el desenvolupament del LdIA, la creació d'un equip més o menys permanent de professionals que va comptar amb la col·laboració de persones externes i formades en diversos camps artístics?
 - Va ser fonamental, ja que l'existència d'un equip més o menys permanent va permetre partir d'una manera d'entendre les coses compartida que creixia i ens nodria de totes les aportacions d'un conjunt molt ampli i ric de col·laboradors, tots, ells i elles, amb coneixements específics i molt variats. Tenir la idea del que es volia i la possibilitat de buscar fins a trobar el col·laborador o col·laboradora que aportés i, a la vegada, entengués el que es busca va ser fonamental. També, el fet que l'equip permanent s'impliqués en el procés de treball i no fes solament un encàrrec sense directrius. També va ser molt ric poder comptar amb experts en coneixements allunyats del món de l'art que aportaven mirades renovades i transversals.
 10. Quines propostes o activitats del programa destacaries com a més representatives de la interacció entre el LdIA i les escoles o centres educatius?
 - Sobretot, haver ajudat a crear a les escoles l'hàbit d'assistir a activitats relacionades amb la cultura visual i amb l'oferta continuada de programació específicament pensada per a elles.

Entrevista amb qüestionari Marina Artiga

(Respostes lliurades el 18 de març de 2018)

Diàlegs d'art entre l'educació no formal i la formal. El cas del Laboratori de les Arts de la Fundació "la Caixa"

Qüestionari elaborat per Assumpta Cirera

Participant

Nom i cognoms: Marina Artiga Elies (MA)

Formació: Ciències de l'Educació

Víncle amb el Laboratori de les Arts (LdLA): Educadora

Temps de treball al LdLA: Del 1988 al 1990

Ocupació actual: Docent a l'ESO, escriptora de ficció i contes en el temps lliure: infantils, juvenils i per a adults

1. Què va significar per a tu el LdLA?
 - Una oportunitat excepcional. Hi vaig fer les pràctiques dels estudis en el darrer curs de la carrera (conveni de la Fundació i la UB), i després m'hi vaig quedar contractada. Va ser una inserció laboral immediata en un àmbit estimulant i creatiu, amb molts recursos a l'abast, materials, econòmics i humans. L'equip m'hi va acollir de forma magnífica. Va ser una vivència inoblidable en què vaig poder aprendre molt.
2. Quins aspectes destacables vas incorporar en l'àmbit professional després d'establir contacte amb el programa del LdLA?
 - Afegir molt de material (objectes, imatges, informació, etc.) d'aspectes diversos, de temes i personatges interdisciplinaris coetanis a allò artístic que estava treballant. Vaig aprendre a aprofitar els recursos, públics o bé de fundacions privades, que la ciutat ofería per conèixer o ampliar el que es treballa als centres d'ensenyament.
3. Quins trets innovadors et sembla que va aportar el LdLA a l'educació visual i plàstica?
 - Crec que el mateix que he respost a la pregunta 2.
4. I a la manera de rebre els aprenentatges en un centre d'art o museu?
 - La pila dels coixins que els usuaris agafaven abans d'entrar a les sales de les exposicions, per seure-hi o per estirar-se a terra davant les obres del museu. El «carro» dels recursos que es traslladava amb l'educadora a cada sala. El «carro» ple de caixes i calaixos, enginys muntables o desmuntables. Molta expressió verbal i diàleg, intercanvi dels joves amb l'educadora. El contacte en viu, real i directe amb l'obra artística. La manipulació i la creació, després de reflexionar-hi en grup, a l'espai del LdLA.
5. Com s'establien els vincles entre l'educació visual i plàstica no formal i la formal des del LdLA?
 - Amb la participació dels docents que acompanyaven els grups escolars en totes les parts de l'activitat, a les sales durant la primera part de la visita, i al LdLA després.
6. Quina influència va tenir el programa del LdLA en l'aportació de canvis metodològics en l'educació formal i no formal?
 - Massa difícil. Aquesta la deixo en blanc. No sabria què dir que no hagi comentat ja, més amunt.
7. De quina manera el programa del LdLA va contribuir a implementar una nova metodologia educativa, entorn de les arts visuals i plàstiques, a les escoles i els centres d'educació infantil, pri-

mària i secundària que participaven en les activitats?

- Integrant aspectes diversos, a més de la creació o la reproducció de models o imatges a l'aula. Per exemple: la contemplació (més espiritual), l'observació (més objectiva), l'anàlisi i el gaudi en directe de l'objecte artístic real, material, físic...
8. Amb quins exemples concrets es pot demostrar el paper innovador i de referència que va tenir el programa d'actuació del LdLA?
 - No sé què respondre, a més del que ja he contestat a les respostes precedents.
 9. Quin rol et sembla que va tenir, en el desenvolupament del LdLA, la creació d'un equip més o menys permanent de professionals que va comptar amb la col·laboració de persones externes i formades en diversos camps artístics?
 - El de marcar la línia multidisciplinària, integradora de la diversitat d'especialistes, que va caracteritzar el LdLA en tots els seus «muntatges».
 10. Quines propostes o activitats del programa destacaries com a més representatives de la interacció entre el LdLA i les escoles o centres educatius?
 - Les visites comentades a les exposicions amb els grups d'escolars, la interacció i la participació constant dels nois i noies. I després, entrar a l'espai del LdLA, treballar-hi manipulativament en grups petits i mostrar al grup gran la creació feta, un altre cop amb molta participació dels usuaris-creadors.

Entrevista amb qüestionari Gràcia del Ruste

(Respostes lliurades el 5 de març de 2018)

Diàlegs d'art entre l'educació no formal i la formal. El cas del Laboratori de les Arts de la Fundació "la Caixa"

Qüestionari elaborat per Assumpta Cirera

Participant

Nom i cognoms: Gràcia del Ruste Carrera (GdR)

Formació: Història de l'Art i Art Dramàtic

Vincle amb el Laboratori de les Arts (LdLA): Educadora

Temps de treball al LdLA: Del 1988 al 1989

Ocupació actual: *Coaching* a l'educació secundària i organitzadora d'esdeveniments culturals

1. Què va significar per a tu el LdLA?
 - Un abordatge de l'art vivencial, arriscat, fet possible gràcies a la complicitat de l'equip de treball.
2. Quins aspectes destacables vas incorporar en l'àmbit professional després d'establir contacte amb el programa del LdLA?
 - Que l'art dels centres culturals i els museus podia ser explicat d'una altra manera, i que el risc de fer-ho depèn, sempre, de les persones que liderin els serveis educatius d'un centre. Que la passió pot ser transmesa en qualsevol àmbit educatiu, i que l'art expressa una època històrica, de la qual l'artista és la mirada. A secundària, un quadre pot explicar tota la Revolució Francesa.
3. Quins trets innovadors et sembla que va aportar el LdLA a l'educació visual i plàstica?
 - El fet d'integrar el cos i el moviment en la comprensió de l'artista i l'art. Per descomptat, la presentació de l'artista des d'una mirada il·lusionant, destriant un o dos aspectes més rellevants, i conduint l'infant cap a un nou món ple de possibilitats. La llibertat en estat pur.
4. I a la manera de rebre els aprenentatges en un centre d'art o museu?
 - Sí, es va trencar la idea rígida dels centres o museus. Com? Amb un espai del LdLA on es podia

fer i desfer sense la solemnitat d'un museu. I amb un abordatge pensat i cuidat perquè l'artista es quedés en la memòria dels participants per sempre més, i d'una manera lúdica i simpàtica. Per exemple, s'aconseguia que l'artista Joseph Beuys entrés fàcilment!

5. Com s'establien els vincles entre l'educació visual i plàstica no formal i la formal des del LdLA?
 - Hi havia sempre un discurs molt ben pensat, un coneixement del que es volia transmetre en l'aspecte formal, de discurs, i tot el que era no formal s'hi podia encabir per transmetre-ho. Inconvenient: la mida de l'espai del LdLA era petita. No es van poder elaborar o aprofundir tots els discursos per diferents camins. I sempre em refereixo a la llibertat mental, però estàvem condicionats per un material pressupostari i un temps limitat de realització.
6. Quina influència va tenir el programa del LdLA en l'aportació de canvis metodològics en l'educació formal i no formal?
 - A Catalunya va ser pioner, sens dubte. Ni el museu on vaig treballar anys després li arriba, encara actualment, a la sola de la sabata en proposta arriscada.

7. De quina manera el programa del LdLA va contribuir a implementar una nova metodologia educativa, entorn de les arts visuals i plàstiques, a les escoles i centres d'educació infantil, primària i secundària que participaven en les activitats?
 - De cop, els alumnes van creure que l'art es podia «domesticar» i fer-lo seu. Que l'artista no era algú dalt d'un pedestal. Fins i tot al teatre familiar, els personatges pintats tenien veu! Allò va ser una revolució per a les famílies, s'havia trobat la clau per apropar l'art als fills.
8. Amb quins exemples concrets es pot demostrar el paper innovador i de referència que va tenir el programa d'actuació del LdLA?
 - Tota la resta dels museus es van emmirallar en el LdLA.
9. Quin rol et sembla que va tenir, en el desenvolupament del LdLA, la creació d'un equip més o menys permanent de professionals que va comptar amb la col·laboració de persones externes i formades en diversos camps artístics?
 - Crucial. Un bon timó, un bon equip, un bon camí. Jo reivindico, però, les persones d'equip de base, les que estàvem amb els infants, i una passió, un amor i un respecte immensos per la feina que fèiem.
10. Quines propostes o activitats del programa destacades com a més representatives de la interacció entre el LdLA i les escoles o centres educatius?
 - No ho sé gaire bé, però recordo que s'enduïen algunes coses al centre per seguir treballant. Per a l'època que era, va ser tornar a embrutar-se els dits, literalment, i jugar amb el material. Moltes escoles havien deixat de fer-ho després de quaranta anys de dictadura. El LdLA va ser una molt bona experiència humana de vida. En dono gràcies ara, amb el temps encara més! Potser no va acabar de ser un veritable laboratori lliure de qualsevol topall. Llàstima, perquè l'equip humà estava preparat per fer-ho.

Entrevista amb qüestionari Mònica Herrera (Respostes lliurades el 12 d'abril de 2018)

Diàlegs d'art entre l'educació no formal i la formal. El cas del Laboratori de les Arts de la Fundació "la Caixa"

Qüestionari elaborat per Assumpta Cirera

Participant

Nom i cognoms: Mònica Herrera Sala (MH)

Formació: Història de l'Art i Dansa Contemporània

Vincle amb el Laboratori de les Arts (LdLA): Educadora i dissenyadora d'activitats

Temps de treball al LdLA: Del 2002 al 2006

Ocupació actual: Professora d'educació secundària

1. Què va significar per a tu el LdLA?
 - Descobrir una nova manera d'educar a través de l'art.
2. Quins aspectes destacables vas incorporar en l'àmbit professional després d'establir contacte amb el programa del LdLA?
 - Que l'experiència artística és més important que la informació que puguis donar.
3. Quins trets innovadors et sembla que va aportar el LdLA a l'educació visual i plàstica?
 - L'art per fer preguntes de la vida.
4. I a la manera de rebre els aprenentatges en un centre d'art o museu?
 - Prioritzant l'experiència estéticoartística, les preguntes que pot generar l'art i els coneixements previs com a clau per mantenir els espectadors enganxats a la visita.
5. Com s'establien els vincles entre l'educació visual i plàstica no formal i la formal des del LdLA?
 - Les propostes eren tan innovadores que atreïen els professors i els mestres d'art, que tornaven a cada nova proposta.
6. Quina influència va tenir el programa del LdLA en l'aportació de canvis metodològics en l'educació formal i no formal?
 - Van crear escola. Els que hi vam treballar els hem aplicat en la nostra manera de treballar.
7. De quina manera el programa del LdLA va contribuir a implementar una nova metodologia educativa, entorn de les arts visuals i plàstiques, a les escoles i centres d'educació infantil, primària i secundària que participaven en les activitats?
 - El programa del LdLA va contribuir a implementar noves metodologies a l'hora d'afrontar la interpretació d'una obra d'art. En aquest sentit, l'experiència ha generat espectadors menys porucs a l'hora de deixar-se interrogar per l'art, especialment l'art contemporani, que suscita molts recels.
8. Amb quins exemples concrets es pot demostrar el paper innovador i de referència que va tenir el programa d'actuació del LdLA?
 - Per a mi, hi ha dues preguntes bàsiques a l'hora d'ajudar els meus alumnes a llegir una obra: què hi veus?, i per què creus que és així?
9. Quin rol et sembla que va tenir, en el desenvolupament del LdLA, la creació d'un equip més o menys permanent de professionals que va comp-

tar amb la col·laboració de persones externes i formades en diversos camps artístics?

- Va ser important un espai dedicat a la investigació i l'aplicació de noves metodologies amb un equip atrevit, convençut i lliure, però amb pressupost.
10. Quines propostes o activitats del programa destacades com a més representatives de la interacció entre el LdLA i les escoles o centres educatius?
- Per a mi, les que tenien a veure amb art i dansa (expressió corporal).

Entrevista amb qüestionari Iraida Llucià

(Respostes lliurades el 12 d'abril de 2018)

Diàlegs d'art entre l'educació no formal i la formal. El cas del Laboratori de les Arts de la Fundació "la Caixa"

Qüestionari elaborat per Assumpta Cirera

Participant

Nom i cognoms: Iraida Llucià Bagüés (ILL)

Formació: Belles Arts

Víncle amb el Laboratori de les Arts (LdLA): Educadora

Temps de treball al LdLA: Del 1992 al 1994

Ocupació actual: Il·lustradora

1. Què va significar per a tu el LdLA?
 - Un apropament a la pedagogia de l'art.
2. Quins aspectes destacables vas incorporar en l'àmbit professional després d'establir contacte amb el programa del LdLA?
 - Em va servir, sobretot, com a comunicadora en el terreny oral i per obrir-me a la capacitat de dissenyar activitats.
3. Quins trets innovadors et sembla que va aportar el LdLA a l'educació visual i plàstica?
 - Crec que oferia un espai i uns materials que difícilment es poden trobar a l'espai escolar i que possibilitaven experiències espectaculars. Obrien una porta a l'experimentació i a la desinhibició, eines bàsiques en la creació artística.
4. I a la manera de rebre els aprenentatges en un centre d'art o museu?
 - El LdLA oferia dinamisme en les visites. El joc i la interacció n'eren eines bàsiques. Les obres exposades servien per plantejar conceptes nous de l'àmbit artístic i per traduir en paraules l'experiència de l'observació de l'obra d'art.
5. Com s'establien els vincles entre l'educació visual i plàstica no formal i la formal des del LdLA?
 - Sense resposta.
6. Quina influència va tenir el programa del LdLA en l'aportació de canvis metodològics en l'educació formal i no formal?
 - Sense resposta.
7. De quina manera el programa del LdLA va contribuir a implementar una nova metodologia educativa, entorn de les arts visuals i plàstiques, a les escoles i centres d'educació infantil, primària i secundària que participaven en les activitats?
 - Els centres que hi participaven habitualment coneixien i confiaven en la qualitat de les activitats. La dinàmica partia de l'observació de les obres exposades, del diàleg obra-guia-grup, d'on sorgien conceptes clau per comprendre millor l'acte creatiu de l'autor. Les activitats que es proposaven partien de l'experimentació i del joc, i es tancaven amb una reflexió grupal. Crec que aquesta metodologia devia influir a l'hora de fer propostes als centres, ja que era una estructura que assegurava l'aprenentatge individual i col·lectiu. Al mateix temps, el factor joc, experiment, sorpresa..., el llançar-se a provar amb nous materials i procediments devia obrir també finestres als mestres per perdre la por a l'imprevisible.
8. Amb quins exemples concrets es pot demostrar el paper innovador i de referència que va tenir el programa d'actuació del LdLA?

– Sense resposta.

9. Quin rol et sembla que va tenir, en el desenvolupament del LdLA, la creació d'un equip més o menys permanent de professionals que va comptar amb la col·laboració de persones externes i formades en diversos camps artístics?
 - L'equip que es va formar de professionals fixos va ser important per consolidar una línia de treball i un nivell qualitatiu, amb aportacions de professionals externs i especialitzats que feien col·laboracions i enriquien les diferents propostes aportant noves mirades.

10. Quines propostes o activitats del programa destacaries com a més representatives de la interacció entre el LdLA i les escoles o centres educatius?
 - Sense resposta.

Entrevista amb qüestionari Antonio José López (Respostes lliurades el 21 d'abril de 2018)

Diàlegs d'art entre l'educació no formal i la formal. El cas del Laboratori de les Arts de la Fundació "la Caixa"

Qüestionari elaborat per Assumpta Cirera

Participant

Nom i cognoms: Antonio José López Húmara (AJL)

Formació: Belles Arts

Vincle amb el Laboratori de les Arts (LdLA): Coordinador d'activitats

Temps de treball al LdLA: Del 1992 al 1994

Ocupació actual: Professor del Cicle de Formació Professional en Arts Gràfiques

1. Què va significar per a tu el LdLA?
 - La possibilitat d'abordar en equip la reflexió sobre l'art, la manera de transmetre'l i fer que serveixi com a motiu d'acostament a la vida i als problemes de la societat i de la cultura.
2. Quins aspectes destacables vas incorporar en l'àmbit professional després d'establir contacte amb el programa del LdLA?
 - Treballar en equips multidisciplinaris. Acostar-me a la comprensió de l'usuari de l'apreciació i el gaudi de l'art.
3. Quins trets innovadors et sembla que va aportar el LdLA a l'educació visual i plàstica?
 - Durant els anys en què hi vaig treballar, es van incorporar o madurar molts aspectes innovadors: el disseny de materials explicatius de diferents tipus i àmbits per ajudar a la comprensió dels fenòmens; la realització de visites i tallers amb reflexió i posada en comú final en format *sprint*, etc.
4. I a la manera de rebre els aprenentatges en un centre d'art o museu?
 - El plantejament desenfadat i sorprenent d'interacció amb el públic. L'ampliació de públics: familiars, intergeneracionals, etc. La metodologia interactiva i pràctica del treball a les sales d'exposició.
5. Com s'establien els vincles entre l'educació visual i plàstica no formal i la formal des del LdLA?
 - Les reunions prèvies amb professors eren d'una gran utilitat i la crida a un desenvolupament (insuficientment explotat llavors) d'intel·ligència col·lectiva. També, en la participació amb els cercles universitaris i en la formació de futurs professors.
6. Quina influència va tenir el programa del LdLA en l'aportació de canvis metodològics en l'educació formal i no formal?
 - La més gran de totes, la de desenvolupar un vincle entre els dos mons on els centres d'art s'han convertit en recursos de primer ordre en l'ensenyament, ajudant a posar en valor l'art i la tasca dels docents en aquest àmbit.
7. De quina manera el programa del LdLA va contribuir a implementar una nova metodologia educativa, entorn de les arts visuals i plàstiques, a les escoles i centres d'educació infantil, primària i secundària que participaven en les activitats?
 - Destacaria tres aspectes: La connexió amb la realitat i la contemporaneïtat. Tot i tractar-se d'exposicions antigues, la presència d'una exposició en el temps de la ciutat, així com el plantejament expositiu i explicatiu, generaven una força de discurs renovat; La connexió amb l'àmbit artístic. En molts casos, amb el mateix artista, però

també a través dels oficis (restauradors, crítics, comissaris...); La utilització de l'art com un element de pensament crític i participatiu, no tan sols contemplatiu i estètic. Va ser una relació en tots dos sentits que va ajudar a canviar la idiosincràsia dels museus i els centres d'art, enfocant la seva funció en el públic, i especialment en el públic escolar d'una manera completament diferent.

8. Amb quins exemples concrets es pot demostrar el paper innovador i de referència que va tenir el programa d'actuació del LdLA?
 - En la utilització dels materials i la dinamització de les visites a les sales d'exposició. En la incorporació de gabinets didàctics als museus i centres d'art.
9. Quin rol et sembla que va tenir, en el desenvolupament del LdLA, la creació d'un equip més o menys permanent de professionals que va comptar amb la col·laboració de persones externes i formades en diversos camps artístics?
 - És completament fonamental. La interacció de visions i àmbits és productiva de plusvàlua respecte a la consecució d'èxits.
10. Quines propostes o activitats del programa destacaries com a més representatives de la interacció entre el LdLA i les escoles o centres educatius?
 - Les reunions prèvies explicatives. La d'interlocutor amb els artistes o les persones implicades. La de posada en valor de l'educació i la compressió i el treball de l'art.

Entrevista amb qüestionari Elena Massons (Respostes lliurades el 22 de març de 2018)

Diàlegs d'art entre l'educació no formal i la formal. El cas del Laboratori de les Arts de la Fundació "la Caixa"

Qüestionari elaborat per Assumpta Cirera

Participant

Nom i cognoms: Elena Massons de Lama (EM)

Formació: Història de l'Art

Víncle amb el Laboratori de les Arts (LdLA): Educadora, coordinadora d'activitats i tècnica

Temps de treball al LdLA: Del 1997 al 2012

Ocupació actual: Programadora i coordinadora d'activitats educatives al Departament d'Activitats de l'Àrea de Cultura de l'Obra Social "la Caixa"

1. Què va significar per a tu el LdLA?
 - Per a mi, el Laboratori de les Arts és la meua vida professional, i de vegades em sento com si encara hi fos. A BUP i COU, hi vaig assistir com a alumna; durant la carrera hi vaig treballar, i després d'acabada la carrera m'hi vaig quedar: primer hi vaig treballar de monitora, i després coordinant projectes. He fet altres feines en el món de l'art, però sempre molt més puntuals i sempre relacionades amb el treball amb el públic. Per tant, per a mi és clau en la meua formació com a estudiant i en el meu aprenentatge i creixement professional. Hi vaig aprendre la manera de veure l'art, i la manera de treballar amb el públic i d'entendre l'educació. Ha estat un aprenentatge molt ric, a partir del que m'han transmès les meves companyes, més experimentades que jo, del contacte amb els col·laboradors i, sobretot, de forma molt empírica: tot i que conec teories, crec que l'aprenentatge l'he fet amb el públic directament, deixant-lo actuar, observant-lo i vivint diferents situacions i contextos.
2. Quins aspectes destacables vas incorporar en l'àmbit professional després d'establir contacte amb el programa del LdLA?
 - Ampliant el que comentava anteriorment, una influència molt forta ha estat en la forma de

veure i entendre l'art, que ja va fer que comencés la carrera amb unes preguntes i un enfocament determinats, i que, treballant-hi durant la carrera, va fer que el meu darrer any a la facultat fos també molt diferent. Hi estic molt immersa, i és difícil d'explicar, però alguns trets que podria destacar d'aquesta concepció de l'art podrien ser els següents:

L'art ens fa pensar, ens permet descobrir coses i genera idees (a banda de sensacions, etc.). Es transcendia una visió historicista o expressionista de l'art. Aquestes no es negaven totalment, però es veia la possibilitat d'ampliar-les molt més, tenint en compte altres funcions de l'art.

La transversalitat de l'art i la necessitat d'enfocar-lo transversalment, la riquesa d'aplicar aquest enfocament. Transversalitat entesa com a multidisciplina, i també transversalitat com a enfocaments diferents de la linealitat i la successió temporal històrica.

La importància de les preguntes per acostar-se a l'art, i les enormes possibilitats del diàleg per enriquir la visió de les obres.

La dessacralització dels espais d'art i la fugida d'amaneraments acadèmics i historicistes, fent prevaler el rigor, els aspectes més significatius i un llenguatge clar, directe i efectiu.

Entrar a l'obra «pel mig»: partir de l'obra per explicar l'art a través d'una observació profunda que s'enriqueix amb l'intercanvi de visions, i que es podrà enriquir també amb altres informacions que no són exclusivament la biografia i el context de l'artista.

Trencar la unidireccionalitat de l'aprenentatge (el professor parla i el nen escolta i aprèn) posant l'èmfasi en la importància dels coneixements propis i de la construcció del significat col·lectivament, i en la pluralitat de visions (l'art és un terreny idoni per a aquest aprenentatge), i posar fi a les preguntes de resposta única.

Buscar en un mateix els elements per explicar l'art. Lligar-ho amb la pròpia experiència, el propi context.

3. Quins trets innovadors et sembla que va aportar el LdLA a l'educació visual i plàstica?
 - Crec que alguns de molt destacables van ser la importància d'obrir el museu a totes les edats, dessacralitzar l'espai del museu i fonamentar la metodologia en l'observació, el diàleg i la praxi. Fer un procés semblant a l'alfabetització, on llegir i escriure es reforcen. Entrar al museu, i entrar-hi amb preguntes i activitats, canviava radicalment la manera d'anar-hi i d'aprendre'n, i per força canviava també el que després podia passar a l'aula. Apropar l'art contemporani a tots els públics, remarcant les preguntes com a eines per arribar a la seva essència?, i donant estratègies per lligar-ho amb la pròpia experiència i el propi context de l'espectador. Es donava una alternativa a la història de l'art lineal, o a l'aprenentatge exclusiu de tècniques artístiques i conceptes plàstics, per obrir una forma de treball que, a partir d'unes obres, no necessàriament les

més icòniques o emblemàtiques de la història de l'art, podia arribar a llocs molt diferents.

4. I a la manera de rebre els aprenentatges en un centre d'art o museu?
 - Crec que el que puc dir és semblant a la resposta anterior: s'hi proposava un nou tipus de discurs (lligar amb l'experiència, obra com a resolució i no expressió...), i també s'afavoria una metodologia a través de preguntes i activitats. Es produïa una «dessacralització» de l'espai, que s'entenia com un espai per a l'acció i l'actuació (i no només la recepció), i sobretot s'obria a nous públics, alguns fins i tot fins aleshores «no-públics».
5. Com s'establien els vincles entre l'educació visual i plàstica no formal i la formal des del LdLA?
 - Hi havia activitats específiques que els fomentaven, com ara les presentacions de professors, i especialment els cursos per a professors i les jornades o el treball entorn del projecte «Mira!». Però cal dir que les mateixes activitats feien de «tret de sortida», ja que molts escollien el treball del trimestre en funció del que s'hi oferiria d'activitats o tallers, i la mateixa manera de fer a les activitats es contagiava (reforçada moltes vegades per les mateixes presentacions, que incidien en la metodologia, els objectius, etc.). Facilitaven un treball que el professor sol no podia començar, però que, en canvi, podia engegar al LdLA i després ampliar a l'aula, on disposava de més temps i d'un coneixement profund del seu grup. Per exemple, amb l'activitat «Diàlegs», molts professors van veure les possibilitats de la cultura visual i els avantatges de treballar a partir d'un món cultural ric propi dels seus alumnes, que els resultava especialment atractiu i que estimulava la seva creativitat, i que fins i tot arribava a qüestionar la unidireccionalitat. Crec que experiències com les del LdLA podien ajudar els professors a sortir també de la «cotilla» del currículum, o a veure que podien arribar a assolir-lo i obtenir les competències. Els projectes «Mira!», «Districte 3» i «Mirades creua-

des», i activitats com «L'art per aprendre» o alguns dossiers, plantejaven propostes per fer a l'aula, i a un nivell més o menys profund anaven canviant la realitat que s'hi produïa.

6. Quina influència va tenir el programa del LdIA en l'aportació de canvis metodològics en l'educació formal i no formal?
- La veritat és que no ho hem estudiat, i tampoc no hem recollit gaire el retorn; per tant, fa de mal dir. També és difícil saber quan el LdIA brindava un canvi metodològic, i fins a quin punt la gent que ja el volia fer era la que s'acostava al LdIA. Hi havia un grup de mestres que hi eren fidels: assistien a cursos, presentacions, etc. En ells és molt clar. Alguns d'ells sabem que n'han estat prescriptors. Però hi ha una gran quantitat de casos que són difícils de saber. Encara ara, no fa gaire, quan visitava escoles per triar la del meu fill, trobava escoles que desenvolupaven les activitats que havíem fet a CaixaForum (fins i tot en anys anteriors) inundant l'escola, gairebé com a projecte transversal d'escola, fins i tot havent vist només l'espai educatiu. També sé de professors que, en funció de les activitats que hi havia al LdIA, escollien el treball d'aquell trimestre i les activitats que farien a l'aula.

Segurament al LdIA vam fer equip tots plegats: en equip i amb equip amb els col·laboradors es duïen a terme les activitats, i el professor, que molt sovint es trobava «sol», considerava l'activitat i el programa com una part del treball, i hi trobava l'ànim, la inspiració, per anar provant formes de treball diferent. Amb tot, ja parlem d'un mestre obert a novetats, disposat a sortir de l'aula amb els alumnes, en una escola que fa sortides a plàstica, etc.

En la no formal, encara és més difícil de saber. Al LdIA sempre havíem entès que l'aprenentatge no és una prerrogativa de la infància i, per tant, havíem treballat molt amb adults, els quals penso que hem fet espectadors més actius, amb preguntes i eines per gaudir de les exposicions i

de la cultura en general. Per a mi, un bon exemple seria el cafè-tertúlia, on la gent gran tenien la possibilitat de debatre i parlar lliurement del que havien vist, i era molt interessant com, cada vegada, es fidelitzaven més (participant en exposicions que no haurien triat a primera vista, com les d'art contemporani) i ampliaven la seva visió de l'art i de la llibertat d'expressió davant els fenòmens culturals.

El LdIA va ser pioner a treballar activitats familiars, especialment les activitats familiars, dins exposicions com el «Bocabadart», projectes col·laboratius com el «Plat de Nadal» i els concerts familiars. En aquest aspecte, se'm fa impossible valorar quina ha estat l'aportació, perquè, per resumir-ho, diria que va obrir la porta a tot el que va venir després a molts museus i a la creació de nous hàbits en l'oci familiar cultural. Un cas molt important per a nosaltres va ser l'experiència de «Retorn al País de les Meravelles», amb cartel·les creades pel públic.

7. De quina manera el programa del LdIA va contribuir a implementar una nova metodologia educativa, entorn de les arts visuals i plàstiques, a les escoles i centres d'educació infantil, primària i secundària que participaven en les activitats?
- La veritat és que no hem seguit prou el rastre de l'empremta a les escoles, no ho hem estudiat sistemàticament. Hem tingut relació amb certes professores i escoles sobretot perquè hi assistien assíduament, i també, en alguns casos puntuals, hem rebut el resultat del treball a l'escola perquè ens ho han fet arribar expressament. Crec que no et puc dir gaire més que el que t'explicava al punt anterior.
8. Amb quins exemples concrets es pot demostrar el paper innovador i de referència que va tenir el programa d'actuació del LdIA?
- Em venen al cap les visites-taller, els tallers, «Diàlegs amb l'artista», «Mira!», les jornades, «Retorn al País de les Meravelles» i «Districte 3».

9. Quin rol et sembla que va tenir, en el desenvolupament del LdIA, la creació d'un equip més o menys permanent de professionals que va comptar amb la col·laboració de persones externes i formades en diversos camps artístics?
- Comptar amb col·laboradors externs ha estat una forma de reforçar el treball en equip, de fer més gran l'equip i d'enriquir tot el procés de creació que es desenvolupava, així com un gran diàleg i una «negociació», en el sentit de trobar la millor opció per a tots, de treballar com una intel·ligència col·lectiva, en la qual es troben solucions a les quals individualment no s'arribaria. Els col·laboradors i les col·laboradores procedien de diferents disciplines i especialitats, i això va augmentar molt la transversalitat a l'hora d'abordar l'art i a l'hora de plantejar metodologies, dinàmiques, etc. També crec que van aportar moltes novetats en els enfocaments, en maneres noves de mirar i d'actuar, tant en relació amb les arts com en relació amb l'educació. En el marc del LdIA, es va produir un procés de formació i enriquiment mutu, i crec que per a ells també va ser un espai on dur a terme idees noves i fer realitat els projectes.
10. Quines propostes o activitats del programa destacaries com a més representatives de la interacció entre el LdIA i les escoles o centres educatius?
- Els tallers, les visites-taller i les visites-taller dinamitzades, «Diàlegs», els concerts escolars, els cursos, les jornades, «mira!», «L'art per aprendre», «Cinema i debat», «Districte 3»...

Entrevista amb qüestionari Glòria Valls

(Respostes lliurades el 26 de març de 2018)

Diàlegs d'art entre l'educació no formal i la formal. El cas del Laboratori de les Arts de la Fundació "la Caixa"

Qüestionari elaborat per Assumpta Cirera

Participant

Nom i cognoms: Glòria Valls Hausmann (GV)

Formació: Magisteri, Pedagogia Terapèutica i Logopèdia

Víncle amb el Laboratori de les Arts (LdLA): Responsable

Temps de treball al LdLA: Del 1987 al 2006

Ocupació actual: Prejubiliació

1. Què va significar per a tu el LdLA?
 - Ha estat el projecte professional més important de la meua vida laboral. M'ha permès aprendre, créixer, construir i construir-me, i gaudir amb la meua feina.
2. Quins aspectes destacables vas incorporar en l'àmbit professional després d'establir contacte amb el programa del LdLA?
 - En realitat, després del LdLA vaig continuar portant la responsabilitat de les activitats educatives a CaixaForum fins al 2012. Després de fer altres tasques, el 2014 em vaig jubilar i, per tant, no puc parlar d'aspectes incorporats en la meua vida professional. És clar, però, que m'ha influït molt en molts altres aspectes.
3. Quins trets innovadors et sembla que va aportar el LdLA a l'educació visual i plàstica?
 - Pel que fa a l'àmbit escolar, crec que un dels primers aspectes que es va aportar va ser que es tractava d'educació visual i plàstica, és a dir, que calia incorporar el treball sobre la part visual, i no reduir la matèria només a la plàstica. I també, plantejar un enfocament ampli i transversal que abordava l'art no només com un objecte, sinó també com una eina més per al coneixement. En l'àmbit de l'educació als museus, la nostra aportació penso que es va centrar en el treball per
4. I a la manera de rebre els aprenentatges en un centre d'art o museu?
 - Construint estratègies que permetien escurçar les distàncies entre l'art i l'espectador.
 - Cercant recursos i estratègies per apropar les diferents manifestacions artístiques dels nostres centres al públic, per tal de vèncer pors, prejudicis i plantejaments elitistes.
5. Com s'establien els vincles entre l'educació visual i plàstica no formal i la formal des del LdLA?
 - Mirant d'oferir eines i recursos al professorat: des de cursos, tallers i jornades de reflexió fins a materials educatius en forma de dossiers o de materials en línia. L'enfocament d'aquestes accions i materials ha anat sempre més enllà del treball específic sobre un artista, una obra, un estil o un moviment, i s'ha tractat d'incorporar una visió àmplia lligada a la contemporaneïtat i a la realitat dels alumnes, així com un plantejament transversal dins del currículum escolar.
6. Quina influència va tenir el programa del LdLA en l'aportació de canvis metodològics en l'educació formal i no formal?
 - No hem elaborat estudis que ens permetin mesurar aquesta influència. Ara bé, és clar que, quan va néixer el projecte, ja fa gairebé tres dècades,

les iniciatives en l'àmbit de l'educació als museus i centres d'art eren pràcticament inexistentes, i sortosament, en l'actualitat, la major part dels centres les han incorporat. L'exemple del LdLA, que s'ha difós a través de la mateixa experiència, així com a través de la participació dels membres de l'equip impartint nombrosos cursos, jornades i simposis professionals, ha estat de segur molt rellevant en els canvis que s'han experimentat al llarg d'aquests anys.

7. De quina manera el programa del LdLA va contribuir a implementar una nova metodologia educativa, entorn de les arts visuals i plàstiques, a les escoles i centres d'educació infantil, primària i secundària que participaven en les activitats?
 - Tampoc no tenim estudis per mesurar-ho i verificar-ho, però, a través del contacte continuat amb els docents que han participat durant anys en el nostre programa d'activitats, tenim l'evidència que les propostes del LdLA han anat quedant en el plantejament de la seva metodologia a l'aula.
8. Amb quins exemples concrets es pot demostrar el paper innovador i de referència que va tenir el programa d'actuació del LdLA?
 - Per a mi, alguns dels projectes més innovadors que s'han dut a terme han estat aquests:

Introduir el diàleg i la participació en les visites i altres tipus d'activitats que es fan dins les exposicions.

Implementar activitats per a diferents franges de públic (escolars, gent gran, famílies...).

Participar en aspectes de comunicació amb el públic de les exposicions.

Projecte «Mira!».

Projecte «Districte 3».

Projectes «Mirades creuades» i «Retorn al País de les Meravelles».

Projecte «L'art per aprendre».

9. Quin rol et sembla que va tenir, en el desenvolupament del LdLA, la creació d'un equip més o menys permanent de professionals que va comptar amb la col·laboració de persones externes i formades en diversos camps artístics?
 - Del tot fonamental. La cohesió de l'equip, així com la complementarietat dels perfils dels seus diferents membres, ha estat molt important en el desenvolupament del projecte del LdLA. També ho va ser el fet de tenir els educadors de sala i de tallers incorporats a l'equip. Òbviament, a partir que el servei d'educadors es va externalitzar, els resultats se'n van ressentir. D'altra banda, poder comptar en tot moment amb la col·laboració de professionals de diferents disciplines ha estat un luxe i un dels factors més interessants de la nostra trajectòria, ja que ens ha permès aprendre, créixer i seguir construint el projecte.
10. Quines propostes o activitats del programa destacades com a més representatives de la interacció entre el LdLA i les escoles o centres educatius?
 - Bona part de les que he indicat a la pregunta 8. I, sobretot, poder oferir un programa continuat de visites i tallers a tots i cadascun dels centres.

Entrevista amb qüestionari Montse Vives (Respostes lliurades el 6 de març de 2018)

Diàlegs d'art entre l'educació no formal i la formal. El cas del Laboratori de les Arts de la Fundació "la Caixa"

Qüestionari elaborat per Assumpta Cirera

Participant

Nom i cognoms: Montse Vives Roig (MV)

Formació: Belles Arts

Víncle amb el Laboratori de les Arts (LdLA): Educadora i dissenyadora d'activitats

Temps de treball al LdLA: Del 1989 al 1992

Ocupació actual: Artista visual i plàstica, amb diferents projectes de difusió, educació i creació a Munic (Alemanya) des del 2010; fins al 2013, iniciadora i codirectora del projecte Experimentem amb l'Art a Barcelona

1. Què va significar per a tu el LdLA?
– Doncs si et dic que tot, vull dir que la meua vida professional s'ha vertebrat i expandit a partir de la feina feta al LdLA. El significat principal és que va donar, i dona veu, a la creativitat aplicable a tots els àmbits. Va donar la possibilitat d'acostar el coneixement del món dels artistes d'una manera crítica, amb un desenvolupament personal, intuïtiu i reflexiu.
2. Quins aspectes destacables vas incorporar en l'àmbit professional després d'establir contacte amb el programa del LdLA?
– La manera de treballar amb llibertat i de forma crítica per acompanyar el públic, amb la possibilitat d'obrir a l'observació, la sensació i l'emoció en l'educació, que és un espai que ara ja es troba en algunes escoles, una manera de fer.
3. Quins trets innovadors et sembla que va aportar el LdLA a l'educació visual i plàstica?
– El diàleg a través de les imatges dels artistes, experimentar amb els sentits per desenvolupar la creativitat i aplicar-la d'una manera transversal.
4. I a la manera de rebre els aprenentatges en un centre d'art o museu?
– Clar, és el suport, o un dels suports necessaris per al posterior desenvolupament. Al LdLA, la visita era l'eix vertebrador i d'inici per al diàleg i l'experimentació.
5. Com s'establien els vincles entre l'educació visual i plàstica no formal i la formal des del LdLA?
– Els educadors i les educadores que passaven pel LdLA veien una nova manera de treballar la creativitat, a partir de la intuïció, la reflexió i el diàleg, ja que es donava veu als alumnes, que havien d'explicar i explicar-se a través del que feien, del que veien i del que sentien. Això ho sabem perquè hem parlat amb molts dels educadors, mestres i professors que van aplicar el mètode, la imatge, l'art com a activador d'activitat o reflexió.
6. Quina influència va tenir el programa del LdLA en l'aportació de canvis metodològics en l'educació formal i no formal?
– Jo m'he adonat que els centres d'art han aplicat la metodologia perquè han vist que l'art és una font de coneixement. Ara, la influència s'ha expandit exponencialment. El projecte Experimentem amb l'Art ha estat, sens dubte, influït directament pel LdLA. Sense el LdLA, Experimentem amb l'Art probablement no existiria, i així a tots els centres d'art i museus que apliquen el que en diuen *educació als museus*, o altres noms, que és

on desenvolupen projectes sorgits de la influència directe de l'embrió del LdLA.

Evidentment, comptar puntualment amb professionals col·laboradors enriqueix el concepte.

7. De quina manera el programa del LdLA va contribuir a implementar una nova metodologia educativa, entorn de les arts visuals i plàstiques, a les escoles i centres d'educació infantil, primària i secundària que participaven en les activitats?
– Bé, potser ja he respost en part aquesta pregunta a la número 6. Però un altre punt és que els artistes han entrat a l'escola, i no només com a professors, sinó també com a dinamitzadors i generadors de noves experiències. Així mateix, també els alumnes han tingut la possibilitat d'entrar al taller d'un artista. Ara ja és una pràctica habitual anar a veure exposicions per aprendre, com si fos una part essencial de l'educació, ja que a l'àrea curricular és un dels punts que donen suport a l'aprenentatge global, incloent-hi l'aspecte emocional.
8. Amb quins exemples concrets es pot demostrar el paper innovador i de referència que va tenir el programa d'actuació del LdLA?
– Com a paper de referència, qualsevol museu o centre d'art té una àrea d'educació inclosa al programa, i després, la quantitat d'entitats que actualment treballen en aquesta direcció, i parlo de l'educació no formal que ha entrat als centres d'educació formal. L'art vertebrava transversalment, en algunes escoles, diverses assignatures.
9. Quin rol et sembla que va tenir, en el desenvolupament del LdLA, la creació d'un equip més o menys permanent de professionals que va comptar amb la col·laboració de persones externes i formades en diversos camps artístics?
– La continuïtat va ser necessària, i l'equip, imprescindible. Encara que hi hagués rotació, hi havia d'haver un nucli acumulador d'experiències que donessin forma a les activitats que es desenvolupaven. Un equip per obrir al diàleg també la manera de fer, i de donar veu també a altres projectes que es treballaven o es desenvolupaven.
10. Quines propostes o activitats del programa destacaries com a més representatives de la interacció entre el LdLA i les escoles o centres educatius?
– Se'm fa difícil pensar només en una activitat. Les propostes per a mi més interessants van ser donar veu als alumnes, deixar anar la seva experiència, que es trobessin bé en un espai destinat a la creativitat sense murs. El treball amb el públic, les escoles i el professorat va engregar una nova època, abans i després del LdLA.

Annex 4. Entrevistes amb qüestionari adreçades a docents

Entrevistes amb qüestionari Anna Estany

(Respostes lliurades el 4 de maig de 2018)

Diàlegs d'art entre l'educació no formal i la formal. El cas del Laboratori de les Arts de la Fundació "la Caixa"

Qüestionari elaborat per Assumpta Cirera

Participant

Nom i cognoms: Anna Estany Iborra (AE)

Formació: Belles Arts

Participació en activitats al LdIA: Des de l'any 1987, acompanyant alumnes de secundària de l'Institut de Cardedeu. També va participar com artista en el projecte «Diàlegs» del curs 1996-1997

Ocupació actual: Professora del batxillerat artístic (és l'últim any de treball, perquè es jubila en acabar el curs) i generadora de propostes creatives.

1. Què va significar per a tu el LdIA? - Una finestra oberta a l'art i la practica artística contemporània, que tantes mancances té a l'escola a tots els nivells. 2. Com i quan vas conèixer el programa del LdIA? - No ho recordo, però em va agradar molt el que s'hi feia. Vaig ser seguidora i clienta durant molts anys! 3. En quin centre treballaves quan portaves els alumnes al LdIA? - A l'Institut de Cardedeu i amb els alumnes d'EATP de 2n i 3r de BUP. 4. Com et sembla que vivien els alumnes les experiències que es feien al LdIA? - Molt bé. 5. Durant quant de temps hi vas participar amb els alumnes? En quins anys? - Hi vam participar sempre, cada any, amb tres activitats, una per trimestre, fins que va desapa-	rèixer el projecte (per desgràcia). He de dir que va ser una de les experiències més enriquidores que he viscut a nivell educatiu i artístic en tota la meva etapa com a docent (35 anys), i encara la recordo. Tant les visites a les exposicions, com les experiències pràctiques, com les converses amb artistes. Hi vaig participar des del 1987 i fins que es va acabar. 6. Quines són les activitats que més recordes del LdIA? - «Diàlegs amb artistes» i la pràctica al Labo després de veure les exposicions. 7. De quina manera vinculaves els aprenentatges del LdIA als aprenentatges curriculars? - Sempre he treballat per projectes, també quan encara no estava de moda i se'm considerava un <i>bicho raro</i>. El que fèiem al Labo m'inspirava molt per aprofundir en els moviments d'art a partir del anys cinquanta, cosa que no existeix encara ara en cap programa educatiu.

8. En quins cursos de formació que s'oferien des del LdIA vas participar com a docent?
- Sense resposta.
9. Quins aspectes destacables vas incorporar en l'àmbit professional després d'establir contacte amb el programa del LdIA?
- Sempre he tingut en compte la realitat artística que podíem experimentar en aquells anys i els artistes vius que vam conèixer (Pep Duran, Carles Congost, Ramon Parramon, Carles Guerra i un llarg etcètera).
10. Quins trets innovadors et sembla que va aportar el LdIA a l'Educació Visual i Plàstica?
- Per desgràcia, crec que va ser una etapa molt brillant que es va acabar amb el projecte mateix. Però jo sempre he continuat treballant amb els criteris que en vaig extreure. Així que, per a mi, personalment, encara és vigent. Mai no es va acabar. Sempre he pensat que ha de tornar a existir alguna cosa semblant en el futur.

Entrevistes amb qüestionari Dimas Fàbregas

(Respostes lliurades el 9 de maig de 2018)

Diàlegs d'art entre l'educació no formal i la formal. El cas del Laboratori de les Arts de la Fundació "la Caixa"

Qüestionari elaborat per Assumpta Cirera

Participant

Nom i cognoms: Dimas Fàbregas Gomis (DF)

Formació: Història de l'Art i Magisteri

Participació en activitats al LdIA: De la segona meitat dels noranta i fins a principis del segle XXI, acompanyant els alumnes de l'Escola La Immaculada de Vilassar de Dalt

Ocupació actual: Mestre d'educació visual i plàstica i director de l'Escola La Immaculada de Vilassar de Dalt

1. Què va significar per a tu el LdIA?
– El Laboratori de les Arts va suposar un suport molt important a la manera d'entendre l'educació artística que jo ja tenia quan vaig començar a treballar de mestre. Jo també m'havia format en Història de l'Art, i creia que els artistes havien de ser un referent a les escoles, generadors de processos d'aprenentatge oberts, creatius i transversals; ja molt abans que es parlés d'educació competencial.
2. Com i quan vas conèixer el programa del LdIA?
– Si no recordo malament, va ser cap a mitjan anys noranta, buscant propostes de qualitat per oferir als meus alumnes relacionades amb el món de l'art. A l'escola sempre procuràvem fer sortides vinculades a tots els camps de l'aprenentatge, també de l'art.
3. En quin centre treballaves quan portaves els alumnes al LdIA?
– A la mateixa escola que treballo ara: La Immaculada de Vilassar de Dalt.
4. Com et sembla que vivien els alumnes les experiències que es feien al LdIA?
– Molt positivament. I no només els alumnes. Anava més enllà: les famílies, que rebien el retorn de la visita dels nens i nenes i la resta de l'equip docent, que gaudien molt fent d'acompanyants de les visites-tallers.
5. Durant quant de temps hi vas participar amb els alumnes? En quins anys?
– Recordo clarament dos moments. El primer correspondria a la seu al Palau Macaya, durant la segona meitat dels noranta. El millor: propostes molt acurades, espai molt íntim. El segon moment es correspondria a la nova seu a CaixaForum, a partir del 2002. Per a mi, va ser el declivi: macroexposicions, multituds, les propostes pensades per a un gran públic, més descafeïnades, mentre que a Barcelona es començava a trobar més oferta de qualitat per part d'altres serveis educatius de museus. El monitoratge no ens convenia, ho vaig comunicar a les responsables del LdIA i, a poc a poc, vam deixar d'anar-hi.
6. Quines són les activitats que més recordes del LdIA?
– N'hi va haver moltes, però amb alguna mestra companya encara recordem una exposició sobre art austríac de postguerra, que ens temíem molt dura, però que va ser increïble el partit que en van saber treure les educadores, i com hi van respondre els infants. Anar al LdIA era garantia de gaudir d'una experiència de qualitat hi hagués l'exposició que hi hagués.

7. De quina manera vinculaves els aprenentatges del LdIA als aprenentatges curriculars?
– Les propostes engegades al LdIA creixien un cop arribades a l'escola. Se'n parlava, es reflexionava, es generava producció i s'exposava.
8. En quins cursos de formació que s'oferien des del LdIA vas participar com a docent?
– Recordo especialment la participació en el projecte «Mira!» amb Amelia Arenas. Va ser una oportunitat de creixement professional molt gran.
9. Quins aspectes destacables vas incorporar en l'àmbit professional després d'establir contacte amb el programa del LdIA?
– Sobretot, reafirmar-me en la idea que a les escoles hem de prendre com a referent els i les artistes, especialment contemporanis, perquè ens motivin a engegar processos creatius propis, no pas còpies. La veritat és que penso que el LdIA em va ajudar molt a créixer professionalment, fent-me reflexionar sobre la meua pràctica docent i buscar com millorar-la. El fet és que, vint-i-cinc anys després, a l'escola La Immaculada de Vilassar de Dalt continuem conversant d'art cada setmana, cosa que vam aprendre del LdIA, i els llenguatges artístics formen part de l'ADN de l'escola. Fins al punt que a mi, l'especialista de Visual i Plàstica, fa sis cursos enrere el patronat (format per mares i pares) em va proposar dur el projecte de direcció del centre.
10. Quins trets innovadors et sembla que va aportar el LdIA a l'Educació Visual i Plàstica?
– Sobretot, aprendre com educar la mirada dels infants, com conversar d'art, com degustar-lo i com desvetllar el plaer creatiu dels nens i les nenes.

Entrevistes amb qüestionari Vicens Mascarell

(Respostes lliurades el 25 d'abril de 2018)

Diàlegs d'art entre l'educació no formal i la formal. El cas del Laboratori de les Arts de la Fundació "la Caixa"

Qüestionari elaborat per Assumpta Cirera

Participant

Nom i cognoms: Vicens Mascarell Llàcer (VM)

Formació: Estudis de Magisteri

Participació en activitats al LdIA: Del 1987 al 1992 (quan vaig deixar l'ensenyament) acompanyant als alumnes de l'escola Ginebró de Llinars del Vallès

Ocupació actual: Treball artístic

1. Què va significar per a tu el LdIA?
 - Una gran ajuda en la tasca d'aproximar i sensibilitzar als alumnes vers l'art.
2. Com i quan vas conèixer el programa del LdIA?
 - A través de la Fundació "la Caixa", i deuria ser cap als finals dels vuitanta del segle passat.
3. En quin centre treballaves quan portaves els alumnes al LdIA?
 - A l'Escola Ginebró de Llinars del Vallès (cooperativa de mestres).
4. Com et sembla que vivien els alumnes les experiències que es feien al LdIA?
 - Amb força plenitud en la major part dels casos. La visita guiada a les exposicions i els tallers posteriors donaven resultats molt satisfactoris. Crec que aquestes sortides, en tota la seva magnitud, formen part de l'imaginari escolar d'aquells alumnes.
5. Durant quant de temps hi vas participar amb els alumnes? En quins anys?
 - De memòria, diria que des de finals dels vuitanta fins al 1992, en què vaig deixar la tasca d'ensenyant.
6. Quines són les activitats que més recordes del LdIA?
 - Els tallers, ja que els alumnes disposaven de mitjans que no teníem a l'escola. I cal destacar que normalment sorprenien positivament, pel bon plantejament i per la qualitat dels materials.
7. De quina manera vinculaves els aprenentatges del LdIA als aprenentatges curriculars?
 - Escassament. Amb els aprenentatges curriculars, els vincles es donaven per inclusió més que per seguiment.
8. En quins cursos de formació que s'oferien des del LdIA vas participar com a docent?
 - En cap, però sospito que hagués estat profitós.
9. Quins aspectes destacables vas incorporar en l'àmbit professional després d'establir contacte amb el programa del LdIA?
 - Desenvolupar amb motivació els aprenentatges practicats als tallers i a les exposicions, en funció dels interessos desvetllats, amb tècniques de pintura, escultura, dibuix i tapís, entre d'altres.
10. Quins trets innovadors et sembla que va aportar el LdIA a l'Educació Visual i Plàstica?
 - En desconec l'abast global, però respecte a la meua experiència va significar una finestra oberta a l'apreciació de l'art, des d'una perspectiva més propera i menys «sacralitzada» que, en definitiva, potenciava la sensibilització dels alumnes.

Entrevistes amb qüestionari Montserrat Morales

(Respostes lliurades el 27 d'abril de 2018)

Diàlegs d'art entre l'educació no formal i la formal. El cas del Laboratori de les Arts de la Fundació "la Caixa"

Qüestionari elaborat per Assumpta Cirera

Participant

Nom i cognoms: Montserrat Morales (MM)

Formació: Jardinera Educadora, Mestra, Psicòleg Ambiental

Participació en activitats al LdIA: del 1987 al 2006

Ocupació actual: Investigadora en temes d'Art i Educació; elaboradora de materials que faciliten l'apropament entre l'art i els infants a «L'art de Mirar» de la revista Cavall Fort; col·laboradora en projectes sobre Estratègies de Pensament Visual; docent al Màster en Intervenció Ambiental de la Universitat de Barcelona, en el bloc de Cultura Urbana, etc.

1. Què va significar per a tu el LdIA?
 - El LdIA ha estat com una mena de company de viatge amb qui vaig poder compartir inquietuds i interessos sobre l'art i l'educació. De fet, els professors especialistes d'Educació Artística de les escoles sovint ens sentim molt sols, ja que a primària no acostuma a haver-hi especialistes de la matèria. En aquest sentit, el LdIA va ser un referent extern per interpel·lar-se i afirmar-se sobre la pròpia feina del dia a dia, i també una oportunitat per intercanviar experiències amb altres docents amb situacions similars que freqüentaven les activitats.
2. Com i quan vas conèixer el programa del LdIA?
 - El com i el quan és força difícil de recordar, perquè és com si fos de sempre. Diria que vaig conèixer el programa en els seus inicis, quan era al Palau Macaya. Potser en vam rebre informació a l'escola, potser buscant activitats per elaborar el programa del curs, potser participant en les activitats com a mare.
3. En quin centre treballaves quan portaves els alumnes al LdIA?
 - A l'Escola Garbí d'Esplugues de Llobregat.
4. Com et sembla que vivien els alumnes les experiències que es feien al LdIA?
 - Amb molta naturalitat, ja que era com una continuïtat del treball que es feia a la classe de Visual i Plàstica, però també amb la incògnita de què passaria i la motivació per realitzar una proposta que sabien que els sorprendria, els engrescaria i els faria conèixer alguna cosa diferent.
5. Durant quant de temps hi vas participar amb els alumnes? En quins anys?
 - Des que es va crear fins que em vaig jubilar de l'escola, l'any 2013 (la data fa referència a les activitats educatives CaixaForum).
6. Quines són les activitats que més recordes del LdIA?
 - Les visites amb els alumnes, sempre amb propostes significatives. Sí que recordo, per la seva complexitat, que els tallers se'm feien curts i que els plantejaments quedaven una mica inacabats. Els cursos de formació sempre eren interessants, i tractaven temes que anaven més enllà d'allò conegut. Els dossiers per a professors i altres materials de suport per a les visites. Els jocs de pistes per fer les visites amb família.

7. De quina manera vinculaves els aprenentatges del LdIA als aprenentatges curriculars?
- D'entrada, les exposicions tenien valor per elles mateixes, i des de l'àrea d'educació artística es treballaven com una experiència que permetia integrar i transferir els aprenentatges d'un context a l'altre. Pel que fa a l'ús que en feien els tutors, especialment amb les exposicions de «cultures llunyanes», procurava fer encaixar la suposada temàtica que es presentava, destacant aspectes que els permetessin establir vincles amb els temes de ciències socials que treballaven a classe en format més acadèmic.
8. En quins cursos de formació que s'oferien des del LdIA vas participar com a docent?
- Intentant fer memòria, he obert el meu currículum, quan encara hi anotava el que feia, i m'ha sortit aquest llistat, i suposo que hi ha més coses. Tots aquests títols van generar un munt de reflexions i van ser una oportunitat per poder aprofundir en temes d'educació artística des d'una perspectiva diferent i innovadora. Per tant, un gran agraïment a tot l'equip del LdIA, que van tenir l'encert, la intuïció, el bon criteri i el convenciment de per on calia anar per avançar i fer anar endavant l'educació artística. Uns quants exemples del llistat: «L'art, eina de coneixement i d'experiència» (1994); «L'art. Entre els museus i el públic» (1997); «Imatges i idees» (1997); «Allò que sempre has volgut saber sobre la transmissió de l'art i mai no has gosat preguntar» (1998); «Més enllà de l'educació artística» (1999); «Mira!» (1999, 2000, 2001); «Experts i profans» (2000).
9. Quins aspectes destacables vas incorporar en l'àmbit professional després d'establir contacte amb el programa del LdIA?
- Possiblement, molts aspectes relacionats amb la forma d'abordar el món de l'educació artística amb una altra mirada, una altra actitud i una altra seguretat. Però per a mi, el més rellevant va ser l'oportunitat de formació en la metodologia de les estratègies de pensament visual, el VTS,

durant els tres anys que es va fer el programa. El VTS ha suposat un punt de partida per dur a terme un seguit d'experiències educatives i socials, i un detonant per continuar-me formant en temes d'imatge, pensament i llenguatge. Ha estat un fil conductor al qual, després de tant de temps, encara hi estic vinculada en formats i nivells molt diversos.

10. Quins trets innovadors et sembla que va aportar el LdIA a l'Educació Visual i Plàstica?
- Haver trobat el punt just en l'ús d'elements lúdics i emocionals, des del rigor i la seriositat, per estimular l'interès i la curiositat pels continguts de cada exposició, tant en les visites escolars com en les visites familiars, i alhora promoure el gaudi i l'aprenentatge. Legitimar la incorporació, de forma natural i significativa, sense banalitzacions, dels elements fonamentals que incorpora la presència de l'art contemporani en les pràctiques educatives de les escoles. Articular com un tot la teoria i la pràctica de l'educació artística, a través dels aprenentatges dels cursos de formació, conjuntament amb l'experiència singular de cada visita-taller, integrant en una sola estructura reflexiva els diferents nivells d'aprenentatge.

Annex 5. Estadística d'usuaris del LdIA

ARTS PLÀSTIQUES I FOTOGRAFIA

Activitats de l'1 de gener al 31 de desembre de 2001

BARCELONA

EL DESERT	Sessions	Assistents
Visites/taller del 26 de gener al 15 d'abril de 2001	16	390
Visites grups del 26 de gener al 15 d'abril de 2001	23	559
Visites grups MIRA! del 26 de gener al 15 d'abril de 2001	11	263
Visites Gent gran del 26 de gener al 15 de abril de 2001	8	219
Bocabadarts 11 i 25 de febrer, 11 de març de 2001	3	106
Tallers familiars:		
Contes del desert. 1 d'abril de 2001	1	57
Arcs, ossos i melons amargs. 1 d'abril de 2001	1	59
Com avança el desert. 1 d'abril de 2001	1	52
Escritura tuareg. 1 d'abril de 2001	1	58
TOTAL ACTIVITAT LABORATORI	65	1.763

ARMAN	Sessions	Assistents
Visites/taller del 23 de gener al 30 de març de 2001	42	1.214
Visites grups del 27 de gener al 24 de març de 2001	71	1.629
Visites grups MIRA! del 27 de gener al 24 de març de 2001	12	291
Visites Gent gran del 6 de febrer al 13 de març de 2001	6	116
Bocabadarts 4 de febrer al 25 de març de 2001	5	159
TOTAL ACTIVITAT LABORATORI	136	3.409

ED VAN DER ELSEN. EYE LOVE YOU	Sessions	Assistents
Visites grups del 4 de maig al 8 de juliol de 2001	1	14
Visites Gent gran 18 i 25 de maig, 22 de juny, 3 de juliol de 2001	4	74
TOTAL ACTIVITAT LABORATORI	5	88

RETORN AL PAÍS DE LES MERAVELLES	Sessions	Assistents
Visites/taller. Del 27 d'abril al 22 de juny de 2001	34	939
Visites grups. Del 27 d'abril al 6 de juliol de 2001	45	1.044
Visites grups MIRA! Del 27 d'abril al 31 de maig de 2001	24	486
Visites Gent gran. 15, 22 i 29 de maig, 6, 12 i 26 de juny de 2001	6	123
Bocabadarts 6, 13 i 20 de maig, 10 i 17 de juny 2001	5	145
Festa el món al revés (familiar) 27 de maig de 2001	1	244
Tardes de l'empleat (familiar) 25 de maig de 2001	1	9
TOTAL ACTIVITAT LABORATORI	116	2.990

FOTOPRES'01	Sessions	Assistents
Visites grups del 28 de setembre al 27 de novembre de 2001	12	225
Visites Gent gran 19, 26 d'octubre, 23 de novembre, 14 de desembre de 2001	4	89
TOTAL ACTIVITAT LABORATORI	16	314

AFGANISTAN	Sessions	Assistents
Visites/taller del 3 d'octubre al 23 de desembre de 2001	52	1.431
Visites grups del 3 d'octubre al 23 de desembre de 2001	118	2.676
Visita-concert (grups) 12 de desembre de 2001	1	92
Visites Gent gran del 16 d'octubre al 11 de desembre de 2001	12	383
Bocabadarts 21 d'octubre, 11, 18, 25 de novembre de 2001	4	134
TOTAL ACTIVITAT LABORATORI	187	4.716

CURS MESTRES ARTS PLÀSTIQUES	Sessions	Assistents
MIRA! 23 de gener de 2001	1	5
MIRA! 24 de gener de 2001	1	25
TOTAL	2	30

Visites/taller-AAPP	128	3.584
Visites/taller Fotografia	16	390
Visites grups-AAPP	271	6.218
Visites grups Fotografia	47	1.061
Visites grups-AAPP Gent gran. Cafè-tertúlia	24	622
Visites grups Fotografia Gent gran. Cafè-tertúlia	16	382
Bocabadarts-AAPP	16	691
Bocabadarts-Fotografia	7	332
ACTIVITATS LABORATORI EXPOSICIONS	525	13.280
CURS MESTRES ARTS PLÀSTIQUES	2	30
TOTAL GLOBAL	527	13.310

PALMA

MÀQUINES del 20 de desembre 2000 al 4 de febrer de 2001	Sessions	Assistents
Visita/taller	22	472
Visita grups	10	170
Bocabadarts 13 i 27 gener	2	45
TOTAL	34	687

HARRY CALLAHAN. Del 20 de febrer al 15 d'abril de 2001	Sessions	Assistents
Visita/taller	8	236
Visita grups	10	170
Bocabadarts. 24 de març i 7 d'abril de 2001	2	12
TOTAL	20	418

XINA, CEL I TERRA. Del 8 de maig a l'1 de juliol de 2001	Sessions	Assistents
Visita/taller	16	319
Visita grups	18	313
Bocabadarts. 19 de maig, 2 i 16 de juny de 2001	3	72
TOTAL	37	704

INDIS I ESQUIMALS. Del 25 de setembre al 18 de novembre de 2001	Sessions	Assistents
Visita/taller	51	1122
Visita grups	50	1158
Bocabadarts. 6 i 20 d'octubre, 17 de novembre de 2001	3	73
TOTAL	104	2353

FERDINAND HODLER. Del 12 de desembre al 17 de febrer de 2002	Sessions	Assistents
Visita/taller. 13 i 14 de desembre de 2001	3	69
Visita grups. Del 18 al 21 de desembre	8	127
TOTAL	11	196

MÉS ENLLÀ DEL PUNT I DE LA LÍNIA. del 20 al 23 de febrer de 2001	Sessions	Assistents
Curs mestres	4	99
TOTAL	4	99

TOTAL GLOBAL	210	4.457
---------------------	------------	--------------

GRANOLLERS

JOSEP VILADOMAT, escultor del 27 de juny al 29 de juliol de 2001	Sessions	Assistents
Visita grups	11	192
TOTAL	11	192

LLUÏSA VIDAL, pintora del 11 d'octubre al 31 de desembre de 2001	Sessions	Assistents
Visita/taller	14	367
Visita grups	68	1677
Visita-tertúlia	1	16
TOTAL	83	2060

DE LA IMAGINACIÓ A L'ESPAI ESCÈNIC. del 7 al 9 de maig de 2001	Sessions	Assistents
Curs mestres	3	48
TOTAL	3	48

TOTAL GLOBAL	97	2.300
---------------------	-----------	--------------

MADRID

GILLIAN WEARING del 9 de febrer al 1 d'abril de 2001	Sessions	Assistents
Visita/taller	11	274
Visita grups	2	28
TOTAL	13	302

MONESTIRS I LAMES DEL TIBET del 24 de novembre 2000 al 21 de gener de 2001	Sessions	Assistents
Visita/taller de l'1 al 21 de gener de 2001	16	448
Visita grups	12	337
Bocabadarts	3	61
TOTAL	31	846

ÀSIA, RUTA DE LES ESTEPES del 25 d'abril al 30 de juny de 2001	Sessions	Assistents
Visita/taller	24	575
Visita grups	15	233
Bocabadarts 6, 13, 20 i 27 de maig, 3, 10, 17, 24 de juny, 1 i 8 de juliol de 2001	10	179
TOTAL	49	987

FERDINAND HODLER del 5 d'octubre al 25 de novembre de 2001	Sessions	Assistents
Visita/taller	24	653
Visita grups	8	110
Bocabadarts 21, 28 del 10, 4, 11, 18 i 25 de l'11 de 2001	6	78
TOTAL	38	841

CURS MESTRES	Sessions	Assistents
Experts i profans del 5 al 8 de març de 2001	4	26
Més enllà del punt i la línia del 5 al 8 de novembre de 2001	4	76
TOTAL	8	102
TOTAL GLOBAL	139	3.078

VIC

JOSEP VILADOMAT del 14 de setembre al 21 d'octubre de 2001	Sessions	Assistents
Visita grups	16	323
TOTAL	16	323

EL VITRALL del 15 de novembre de 2000 al 7 de gener de 2001	Sessions	Assistents
Visita/taller. 3 i 4 de gener de 2001	2	40
Visita grups. 7 de gener de 2001	1	16
TOTAL	3	56

CURS MESTRES ARTS PLÀSTIQUES	Sessions	Assistents
MÉS ENLLÀ DEL PUNT I LA LÍNIA. 9 i 10 de març de 2001	2	10
DE LA IMAGINACIÓ A L'ESPAI ESCÈNIC. del 19 al 23 de novembre de 2001	5	57
TOTAL	7	67

TOTAL GLOBAL	26	446
---------------------	-----------	------------

LLEIDA

EL VITRALL. L'ART DEL COLOR I DE LA LLUM. 26 de gener al 23 de febrer de 2001	Sessions	Assistents
Visita/taller	13	385
Visita grups	17	805
Bocabadarts. 3, 11 i 18 de febrer de 2001	3	32
TOTAL	33	1.222

JOSEP VILADOMAT, Escultor. Del 8 de maig al 17 de juny de 2001	Sessions	Assistents
Visita/taller	6	145
Bocabadarts. 12, 13 i 27 de maig de 2001	3	30
TOTAL	9	175

CHRISTER STRÖMHOLM del 13 de març al 22 d'abril de 2001	Sessions	Assistents
Visita/taller	15	377
Visita grups	1	35
Bocabadarts. 24 i 31 de març, 7 d'abril de 2001	3	34
TOTAL	19	446

ENCADENATS: ALFRED HICHTCOCK. Del 25 de setembre al 9 de novembre de 2001	Sessions	Assistents
Visita/taller	35	623
Visita grups	8	130
Bocabadarts. 23 i 29 de setembre, 27 d'octubre, 29 de novembre de 2001	4	30
TOTAL	47	783

ILLES DELS MARS DEL SUD.		
Del 29 de novembre de 2001 al 4 de gener de 2002	Sessions	Assistents
Visita/taller	16	341
Bocabadarts. 2, 23, 29, 30 de desembre de 2001	4	59
TOTAL	20	400

CURSOS PER A MESTRES ARTS PLÀSTIQUES I FOTOGRAFIA		
	Sessions	Assistents
De la imaginació a l'espai escènic. 15 al 17 de maig de 2001	3	30
TOTAL	3	30

DINAR-TERTÚLIA AMB L'ARTISTA (Grups)		
	Sessions	Assistents
Eduardo Barco (AAPP). 11 de gener de 2001	1	16
Marc Volger (AAPP). 13 de febrer de 2001	1	18
Pablo Genovés (fotografia). 13 de març de 2001	1	11
Willi Otremba (AAPP). 18 d'abril de 2001	1	16
Darío Corbeira (AAPP). 16 de maig de 2001	1	17
Pedro Garhel (AAPP). 19 de juny de 2001	1	18
Mirjaw de Zeuw (AAPP). 20 de novembre de 2001	1	19
TOTAL	7	115

TOTAL GLOBAL	138	3.171
---------------------	------------	--------------

GIRONA

JOSEP VILADOMAT, escultor. del 20 de març al 29 d'abril de 2001		
	Sessions	Assistents
Visita/taller	2	38
Visita grups	1	54
TOTAL	3	92

ILLES DELS MARS DEL SUD. Del 23 de maig al 8 de juliol de 2001		
	Sessions	Assistents
Visita grups	8	274
TOTAL	8	274

DÜRER I EL SEU TEMPS. Del 26 de setembre al 25 de novembre de 2001		
	Sessions	Assistents
Visita grups	20	564
TOTAL	20	564

TOTAL GLOBAL	31	930
---------------------	-----------	------------

TARRAGONA

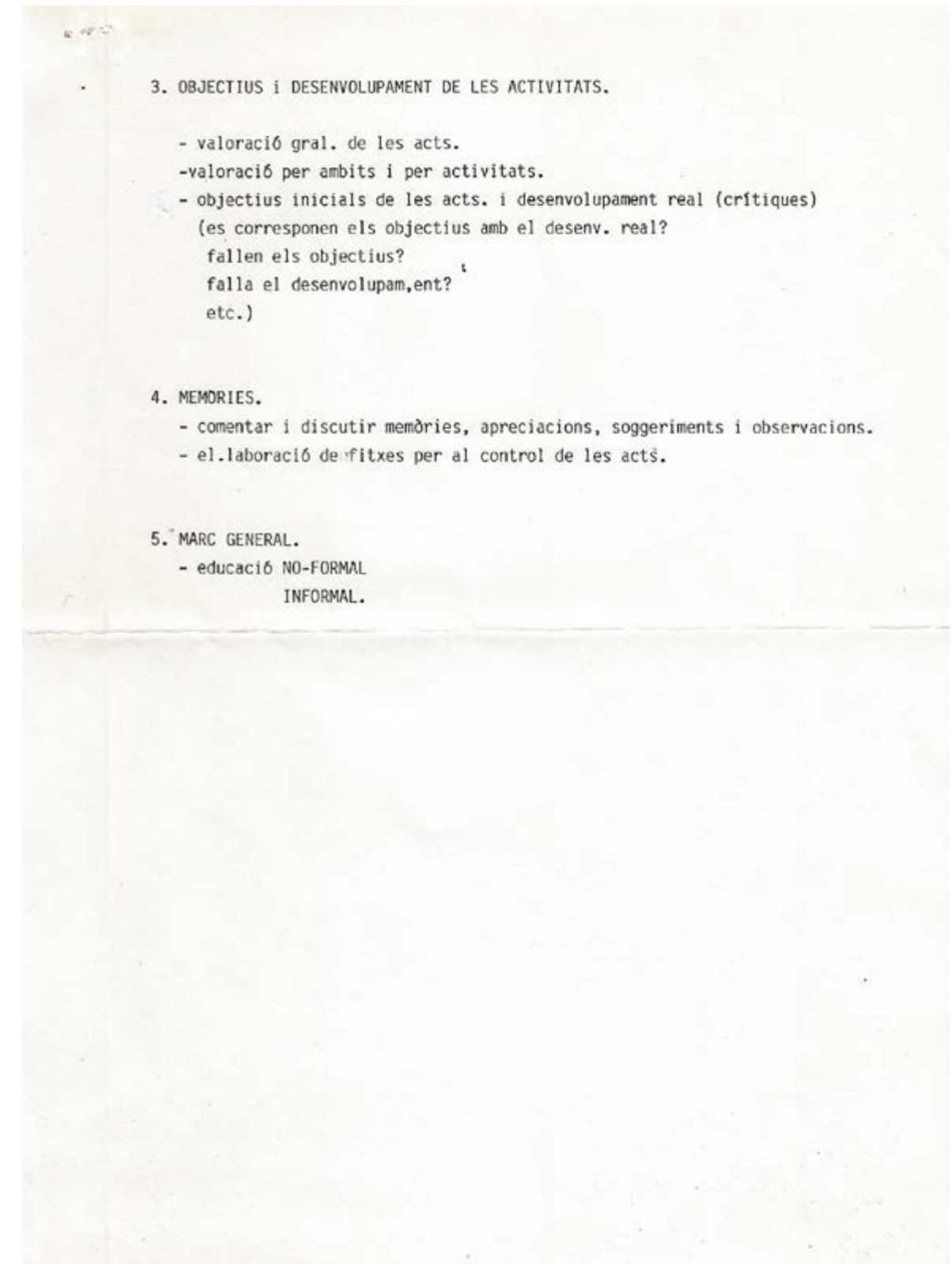
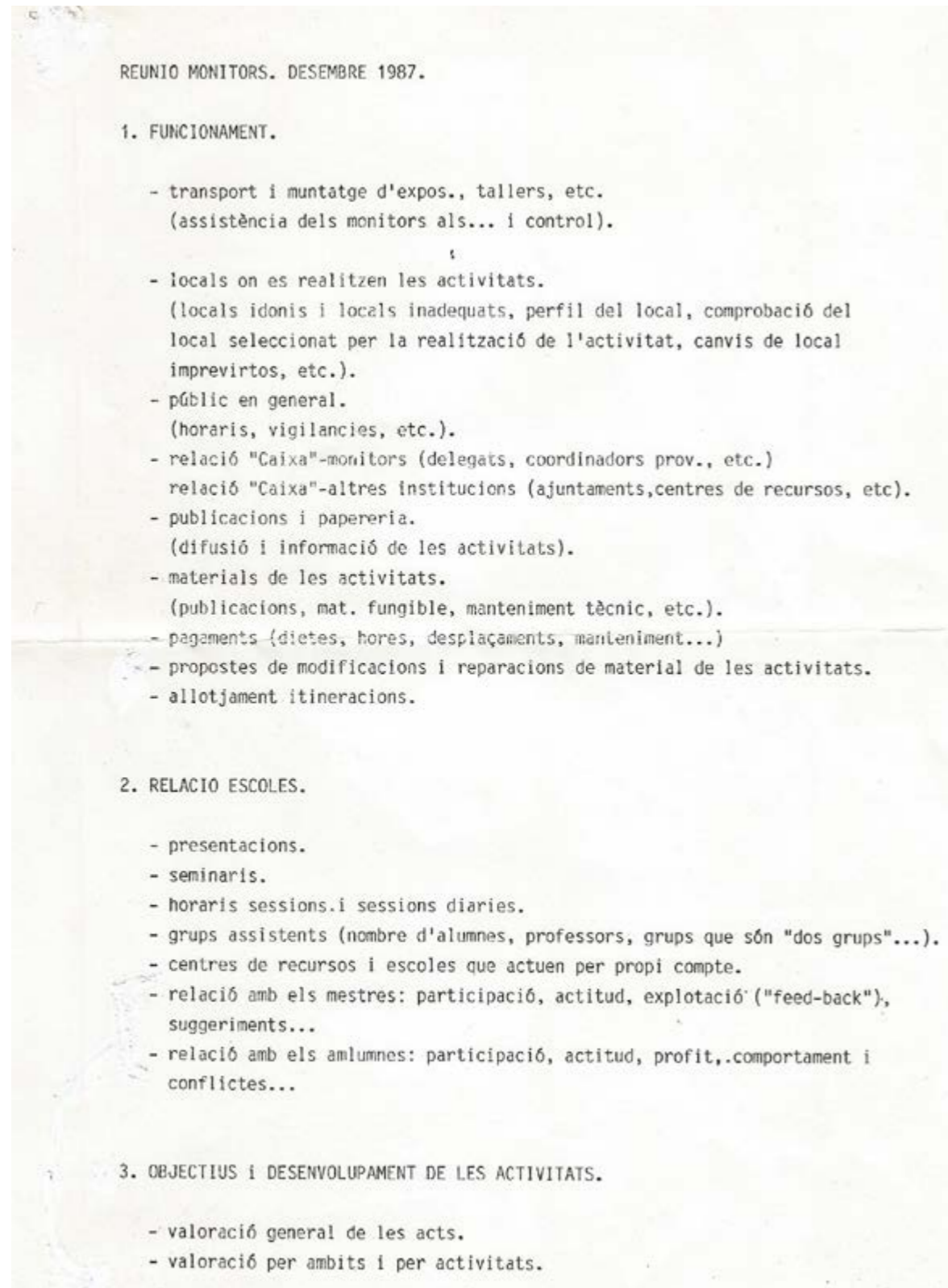
TARRACO, PORTA DE ROMA del 14 de setembre al 6 de gener de 2001		
	Sessions	Assistents
Visita/taller	15	334
Visita grups	52	1.254
Bocabadarts. 23 i 29 de setembre, 27 d'octubre, 29 de novembre de 2001	4	61
TOTAL	71	1.649

TERRITORIAL

EXPOSICIONS TERRITORIAL	Sessions	Assistents
Adalberto Benitez (Arrecife) del 23 de gener al 25 de febrer de 2001	16	258
Adalberto Benitez (Adeje) Tallers del 5 de març al 24 de març de 2001	23	575
Adalberto Benitez (Adeje) Grups del 5 de març al 24 de març de 2001	12	245
Adalberto Benitez (Aguimes) Tallers del 3 d'abril al 6 de maig de 2001	39	966
Adalberto Benitez (Aguimes) Grups del 3 d'abril al 6 de maig de 2001	43	1.048
Anglada Camarasa (Las Palmas) Tallers del 17 de març al 15 d'abril de 2001	8	194
Anglada Camarasa (Las Palmas) Grups del 17 de març al 15 d'abril de 2001	2	71
Cèsar Martinell (Moià) del 11 de gener al 18 de febrer de 2001	10	243
Cèsar Martinell (Rubí) del 23 de febrer al 18 de març de 2001	5	125
Cèsar Martinell (Sant Celoni) del 23 de març al 22 d'abril de 2001	5	112
China, cielo y tierra (Sevilla) del 15 de novembre de 2000 al 28 de gener de 2001	68	1.620
China, cielo y tierra (Santiago Compostela) del 22 de febrer al 15 d'abril de 2001	78	1.873
China, cielo y tierra (València) del 28 de setembre al 25 de novembre de 2001	57	1.995
Diaris íntims (Palafrugell) del 29 de setembre al 28 d'octubre de 2001	25	633
Diaris íntims (Sant Boi de Llobregat) del 15 de novembre al 16 de desembre de 2001	15	223
Albert Dürer (Salamanca) del 12 de desembre al 10 de febrer de 2002	6	148
El desert (Sevilla) Taller del 11 de maig al 22 de juliol de 2001	47	1.173
El desert (Sevilla) Grups del 11 de maig al 22 de juliol de 2001	32	804
Indios y esquimales (Albacete) del 6 d'abril al 13 de maig de 2001	78	1.865
Indios y esquimales (Vigo) Taller del 31 de maig a l'1 de juliol de 2001	5	108
Indios y esquimales (Vigo) Grups del 31 de maig a l'1 de juliol de 2001	5	75
Indios y esquimales (Alicante) de l'11 de desembre al 27 de gener de 2002	26	652
Islas de los Mares del Sur (Granada) Grups del 27-9 al 4-11 de 2001	12	281
Joan Miró (Dos Hermanas) de l'1 de març a l'1 d'abril de 2001	35	954
Josep Viladomat (Reus) del 29 d'octubre al 9 de desembre de 2001	11	269
La Col·lecció (València) Grups del 14 de desembre de 2000 al 28 de gener de 2001	42	1.012
Miguel Rio Branco (Valladolid) del 7 de febrer al 4 de març de 2001	33	821
Monasterios y Lamas del Tibet (Murcia) del 7 de febrer al 18 de març de 2001	70	1.685
Monasterios y Lamas del Tibet (La Laguna) Taller del 7-2 al 18-3 de 2001	90	2.361
Monasterios y Lamas del Tibet (La Laguna) Grups del 7-2 al 18-3 de 2001	48	1.272
Monasterios y Lamas del Tibet (Vitoria-gasteiz) del 3-10 al 4-11 de 2001	68	1.604
Christer Strömholm (Ciudad Real) del 7 de setembre al 14 d'octubre de 2001	1	25
Tuareg. Nómadas del desierto (Sevilla) del 15-11 al 5-1 de 2002	45	1.176
TOTAL	1.060	26.466

Visites/taller-AAPP	352	8.892
Visites/taller-AAPP (Territorial)	752	19.013
Visites/taller-Fotografia	85	1.900
Visites/taller-Fotografia (Territorial)	72	2.620
Visites grups-AAPP	617	14.567
Visites grups-AAPP (Territorial)	141	3.515
Visites grups-Fotografia	85	1.817
Visites grups-Fotografia (Territorial)	55	1.293
Bocabadarts-AAPP	57	1.381
Bocabadarts-Fotografia	16	408
Curs mestres-AAPP	24	346
Curs mestres-Fotografia	3	30
TOTAL ACTIVITATS AAPP C. CULTURALS I TERRITORIAL	Sessions	Assistents
PALMA	210	4.457
GRANOLLERS	97	2300
MADRID	139	3.078
VIC	26	446
LLEIDA	138	3.171
GIRONA	31	930
TARRAGONA	71	1.649
TERRITORIAL	1.060	26.466
TOTAL GLOBAL	1.772	42.497

Annex 6. Tasques dels educadors de «"la Caixa" a les escoles»

SEMINARI DE RECICLATGE PER ALS MONITORS TITULARS DE LES
ACTIVITATS DE "LA CAIXA A LES ESCOLES"

Setembre 1988.

Aquest seminari de reciclatge s'ofereix als monitors que durant aquest curs es faran càrrec de les diverses activitats de "la Caixa a les escoles" per tal de proporcionar-los tota la informació necessària, tant sobre la filosofia i el programa de la línia educativa de la Fundació Caixa de Pensions, com sobre aquesta en general. El coneixement de la Fundació i de les diferents entitats que la conformen, contribueix a prendre consciència del marc dins del qual es troben les tasques concretes i dels objectius generals d'aquestes.

D'altra banda, en el seminari es plantegen també exposicions i col·loquis sobre temes dels quals s'ha constatat la importància, tant per part de la coordinació de "la Caixa a les escoles", com per part dels monitors que ja l'any passat hi van treballar; temes com l'educació no-formal; la didàctica de les activitats i els mecanismes de recerca per a l'anàlisi d'aquestes.

Amb aquests plantejaments, el seminari constarà del següent programa:

- Dia 19**
a les 10h: - Rebuda dels monitors. Exposició general sobre "la Caixa a les escoles", a càrrec de la coordinadora, Isabel Martínez.
- Exposició general sobre la Fundació a càrrec de Manel Simón, responsable del Servei d'Informació.
- Informació sobre bases de funcionament laboral.
- Col·loqui.
- Dia 20:** - Exposició sobre Noves Tendències de la Psicologia de l'Educació, a càrrec de Pablo Río, psicòleg, director de "Infancia y aprendizaje".
- Visita al Centre d'Iniciatives per a Joves.
- Col·loqui.
- Dia 21:** - Exposició sobre tècniques d'observació a càrrec del Dr. M. Siguan.
- Col·loqui.

- Dia 22:** - Exposició sobre l'educació no-formal a càrrec dels professors Trilla i J. Puig de la Facultat de Pedagogia de la U.C.B.
- Col·loqui.
- Dia 26:**
a les 10h - Exposició sobre els mecanismes de recerca per a l'anàlisi de les diverses activitats, a càrrec de M. Vilagut i E. Rueda.
- Col·loqui.
- Dia 27 :** - Exposició i col·loqui sobre els objectius pedagògics i la didàctica de les diverses activitats de "la Caixa a les escoles".
- Dia 28 :** - Visita al Museu de la Ciència
- Col·loqui.
- Dia 29:** - Visita al Centre de Torrebonica
- Col·loqui.

El dia 3 d'Octubre començaran les sessions específiques de coneixement dels continguts de cadascuna de les activitats, amb exposició de vídeos i informació per part dels monitors que ja l'any passat se'n van fer càrrec, dirigides pels coordinadors dels diferents àmbits.

Annex 7. Carta informativa adreçada als docents

Barcelona, 23 d'abril de 2004

Benvolguts amics,

Un cop més ens posem en contacte amb les escoles que enguany heu participat en l'activitat "El mural de Sol LeWitt: colors i formes en moviment" per animar-vos a que participeu en l'exposició que projectem pel cap de setmana del **5 i 6 de juny**.

Per fer-ho només cal que ens envieu fotografies —preferentment en format digital— dels treballs que heu realitzat a l'escola a propòsit de l'activitat i fer-nos-les arribar a:

educatiu.caixaforum.fundacio@lacaixa.es

CaixaForum - Laboratori de les Arts
Marqués de Comillas, 6-8
08038 Barcelona

La data límit per a la recepció dels treballs és el **15 de maig**.

Animeu-vos! L'interès i la riquesa de l'exposició radica precisament en la varietat dels treballs que s'hi presentin. I no us oblideu de convocar els pares a que s'acostin a CaixaForum per veure l'exposició! Us adjuntem la nota que ha sortit a l'agenda de CaixaForum per si us pot ser d'utilitat per la convocatòria.

Ben cordialment,

Glòria Valls
Responsable del Servei educatiu

Laboratori de les arts

Mireu què hem fet a l'escola

dissabte 5 i diumenge 6 de juny

Durant aquest cap de setmana s'exposarà el treball realitzat pels grups de parvulari i cicle inicial de primària que, al llarg del curs, han participat en el taller **El mural de Sol LeWitt: colors i formes en moviment**. Aquesta petita mostra està adreçada a les famílies dels alumnes participants i a tots aquells que estiguin interessats a conèixer aquesta activitat. A més, tothom podrà participar en un taller preparat per a l'ocasió!

Lloc: espai del Laboratori de les Arts
Horari: dissabte, d'11.00 a 14.00 h i de 16.00 a 20.00 h
 diumenge, d'11.00 a 14.00 h
Informació: 93 476 86 30

CaixaForu

Annex 8. Primera enquesta per a docents al LdIA

1. Quin nombre d'alumnes heu acompanyat a la visita? _____

2. A quin curs pertanyen? _____

3. Heu assistit anteriorment a altres activitats del LABORATORI DE LES ARTS?
(senyaleu amb una X la resposta)

Sí
 No

Què és el que més destacaríeu de les activitats a les que heu assistit anteriorment?

4. Heu preparat la visita abans de l'assistència?
(senyaleu amb una X la resposta)

Sí
 No

5. Com heu preparat l'activitat abans de l'assistència?
(Senyaleu UNA resposta amb una X)

Preparant als alumnes per a un bon comportament.
 Donant la classe corresponent al tema de la visita.
 Explicant als alumnes els continguts de l'activitat
 Introduint als alumnes en el que és el llenguatge artístic.

6. Després de la visita, quin tipus de treball teniu pensat per als alumnes, en relació al tema de l'activitat?
(Senyaleu UNA resposta amb una X)

Comentar-la repasant els seus continguts.
 Sistematitzar els coneixements obtinguts.
 Adaptar la visita als continguts del programa de l'escola.
 Cap.
Altres: _____

7. Amb quina d'aquestes propostes esteu més d'acord?
(senyaleu UNA resposta amb una X)

L'art només pot aprendre's estudiant Història de l'Art.
 L'art només s'aprèn per la pràctica.
 L'art no s'ha d'aprendre perquè no tothom té condicions per fer-ho.
 L'art s'ha d'entendre a partir del coneixement dels diferents llenguatges artístics.

8. Per a l'assistència a les activitats, quin tipus d'ajut preferiu que s'ofereixi?
(Senyaleu amb una X la resposta)

Que hi hagi material imprès de preparació.
 Que s'organitzin sessions pels professors.
 Que hi hagi treballs actius per realitzar durant la visita.
 Que hi hagi treballs per a realitzar després de la visita.
 La conducció deuria deixar-se de costat, per tal que el professor faci de l'activitat una classe.
 Cap.
Altres: _____

9. Quina importància doneu a aquestes dificultats perquè els escolars facin aquestes activitats?
(Senyaleu amb una X la vostra valoració de cada dificultat.
M =molta, R =regular, P =poca)

[M] [R] [P] El transport no és fàcil.
 [M] [R] [P] No hi ha temps en el curs escolar.
 [M] [R] [P] Generen problemes d'ordre intern a les escoles.
 [M] [R] [P] El professorat no és molt convençut de la seva utilitat, i prefereix no fer-les.

10. Per quin motiu dels indicats heu decidit fer aquesta visita?
(Senyaleu UNA resposta amb una X)

Per l'interès que té el tema per si mateix.
 Perquè, per les seves característiques, constitueix una alternativa a l'aprenentatge normal.
 Perquè coincideix amb la programació escolar.

Altres: _____

Annex 9. Projecte de «Visita comentada + taller»

“EUROPA DESPRÉS DEL DILUVI. L'ART DE LA POSTGUERRA 1945-1965”

Del 12 de maig al 30 de juliol de 1995

GUIÓ PER A LA VISITA

SALA 1

Donades les característiques d'aquesta exposició, es fa necessari situar als grups de visitants en el que van a veure: una gran quantitat d'obres, pintures i escultures, d'artistes europeus que van treballar durant el període de post-guerra, del 45 al 65. S'ha de deixar clar que és impossible tractar-los un per un, per la qual cosa els treballarem com a tendències generals, a través de les quals cada artista o moviment artístic projecta una postura i un sentir afectat pels successos de la guerra. Per tant les obres que es tractaran són un resum visual d'aquests diferents posicionaments i reaccions.

Per començar, en les tres primeres sales, ens trobem amb el que s'ha anomenat l'illa del clàssic, i en aquesta illa es presta a parlar de la importància dels artistes més ancians i que amb els seus plantejaments revolucionaris van transformar el concepte de l'art ja en els principis de segle, deixant un llegat impossible d'ignorar per les més joves generacions. Així tenim un **Picasso** i un **Braque** que assenten les bases del cubisme impulsant noves concepcions de la pintura i de l'escultura. Serviran en el nostre cas per il·lustrar la idea de que son l'exemple més clar, sobre tot Picasso, de l'heroi, del model a seguir, doncs representa la idea de modernitat, de compromís amb tot el que suposa una denúncia als feixismes i per tant un cant a la llibertat. Picasso també il·lustra la idea de que malgrat la seva aparent modernitat, pel nou

sistema de representació que utilitza, és en el fons un clàssic que reprèn, sovint models de la tradició per tractar-los amb uns nous llenguatges. Es pot citar com a referent el quadre dels afusellaments de Goya o el del afusellament de Maximilià de Manet, utilitzat per a realitzar la seva obra present: “**la massacre de Corea**”

També aquesta illa del clàssic permet presentar la postura d'aquests mestres que d'alguna manera denuncia (**Picasso, Juli González**) o segueix treballant temes personals (**Bracque, Matisse,...**) però que ho fan amb vitalitat i optimisme., tal és el cas també de **Fernand Lègér**, amb el seu cant a la construcció i a la classe treballadora.

Entrant a la sala on trobem les escultures de **Hans Arp** i **Henry Moore**, cal introduir les següents consideracions respecte l'escultura:

– L'escultura com la gran afectada pels canvis provocats per la 2a Guerra Mundial, en el sentit de : canvi de concepció (s'orienta com a plans en l'espai, ja no només busca les formes a partir del buidatge de la matèria, sinó que també inclou el buit com a forma, s'inclou la soldadura, és a dir la addició de matèria, introducció de nous materials, materials de tots tipus, menys nobles, més industrials, més senzills...La escultura es planteja com un dibuix en l'espai.

11. Al centre on treballem, què es fomenta més en la pràctica, respecte dels alumnes?
(Senyaleu UNA resposta amb una X)

- Treball en equip.
 Adquisició de coneixements.
 Capacitat crítica.
 Adquisició d'una metodologia de treball.
 Sentit de la responsabilitat.

12. En quin grau esteu d'acord amb aquestes opinions?
(Senyaleu amb una X la vostra valoració de cada opinió.
1 = molt, 2 = si, 3 = dubte, 4 = no, 5 = gens)

- [1] [2] [3] [4] [5] L'educació consisteix en un bon aprenentatge dels continguts escolars.
 [1] [2] [3] [4] [5] L'educació és recórrer a les possibilitats que ofereix l'entorn.
 [1] [2] [3] [4] [5] L'educació ha de prescindir totalment dels continguts escolars i canviar-los, perquè actualment ja estan desfassats.
 [1] [2] [3] [4] [5] L'educació consisteix en ensenyar el nen a aprendre, més que transmetre-li continguts.

DADES PERSONALS:

Titulació:

Estat:

Anys de treball a l'ensenyament:

DADES DEL CENTRE:

Estudis que imparteix:

Tamany (en unitats):

Distància de Barcelona:

Del lloc de la visita:

Nom:

Adreça i telèfon:

Població (C.P.):

- Deixa de ser commemorativa, per a guanyar terreny en l'aspecte més introspectiu i investigador de noves formes i possibilitats de la matèria.

També podem introduir matisos de cada un dels artistes.

Les escultures de la **Barbara Hepworth** ens han de servir, per a corroborar tot el que s'acaba de dir sobre l'escultura, i per a introduir el tema de l'abstracció en escultura. Abstracció entesa com la voluntat explícita de fugir de referents concrets i naturals, centrant l'interès en aspectes més de construcció, de comportament de materials, en el buit, el ple, les tensions... etc.

Els quadres de **Ben Nicholson** i d'**Ernst Wilhelm Nay** ens ajudaran a introduir el tema d'**abstracció, lírica i geomètrica** en pintura. Podem fer observar les diferències entre ambdós, per a que ells mateixos (els participants) evidencin la idea més constructiva, més racional, més arquitectònica d'un i la de més impulsiva, més colorista, més personal, i més musical de l'altre.

Recorrem el passadís que ens porta a la sala on trobem l'obra de **Jean Dubuffet**, i de passada destacar punts de contacte amb el que s'ha dit anteriorment (per exemple amb les escultures de **Leandre Cristofol**) o coses que puguin servir-nos per a després, com els quadres automàtics i sígnics de **Michaux**.

Ja davant dels quadres i escultures de **Dubuffet**, parlar del significat del que es pot considerar com una postura vital de rebuig del que va representar els sistema cultural vigent. L'existència en front de l'essència, el primitiu i acultural per damunt del que es la cultura en majúscules. Per a justificar o simplement explicar l'opció del graffiti, de la pintura matèrica i texturada, i d'en general l'art brut.

SALA 2

Introduirem el terme **informalisme**, fent parlar l'atenció a la paraula per a deduir-ne el significat in=no formalisme=forma. Aquesta denominació ens servirà per abastar les dues sales on hi trobarem representat, àmpliament, el que també s'ha acordat en dir **École de París, abstracció lírica**. Però sense donar-hi gaire importància a les denominacions matitzades per evitar empatxar als grups més joves de massa informació poc útil.

Com que el primer quadre que ens trobem és el de **Soulages**, tractarem (sempre a partir de l'observació directa del que tenim al davant) el tema del **Tachisme**. Podem introduir-lo com una actitud de negació a l'art tradicional i culte, com una negació de l'objecte, destacant l'afany d'aquests artistes de tatar, d'esborrar tot, per a partir de zero. Això ho hem de fer extensible a les obres de **Hartung**, també considerades tachistes, però de caire ben diferent.

La sala de continuació, tal com ja s'ha dit, serà tractada de forma global ressaltant aspectes concrets com, la col·locació dels colors, la manca de forma, les diferències entre els diferents artistes,...

El quadre de **Mathieu** inclourà el tema de l'acció, recollida en l'acte de pintar, que com a tot acte incorpora el factor temps. És interessant fer observar com ha estat pintat: petits gargots sígnics, traços enèrgics, molt gruix de pintura, cap idea prèvia, sense pensar, sense construir,... Si els grups són adults, es pot aprofitar per parlar de la pintura que s'està fent a USA en aquells moments, relacionant-la amb l'**action painting: Jackson Pollock**, de com N. York li pren la capitalitat de l'art a París.

Al passar per davant de l'obra de **Millares, Saura, Tàpies**, fer algun comentari ràpid, per a que no sembli que ens els saltem per el seu desinterès. Relacionar-ho amb alguna de les coses tractades amb anterioritat: informalisme, art matèric, traços enèrgics, símbols,...etc.

Sala **Alberto Giacometti** i **Francis Bacon**. Retorn al llenguatge clàssic, però amb matisos. Per exemple en el cas de **Bacon** el tractament de l'espai pictòric és totalment clàssic, però l'incorporació de les figures, mig desdibuixades i descarnades li confereix un to desgarrador i patètic, com el resum d'un gran malestar.

El mateix passa amb les escultures de **Giacometti**, la tècnica de les quals és totalment tradicional: bronze, motllo, fosa,... però el seu missatge i tractament és totalment personal i de clar regust amarg i desencisat. S'ha de fer observar com l'artista aconsegueix fer visual aquesta angoixa: imatges esquemàtiques d'humanitat despersonalitzada, incomunicació del ser humà, empremta sobre la matèria que tradueix aquesta fase de gestació, com d'inacabat,...(es important deixar que parlin els nens i que expliquin què els hi provoquen). Ressaltar les dimensions de les figures, etc.

Sala **COBRA**. Parlar del retorn explícit a l'objecte i a la figura humana. Contràriament al que havia suposat l'informalisme de negació de les formes pre-concebudes, moviments com els del grup **COBRA** volen recuperar aquestes formes en la seva pròpia tradició nord europea. Per això s'ha de fer parlar als nens que les actituds de pos-guerra ja van canviant de tò. I insistir en aquest protagonisme de la figura humana, i d'històries que se'n deriven. També és important que hi descriuïn característiques del que veuen (sobre tot amb el Karel Appel) per poder-ho vincular al que ja s'ha vist per exemple amb Dubuffet: idea de caricatura, de textura, de cerca de valors més primitius, més aculturals,...

SALA3

En aquest espai encara treballarem més en termes generals, tenint en compte el possible cansament dels grups, i en conseqüència la baixada d'atenció. Però el que ha de quedar clar és que l'ambient de post-guerra s'ha relaxat. Europa comença a aixecar cap, els artistes també se'n fan ressò d'aquest ambient més

optimista, i evidentment ho mostren amb les seves produccions.

En la sala que s'ha anomenat dels "**místico-espirituals**", es pot introduir el moment històric en el que l'home es comença a preocupar per la conquesta de l'espai: primeres excursions per l'espai amb el llançament dels primers satèl·lits, arribada de l'home a la lluna.... S'obre una nova etapa per a la humanitat. **Lucio Fontana**, és un dels artistes que més demostra aquesta fascinació per l'espai. Però l'espai concebut com un nou material de treball, un lloc per on es materialitzaran noves experiències, l'espai com a portador de ones acústiques, lumíniques, etc. Parlar d'aquest acte de presentació de l'espai davant de les seves obres on hi trobem forats i talls.

L'obra d'**Yves Klein** no ens la podem saltar, per que resumeix aquesta idea de lo real transformat en místic per la forma en que s'han utilitzat els recursos: un personatge extret de la realitat amb un motlle, però amb la dimensió espiritual donada per la concentració de blau, la omissió de les cames, i la reubicació al damunt d'una planxa daurada. El daurat com a color simbòlic de l'espiritualitat, de la desvinculació d'allò que és terrenal, tan utilitzat per la tradició pictòrica (exemple: Deu, la verge, els Sants, els estels,...)

En la Sala anomenada "**òptico-cinètica**" és important destacar aquesta disposició més científica, més objectiva i allunyada de postures més visceral i personalistes, encarnades pels **informalistes**. De fet és interessant mostrar les lluites internes hagudes entre els artistes i les diferents tendències. I aquest és un cas clar a ressaltar: els **abstractes geomètrics**, els artistes **op** i **cinètics** critiquen d'una forma contundent les postures més individualistes i poc socials dels artistes **informalistes**.

Comentar els mòbils del **Calder** valorant la idea de cinetisme, de consideració de les lleis objectives i universals de la natura, la idea de balança, de formes geometrizants,...

També cal tenir en compte totes les formes en que es materialitza aquest objectivisme científista de formes més universals de la percepció, citant els cassos de **Vassarely** i **Soto**.

Sala dels **Nous Realismes** o del **Pop Art**

Aquí ja s'acaba de confirmar l'optimisme regnant als anys 60. Postures crítiques però amb clau d'humor. Es reprepen novament la realitat però d'una manera diferent, desfuncionalitzant els objectes reconeguts amb altres funcions. Fan també una crítica a la nova implantació del sistema de vida americà i com a conseqüència el ferotge consumisme que ens arriba.

Això es pot constatar en les obres de **Vostell** que utilitza com a suport tanques publicitàries on ell intervé mínimament utilitzant l'atzar com a conductor del resultat final.

Parlar també del **Pistoletto** de com inclou, en la seva obra, l'espectador com un element fonamental per a que es produeixi el tan necessari diàleg amb l'art.

PROJECTE DE TALLER

Per al taller hem creat **5 espais** amb la idea de poder treballar alguns dels aspectes comentats als llarg de la visita.

En l'**espai 1** trobem un mur de fang al terra, on es proposa treballar coses com:

- el signe repetit
- el traç lliure i automàtic
- el graffitti
- les textures
- la matèria.

Per a poder obtenir aquests resultats es facilita els següents estris i materials:

- reixes
- corrons
- puntxons

- xarpilleres
- martells de picar carn
- forquilles
- pigments de colors: ocre, verd, marró, blanc i negre.

Per a l'**espai 2** hem preparat una estructura metàl·lica, que representa un cub per tal d'acotar un espai físic. En l'interior d'aquest cub es proposa que els participants construeixin a partir de l'assemblatge de plans geomètrics, amb l'oportunitat de projectar-los en l'espai real per comptes de fer-ho en l'espai fictici sempre proposat per la pintura. Aquesta idea va vinculada al que s'ha comentat a les sales, sobretot davant de les obres dels pintors abstractes geomètrics.

Les consignes que s'han de donar per a començar a treballar són:

- Fer figures geomètriques sense cap tipus de simbologia.
- Deixar de banda la idea de representació en pró de la de construcció.
- Observar com es van creant tot uns jocs de ombres entre les formes.
- Observar els problemes físics amb els que es van trobant (gravetat,...) i com s'han de
- Resoldre aplicant solucions tècniques: per exemple tensant-ho amb gomes...
- Observar la funció del forat.

Els materials amb els que contenen per a realitzar aquests treballs són:

- cartrons blancs
- cúters i tisores
- gomes de diferents gruixos
- pintures i pinzells

A l'**espai 3**, deixem de banda l'abstracció pura, per tornar-nos a trobar amb l'objecte. Aquest objecte no és ni més ni menys que el nostre propi cos o el cos del company, envoltat de l'entorn real. La consigna que els participants reben és: pinta la teva imatge a partir de la imatge que et retorna el mirall però in-

clou de tu mateix, aquells aspectes que no són visuals. També es demana que, utilitzant un metacrilat com a suport un nen calqui a un altre, exagerant els seus trets físics.

En resum el que es tracta és que es valorin els següents aspectes:

- La figura humana, com a referent principal
- Ús de la caricatura
- Traços expressius
- No control de la pintura
- Deformació de la realitat

Els suports amb els que contenen per a realitzar el treball són :

- El mirall gran del labo
- Metacrilats

i el material per a fer-ho:

- Pintures distribuïdes en els buits de les oueres
- Pinzells

L'**espai 4** proposa la creació d'un mòbil. Aquest mòbil ha de ser el resultat plàstic de les següents premisses:

- Crear formes tenint en compte tan el ple com el buit
- Intentar crear jocs òptics
- Partir d'estructures mínimes que es reproduïxen
- Tenir en compte el tema del moviment i de la suspensió en l'espai
- Contemplar, així mateix, el tema de l'equilibri entre els diferents pesos, la idea de balança

Els materials amb els que compten són:

- papers de colors: pinotxos, sedes, cel-lofanes, cartolines,...
- clips i aros per penjar
- barres de carboni per a fer l'estructura
- tisores, cel.lo, llapis

Per últim l'**espai 5è**, proposa la utilització d'objectes quotidians, manipulant-los i creant noves funcions i missatges. El suport sobre el que es durà a terme el treball és una tanca publicitària, on els grups participants hauran de fer-hi intervencions arrancant-hi papers o be encolant-ne, per tal de transformar la seva intenció inicial. Cada grup deixarà el seu treball de tal manera que el grup següent se'l trobi i el canviï.

En aquest cas es tindrà en compte:

- L'atzar, com una forma de crear sense controlar el resultat final
- El control del que es vol obtenir, pensant prèviament el que es fa
- Desfuncionalitzar un objecte canviant-li les seves característiques
- Crear nous objectes o paraules a partir de la suma de parts d'altres objectes o paraules o de la seva substracció

Els materials amb els que compten són:

- Una tanca publicitària de suport
- Fragments d'anuncis publicitaris de mida gran
- Cola
- Brotxes
- Recipients per la cola.

En acabar els exercicis cada grup presenta els seus treballs a la resta per tal d'establir una discussió que fomenti la relació del que s'ha fet amb el que s'ha vist i explicat, per a constatar el que s'ha après.

Annex 10. Memòria de «Visita comentada + taller»

Laboratori de les Arts

memòria de l'activitat
Sandy Skoglund

Sala Catalunya
Del 27 d'abril al 31 de maig de 1992

Fundació "la Caixa"

" SANDY SKOGLUND "

MAIG 92

LABORATORI DE LES
ARTS

FUNDACIO " LA CAIXA "

MEMORIA DE LA VISITA COMENTADA I TALLER
DE L'EXPOSICIO "SANDY SKOGLUND"

LABORATORI DE LES ARTS
AREA EDUCATIVA

Monitors : Selomé NICOLAU MOLINA
Xavier ERRA BATISTE

MAIG DE 1992

1

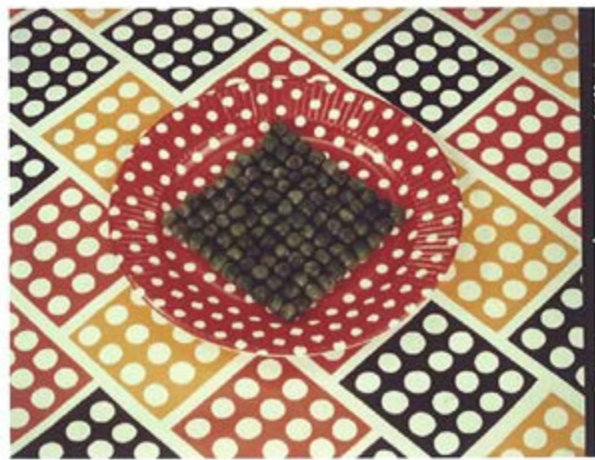
VISITA COMENTADA

L'exposició és una mostra retrospectiva de l'obra de Sandy Skoglund, artista nord-americana contemporànea, que utilitza diferents llenguatges com la fotografia, l'escultura i la instal·lació. Consta de 46 fotografies en Cibachrome dividides en tres sèries: "Food Still Lives", "Installation Type Photographs" i "True Fiction" més una instal·lació titulada "Radioactive Cats" i diversos dibuixos.

La visita comentada s'iniciava davant la citada instal·lació "Radioactive Cats". Després de la nostra presentació, fèiem preguntes sobre quina informació ja tenien de l'exposició o l'artista. Posteriorment ens referim a la "Primavera Fotogràfica" com a conjunt de propostes fotogràfiques a la ciutat, per continuar amb un resum biogràfic de Sandy Skoglund. Finalment provocàvem el comentari observador dels visitants entorn la instal·lació, pro-

vocant la participació (actitud indispensable per a l'èxit de l'activitat).

Després baixàvem a la primera sala, deixant uns minuts inicials per a l'observació de les fotografies i dibuixos. Tot seguit explicàvem les característiques d'obra primerenca, evidenciant l'amalgama de diferents resultats, producte de la búsqueda de tot artista novell. Diversos llenguatges ja es barrejen a l'obra de Sandy Skoglund (dibuix, pintura, fotografia...) Hi trovem des de dibuixos de l'època hiperrealista americana, fins a una sèrie de fotografies d'influència conceptual.

2

A la següent sala, sempre després d'uns minuts d'observació silenciosa, comentàvem la sèrie de fotografies "Food Still Lives" (natures mortes on l'artista juga amb la fórmula gestaltiana de figura i fons). Entre les nostres explicacions, intentàvem la participació amb constants preguntes sobre aquesta relació entre la figura i fons.

3

A la tercera sala hi trovem la sèrie "True Fiction" que consta de 20 fotomuntatges. Després de l'observació personal desxifrem el procés tècnic de la seva realització, així com reflexàvem l'interès de l'artista per expressar, amb un estil encara proper al Pop Americà, la situació d'incomunicació a la societat nord-americana.

A l'última sala visitàvem la sèrie més rellevant de l'exposició que du per títol "Installation Type Photographs". Explicàvem la relació que es produïa entre l'art de la instal·lació i la fotografia, així com les constants referències que l'artista fa a d'altres branques de l'art.

L'impacte visual i narratiu que provocaven les fotografies sobre els visitants, feia possible una lectura global entre les seves aportacions i les nostres.

4

5

EL TALLER

Un cop finalitzada l'hora de la visita comentada, ens traslladàvem al taller per començar l'activitat pràctica de dues hores de duració.

Primerament provocàvem, amb preguntes, l'habitual resum de la visita anterior, per després visionar una trentena de diapositives com a reforç visual a les propostes dels treballs fotogràfics que havien de realitzar seguidament.

El grup es dividia en cinc subgrups, els quals treballàven separadament, aspectes de la fotografia d'estudi, de la fotografia que fabrica imatges:

FOTOCOLLAGE

Un dels grups es dedicava al Fotocollage, tècnica que Sandy Skoglund utilitza a la sèrie "True Fiction".

Amb una fotografia de grans dimensions com a fons, i amb diverses fotografies que retallaven de revistes, composaven el muntatge. Provocaven un treball creatiu i personal, evitant tot mimetisme a l'obra de l'artista nord-americana.

6

FOTOGRAFIA PINTADA

També utilitzant una tècnica relacionada a l'obra de Sandy Skoglund, els visitants pintaven sobre fotografies en blanc i negre, canviant així, la lectura visual d'aquestes.

7

EL TRUCATGE A LA FOTOGRAFIA D'ESTUDI

Aquest grup treballava l'engany fotogràfic, evidenciant així la possible manipulació visual.

Amb una màquina Polaroid feien fotografies d'objectes semblants però de dimensions diferents, jugant a falsejar les proporcions. Per exemple, un encenedor sorprenentment gran, havia de semblar petit a la fotografia.

8

LA FOTOGRAFIA MUNTATGE

Amb diferents objectes, aquest grup havia de compondre un muntatge plàstic per a ser fotografiat.

9

LA FOTOGRAFIA-INSTAL·LACIO

Amb diferents objectes i disfreses, els participants creaven una instal·lació en un espai on ells també hi podien aparèixer. Tres focus permetien il·luminar l'escena segons les intencions de cada grup. Finalment el resultat era fotografiat amb una màquina Polaroid, sempre tenint cura amb escollir el millor punt de vista.

10

A la fi tots els grups es reunien per posar en comú les experiències de cada u, mostrant els resultats i participant en un diàleg de preguntes i respostes.

11

12

13

VALORACIÓ

Aquest taller és el primer que es realitza a la Sala Catalunya.

La visita comentada va transcórrer sempre amb fluïdesa. L'interès que normalment demostraven els visitants així ho va permetre. El caràcter variat i colorista de l'exposició i de l'obra de Sandy Skoglund n'és el principal causant d'aquesta situació.

Durant la visita vam valorar positivament la costum de deixar observar primerament als escolars. Facilitant així la posterior comprensió del nostre comentari o el dels seus companys. També, d'aquesta manera, els visitants (especialment els d'edats més elevades) tenien més recursos per minimitzar o discutir les nostres explicacions.

Si parlem de l'espai on es va ubicar el taller, haurem de reconèixer la limitació d'aquest degut a la momentaneïtat de l'activitat, però no deixarem d'advertir, per a possibles futures activitats, dels inconvenients d'un espai petit, calorós i mancat de llum natural.

La involucració i participació dels escolars ha facilitat el bon funcionament del taller, encaminat primordialment a l'apropament de l'art actual a les noves generacions.

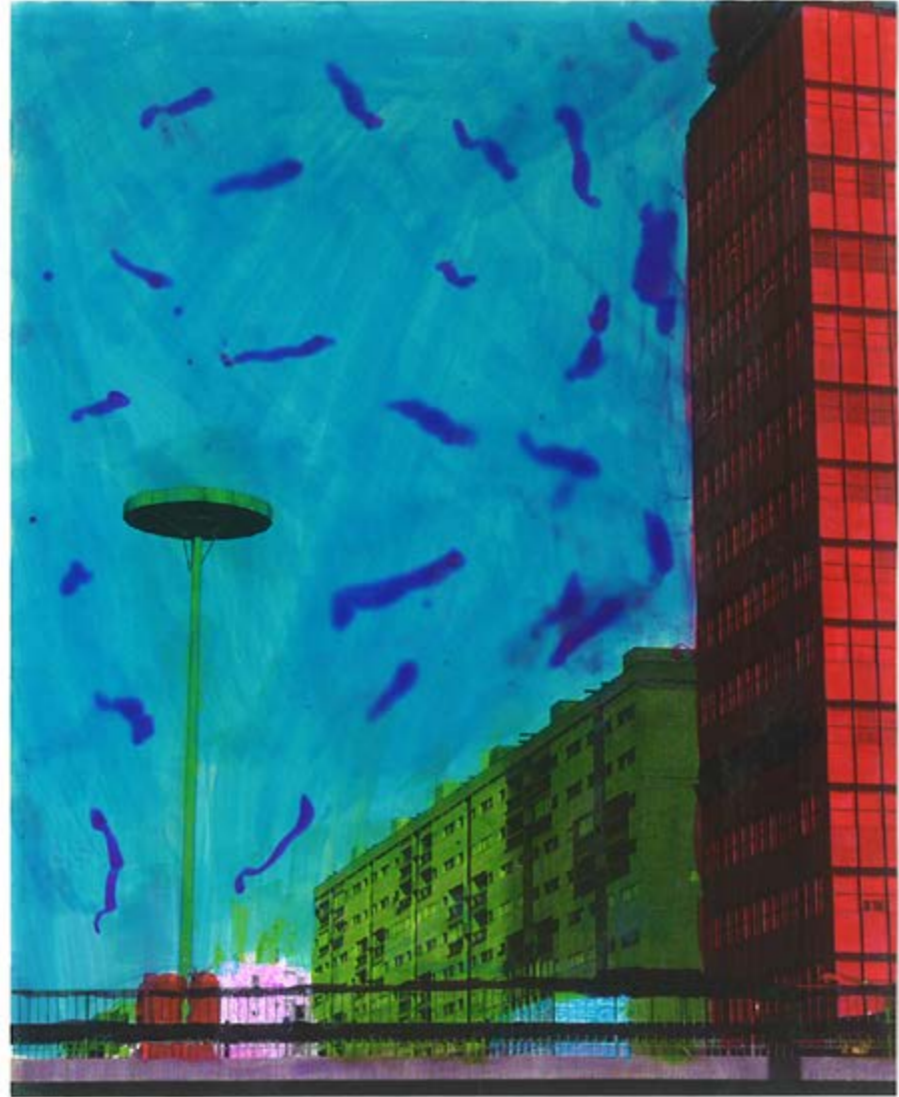
MOSTRA DE
TREBALLS

14

15

16

17

19

20

21

22

23

24

26

27

28

RELACIÓ DE LES FOTOGRAFIES

- Portada — Sandy Skoglund, "Radioactive Cats", 1980.
- 1 - Instant de la visita comentada.
- 2 - Sandy Skoglund, "Peas on a Plate", 1978.
- 3 - Sandy Skoglund, "The theory of Energy", 1986.
- 4 - Sandy Skoglund, "Fox Games", 1989.
- 5 al 13 - Instantànecs del taller amb l'escola de l'últim dia de l'activitat.
- 14 - Fotocollage, Escola de la Garriga.
- 15 - Fotocollage, Escola el Cabrerès de L'Esquirol.
- 16 - Fotografia pintada (fragment), Escola de Sabadell.
- 17 - Fotografia pintada (fragment), Escola italiana, Barcelona.
- 18 - Fotografia pintada (fragment), Escola de Sabadell.
- 19 - El trucatge, Escola Gerbí, Barcelona.
- 20 - " " "
- 21 - El trucatge, Escola Gerbí, Barcelona.
- 22 - " " "
- 23 - El trucatge, Col·legi Sant Jesepe, Sant Sadurni D'Anoia.
- 24 - " " "
- 25 - Fotografia- muntatge, Escola rural del Solsonès.
- 26 - Fotografia- Instal·lació, Escola Purificació Sales, Sant Quirze del Vallès.
- 27 - Fotografia- Instal·lació, Escola Gerbí, Barcelona.
- 28 - Fotografia- Instal·lació, Escola Pia Santa Anna, Materó.

